

**PROCEEDINGS
OF HISTORY
FACULTY
OF LVIV
UNIVERSITY**

Collection of scientific articles

Issue 25

Published since 1997

*Ivan Franko National
University of Lviv*

**НАУКОВІ ЗОШИТИ
ІСТОРИЧНОГО
ФАКУЛЬТЕТУ
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Випуск 25

Виходить від 1997

*Львівський національний
університет імені Івана Франка*

2024

Засновник: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Друкується за ухвалою Вченої ради
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 15573-4045ПР від 17.07.2009 р.

Рекомендувала до друку Вчена рада Університету, протокол №75/12 від 17 грудня 2024р.

Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Збірник наукових праць.
Випуск 25. Ювілейний збірник на пошану професора Віктора Голубка. 2024. 354 с.

Proceedings of History Faculty of Lviv University. Collection of scientific articles. Is-
sue 25. Festschrift in Honour of professor Viktor Holubko. 2024. 354 p.

У “Наукових зошитах історичного факультету Львівського університету” публікуються наукові статті, повідомлення, переклади, документи, рецензії та огляди з актуальних проблем історії України, всесвітньої історії, історіографії, археології, етнології, спеціальних історичних дисциплін, які раніше не публікувались.

“Proceedings of History Faculty of Lviv University” includes scientific articles, annotations, translations, documents, and reviews concerning problems of history of Ukraine, world history, historiography, archaeology, ethnology, special branches of history.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

доктор історичних наук, професор *В.С. Голубко*. (головний редактор), кандидат історичних наук, доцент *Федик І. І.* (заступник головного редактора), кандидат історичних наук, доцент *Р. В. Масик*, (заступник головного редактора), доктор філософії *Л. Р. Шелестак* (відповідальний секретар), кандидат історичних наук, доцент *Н. М. Білас*, доктор історичних наук, професор *М. М. Вегеш*, доктор історичних наук, професор *В. В. Галайчук*, доктор історичних наук, професор *Л. О. Зашильняк*, доктор історичних наук, професор *І. С. Зуляк*, доктор історичних наук, професор *О. О. Салата*, доктор історичних наук, професор *В. В. Марчук*, доктор історичних наук, професор *Р. Б. Сіромський*, доктор історичних наук, доцент *Р. Б. Тарнавський*, кандидат історичних наук, доцент *А. В. Середяк*, доктор історичних наук, старший науковий співробітник *О. Й. Стасюк*, доктор історичних наук, професор *В. І. Чура*, кандидат історичних наук, доцент *В. В. Пришляк*, доктор наук, професор *В. Моравський*, доктор наук, професор *Т. Карголь*.

Professor V. Holubko – Editor-in-Chief

Associate Professor I. Fedyk – Executive Editor *Associate Professor R. Masyk* – Executive Editor

Assistant Professor, Ph.D, L. Shelestak – Assistant Editor

Адреса редакційної колегії:

Львівський національний університет
імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, кім. 329, 331;
79000, Львів, Україна,
тел.: (38) (032) 2394136, (38) (032) 2394390

Editorial office address:

Ivan Franko National
University of Lviv,
1, Universytetska Str., room 329, 331;
Lviv, Ukraine, 79000,
tel.: (38) (032) 2394136, (38) (032) 2394390

Відповідальний за випуск *Руслан СІРОМСЬКИЙ*

Комп'ютерна верстка *М. ЯКОВЕНКО*

Художньо-технічне редагування *А. СЕРЕДЯК, Л. ШЕЛЕСТАК, М. ЯКОВЕНКО*

Коректа *В. ГОЛУБКО, Р. МАСИК, І. ФЕДИК, Л. ШЕЛЕСТАК*

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ, ВИДАВЦЯ І ВИГОТОВЛЮВАЧА:

Львівський національний університет
імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, 79000 Львів, Україна
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої
справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої
продукції. Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.

Формат 70x100 ¹/₁₆.

Ум. друк. арк.

Тираж 100 прим. Зам. №

© Львівський національний університет імені
Івана Франка, 2024

© Автори, 2024

John J. -

ЗМІСТ

<i>Алла СЕРЕДЯК, Лариса ШЕЛЕСТАК</i> ВІКТОР ГОЛУБКО: Професор, Наставник, Колега (до ювілею історика)	11
--	----

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Ольга ЩОДРА</i> Утворення Кисво-Руської держави і становлення Руської імперії (за повідомленнями Повісті временних літ і Бертинських анналів)	35
---	----

<i>Андрій ЗАЯЦЬ</i> Волинське містечко Торчин у другій половині XVI – першій половині XVII ст.	48
--	----

<i>Ярослав БАШТЕВИЧ</i> У стінах Золочівської ратуші: функціонування магістрату в останній третині XVII ст.	81
---	----

<i>Орест ЗАЯЦЬ</i> Львівський тлумач Миколай Байдулович: від побожності і безкорисливості до інтриг, корупційних скандалів і таємної спілки ...	96
---	----

<i>Олександр БОЙКО</i> Розвиток державно-соборницьких ідей в українській політичній думці 20–30-х рр. XX ст.	120
--	-----

ЛОКАЛЬНА ІСТОРІЯ

<i>Володимир КАЧМАР, Назар МЕЛЬНИК</i> Турнірна практика першого львівського шахового майстра Ігнація фон Попеля до Першої світової війни	137
---	-----

<i>Анастасія БАУКОВА</i> Загальні лекції як форма популяризації науки (У світлі “Хронік” Львівського університету)	149
--	-----

<i>Лев КАЛИНЯК</i> Стронництво Людове: проблеми становлення організаційної структури партії в галицьких повітах Західної України (1931–1935)	160
--	-----

Маріанна МОВНА

**Українське книговидання у Галичині міжвоєнного двадцятиріччя:
панорамний огляд** 175

Роман ГЕНЕГА

**Від аматорства до професіоналізму – більшовицька народна творчість
у Львові 1944–1953 рр.** 185

Олексій МИРОВСЬКИЙ

Музично-наукова спадщина Олександра Козаренка (1963–2023) 202

СВІТОВА ІСТОРІЯ

Руслан МЕЛЬНИКОВИЧ

**Єврейська перцепція політики примусової християнізації у Візантії
(друга половина IX ст.)** 215

Тарас БАТЕНКО

Омер Талон на тлі доби: Паризький Парламент і Фронда 235

Роман МАСИК

**Проблема власності й оренди нафтоносних земель
у міжвоєнній Польщі** 249

Ігор МРАКА

**Історичні знання у виховній роботі в Польській армії
у 1921–1939 рр.** 275

Ivan FEDYK

**Celebrating Statehood Anniversaries as a Part of Poland's National Policy
in Galicia on the Interwar Period** 291

Богдан ГУДЬ, Олег МУРАВСЬКИЙ

Волинь'43: що замовчує польська історіографія? 304

Роман МАРТИНЧУК

**Реакція польських парламентських партій на окупацію
Кримського півострова Російською Федерацією** 322

РЕЦЕНЗІЇ

Ivan FEDYK

The Review of: Andrii Kozytskyi's *Lviv Assassinations Attempts*, (Lviv: Apiori, 2021), 468, ISBN 978-617-629-805-5. Peer-reviewed by Ruslan Zabily, Volodymyr Moroz, Volodymyr Muravs'ky, Mykola Posivnych 339

Володимир ЛАГОДИЧ

Рецензія на: Anthony Kaldellis, Marion Kruse, *The Field Armies of the East Roman Empire (361–630)*. (Cambridge: University Press, 2023), XVIII+205 p. ISBN 978-1-009-29694-6 346

Список авторів 353

CONTENT

Alla SEREDYAK, Larysa SHELESTAK
**VIKTOR HOLUBKO: Professor, Mentor, Colleague, Celebrating
a Historian's Anniversary** 11

HISTORY OF UKRAINE

Olga SHCHODRA
**The Formation of the Kyivan Ruthenian State and the Rise
of the Ruthenian Empire (According to the Tale of Bygone Years
and the Annals of Bertin)** 35

Andriy ZAYATS
**The Volhynian Town of Torchyn in the Second Half of the 16th –
First Half of the 17th Centuries** 48

Yaroslav BASHTEVYCH
**Functioning of the Magistrate of Zolochiv in the Last Third
of the 17-th Century** 81

Orest ZAYATS
**Lviv Interpreter Mikołaj Bajdulowicz: Balancing Piety and Selflessness Amid
Intrigues, Corruption Scandals and a Secret Union** 96

Oleksandr BOYKO
**The Development of State-Conciliar Ideas in Ukrainian Political Thought
of the 20s and 30s of XX Century** 120

LOCAL HISTORY

Volodymyr KACHMAR, Nazar MELNYK
**Pre-World War I Tournament Practices of Ignatius Von Popel,
Lviv's First Chess Master** 137

Anastasiya BAUKOVA
**Open Lectures as a Means of Science Popularization (an Analysis Based on
the “Chronicle” of Lviv University)** 149

Lev KALYNYAK
**Stronnictwo Ludowe: Problems of Forming the Organizational Structure of the
Party in the Galician Counties of Western Ukraine (1931–1935)** 160

Marianna MOVNA
**Ukrainian Book Publishing in Galicia During the Interwar Period:
a Panoramic Review** 175

Roman GENEGA
**From Amateurism to Professionalism: Soviet Folk Art in Lviv,
1944–1953** 185

Oleksiy MYROVSKIY
**Musical and Scientific Heritage of Oleksandr Kozarenko
(1963–2023)** 202

WORLD HISTORY

Ruslan MELNYKOVYCH
**Jewish Perception of the Policy of Forced Christianization in Byzantine
(The Second Half of the IXth Century)** 215

Taras BATENKO
**Omer Talon in Historical Context: The Parlement of Paris
and the Fronde** 235

Roman MASYK
**The Problem of Ownership and Lease of Oil-Bearing Lands
in Interwar Poland** 249

Ihor MRAKA
**Historical Knowledge in the Educational Work in the Polish Army
in 1921–1939** 275

Іван ФЕДИК
**Відзначення річниць державності як частина національної політики
Польщі в Галичині у міжвоєнний період** 291

Bohdan HUD, Oleh MURAVSKYI
Volyn'43: what is the polish Historiography silent about? 304

Roman MARTYNCHUK
**Reaction of Polish Parliamentary Parties to the Occupation of the Crimean
Peninsula by the Russian Federation** 322

BOOK REVIEWS

Іван ФЕДИК

Рецензія на: Андрій Козицький, *Львівські замаху*. (Львів: Арпіорі, 2021), 468, ISBN 978-617-629-805-5. Рецензенти Руслан Забілий, Володимир Мороз, Володимир Муравський, Микола Посівнич. 339

Volodymyr LAGODYCH

The Review of: Anthony Kaldellis, Marion Kruse, *The Field Armies of the East Roman Empire (361–630)*. (Cambridge: University Press, 2023), XVIII+205 p. ISBN 978-1-009-29694-6 346

List of authors 353

УДК [378.4.096:94](477.83-25)-057.4 Голубко В.
DOI <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4518>

ВІКТОР ГОЛУБКО: ПРОФЕСОР, НАСТАВНИК, КОЛЕГА (до ювілею історика)

Алла СЕРЕДЯК, Лариса ШЕЛЕСТАК

Львівський національний університет імені Івана Франка

катедра історичного краєзнавства

вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна

e-mail: alla.seredyak@lnu.edu.ua; larysa.shelestak@lnu.edu.ua

ORCID ID: 0000-0002-7593-898X; ORCID ID: 0000-0001-8673-3931

У статті висвітлено життєвий і творчий шлях ювіляра, доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка Віктора Євстафійовича Голубка. Досліджено науково-педагогічну, організаційну, адміністративну діяльність професора. Здійснено аналіз тематики дисертаційних досліджень під керівництвом Віктора Голубка, огляд наукових напрацювань професора – авторитетного дослідника військової історії, автора численних наукових публікацій з історії українського війська та українських визвольних змагань періоду 1917–1920 рр., історичного краєзнавства.

Становлення В. Голубка як науковця розпочалося у кінці 1980-х років ХХ ст. і пов'язане з підготовкою кандидатської дисертації, присвяченої діяльності Української Центральної Ради в галузі військового будівництва. Серед порушених у студіях вченого питань виокремимо такі теми як військова історія України ХХ ст., зокрема армії УНР; військові аспекти визвольних змагань 1917–1921 рр.; проблеми національної військової доктрини, методика історико-краєзнавчих досліджень та ін. Науково-організаційна діяльність Віктора Голубка: керівництво кафедрою історичного краєзнавства (від 2008 року), наукова редакція Наукових Зошитів історичного факультету Львівського університету, членство у спеціалізованих вчених радах Львівського національного університету імені Івана Франка та Національної академії сухопутних військ імені Гетьмана Петра Сагайдачного.

Ключові слова: професор Віктор Голубко, Львівський університет, військова історія, історичне краєзнавство, кафедра, монографія, дисертація.

Ювілеї – це привід озирнутися на пройдений шлях. Озирнутися не тільки ювілярові, а й колегам, друзям, учням. Серед робочих буднів на це завжди бракує часу! Ювілеї ж підштовхують пильніше придивитися, задуматися і оцінити людей, які ідуть в житті і науці поруч з нами.

Завідувач кафедри історичного краєзнавства, професор Віктор Євстафійович Голубко народився 28 червня 1964 року в одному із найдавніших містечок українського Прикарпаття – Мостиська, що розкинулося в улоговині між мальовничими пагорбами на шляху із Кракова до Львова на березі річки Січна. Раннє дитинство минуло у с. Підліски. Батьки учителювали в Сокалі та Підлісках і, за оцінкою сина, “вже належали до повоєнної інтелігенції, яку творила радянська влада, хоча ще й не позбулися традицій родинного виховання”¹. Відтак з

¹ Інтерв'ю із професором Віктором Голубком, записала Алла Середяк, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, 16 квітня 2024 р.

дитинства виховували у дітях відчуття, що є “наше”, а що “совітське”. Інтересу до історії завдячує бабусі по матері, яка мала великий вплив на виховання онука, першою розповіла, що була “самостійна Україна” (імовірно йшлося про ЗУНР) і багато того, про що під час навчання в радянських школах, а потім в університеті не згадували.

У 1970 році родина переїхала ближче до обласного Львова, де батьки осіли у Пасіках-Зубрицьких і продовжили кропітку і нелегку учительську працю. Саме у Пасіках-Зубрицьких Віктор Голубко здобув початкову освіту, а середню завершував у Львові та Давидові. Теплі спогади залишив про вчительку української мови СШ № 72 Марію Дмитерко: “З висоти своїх років можу засвідчити, що вона інколи, ризикуючи стягнути на себе репресії влади, могла сказати речі немислимі для того часу. Коли у 7-му класі (а це 1978 р.) ми вивчали програмне оповідання Андрія Головка “Червона хустина”, де у тексті були слова “...і загелготали петлюрівці “Ще не вмерла Україна...””, вона делікатно, але твердо зупинила читання і сказала, що автор трохи недобре написав, бо це гарна українська пісня і при усьому класі перед нами заїнтонувала перший куплет українського гімну”². Очевидно з українськими мовниками таланило, бо ж і в Давидові вчителька при учнях обурювалася, що із шкільної програми вилучили Франкового “Мойсея”, і що може настати час, коли українську літературу викинуть з програми загалом.

У глибоко “застійних” 1981–1986 роках Віктор Голубко навчався на історичному факультеті Львівського університету. Закінчив з відзнакою, не пропустивши жодного заняття без поважної причини (що нині здивує не лише студентів, а й викладачів). Після здобуття вищої освіти почав працювати у Львівській політехніці спочатку на посаді старшого лаборанта, згодом асистента кафедри історії КПРС – іншої історії в ті часи не читали. Нині пригадує, що у другій половині 80-х, уже перебудовних років ХХ ст., “політехніка була жажливо русифікована і комунізована порівняно з університетом Івана Франка. Я почував себе як у не своїй тарілці”³. Саме тут стаціонарно навчався в аспірантурі, достроково захистив кандидатську дисертацію на тему “Участь військ Південно-Західного, VIII-ї армії Румунського фронтів і Чорноморського флоту в революційних подіях на Україні у березні 1917 – лютому 1918 рр.”⁴. Повернувся на кафедру вже в незалежній Україні, у 1996 році отримав посаду доцента. Це були роки пізнання та переосмислення рідної історії. Тематика викладів, наративи, трактування подій далеко не збігалося з отриманими знаннями у виші. Потрібно було розробляти курси за відсутності якісної літератури, утрудненої роботи в архівах, шукати нові підходи до розуму і сердець розбурханої першими роками

² Інтерв'ю із професором Віктором Голубком... м. Львів, 16 квітня 2024 р.

³ Там само.

⁴ Віктор Голубко, “Участь військ Південно-Західного, 8-ї армії Румунського фронтів і Чорноморського флоту і революційних подіях на Україні у березні 1917 – лютому 1918 рр. ”. Дис. канд. іст. наук. Львів, 1991, 216.

омріяної незалежності молоді. Історію правлячої тоталітарними методами партії замінила “Історія України та її державності”⁵.

Продовження наукової роботи над темою в 1999 році вилилося в успішний захист докторської дисертації на тему “Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради”⁶. Дослідження обґрунтувало тезу про те, що військова складова українського державотворення 1917–1921 рр. була однією з ключових його елементів, а недостатня увага тогочасних українських лідерів до розбудови національних силових структур спричинила поразку України у боротьбі за незалежність.

Ще на посаді доцента Віктор Голубко одночасно з роботою зі студентами розпочав підготовку майбутніх науковців. Першою його аспіранткою була Тетяна Плазова. Про свого наукового керівника згадує: “Була першою аспіранткою Віктора Євстафійовича. Призначення відбулось десь відразу після захисту Віктором Євстафійовичем докторської дисертації. Яюсь й відразу розпочалась співпраця. Найперше, це було коригування теми, узгоджено план роботи. Далі було написання статей, кожна з яких ретельно перевіряв Віктор Євстафійович. Ми дуже детально обговорювали всі зауваження, далі вносились правки, знову все вичитувалось. Молодому аспіранту на початках дуже важко відразу поринути в світ науки та починати мислити як науковець. Однак, за допомогою Віктора Євстафійовича, за дуже короткий термін вдалось опанувати і мистецтво написання наукових статей, і написання розділів дисертаційного дослідження, і підготуватись до складання випускних іспитів в аспірантурі та до іспиту за спеціальністю. В силу різних обставин готувалась до захисту у двох різних Спеціалізованих радах: військова історія та історії України. Для захисту ми зупинились на військовій історії. Співпраця завершилася успішним захистом дисертації на тему “Український Повстансько-Партизанський Штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920–1921 рр.)”.

Весь цей період, аж до захисту дисертаційного дослідження, Віктор Євстафійович був першою людиною, з ким радилась, чия думка була визначальною. Минуло вже майже двадцять років від часу завершення нашої співпраці “аспірант–науковий керівник”, однак ще багато років потому часто зверталась за порадою до свого наукового керівника. Для мене Віктор Євстафійович – перший та незамінний науковець, чия думка є важливою, чия порада є вирішальною в прийнятті рішення”⁷.

У 2000-му році Віктор Голубко повернувся до Alma mater вже на посаду професора кафедри історичного краєзнавства. Саме тут, під керівництвом колеги і приятеля, тоді ще доцента Степана Качараби, розпочалися “найщасливіші часи

⁵ Інтерв’ю із професором Віктором Голубком... м. Львів, 16 квітня 2024 р.

⁶ Віктор Голубко, “Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради”. Дис. докт. іст. наук., Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1999, 390.

⁷ Інтерв’ю із Тетяною Плазовою, записала Алла Середяк, м. Львів, 24 квітня 2024 р.

у навчальній і науковій кар'єрі⁸. Очевидно причиною було прихильне ставлення і керівництва, і членів кафедри, яка теж переживала процес омолодження колективу, процес розробки нових креативних підходів до викладання історії України на факультетах природничих, гуманітарних, точних наук. Водночас кафедра ініціювала проведення наукових конференцій, впроваджувала нові нормативні дисципліни, спецкурси. Велике аудиторне навантаження новоприбулого професора (в т. ч. на підготовчому відділенні) компенсувала здорова і творча атмосфера в колективі.

Найбільше роботи і натхнення потребувала розробка профільної для кафедри дисципліни “Історичне краєзнавство”. Віктор Голубко проводив семінарські заняття, а згодом перебрав і частину лекційного навантаження. Водночас кафедра працювала над науковою редакцією та підготовкою до друку якісних краєзнавчих досліджень, яких так бракувало в радянській історіографії. Відтак побачили світ ґрунтовні історичні розвідки краєзнавців-ентузіастів, зокрема “Нарис історії Яворівщини” Й. Гронського (2004, 2-е вид. доповнене –2009 р.), “Львівська цитадель. Історико-краєзнавчий нарис” Т. Піняжка (2005), навчально-методичні посібники О. Артеменко та О. Васильєвої “Палаці Львова (на допомогу краєзнавцям)”, “Історія шкільних споруд Львова (на допомогу краєзнавцям)”, “Львів під опікою святих (на допомогу краєзнавцям)” (2002–2004), краєзнавчий альманах “Світ наших предків” (2020) та ін.

Набутий досвід історико-краєзнавчих студій проф. В. Голубко реалізував у написанні з колегами кафедри навчальних посібників “Історичне краєзнавство” (ч. 1, 2006; ч. 2, 2011) для студентів історичного факультету Львівського університету, підготовки у співавторстві підручника “Основи краєзнавства. Навчальний підручник для студентів вищих навчальних закладів”⁹, низці методичних публікацій¹⁰.

Віктор Голубко активно працює як член редколегій періодичних наукових видань “Військово-науковий вісник” Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного¹¹, “Z dziejów prawa” Сілезького університету (Катовіце, Польща)¹², голова редколегії збірника наукових праць “Наукові зошити

⁸ Інтерв'ю із професором Віктором Голубком, з м. Львів, 16 квітня 2024 р.

⁹ *Основи краєзнавства: підручник для студентів закладів вищої освіти. Вид. 2-ге, доп.*, за ред. О. П. Реєнта. (Київ: НАН України, Національна спілка краєзнавців України, 2021), 376.

¹⁰ Віктор Голубко і Алла Середяк, “Дослідження історичного краєзнавства у Львівському університеті (1991–2011)”, *Вісник Львівського університету. Серія історична. Ювілейне видання з нагоди 350-річчя Львівського університету*, Спецвипуск, (2013): 210–115.; Віктор Голубко і Алла Середяк, “Методичні засади підготовки історика-краєзнавця: досвід, перспективи”, *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, No. 3, (2017): 9–20.

¹¹ “Військово-науковий вісник”, *Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного*, отримано доступ 20 квітня 2024 р., <http://vov.asv.gov.ua/index>

¹² “Z dziejów prawa”, *Uniwersytet Śląski w Katowicach, Polska*, отримано доступ 20 квітня 2024 р., <https://journals.us.edu.pl/index.php/zdp/about/editorialTeam>

історичного факультету Львівського університету”¹³, член спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій у Львівському університеті.

За час роботи у Львівському національному університеті імені Івана Франка професор виплекав плеяду учнів. Під його керівництвом захищено сім кандидатських та одну докторську дисертацію. Сферою наукових зацікавлень вихованців професора В. Голубка є військова історія, суспільно-політична та соціально-економічна історія України, культурно-спортивне та духовно-релігійне життя українців ХІХ–ХХІ ст.

Учні професора Віктора Голубка – науковці у сфері військової історії України, насамперед досліджують період національно-визвольних змагань періоду Першої та Другої світових воєн, боротьби регулярних військ та партизанського руху проти російського імперіалізму¹⁴, військову історію Галичини ХХ ст.¹⁵ тощо. Зокрема аспектам військово-політичного та гуманітарного розвитку Західноукраїнської Народної Республіки, діяльності державних та військових структур ЗУНР, Галицької армії присвячена дисертація Володимира Рутара¹⁶. Дослідженням руху опору в Галичині в період Другої світової війни та постаті Головнокомандувача УПА Романа Шухевича займався Мар’ян Вахула¹⁷. Студію із історії становлення пожежно-рятувальної служби сучасної України та її основні напрямки діяльності захистив Володимир Балябас¹⁸.

В кінці 2022 р. зловісна блискавка принесла трагічну звістку: під Бахмутом, боронячи Україну від новітніх російських окупантів загинув аспірант кафедри історичного краєзнавства Сергій Зайцев. Молодий дослідник успішно працював над дисертацією та під керівництвом Віктора Голубка написав якісну наукову роботу. Однак захистити роботу не встиг: не чекаючи призову, пішов захищати рідну землю від загарбників і упав на Полі Слави. Підготовлений Сергієм рукопис Віктор Євстафійович підготував до друку, а колектив кафедри долучився до видання монографії “Повстансько-партизанський рух на Катеринославщині у 1917 – початку 1920-х років”¹⁹.

¹³ “Наукові зошити історичного факультету Львівського університету”, *Львівський національний університет імені Івана Франка*, отримано доступ 20 квітня 2024 р., <http://publications.lnu.edu.ua/collections/index.php/snote>

¹⁴ Тетяна Плазова, “Український Партизансько-Повстанський Штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920–1921 рр.)”. Дис. канд. іст. наук. Львів, 2005, 187.; *Повстансько-партизанський рух на Катеринославщині у 1917 – початку 1920-х років. Військовий аспект: монографія*, (текст Сергій Зайцев). ред. колегія: Віктор Голубко та ін. (Львів: Простір-М, 2023), 291.

¹⁵ Володимир Рутар, “Організація тилового забезпечення Галицької армії у 1918–1919 рр.”. Дис. канд. іст. наук. Львів, 2012, 294.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Мар’ян Вахула, “Роман Шухевич – військовий і політичний діяч України”. Дис. канд. іст. наук. Львів, 2010, 228.

¹⁸ Володимир Балябас, “Пожежно-рятувальна служба в Україні: становлення та розвиток (1991–2011 рр.)”. Дис. канд. іст. наук. Львів, 2014, 237.

¹⁹ *Повстансько-партизанський рух на Катеринославщині у 1917 – початку 1920-х років. Військовий аспект: монографія*, (текст Сергій Зайцев). ред. колегія: Віктор Голубко та ін. (Львів: Простір-М, 2023), 291.

Під керівництвом професора підготовлено та захищено кандидатські дисертації з історії духовно-релігійного життя українського народу. Зокрема Андрій Леда дослідив розвиток протестантського руху у Східній Галичині в міжвоєнний період²⁰, а Валентин Шевчук – історію, структуру та діяльність Церкви адвентистів сьомого дня, а також міжконфесійні відносини на західноукраїнських землях у міжвоєнний період²¹. Керівництво дисертацією колишній аспірант Андрій Леда називає опікою, з повагою та гумором характеризує наукового керівника: “1) Дуже наполегливий в контролі за аспірантом (який вже після написання вступу втратив інтерес до наукової роботи); 2) Страшенно терплячий, своїм терпінням і наполегливістю повернув мої наукові потуги з того світу; 3) Максимально коректний і лояльний у спілкуванні – не бив, жодного разу не підвищив голос!; 4) Кришталево чесний і порядний! Багато організаційних клопотів поклав на себе, про що я довідався вже після захисту дисертації. Віктор Голубко на ділі продемонстрував, що аспірант може написати і захистити дисертацію самотужки, в межах чинного законодавства, за що я йому безмежно вдячний”²².

Серед учнів Віктора Голубка вже нині доктор наук і професор Львівського національного університету імені Івана Франка – Василь Чура (тема докторської дисертації – “Розпад радянського ладу в західних областях УРСР на зламі 80–90-х років ХХ сторіччя”²³), завершує підготовку докторської дисертації – доцент Роман Масик (тема – “Енергетичний комплекс Західної України в політиці польських урядів (1919–1939)”).

“Мені особливо поталанило, – говорить Василь Чура. Понад двадцять років тому, в час переосмислення власних життєвих векторів, я випадково або ні, зустрів добру людину, талановитого професора й терплячого наукового керівника. Він став моїм довголітнім наставником, а згодом й адміністративним чільником. Це був час не лише наукових пошуків, а й приятельських стосунків, які згодом переросли у дружбу. Тісно переплелися схожі ментальні конструкції, духовні призьми сприйняття світу й себе у ньому. А також однакові політичні й культурні погляди, релігійні переконання й особисті уподобання. Як виявилось пізніше, ми мали спільних товаришів ще до знайомства. Така, чи не чвертьвікова згода дозволяла разом входити у складні життєві колізії і з честю виходити з них, залишати без уваги несуттєве й виокремлювати справжні життєві цінності. Властиво, як і зрозуміти справжню суть відомого вислову давньогрецького драматурга Евріпіда: “Скажи, хто твій друг, і я скажу, хто ти”²⁴.

²⁰ Андрій Леда, “Протестантські течії в релігійному житті українців Галичини у міжвоєнний період (1919–1939)” Дис. канд. іст. наук. Львів, 2006, 208.

²¹ Валентин Шевчук, “Діяльність Церкви адвентистів сьомого дня на території Західної України в міжвоєнний період (1919–1939 рр.)”. Дис. канд. іст. наук. Львів, 2019, 265.

²² Інтерв’ю із Андрієм Ледою, записав Лев Калиняк, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, 3 червня 2024 р.

²³ Василь Чура, “Розпад радянського ладу в західних областях УРСР на зламі 80–90-х років ХХ сторіччя”. Дис. докт. іст. наук. Львів, 2014, 517.

²⁴ Інтерв’ю із професором Василем Чуурою, записала Лариса Шелестак, Львівський національний університет імені Івана Франка, м. Львів, 20 квітня 2024 р.

Ще однією сторінкою педагогічної роботи Віктор Голубка є праця за сумісництвом у Львівському державному університеті життєдіяльності (далі – ЛДУБЖД). Тут професор читав курс “Історія України” для студентів та курсантів. Начальник факультету психології та соціального захисту ЛДУБЖД Роман Лаврецький згадує: “Я познайомився з ним під час захисту моєї кандидатської дисертації у рідному Університеті (ЛНУ імені Івана Франка). На кафедрі в ЛДУБЖД Віктор Євстафійович був справжньою зіркою. Його ерудованість, інтелігентність, людяність і невідкупність вражали оточуючих. Його любили і поважали всі: викладачі, офіцери, адміністрація і, що найголовніше, – курсанти”. Для курсантів-першокурсників професор читав курс історії України. Кращі з курсантів входили до очолюваного ним гуртка історичного краєзнавства. Для них Віктор Євстафійович став учителем і наставником на довгі роки. З курсантів-пожежників професор виховував справжніх патріотів, прищеплював любов до історії рідного краю, історії визвольних змагань, формував прагнення до нових знань. Курсанти і офіцери тягнулися до професора, відчуваючи його педагогічний талант і неймовірну людяність, відкритість і безкорисливість.

Професор Голубко був на кафедрі натхненником наукового життя. У співпраці з ним написана низка наукових статей і навчальних посібників, організовано близько десятка наукових конференцій, проведено чимало екскурсій для гостей закладу вищої освіти. Гості Університету, в тому числі закордонні, були зачаровані екскурсіями, які проводив професор Голубко в історичній частині Львова та під час поїздок до замків “Золотої підкови Львівщини”. Віктор Євстафійович прекрасний порадник, щира і мудра людина, яка стала для членів кафедри справжнім другом, до якого можна звернутися за допомогою і порадою у будь який час. Саме тому садиба професора у Пасіках-Зубрицьких стала для членів кафедри осередком дружнього спілкування, обміну думками, зародження нових наукових ідей. У неформальному спілкуванні вирішувалися важливі організаційні та наукові питання, формувалася концепція військово-патріотичного виховання сучасної української молоді. Володіючи значним бібліотечним зібранням історичної літератури, Віктор Голубко завжди допомагав і ділився книжками з молодими науковцями, давав цінні поради з підбору наукових тем та методики наукового пошуку.

Віктор Голубко завжди був і залишається для нас взірцем історика-науковця, лектора-ерудита, методиста, інтелігента, який сповідує і популяризує високі моральні і духовні цінності, якого люблять і викладачі, і університетська молодь”²⁵.

Колеги з ЛДУБЖД неодноразово наголошували, що знаючи про науковий потенціал та високі моральні якості професора, ректор вишу пропонував Віктору Євстафійовичу зайняти відповідальні посади в ЛДУБЖД, проте він щоразу

²⁵ Інтерв’ю із Романом Лаврецьким, записала Алла Середяк, м. Львів, 10 травня 2024 р.

відмовлявся, залишаючись вірним Франковому університету. З упевненістю наголосимо, що така відданість тішила колектив кафедри історичного краєзнавства історичного факультету Львівського національного університету.

Повагою користується Віктор Голубко у студентів, що, мабуть, є головним визнанням роботи педагога. Коротке опитування студентів різних факультетів Львівського університету зафіксувало влучні характеристики: “ніколи не підвищує голос, не те що не кричить”, “прикольний професор”, “з повагою ставиться до студентів, навіть до мене двієчника”, “лекції цікаві, жартує”, “завжди спокійний, витриманий”.

Любов до історії своєї малої батьківщини професор Віктор Голубко прищеплював також курсантам. Доцент ЛДУБЖД Андрій Лозинський пригадує, як історики, на День Державного Прапора України їздили на табірний збір курсантів-першокурсників поблизу залізничної станції Цунів у Городоцькому районі. Метою поїздки було читання лекцій про історію національного прапора та проголошення незалежності України. “Курсанти із замилюванням слухали професора, довго не відпускали його своїми запитаннями. В подальшому найбільш допитливі курсанти роками входили до гуртка історичного краєзнавства, яким керував Віктор Євстафійович”²⁶.

Професор Голубко теж із теплом та вдячністю згадує працю в Університеті безпеки життєдіяльності: “Приємно, що мою роботу оцінило Міністерство надзвичайних ситуацій України. Незвично мені було вести заняття у курсантів. Ця публіка інша, ніж студенти. Але видно моє викладання історії України припало їм до душі, бо навіть приходили на консультації у позаурочний час. Згодом із бажаних утворилося наукове товариство курсантів, яке мені довелося очолити. Переважно воно займалося історико-краєзнавчою тематикою. У цьому університеті дуже велику увагу приділяли питанням навчально-педагогічного спрямування, особливо вихованню курсантів, тому мене досить часто залучали до різного роду наукових конференцій із цієї проблематики. В результаті у 2009 р. мене нагороджено “Почесною грамотою МНС України”, між іншим за внесок у підготовку кадрів МНС України, а за поданням цього ж університету у 2017 р. Національна академія педагогічних наук – відзнакою “Ушинський К. Д.”²⁷. Довголітня наукова та педагогічна праця Віктора Голубка також відзначена низкою подяк від ректорів Львівського національного університету імені Івана Франка.

Шанують Віктора Голубка також в Національній академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Професор був заступником голови Спеціалізованої вченої ради з військової історії, яка була створена спільно з Львівським національним університетом імені Івана Франка. Група офіцерів, які

²⁶ Інтерв'ю із Андрієм Лозинським, записала Алла Середяк, м. Львів, 10 травня 2024 р.

²⁷ Інтерв'ю із професором Віктором Голубком, записала Алла Середяк... м. Львів, 16 квітня 2024 р.

нині боронять нашу державу від російського агресора, здобула тут наукові ступені. За плідну працю В. Голубко у 2021 р. нагороджений відзнакою Міністерства оборони України “За сприяння Збройним Силам України”. Серед почесних відзнак згадаємо також “Золотий герб міста Львова” (2017), подяку департаменту освіти і науки Львівської обласної державної адміністрації “За небайдужість до проблем державотворення в Україні” (2022), грамоту Львівської обласної Ради “За вагомий внесок у розвиток вітчизняної освіти і науки, багаторічну сумлінні працю, високий професіоналізм та з нагоди 60-річчя від дня народження” (2024).

Однак найвищою нагородою була і залишається повага вихованців, колег, друзів. Ми тішимося, що у нас є такий завідувач, професор, колега, мудрий наставник та щирий товариш! З роси і води Вам, пане професоре! Успіхів на багаті літа, плідної праці, любові і поваги усіх, хто Вас оточує у мирній, незалежній, непереможній Україні!

VIKTOR HOLUBKO: PROFESSOR, MENTOR, COLLEAGUE, CELEBRATING A HISTORIAN’S ANNIVERSARY

Alla SEREDYAK, Larysa SHELESTAK

Ivan Franko National University of Lviv

Department of Local History

Universitetska, 1, Lviv, 79000, Ukraine

e-mail: alla.seredyak@lnu.edu.ua; larysa.shelestak@lnu.edu.ua

ORCID ID: 0000-0002-7593-898X; ORCID ID: 0000-0001-8673-3931

The article examines the life and career of Dr. Viktor Holubko, Doctor of History, Professor, and Head of the Department of Local History at Ivan Franko National University of Lviv. It provides an in-depth analysis of his scientific, pedagogical, organizational, and administrative contributions. The article reviews the themes of dissertation research supervised by Dr. Holubko, along with an overview of his scholarly achievements as an eminent researcher in military history and a prolific author of publications on the development and operations of the Ukrainian army, Ukrainian liberation movements, and local history.

Dr. Holubko’s academic journey began in the late 1980s with his candidate’s thesis, which focused on the challenges and accomplishments of the Ukrainian Central Council in military construction. Key areas in his research include Ukraine’s 20th-century military history, particularly the Ukrainian People’s Republic’s army; military aspects of the liberation struggles of 1917–1921; national military doctrine; and historical and regional studies methodologies. His scholarly and organizational roles include serving as Head of the Department of Local History since 2008, scientific editor of Lviv University History Faculty Proceedings, and as a member of specialized academic councils at Ivan Franko National University of Lviv and Hetman Petro Sahaidachnyi National Ground Forces Academy.

Keywords: Professor Viktor Holubko, Lviv University, military history, local history, university department, monograph, dissertation.

REFERENCES

Baliabas, Volodymyr. “Pozhezhno-riatuvalna sluzhba v Ukraini: stanovlennia ta rozvytok (1991–2011 rr.)”. *Dys. kand. ist. nauk. Lviv, 2014, 237.*

- Bazhenykov, L. ta in. *Osnovy kraieznavstva: pidruchnyk dlia studentiv zakladiv vyshchoi osvity. Vyd. 2-he, dop.*, za red. O. P. Reienta. Kyiv: NAN Ukrainy, Natsionalna spilka kraieznavtsiv Ukrainy, 2021, 376. (in Ukrainian)
- Chura, Vasyl. "Rozpadadianskoho ladu v zakhidnykh oblastiakh URSR na zlami 80–90-kh rokov XX storichchia". *Dys. d-r. ist. nauk. Lviv*, 2014, 517. (in Ukrainian)
- Holubko, Viktor, Alla Serediak. "Doslidzhennia istorychnoho kraieznavstva u Lvivskomu universyteti (1991–2011)", *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna. Yuvileine vydannia z nahody 350-richchia Lvivskoho universytetu*, Spetsvypusk, (2013): 210–115. (in Ukrainian)
- Holubko, Viktor, Alla Serediak, "Metodychni zasady pidhotovky istoryka-kraieznavtsia: dosvid, perspektyvy", *Drohobyt'skyi kraieznavchyi zbirnyk*, No. 3, (2017): 9–20. (in Ukrainian)
- Holubko, Viktor. "Uchast viisk Pivdenno-Zakhidnoho, 8-yi armii Rumunskoho frontiv i Chornomorskoho flotu i revoliutsiinykh podiiakh na Ukraini u berezni 1917–liutomu 1918 rr.". *Dys. kand. ist. nauk. Lviv*, 1991, 216. (in russian)
- Holubko, Viktor. "Viiskove budivnytstvo v Ukraini periodu Tsentralnoi Rady". *Dys. d-r. ist. nauk. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy*, 1999, 390. (in Ukrainian)
- Interviu iz Andriiem Lozynskym, zapysala Alla Serediak, m. Lviv, 10 travnia 2024 r. (in Ukrainian)
- Interviu iz profesorom Vasylem Churoiu, zapysala Larysa Shelestak, Lvivskiyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, m. Lviv, 20 kvitnia 2024 r. (in Ukrainian)
- Interviu iz profesorom Viktorom Holubkom, zapysala Alla Serediak, Lvivskiyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, m. Lviv, 16 kvitnia 2024 r. (in Ukrainian)
- Interviu iz Andriiem Ledoiu, zapysav Lev Kalyniak, Lvivskiyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, m. Lviv, 3 chervnia 2024 r. (in Ukrainian)
- Interviu iz Romanom Lavretskym, zapysala Alla Serediak, m. Lviv, 10 travnia 2024 r. (in Ukrainian)
- Interviu iz Tetianoiu Plazovoiu, zapysala Alla Serediak, m. Lviv, 14 kvitnia 2024 r. (in Ukrainian)
- Leda, Andrii. "Protestantski techii v relihiinomu zhytti ukraint'siv Halychyny u mizhvoiennyi period (1919–1939)" *Dys. kand. ist. nauk. Lviv*, 2006, 208. (in Ukrainian)
- "Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu", *Lvivskiyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka*, otrymano dostup 20 kvitnia 2024 r., <http://publications.lnu.edu.ua/collections/index.php/snote> (in Ukrainian)
- Plazova, Tetiana. "Ukrainskyi Partyzansko-Povstanskyi Shtab ta yoho uchast v orhanizatsii antybilshovytskoi borotby v Ukraini (1920–1921 rr.)". *Dys. kand. ist. nauk. Lviv*, 2005, 187. (in Ukrainian)
- Povstansko-partyzanskyi rukh na Katerynoslavshchyni u 1917 – pochatku 1920-kh rokov. Viiskovy aspekt: monohrafiia*, (tekst Serhii Zaitsev). red. kolehiia: Viktor Holubko ta in. (Lviv: Prostir-M, 2023), 291. (in Ukrainian)
- Rutar, Volodymyr. "Orhanizatsiia tylovoho zabezpechennia Halytskoi armii u 1918–1919 rr.". *Dys. kand. ist. nauk. Lviv*, 2012, 294. (in Ukrainian)
- Shevchuk, Valentyn. "Diialnist Tserkvy adventystiv somoho dnia na terytorii Zakhidnoi Ukrainy v mizhvoiennyi period (1919–1939 rr.)". *Dys. kand. ist. nauk. Lviv*, 2019, 265. (in Ukrainian)
- Vakhula, Marian. "Roman Shukhevych – viiskovy i politychni diiach Ukrainy". *Dys. kand. ist. nauk. Lviv*, 2010, 228. (in Ukrainian)
- "Viiskovo-naukovi visnyk", *Natsionalna akademiia sukhoputnykh viisk imeni hetmana Petra Sahaidachnogo*, otrymano dostup 20 kvitnia 2024 r., <http://vov.asv.gov.ua/index> (in Ukrainian)
- "Z dziejów prawa", *Uniwersytet Śląski w Katowicach, Polska*, otrymano dostup 20 kvitnia 2024 r., <https://journals.us.edu.pl/index.php/zdp/about/editorialTeam> (in Polish)

**ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ
ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА ВІКТОРА ГОЛУБКА**

Дисертації, автореферати дисертацій:

Участь військ Південно-Західного, 8-ї армії Румунського фронтів і Чорноморського флоту і революційних подіях на Україні у березні 1917 – лютому 1918 рр., дис. канд. іст. наук. Львів, 1991. 216. (рос.)

Участь військ Південно-Західного, 8-ї армії Румунського фронтів і Чорноморського флоту і революційних подіях на Україні у березні 1917 – лютому 1918 рр., автореф. дис. канд. іст. наук. Львів, 1991. 16. (рос.)

Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради, автореф. дис. докт. іст. наук. Львів, 1998. 32.

Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради, дис. докт. іст. наук. Львів, 1999. 390.

Монографії, розділи монографій:

Одноосібні та у співавторстві

Армія Української Народної Республіки 1917–1918: Утворення та боротьба за державу. Львів: Кальварія, 1997. 288.

Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. Львів: Українські технології, 1997. 67 (співавтор – Б. Гудь).

“Проблеми історії України другої половини ХХ століття”, *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми: колективна монографія*, ред. Леонід Зашкільняк. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. 184–201.

Історія війн і військового мистецтва: в 3-х т., Від професійних найманих армій до масових (мобілізаційних) армій (початок XVI ст. – початок ХХ ст.), т. 2. Харків: Фоліо, 2018. 971 (співавтор – Л. Войтович).

Історія війн і військового мистецтва: в 3-х т., Від масових армій до відродження професійних армій (ХХ – початок ХХІ ст.), Харків: Фоліо, 2019. т. 2. 783 (співавтори – Л. Войтович, В. Грицюк, Л. Кривизюк, О. Лисенко).

“Dostawnictwo i finansowanie wojsk ukraińskich w czasie walk o niepodległość 1917–1920 (aspekt historyczno-prawny)”. *Verus amikus rara avis est. Studia poświęcone pamięci Wojciecha Organiściaka*, red. Adam Lityński. Katowice: Wydawnictwo UŚ, 2020. 283–293.

“Życie codzienne Lwowa w czasie inwazji bolszewickiej 1920 roku w świetle prasy lwowskiej”. *Wizja z Jaremcza. Ku pamięci Mirosława Rowickiego.* Warszawa: Fundacja pomocy Polakom na wschodzie, 2021. 119–126.

Державний суверенітет України. Державні утворення українського народу першої половини ХХ ст. Монографія. Харків: Право, 2022. Кн. 3. 218 (співавтори – В. Гринчак, Г. Федущак-Паславська).

“Україна у міжнародних економічних відносинах на завершальній стадії Великої війни і перші мирні роки (1918–1923)”. *Powojenne odbudowy gospodarcze. Doświadczenia historyczne – wnioski dla Ukrainy*. Redakcja naukowa: Aldona Podolska-Meducka. Warszawa: SGH, 2024. 23–40 (співавтор – Р. Масик).

Наукові статті:

“О роли армии в революционном преобразовании общества”. *Вестник ЛПИИ* 247 (1990): 19–24.

“З історії боротьби Центральної Ради за відновлення української державності”. *Вісник Львівського політехнічного інституту* 268 (1992): 3–17 (співавтор – Л. Дещинський).

“Змарнована сила. Козацтво – то не тільки Запорізька Січ”. *Наука і суспільство* 10–12 (1992): 24–26.

“Роль Брестського миру у становленні української державності”. *Вісник Львівського політехнічного інституту* 10–12 (1992): 24–26 (співавтор – Н. Барановська).

“Розбудовуючи Українську державу, мусимо засвоїти уроки Центральної Ради”. *Розбудова держави* 7 (1993): 27–35 (співавтор – Л. Дещинський).

“Про ставлення Центральної Ради до ультиматуму Раднаркому у грудні 1917 року”. *Вісник Державного університету “Львівська політехніка”* 296 (1995): 55–61 (співавтор – Л. Цубов).

“Останній шанс: Другий зимовий похід Армії УНР 1921 р.”. *Warszawskie zeszyty ukrainozawcze* 3 (1996): 161–170.

“До історії створення полку ім. Гетьмана Б. Хмельницького у 1917 році”. *Вісник Державного університету “Львівська політехніка” Держава та армія* 344 (1998): 47–52.

“Симон Петлюра і формування української військової доктрини”. *Вісник Державного університету “Львівська політехніка” Держава та армія* 344 (1998): 41–46.

“Військове будівництво гетьмана Павла Скоропадського: плани і реалії”. *Вісник Державного університету “Львівська політехніка” Держава та армія* 377 (1999): 28–39.

“Імперська політика більшовицького режиму щодо українізованих частин у 1917 році”. *Військово-науковий вісник*. 1 (2000): 7–10.

“Українсько-польсько-радянська війна і Східна Галичина”. *Вісник Державного університету “Львівська політехніка” Держава та армія* 408 (2000): 11–21.

“Українська армія в національному державотворенні: минуле, сучасне, майбутнє”. *Військово-науковий вісник* 3 (2001): 347–349.

“Варшавський договір 1920 р. та його перспективи у візії західноукраїнських політиків”. *Україна модерна* 7 (2002): 91–102.

“Питання військової доктрини УНР у практичній діяльності та теоретичній спадщині С. Петлюри”. *Ефективність державного управління* 1–2 (2002): 106–112.

“Варшавський договір 1920 р. в громадській opinii галицьких українців”. *Warszawskie zeszyty ukraїnoznavcze* 15–16 (2003): 96–105.

“Документи особового архівного фонду Йосифа Гронського у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України”. *Студії з архівної справи та документознавства* 3 (2003): 134–137 (співавтор – А. Середяк).

“Польсько-радянська війна 1920 р. в оцінках західноукраїнських політиків”. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 5–6 (2003): 177–187.

“Тижневик “Тризуб” про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні”. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія* 483 (2003): 215–222.

“Рух Опору ОУН-УПА на Яворівщині в роки Другої світової війни”. *Краєзнавець Прикарпаття* 3 (2004): 25–27 (співавтор – А. Середяк).

“Українська військова еліта в національному державотворенні 1917–1920 рр.”. *Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка на пошану професора Костянтина Кондратюка. Спецвипуск* (2004): 279–293.

“Військово-політичні наслідки Брестського мирного договору УНР з країнами Четверного союзу”. *Військово-науковий вісник* 7 (2005): 37–45 (співавтор – М. Нагірняк).

“Військовий потенціал України та його місце у європейському протистоянні напередодні Другої світової війни”. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія історична* 2 (2005): 186–189.

“Український офіцерський корпус у визвольних змаганнях 1917–1920 рр.”. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. Держава та армія* 571 (2006): 280–289.

“Західноукраїнський селянин в умовах тоталітарних режимів 1939–1953 років: між пристосуванням і спротивом”. *Історична пам’ять. Науковий збірник Полтавського державного педуніверситету* 1 (2007): 86–100 (співавтор – А. Середяк).

“Спротив, пристосування, будні західноукраїнського селянина в умовах тоталітарних режимів 1939–1953 рр.”. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти* 34 (2007): 269–289 (співавтор – А. Середяк).

“Варшавський договір 1920 р. у громадській думці Галичини”. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Ювілейний збірник на пошану Івана Патера* 16 (2008): 370–378.

“Вища освіта в контексті системної трансформації та глобалізації”. *Інформаційно-телекомунікаційні технології в сучасній освіті: досвід, проблеми, перспективи*. (2009): 61–64.

“Рубікон в історії української державності”. *Нескорені. Часопис Львівської обласної спілки політичних в'язнів України* 7 (2009): 65–70.

“Варшавський договір 1920 року між Українською Народною Республікою і Польщею та його перспективи в оцінках польської громадськості Галичини”. *Воєнна історія* 2 (50) (2010): 12–17.

“Transformacja administracji państw postradzieckich: od totalitaryzmu ku standardom europejskim”. *Roczniki administracji i prawa* 10 (2010): 9–19.

“Львів і львів'яни у 1939 році: перші воєнні будні”. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича* 2 (2012): 225–243.

“Дослідження історичного краєзнавства у Львівському університеті (1991–2011)”. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Ювілейне видання з нагоди 350-річчя Львівського університету. Спецвипуск* (2013): 210–115 (співавтор – А. Середяк).

“Концепція Української держави у баченні Симона Петлюри”. *Вісник Прикарпатського університету. Історія. (До 20-ліття утворення кафедри історії слов'ян і 80-річчя професора Петра Федорчака)* 23–24 (2013): 92–96.

“Лицарська легенда” листопадових 1918 р. боїв за Львів”. *Військово-науковий вісник* 19 (2013): 24–41.

“Львів та львів'яни після “Великої війни”: будні міста і його мешканців”. *Гілея. Науковий вісник* 70 (3) (2013): 16–26.

“Administracyjny i terytorialny podział Ukrainy: doświadczenia i perspektywy”. *Roczniki administracji i prawa* 2 (2014): 87–97.

“Житлові проблеми Львова та шляхи їхнього розв'язання у міжвоєнний період (1919–1939)”. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* 27 (2015): 136–152.

“Загибель Головного Отамана Армії УНР у дзеркалі Львівської періодики”. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 17 (2016): 304–321 (співавтор – А. Середяк)

“Михайло Грушевський про роль військового фактора в державотворчих процесах центральної Ради”. *Військово-науковий вісник* 26 (2016): 15–27.

“Висвітлення процесу над «Спілкою визволення України» на сторінках тижневика «Тризуб»”. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спецвипуск до 60-річчя професора Олексія Сухого* (2017): 356–362.

“Методичні засади підготовки історика-краєзнавця: досвід, перспективи”. *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спеціальний випуск* 3 (2017): 9–20 (співавтор – А. Середяк).

“Na gruzach imperium. Ukraina po upadku cesarstwa rosyjskiego: od rewolucji lutowej 1917 do traktatu brzeskiego 1918”. *Czasopismo Prawno-Historyczne* LXIX. Zeszyt 1 (2017): 83–129 (співавтор – А. Litycki).

“Ukraina na drodze do niepodległości (1918–1920)”. *Miscelanea Historico-juridica* XVI. Zeszyt 1 (2017): 11–54 (співавтор – А. Litycki).

“Ukrainizacja rosyjskiej armii cesarskiej w 1917 roku i początek odrodzenia się ukraińskiej tradycji militarnej”. *Wojna – Wojsko – Bezpieczeństwo. Studia i materiały* 2 (2017): 381–390.

“Zagadnienie państwowości białoruskiej w latach 1917–1920. W setną rocznicę rewolucji 1917”. *Roczniki Administracji i Prawa* 17 (2017): 115–137.

“Організація постачання і фінансування українських військ періоду Національної революції 1917–1920 рр.”. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. Ювілейний збірник на пошану Степана Качараби 19–20 (2018–2019)*: 339–352.

“Варшавський договір 1920 року між УНР та Польщею у віддзеркаленні польської преси Львова”. *Вісник Львівського університету. Серія історична Спецвипуск* (2019): 70–93.

“Комуністичний режим 1930-х років в радянській Україні у висвітленні тижневика «Тризуб»”. *Prawo i czas. Księga Jubileuszowa z okazji 80-lecia urodzin profesora Adama Lityńskiego. Z Dziejów Prawa*. 12 (20) (2019): 495–512.

“Decentralizacja a problem federalizacji Ukrainy w kontekście potencjalnych zagrożeń terytorialnych”. *Roczniki Administracji i Prawa*. 20 (2) (2020): 105–119.

“Instytucja prezydenta w kontekście transformacji ustrojowych państw postradzieckich. *Roczniki Administracji i Prawa*” 20 (3) (2020): 19–36.

“Питання соціального захисту військовослужбовців у діяльності вищих органів влади УНР (грудень 1918 – листопад 1920 рр.)”. *Східно-європейський історичний вісник* 20 (2021): 82–92.

“Model państwa ukraińskiego w koncepcjach prawicowych środowisk politycznych okresu międzywojennego”. *Miscellanĳ historico-juridika* T. XX. Z. 2 (2021): 129–142.

“Військові аспекти українського державотворення на сторінках «Архива русской революции» Йосифа Гессена”. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 23 (2022): 387–403.

“Дрогобицька гімназія у науково-освітньому просторі Східної Галичини першої чверті ХХ ст.”. *Society. Document. Communication* 4 (2023): 20–28 (співавтор – О. Павлишин).

“Оборона Києва Армією УНР у січні – початку лютого 1919 року”. *Наукові зошити історичного факультету*, 24 (2023): 333–347.

“Повсякденне життя і побут військовиків Армії УНР у таборах інтернованих на території Польщі (1920–1924)”. *Східноєвропейський історичний вісник* 32 (2024): 65–77.

Статті в енциклопедії:

- “Армія Української Народної Республіки”. *Енциклопедія сучасної України*. Київ: НАН України, 2002. Т. 1. 653–654.
- “Бубела Петро”. *Енциклопедія Львова*. Львів, 2007. Т. 1. 295.
- “Букшований Осип”. *Енциклопедія Львова*. Львів, 2007. Т. 1. 302–303.
- “Горук Семен”. *Енциклопедія Львова*. Львів, 2007. Т. 1. 363–364.
- “Українсько-більшовицька війна 1917–1921”. *Світова історія: ХХ століття. Енциклопедичний словник*, ред. І. Підкова і Р. Шуст. Львів, 2008. 852–856.
- “Малик Ярослав”. *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. Т. II: Л–Я. 88–89.
- “Суспільної та економічної історії кафедра”. *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка*. 2014. Т. II: Л–Я. 491 (співавтор – Р. Лаврецький).
- “Юкневич Францішек”. *Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка*. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. Т. II: Л–Я. 705 (співавтори – В. Оліярник, Л. Цимбал).
- “Дієва Армія УНР”. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія*. Івано-Франківськ, 2018. Т. 1. 556–559.
- “Українсько-більшовицька війна 1917–1921”. *Світова історія ХХ–ХХІ століть. Енциклопедичний словник*, вид. друге, доповнене, ред. Ігор Підкова і Роман Шуст. Львів: Простір-М, 2019. 1121–1125.

Матеріали конференції:

- “Українська національна революція та її самореалізація в державотворчих процесах України 1917–1920 рр.”. *Матеріали міжнародної наукової конференції “Українська державність: історія і сучасність” (21–22 січня 1993 р.)*. Київ, 1993. 236–238.
- “М. Грушевський і розробка зовнішньополітичної концепції України 1917–1918 рр.: теорія і практика”. *Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді і повідомлення міжнародної наукової конференції (26–28 жовтня 1994 р.)*. Львів, 1995. 301–303.
- “Богдан Хмельницький – видатний стратег і полководець”. *До 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького. Матеріали регіональної наукової конференції*. Львів, 1996, 7–8.
- “Деякі аспекти висвітлення історії Львова у сучасній польській історіографії”. *Історичні пам’ятки Галичини. Матеріали наукової краєзнавчої конференції (26 жовтня 2000 р.)*. Львів, 2001. 52–58.
- “Рефлексії польської преси Львова на Варшавську угоду 1920 року”. *Історичні пам’ятки Галичини. Матеріали другої наукової краєзнавчої конференції (21 листопада 2002 р.)*. Львів, 2003. 48–54.
- “Концептуальні підходи до підготовки навчального посібника з курсу «Історичне краєзнавство» в ЛНУ ім. І. Франка”. *Історичні пам’ятки Галичини*.

Матеріали третьої наукової краєзнавчої конференції (19 листопада 2004 р.). Львів, 2005. 226–238 (співавтор – А. Середяк).

“Викладач як ключовий елемент гуманізації навчально-виховного процесу”. *Гуманітарні аспекти формування особистості працівника МНС. Матеріали наукових семінарів (15 березня 2007 р. та 12 березня 2008 р.)*. Львів: ЛДУБЖД, 2008. 60–65.

“Союз Пілсудський – Петлюра у відзеркаленні галицької громадської думки”. *Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Друга міжнародна науково-практична конференція. Тези доповідей*. Львів, 2008. 270–275.

“Łwów w roku 1920: od stolicy kraju koronnego do miasta wojewódzkiego (życie powszednie miasta i jego mieszkańców)”. *Tożsamość galicyjska z perspektywy Polski i Ukrainy. Materiały konferencji naukowej (8–9 maja 2008 r.)*. Bielsko-Biała, 2008. 49–54.

“Нереалізовані можливості: військовий потенціал України в контексті назрівання Другої світової війни”. *Друга світова війна крізь призму подолання стереотипів. Матеріали науково-практичної конференції (7 травня 2009 р.)*. Львів, 2009. 32–36.

“Поаудиторна робота – важливий чинник у патріотичному вихованні курсантів”. *Гуманітарні аспекти формування особистості працівника МНС. Матеріали третьої наукової конференції (24 квітня 2009 р.)*. Львів: ЛДУБЖД, 2009. 15–23.

“Dowódcy Symona Petlury”. *Polska i Ukraina w walce o niepodległość 1918–1920. Konferencja naukowa w Łucku (15–16 listopada 2008 roku)*. Warszawa: Wipart, 2009. 77–93.

“Образ викладача вищої школи у візії студентів”. *Гуманітарні аспекти формування особистості працівника МНС. Матеріали четвертої наукової конференції (23 квітня 2010 р.)*. Львів: ЛДУБЖД, 2010. 10–16.

“Львів і львів’яни у переддень та перші дні Другої світової війни (за матеріалами львівської преси)”. *Історичні пам’ятки Галичини. Матеріали п’ятої наукової краєзнавчої конференції (12 листопада 2010 р.)*. Львів, 2011. 117–126.

“Ілюзія «легкого щастя» як прояв духовної кризи сучасного суспільства”. *Християнська сакральна традиція: віра, духовність, мистецтво: збірник матеріалів VI міжнародної конференції*. Львів, 2013. 62–63.

“Брестський мир 1918 р. УНР з країнами Четверного союзу як пролог українсько-польського збройного протистояння”. *Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): Збірник матеріалів Міжнародного наукового форуму (26–28 червня 2014 р.)*. Львів, 2014. 11–13.

“Особливості військово-технічної політики українських урядів періоду національної революції 1917–1920 рр.”. *Збірник тез доповідей Міжнародної науково-технічної конференції (14–15 травня 2015 р.)*. Львів: Академія сухопутних військ, 2016.

“Висвітлення убивства Симона Петлюри на шпальтах газети «Діло»”. *Історичні пам’ятки Галичини. Матеріали VI-ї краєзнавчої конференції (4 березня 2016 р.)*. Львів, 2016. 54–60.

“Кров на паризькому бруку (Формування громадської думки про постать Симона Петлюри на сторінках української галицької періодики””. *Людина в умовах мінливості соціокультурного простору: духовно-практичний вимір: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (3–4 червня 2016 р.)*, ч. 1, Мелітополь, 2016. 69–78 (співавтор – А. Середяк).

“Образ офіцера Української армії у візії провідних діячів національної революції 1917–1921 рр.”. *Людина і техніка у визначних битвах світових воєн XX століття: Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції (17 червня 2017 р.)*. Львів, 2017. 120–121.

“Репресії комуністичного режиму 1930-х років в радянській Україні у висвітленні журналу «Тризуб»”. *Великий терор і масові репресії в Україні (1920–1950 рр.)*, *Всеукраїнська наукова конференція (8 червня 2018 р.)*. Львів, 2018. 14–16.

“Львів і львів’яни в часі вересневої кампанії 1939 року””. *Людина і техніка у визначних битвах світових воєн XX століття. Збірник тез доповідей Міжнародної наукової конференції (25–26 червня 2019 р.)*. Львів, 2019. 5–7.

“Варшавська угода 1920 р. між Польщею та УНР у висвітленні польської преси Львова””. *Історичні пам’ятки Галичини. Матеріали VI-ї краєзнавчої конференції (13 березня 2020 р.)*. Львів, 2021. 127–131.

“Декларація про державний суверенітет України українське *déjà vu* 1917 року: історичні паралелі та відмінності””. *Порив до свободи: до 30-річчя Декларації про державний суверенітет України. Збірка матеріалів Всеукраїнської науково-практичної онлайн конференції (16 липня 2020 р.)*. Львів, 2020. 12–15.

“Миколаївська фортеця в Галицькій битві у серпні – вересні 1914 р.”. *Миколаїв – фортеця на Дністрі. Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3–4 вересня 1921 р.)*. Львів, 2021. 63–64.

“Добровольчі формування на захисті УНР у війні проти більшовицької Росії 1917–1920: історичний досвід та уроки””. *Збірник тез доповідей. Добровольці на захисті української державності: історія та сучасність. III Всеукраїнська наукова конференція (30 квітня 2024 р.)*. Львів, 2024. 5–7.

Передмови, рецензії та огляди:

“Слово до читачів. (Передмова до монографії)”. *Шишка, О. Слідами листопадових боїв*. Львів: ДУЛП, 1993. 5–9.

“У пошуках витоків українсько-польського протистояння: від романтичних міфів до історичного реалізму. (Передмова до монографії)”. *Гудь, Б. Українці – поляки: хто винен?* Львів: Кальварія, 2000. 7–10.

Рецензія: Безсмертя. Книга пам'яті України. 1941–1945. *Вісник Львівського університету. Серія історична* 37 (2002): 283–285.

Рецензія: Юрій Киричук. Нариси історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ ст. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. *Дрогобицький краєзнавчий збірник. Спецвипуск до 60-річчя УПА* (2002): 600–603.

Рецензія: С. Попович. Пожежництво в історії Галицького краю. 1772–1939. Львівщина. Львів, 2006. 5–6.

Рецензія: Бабенко Л. Д. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.). Монографія /Л. Д. Бабенко. – Полтава: ТОВ “АСМІ”, 2014, 549. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 15 (2014): 236–239.

Рецензія: Богдан Гудь. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в ХІХ – першій половині ХХ ст. Харків: Акта, 2017. – 490 с. ISBN 978-966-8917-22-6. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету* 18 (2017): 340–343.

“Новий погляд на призабуту сторінку історії Львова (Передмова до монографії)”. Чура, В. *Робітники Львова у національному русі другої половини 80-х – початку 90-х років ХХ століття*. Львів: ПРОСТІР-М, 2021. 4–7.

Науковий редактор:

Гронський, Й. *Нарис історії Яворівщини*, ред. В. Голубко, А. Середяк, С. Качараба. Львів: Коло, 2004. 238. (вид. друге, доп. Львів, 2008. 238.; вид. третє, доп. Львів, 2012. 240).

Чура, В. *Руйнація компартійної влади на західноукраїнських землях наприкінці 80-х – початку 90-х років ХХ століття*, ред. В. Голубко. Львів: Ліга Прес, 2013. 706.

Повстансько-партизанський рух на Катеринославщині у 1917 – початку 1920-х років. Військовий аспект: монографія. Текст Сергій Зайцев, ред. В. Голубко. Львів: Простір-М, 2023. 291.

Підручники навчально-методичні посібники:

Україна в роки Першої світової війни 1914–1918 рр. (Текст лекції з історії України). Львів: Львівський політехнічний інститут, 1990. 17.

Програма курсу “Історія України” для студентів інженерно-технічних спеціальностей. Львів: Львівський політехнічний інститут, 1991, 20 (співавтори – Л. Дещинський, Б. Гудь, Л. Цубов).

Загальнонаціональний визвольний рух українського народу за відродження своєї державності (1917–1921). Текст лекції. Львів: Львівський політехнічний інститут, 1992. 46 (співавтор – Л. Дещинський).

Загальнонаціональний визвольний рух українського народу за відновлення своєї державності (лютий 1917 – березень 1921 рр.). *Бібліографічний покажчик*, ред. О. Ключенко, Львів: ДУЛП, 1992. 25.

Перспектив навчального посібника “Етнополітична історія України”. Львів: Українські технології, 1994. 63 (співавтор – Б. Гудь).

Історія України та її державності. Матеріали лекцій. Львів: ДУЛП, 1995. Ч. 1–3. (співавтори – Л. Дещинський, Б. Гудь, Л. Цубов).

Курс лекцій з історії України та її державності. Навчальний посібник. Львів: ДУЛП, 1999. 340 (співавтори – Л. Дещинський, Б. Гудь, І. Гаврилів, Л. Цубов).

“Збройні Сили України періоду національної революції 1917–1921 рр.”. *Історія Українського війська (навчально-методичний посібник).* Львів: Військовий інститут при ДУ “Львівська політехніка”, 1999. 74–90.

Плани семінарських занять і методичні поради до них з курсу історії України. Львів: Львівський політехнічний інститут, 1999. 34 (співавтори – Л. Дещинський, І. Гаврилів, Р. Зінкевич).

Методичні рекомендації з базового курсу “Історія України та її державності” для студентів заочної форми навчання та екстернату. Львів: ДУЛП, 2000. 35 (співавтори – Л. Дещинський, І. Гаврилів, Р. Зінкевич).

Історичне краєзнавство. Програма для студентів історичного факультету. Львів, 2005. 37 (співавтори – А. Середяк, С. Качараба).

Історичне краєзнавство. Навчальний посібник. Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. Ч. 1. 180 (співавтори – С. Качараба, А. Середяк).

Historia administracji państw Europy Wschodniej: od średniowiecza do początku XX wieku. Sosnowiec: Oficyna Wydawnicza “Humanitas”, 2009. 76.

Współczesna administracja państw byłego ZSRR. Sosnowiec: Oficyna Wydawnicza “Humanitas”, 2009. 100.

Новітня історія України 1914–2008 рр.: навчач. посіб. Київ: Знання, 2011. 536 (співавтори – К. Кондратюк, Г. Боднар, В. Качмар).

Історичне краєзнавство. Напрями та методи історико-краєзнавчих досліджень: курс лекцій. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 306 (співавтори – А. Середяк, Р. Генега, Л. Калиняк, І. Мрака та ін.).

Історія України: посібник для 10–11 класів, ред. А. Козицького. Львів: “Піраміда”, 2012. 256 (співавтори – А. Козицький та ін.).

Історія України. 10–11 класи. Матеріали до навчального підручника. Львів: Астролябія, 2013. 208 (співавтори – Б. Галайко, О. Дедик, Р. Коваль, А. Козицький).

Історія України XIX–XXI століть. Практикум. Київ: Знання, 2015. 375 (співавтори – Р. Лаврецький, А. Лозинський, М. Нагірняк, В. Чура).

Основи краєзнавства: підручник для студентів закладів вищої освіти, вид. друк. доп., ред. О. Реєнт. Київ: НАН України, Національна спілка краєзнавців України, 2021. 376 (авторський колектив – Л. Баженов, Г. Бондаренко, О. Гончаров, О. Коваленко, С. Куделко, М. Литвин, Р. Маньковська, В. Мельниченко, О. Павлова, С. Панишко, С. Попович, В. Прокопчук, О. Реєнт, А. Середяк, О. Удод).

Публічна історія:

“70 років паризькій трагедії”. *Голос народу: Часопис Пустомитівської районної Ради народних депутатів*. Львів, 1996: 65–71.

“Trudne braterstwo ukr.”. *Kinikon Film Studio*, 14 квітня 2017 р., <https://www.youtube.com/watch?v=q1d2hNix1os>

“Західноукраїнська Народна Республіка і її 100-річчя”. *Зустріч з громадськістю до 100-річчя утворення ЗУНР відбувається за ініціативи департаменту внутрішньої та інформаційної політики Львівської облдержадміністрації*. Ч. 2, 29 жовтня 2018 р., <https://www.youtube.com/watch?v=mMrz7gwdXLo>

“Українська державність в 1917–1918 рр.: уроки для сьогодення”. *П'яте відео з історичного циклу “Історія українського державотворення: правда замість фейків” Освіта Львівщини*, 9 травня 2022 р., <https://www.youtube.com/watch?v=HVctBNh-nQE&t=1951s>

“Зародження армії УНР: діяння Петлюри і Скоропадського, втрати та успіхи”. *Без брому з Віталієм Ляскою*, 28 серпня 2022 р., <https://www.youtube.com/watch?v=nW8LaDiER9A>

“Український наступ на Київ-Одесу в 1919 р.: вимір успіхів і прорахунків у боротьбі з московією”. *Український кризовий медіа-центр*, 3 жовтня 2023 р., https://www.youtube.com/watch?v=l3e_ln7PX3Y&t=3054s

Наукове наставництво:

Плазова, Тетяна. Український Партизансько-Повстанський Штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920–1921 рр.), дис. канд. іст. наук. Львів, 2005. 187.

Леда, Андрій. Протестантські течії в релігійному житті українців Галичини у міжвоєнний період (1919–1939), дис. канд. іст. наук. Львів, 2006. 208.

Чура, Василь. Участь робітників Львова в національно-демократичному русі середини 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст., дис. канд. іст. наук. Львів, 2008. 229.

Вахула, Мар'ян. Роман Шухевич – військовий і політичний діяч України, дис. канд. іст. наук. Львів, 2010. 228.

Рутар, Володимир. Організація тилового забезпечення Галицької армії у 1918–1919 рр., дис. канд. іст. наук. Львів, 2012. 294.

Чура, Василь. Розпад радянського ладу в західних областях УРСР на зламі 80–90-х років ХХ сторіччя, дис. докт. іст. наук. Львів, 2014. 517.

Балябас, Володимир. Пожежно-рятувальна служба в Україні: становлення та розвиток (1991–2011 рр.), дис. канд. іст. наук. Львів. 2014. 237.

Шевчук, Валентин. Діяльність Церкви адвентистів сьомого дня на території Західної України в міжвоєнний період (1919–1939 рр.), дис. канд. іст. наук. Львів, 2019. 265.

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

**HISTORY
OF UKRAINE**

УДК 930.2:94(477)''11''

DOI <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4520>

УТВОРЕННЯ КИЄВО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ І СТАНОВЛЕННЯ РУСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ЗА ПОВІДОМЛЕННЯМИ ПОВІСТІ ВРЕМЕННИХ ЛІТ І БЕРТИНСЬКИХ АННАЛІВ)

Ольга ЩОДРА

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра давньої історії України та спеціальних галузей історичної науки
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: olgashchodra@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0551-9392

Інформація недатованої частини Повісті временних літ і свідчення середньовічних зарубіжних джерел вказують на те, що процес формування Руської держави розпочався в середині I тисячоліття, коли в Середньому Подніпров'ї утворилося поляно-руське князівство. В літописному оповіданні про князя Кия і заснування Києва зафіксовані реальні історичні події, які відображають початковий етап формування Русі. Їх історичну основу підтверджує, зокрема, загальний контекст слов'янсько-візантійських відносин в середині I тисячоліття і повідомлення візантійських авторів про перебування слов'янських вождів на службі у візантійських імператорів, які корелюються з інформацією літописця про прийом князя Кия правителем Візантії. Середньовічні польські хроністи Ян Длугош і Мацей Стрийковський, які, ймовірно, використовували оригінальний текст ПВЛ, а не пізніші виправлені копії, також вважали князя Кия засновником поляно-руської династії. Вони вказують, що її представники довго правили в Києво-Руській державі, що Аскольд і Дір були нащадками князя Кия. До початку IX ст. Русь уже трансформувалася в державу імперського типу. Про це свідчать Бертинські аннали, в яких під 839 р. міститься перша в західноєвропейських хроніках датована згадка про Русь. Автор хроніки, повідомляє, що того року до імператора франків Людовика Благочестивого прибуло руське посольство. Правителя русів він титулує "королем" і "хаканом". В середньовічній Європі королівський титул свідчив про правителя незалежної держави. Другий тюркський титул "хакан", що відповідав європейському імператорському, наголошував імперський характер Руської держави (Руського каганату) і вказував на те, що під владою її правителя перебували інші володарі, які платили Києву данину.

Ключові слова: князь Кий, утворення Києво-Руської держави, Руська імперія, Повість временних літ, Бертинські аннали.

Одним із актуальних завдань сучасної української історіографії є створення цілісної концепції історії України, у якій вагоме місце займатиме історія української державності. Ґрунтовне висвітлення тисячолітньої історії української державної традиції буде найкращою відповіддю на російську експансію на історичному фронті і спростуванням російських міфів про те, що українці не є державотворчою нацією і не мають власної державної традиції. Найбільш тривалий державотворчий період в історії України припадає на середньовічну епоху, на

час існування Києво-Руської держави. Критичний аналіз історіографічної традиції і, насамперед, російської і радянської історичних схем Русі спонукає до перегляду низки вузлових питань її історії, зокрема, датування початків формування Руської держави і становлення Руської імперії.

У сучасній українській історіографії порівняно небагато наукових праць, присвячених початковій історії Русі. Теоретичні проблеми досліджень висвітлюються в публікаціях Л. Войтовича¹. Низку статей дослідник присвятив походженню Рюрика і ролі скандинавського чинника в заснуванні Русі². Спеціальним дослідженням теми є “Нариси початкової Русі” О. Толочка³. Автор піддає критичному аналізу ПВЛ, зокрема, літописні повідомлення IX–X ст. Він вважає, що суттєві лакуни у висвітленні цього періоду історії Русі спричинені недостатньою поінформованістю літописця про події кількасотлітньої давнини. Водночас О. Толочко оминає увагою не менш важливу джерелознавчу проблему ПВЛ: виправлення, а точніше фальсифікації оригінального літописного тексту його численними переписувачами. Початкова історія Русі розглядається автором в руслі ідеї гарвардського професора Річарда Пфайпса про Русь як торговельну корпорацію, яку пізніше розвивав у своїх працях О. Пріцак. Проведені дослідником паралелі між діяльністю скандинавів у Східній Європі в IX ст. і діяльністю торговельних компаній ранньомодерної доби, зокрема, “Компанії Гудзонової затоки” в XVII ст. видаються надмірною модернізацією середньовічної Скандинавії, яка не підтверджується джерельним матеріалом. Проблеми формування Києво-Руської держави, зокрема, роль скандинавів, хронологія і географія процесу розглядаються також в статтях і монографії О. Щодри⁴.

Попри дослідження впродовж більш як трьох століть і велику історіографію, що налічує сотні наукових розвідок, історія Русі не позбавлена дискусійних, а навіть – нерозв’язаних проблем. З одного боку, це зумовлено об’єктивними

¹ Леонтій Войтович, “Проблеми історичної термінології: Київська Русь, середні віки, княжа доба, віче”. *Історичні записки. Збірник праць Східноєвропейського національного університету імені Володимира Даля*. (2007), 15, 13–32; Леонтій Войтович, “Дискусія про ранню державу”. *Княжа доба*. (2011), 4, 7–16.

² Леонтій Войтович, “Рюрик: легенди і дійсність. Стан дискусії на початку XXI ст”. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. (2005), 7, 25–35; Леонтій Войтович, “Вікінги в Центрально-Східній Європі: проблеми Ладоги і Пліснеська”. *Археологічні дослідження Львівського університету*. (2009), 12, 79–101; Леонтій Войтович, “Походження династії Рюриковичів: нові штрихи до старих суперечок”. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. (2013), 48, 13–44.

³ Алексей Толочко, *Очерки начальной Руси*. (Київ, Санкт-Петербург: Издательство “Лаурис”, 2015).

⁴ Ольга Щодра, “Між норманізмом і антинорманізмом: проблема походження Русі у світлі писемних джерел”. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. (2019). 19–20, 115–139; О. Щодра, *Імперія русів: передісторія і початки становлення. Проблеми слов’язнознавства*. (2020). 69. 64–98; О. Щодра, *Слов’яни і Русь в ранньому середньовіччі. Передумови і початки формування імперії русів*. (Львів: ПП Сорока Т. Б., 2021).

чинниками: втратою оригінальних вітчизняних літописних пам'яток, зокрема, Повісті Временних Літ, яка дійшла до нас у виправлених копіях у складі літописних зведень (найраніший список – Лаврентіївський – створений в 1377 р.). Відомо, що оригінальний літописний текст уже невдовзі після його створення зазнав кількох редагувань, кожне з яких, як і подальші переписування ПВЛ, супроводжувалося не лише випадковими, а й свідомими виправленнями тексту. В процесі редагувань, ймовірно, були суттєво змінені перші датовані статті ПВЛ під 852 р. і 862 роками, на яких ґрунтується традиційне датування початків Києво-Руської держави другою половиною IX ст. Стаття 852 р., у якій згадується про похід князя Аскольда на Константинополь, починається словами, що від цієї події “стала називатися Руська земля”. Однак цьому твердженню суперечить стаття 862 р., яка містить легенду про прикликання варягів. У ній вказується, що “од тих варягів дістала назву Руська земля”. У вказаних статтях є й інші суперечності та нелогічності. Так, Аскольд, який за літописною версією був боярином і васалом Рюрика, правив у Києві і здійснив похід на Константинополь раніше (у 852 р.), аніж його володар з'явився на півночі Східної Європи і почав правити в Ладозі (862).

Важлива інформація про початки формування Києво-Руської держави збереглася в недатованій частині ПВЛ. У ній після розповіді про розселення слов'ян літописець зосереджує увагу на історії поляно-руського союзу племен, на діяльності князя Кия, засновника полянської правлячої династії і міста Києва. Він наголошує на походженні Кия і вказує, що його приймав візантійський імператор⁵. Проаналізувавши літописну розповідь та інформацію зарубіжних писемних джерел, дослідники дійшли висновку, що в ПВЛ згадується історична, а не легендарна постать⁶. Про це, зокрема, свідчать наведені літописцем факти політичної біографії Кия, які добре вписуються у загальний контекст слов'янсько-візантійських взаємин в середині I тисячоліття і підтверджуються повідомленнями візантійських середньовічних авторів про перебування слов'янських вождів на службі у візантійських імператорів. Інформація ПВЛ і зарубіжних писемних джерел дає можливість встановити приблизну хронологію подій, пов'язаних з діяльністю князя Кия. Так, П. Толочко і Б. Рибаків відносили їх до другої половини V–першої третини VI ст., до правління імператора Анастасія⁷. Римські монети, карбовані в часи його правління і знайдені на найдавнішому городищі на території міста – на Замковій горі – є вагомим аргументом цієї версії. М. Браїчевський датує городище Кия і його діяльність другою половиною VI–першою третьою VII ст., часами імператорів Маврикія і Юстиніана I, коли відбувалася масштабна слов'янська колонізація Балканського

⁵ *Повесть временных лет. По Лаврентиевской летописи 1377 г.* (Москва–Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1950), 12–13.

⁶ Михайло Браїчевський, *Вибрані твори*. (Київ, Нью-Йорк: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 1999), 83–111; Петро Толочко, *Київська Русь*. (Київ: Абрис, 1996), 51.

⁷ Петро Толочко, *Київська Русь*, 50–51.

півострова⁸. Тоді ж з'являються згадки про русів у “Гетиці” Йордана⁹ і в “Церковній історії” сирійського історика Захарія Ритора¹⁰. Той факт, що обидва автори VI ст. виділяють їх серед племен, які жили на півдні Східної Європи, свідчить про те, що руси у той час, мабуть, вже були домінуючим племенем поляно-руського об'єднання. Можливо, воно входило до складу королівства антів. На думку М. Брайчевського поляно-руське об'єднання і було королівством антів, а антами візантійські автори називали полян¹¹. Правдоподібно, що найменування “анти” не було самоназвою, оскільки воно не закріпилося за слов'янами регіону і недовго (до початку VII ст.) згадувалося у візантійських джерелах.

Розвиток державотворчих процесів у Середньому Подніпров'ї в середині I тисячоліття підтверджують також археологічні джерела, зокрема, городища і скарби того періоду. Так, Мартинівський (V ст.) і Хацковий (VII ст.) скарби свідчать про поглиблення процесів соціальної диференціації в поляно-руському об'єднанні і появу заможної правлячої верстви. На той час в королівстві антів вже встановився династичний спадковий характер влади, тобто, відбулася інституалізація державності¹². В період правління князя Кия Русь заявила про себе на міжнародній арені. За повідомленням літописця, князя Кия з почестями приймав у Константинополі імператор Візантії.

Логічно припустити, що в первісному тексті літопису після розповіді про діяльність князя Кия, згадувалися також і його нащадки. Однак в наявних списках ПВЛ історію Києво-Руської держави переривають повідомлення про події на півночі Східної Європи. Так, під 862 р. з'являється легенда про прикликання варягів, географія якої пов'язана з басейном Волхова. За легендою, на запрошення місцевих племен в Ладогу, Ізборськ і в Білоозеро прийшли правити три брати-варяги: Рюрик, Трувор і Синеус. Згодом Рюрик заснував нову столицю в Новгороді і після смерті братів почав правити одноосібно.

На думку дослідників, в первісному тексті Нестора легенди про прикликання варягів не було, її вставив в літопис пізніший, як припускають, новгородський редактор, який керувався політичними мотивами¹³. З допомогою легенди він намагався змістити географію початкової Русі з Середнього Подніпров'я в басейн Волхова, наголосивши роль Ладоги і Новгорода в процесі формування Руської держави. Частиною легенди про прикликання варягів, ймовірно, є й літописна стаття 882 р. про похід Олега з Новгорода на Київ. Обидві частини

⁸ Михайло Брайчевський, *Вибрані твори*, 95.

⁹ “Iordanis”. *De origine aktibusque getarum*. 129. *The Latin Library* <https://www.thelatinlibrary.com/iordanes1.html>

¹⁰ Нина Пигулевская, *Имя Рус в сирійском источнике VI века. Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия*. (Москва: Наука, 1952), 42–48.

¹¹ Михайло Брайчевський, *Вибрані твори*, 391–436.

¹² Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*. Т. 1. (Київ: Наукова думка, 1991), 368–369, Alexander Avenarius, *Die Avaren in Europa*, (Bratislava; Veda, 1974), 55.

¹³ Алексей Шахматов, *Сказание о призвании варягов*. (Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1904), 2.

легенди спростовує той факт, що у IX ст. Новгород на Волхові не існувало, місто було засноване не раніше кінця X – першої половини XI ст.¹⁴

В ПВЛ в першій датованій статті (852 р.) зберігся, ймовірно, фрагмент, первісного тексту про похід Аскольда на Константинополь. Однак і в ньому є сліди виправлень. Так, пізніший редактор “зробив” князя Аскольда боярином Рюрика, а щоб легітимізувати правління Рюрикового боярина в Києві вставив у літописний текст легенду про хозарську данину, яку поляни, нібито, платили хозарам, і від якої їх пообіцяв звільнити Аскольд. Жодні інші джерела, зокрема й хозарські, не містять згадок про полянську данину хозарам у IX ст., навпаки, зарубіжні джерела спростовують цей міф, про що піде мова далі.

Факт виправлення пізнішим редактором біографії Аскольда засвідчують зарубіжні джерела. Так, за інформацією польського хроніста Яна Длугоша, який, вочевидь, мав у своєму розпорядженні оригінальний первісний текст ПВЛ або ж невідоме зарубіжне джерело, “після смерті Кия, Щека і Хорива, їх сини і внуки, що йшли по прямій спадковості, володіли Руссю багато років, аж поки своєю чергою успадкування не перейшло до двох рідних братів Аскольда і Діра”¹⁵. Мацей Стрийковський також двічі згадує про те, що Аскольд і Дір представляли полянську династію Києвичів¹⁶. Версію польських хроністів про приналежність Аскольда і Діра до полянської династії киевичів підтримали О. Шахматов, П. Толочко, М. Тихомиров і Б. Рибаків.

Аналіз повідомлень ПВЛ і польських хронік підводить до висновку, що літопис, зазнавши численних правок та редагувань, ймовірно, втратив частину первісного тексту, у якому висвітлювалася початкова історія Русі. Однак навіть, збережена у ньому фрагментарна інформація, яка корелюється з повідомленнями оригінальних зарубіжних джерел, дає підстави для датування початків історії Києво-Руської серединою I тисячоліття. До початку IX ст. вона вже являла собою велику імперію, що територіально зрівнялася з Візантією і Імперією франків. Докази військової могутності та торговельної активності Русі в першій половині IX ст. знаходимо в низці візантійських і арабських джерел, у яких зафіксовані морські походи русів проти Візантії та їх торговельні експедиції до Багдада і країн арабського Сходу¹⁷.

У контексті студії найбільший інтерес становить повідомлення Бертинських анналів. Це є продовженням франкських королівських хронік і описують події від 839 до 882 років. Особлива цінність анналів у тому, що вони збереглися в

¹⁴Леонтій Войтович. “Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославович та Ярослав Володимирович”, *Український історичний журнал*. (2015), 3, 37–55.

¹⁵*Jana Długosha kanonika krakowskiego Dziejow Polskikh ksiag dwanascie*, Т. 1. (Kraków: w Drukarni W. Kirchmauera, 1867), 51.

¹⁶*Kronika Polska, Litewska, Zmodska I wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego*. Т. 1. (Warszawa: Nak. G. L. Gluksverga, 1846), 112–113, 115, доступ отримано 20 квітня 2023 р. <https://books.google.com/.../KronikaPolska-Litewska-ZmodskaIwszy.htm>

¹⁷Ольга Щодра, *Слов'яни і Русь в ранньому середньовіччі*, 112–155.

оригінальному списку. Їх автори, на відміну від більшості західноєвропейських хроністів, мали доступ до ширшого кола джерел, а тому не обмежувалися історією окремої церкви чи регіону, а описували важливі політичні події, що відбувалися в Імперії франків і в сусідніх європейських державах.

В Бертинських анналах Русь згадується у статті під 839 р. Інформація анналів є настільки важливою, що історики, до якої б історичної школи вони не належали, не мають права ігнорувати її. Автор статті Пруденцій був придворним капеланом і літописцем імператора Людовика Благочестивого, сучасником та свідком описуваних подій. Він був добре поінформований про справи імператорського двору та європейську міжнародну політику. Пруденцій повідомляє, що 18 травня 839 р. до Інгельгейма “прийшли послы греків, відправлені від імператора Теофіла, а саме Теодосій, єпископ Кальцедонської митрополії, і спатарій Теофаній, несучи з відповідними подарунками до імператора листа; імператор з честю прийняв їх в Інгельгеймі у п’ятнадцяті календи червня... Він (Теофіл) також послав з ними деяких людей, які себе, тобто свій народ, називали Рос, яких їх король, іменованій Хаканом, послав раніше (до візантійського імператора) заради того, щоби вони проголосили про дружбу до нього”¹⁸. Як вказує Пруденцій, руські послы “змогли отримати прихильність імператора (Теофіла)”, а тому він у своєму листі просив Людовика Благочестивого дати послам можливість повернутися додому в Русь через володіння франків. “Він не захотів, щоби вони потрапили у велику небезпеку, через те, що шлях, яким вони йшли до нього в Константинополь, вони здійснили серед варварів, дуже жорстоких і страшних народів”. За інформацією Пруденція, імператор франків, розпитавши послів, і дізнавшись, що вони з народу свеонів (Sueonum), запідозрив їх у шпигунстві і затримав до з’ясування всіх обставин. Про подальшу долю посольства хроніст не повідомляє.

З Бертинських анналів зрозуміло, що руське посольство спочатку відвідало Візантію, де його прийняв імператор Теофіл. Оскільки у той час навігація в Чорному морі була можлива лише влітку і в перші місяці осені, для того, щоби потрапити до Інгельгейма в травні 839 р., руські послы мали прибути до Візантії влітку 838р. Як вказував у листі до Людовика Благочестивого, візантійський імператор, посольство прибуло до Константинополя “заради дружби”, що мовою середньовічної дипломатії означало – для укладення мирної угоди. Як видно з листа імператора Теофіла, статус руського посольства не викликав у греків жодних сумнів, як і його мета – розвиток економічних і політичних відносин з Візантією. Повідомлення Пруденція, що руські послы здобули прихильність візантійського імператора дозволяє припустити укладення у 838 р. русько-візантійського договору, а похід Аскольда у 860 р. мав на меті відновити і продовжити його дію. Доказом певних русько-візантійських домовленостей і укладення угоди в 838 р. є поява в середині IX ст. руських найманців серед

¹⁸ *Annales Bertiniana. Prudentii Tresensis episcopi, annals, 835–861. Monumenta Germaniae Historica. T. 1.* (Hannover: impensis Bibliopoli Hahniani, 1896), 434.

особистих охоронців візантійського імператора. Отже, повідомлення Бертинських анналів є не лише першою в західноєвропейських джерелах датованою згадкою про Руську державу, вони також вказують на ймовірний мирний договір між Руссю і Візантією, укладений у 838 р.

За свідченням Пруденція, візантійський імператор Теофіл прийняв руських послів і уклав із ними угоду, він також особисто потурбувався про безпечне повернення посольства в Русь. Порушивши традицію, імператор залишив руських послів зимувати в Константинополі, оскільки через загрозу з боку варварських племен традиційний шлях в Русь через Чорне море і Дніпро був закритий (ймовірно, через угрів – *Авт.*). Навесні наступного 839 р. імператор Теофіл відправив руських послів у супроводі візантійських високопосадовців до імператора франків, у листі до якого просив посприяти безпечному поверненню посольства в Русь через володіння франків (очевидно, через землі Подунав'я, де володіння франків межували з ареалами слов'ян – *Авт.*).

Уже сам прийом руських послів імператором Візантії свідчить про високий політичний статус володаря Русі і його держави. А те, що Теофіл проявив ще й неабияку турботу про безпеку послів вказує на велику зацікавленість Візантії у відносинах з Руссю. Зважаючи на авторитет і прохання візантійського імператора, імператор франків теж прийняв руських послів. Його придворний літописець Пруденцій зафіксував назву народу, який представляли послі – “роси”. Особливу увагу Пруденцій звертає на титул володаря росів, якого називає королем, водночас вказуючи на ще один його титул – “хакан” (*Chakanus*). Відомо, що у середньовіччі титули правителів відігравали вагомий роль, оскільки вони відображали політичний статус держав і їх місце в міжнародній політичній ієрархії. У Європі в той час королями називали володарів незалежних держав. Незалежний статус Русі наголошує також титул правителя “хакан”. Цей тюркський титул, що відповідав європейському – “імператор”, означав незалежного абсолютного володаря, якому підкорялося багато племен. У Європі першої половини IX ст. він міг з'явитися лише у правителя держави, сусідньої з Хозарським каганатом. Цим титулом наголошувалася його рівність із правителем Хозарії і незалежність від нього, що спростовує міф про данину, яку, нібито, сплачували поляни хозарам в середині IX ст. Титул “хакан” ставив володаря Русі в один ряд з європейськими імператорами, а його використання не залежало від рішення папи римського, як того вимагала середньовічна європейська політична традиція. Отже, повідомлення Бертинських анналів свідчить про те, що в 830-х роках Руська держава вже була великою імперією, правитель якої представлявся на міжнародній арені імператорським титулом “хакан”.

Бертинська хроніка фактично спростовує норманську теорію утворення Русі, засновану на літописній легенді про прикликання варягів у 862 р., оскільки її автор зафіксував кількома десятиріччями раніше не лише існування Києво-Руської держави, а й її трансформацію в Імперію русів – Руський каганат. В контексті норманської теорії немає логічного пояснення поява у володаря Русі

тюркського титулу “хакан”, який був не характерний для середньовічної Північної Європи і, зокрема, Скандинавії, розташованої за тисячі кілометрів від тюркського світу. Свого часу критики норманської теорії, зокрема, Д. Іловайський вважали, що якщо в 839 р. на півдні Східної Європи існував народ Русь, керований хаканом, то норманська теорія втрачає будь-який сенс¹⁹.

Прихильники норманської теорії, починаючи від її засновника Г. Байера, ігноруючи найважливішу інформацію в повідомленні Пруденція, наголошують його другорядні деталі. Так, Г. Байер акцентував увагу на тому, що послі “від народу рос” назвалися свеонами (sveonum), що, на його думку, означало, що вони були шведами і підтверджувало норманську версію походження Русі. Інші норманісти, зокрема, датські дослідники В. Томсен і А. Стендер-Петерсен підтримали головну ідею Г. Байера про шведське походження Руської держави, однак вони, беручи до уваги інформацію Пруденція, датували її утворення ранішим періодом – кінцем VIII–початком IX ст.²⁰

Представники сучасного норманізму, які визнають джерельну цінність Бертинських анналів, також намагаються трактувати їх інформацію як ще один доказ заснування Русі (Руського каганату) норманами вже у першій половині IX ст. Найбільш популярною є версія про її розташування в басейні Волхова, де, нібито, були засновані два центри Руської держави – Ладога і Новгород. Сучасні представники норманської теорії, так само як і їхні попередники, ігнорують той факт, що руські послі, назвавшись свеонами, тим самим вказали, що вони не були росами, тобто, не належали до народу “рос”, який представляли. Якщо припустити, що свеони були шведами, то треба визнати, що в хроніці Пруденція шведи і руси виступають під різними найменуваннями, як різні народи. Отже, руси не були шведським племенем, як це бездоказово стверджують норманісти.

У контексті дипломатичних середньовічних практик питання етнічного походження руських послів не має особливого значення і є другорядним. М. Грушевський, аналізуючи повідомлення Пруденція, вказував, що зазначені в ньому свеони були лише найманцями на службі у руського кагана²¹. Такий погляд поділяють і сучасні дослідники, зокрема, провідний німецький археолог-славист Й. Геррман. На його думку, повідомлення Бертинських хронік про послів-свеонів означає тільки те, що “в Київській Русі скандинави вступали на службу до княжої дружини”²². Найголовніша інформація, яку зафіксували аннали Пруденція, це ступінь державного розвитку Русі, правитель якої титулувався королем і імператором, і дипломатичну місію якої у 838–839 рр. приймали візантійській і франкський імператори.

¹⁹ Див.: Ольга Щодра. *Слов'яни і Русь в ранньому середньовіччі*, 265.

²⁰ Vilhelm Thomsen. *Der Ursprung des russischen Staates* (Cotha: F. A. Perthes, 1879); Adolf Stender-Petersen, “Das Problem des ältesten byzantinisch-russisch-nordischen bewiehungens”. *X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*. Т. 3. (Roma, 1955), 165–187.

²¹ Михайло Грушевський, *Історія України-Руси*. Т. 1. (Київ: Наукова думка, 1991), 397–399.

²² Йоахим Херрман, “Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона”. *Славяне и скандинавы*. (Москва: Прогресс, 1986), 50.

Оскільки свідчення Бертинських анналів про існування Русі в першій половині IX ст. спростовують традиційну норманську теорію, яка базується на літописній легенді 862 р., деякі з її сучасних представників намагаються дискредитувати аннали Пруденція, як джерело. Вони називають їх інформацію сумнівною, а Руський каганат – “не більше ніж історіографічним фантомом”²³. Водночас ці дослідники з повною довірою сприймають літописну легенду про прикликання варягів, яка, як уже вказувалося, була пізнішою вставкою в ПВЛ з метою фальсифікації початкової історії Русі. Інакше як політично заангажованою таку позицію не назвеш.

Шведська версія походження руських послів також є дискусійною. Розуміння під “sveonum” виключно шведів, є некоректною модернізацією середньовічного тексту. Якщо б послі були шведами, то в Ингельгеймі вони б назвалися норманами, тобто іменем, яким франки звикло називали всіх скандинавів. Підозріле ставлення Людовика Благочестивого до послів-свеонів також свідчить не на користь шведської версії. Адже імператор франків добре знав шведів, оскільки у 829 р. на прохання шведського короля відрядив до Бірки християнську місію єпископа Ансгарія. Під час місії, що тривала три роки, Ансгарій регулярно інформував імператора про політичну ситуацію в Швеції²⁴. Посланець Людовика, мабуть, знав би про засновану шведами у Східній Європі державу Русь і інформацію про неї доніс би до Людовика Благочестивого, якщо б така “шведська Русь” насправді існувала.

Можна припустити, що свеонами Пруденція могли бути германці – свеби, представники одного з найбільших германських племен, назва якого стала самоназвою шведів і німців (шваби). Войовничі свеби здавна сусідили з дунайськими слов'янами і могли найматися на службу до руських князів. Однак і ця версія дискусійна, оскільки античні автори розрізняли германців-свебів і свеонів. Так, за даними Тацита, свеби жили на Рейні, а свеони – “серед океану (Балтійського моря) за ругіями і лемовіями”²⁵. Тобто, назви “свеони” і “свеби” означали різні племена. У німецьких хроніках IX ст. свеонами називаються і германці, і інші племена південного узбережжя Балтики, Верхнього Дунаю та Рейну. Існує також версія, що свеонами Пруденція могли бути сваріни давніх авторів, або свари Географа Ровенського, які жили на південному узбережжі Балтики²⁶. Отже, нема вагомих підстав під свеонами розуміти виключно шведів, оскільки цим іменем античні і середньовічні автори позначали різні народи балтійського узбережжя, зокрема, й острівних балтійських слов'ян. З останніми Русь мала тісні торговельні зв'язки, вони часто поступали на службу до руських

²³ Владимир Петрухин, “Русский каганат”, скандинавы и Южная Русь: средневековая традиция и стереотипы современной историографии”. *Древнейшие государства Восточной Европы*, (Москва: Восточная литература РАН, 2001), 127–142.

²⁴ *Mag. Adami gesta Hammenburgensis ecclesiae Pontificum. Monumenta Germaniae Historica. T. VII.* Hannoverae: impensia bibliopoli avlici Hahniani, MDCCXLVI, 292–293.

²⁵ Ольга Щодра, *Слов'яни і Русь в ранньому середньовіччі*, 368.

²⁶ Там само, 268–269.

правителів. Слов'яни Балтійського Помор'я, а особливо мешканці островів Фембри (нім. Фемарн) і Руяни (нім. Рюген), славилися не лише торгівлею, а й піратством. Вони неодноразово воювали з франками, що могло спричинити підозріле ставлення Людовика Благочестивого до послів-свеонів. Жодна з версій походження руських послів не спростовує того очевидного факту, що вони не належали до народу "рос" і були найманцями на службі у правителя Русі.

Посольство Русі до візантійського імператора і імператора франків є не лише переконливим свідченням існування Києво-Руської держави в першій половині IX ст., а й доказом її важливої ролі в міжнародному житті, оскільки Візантія встановлювала дипломатичні відносини і укладала угоди лише з тими державами, у військово-політичному або торговельному союзі з якими була особливо зацікавлена. У той час руський правитель уже мав мати достатній військовий потенціал і матеріальні ресурси, щоб привернути увагу Візантії і схилити імперію до укладення договору. Як вважають дослідники, в першій половині IX ст. під його владою перебувало багато слов'янських племен і за розмірами території Русь зрівнялася з Візантією і Імперією франків. За свідченнями арабських джерел, руські торговці тримали в своїх руках міжнародну торгівлю хутром та були його головними постачальниками в арабські країни, а Києво-Руська держава мала торговельний і військовий флот, необхідний для організації міжнародної торгівлі і військових походів²⁷. Використовуючи свій економічний і військовий потенціал правитель Русі добивався від Візантії вигідних торговельних умов. Щоб отримати торговельні преференції, він також скористався несприятливою для Константинополя ситуацією у чорноморському регіоні, що склалася після арабських завоювань. Тобто, руське посольство 838–839 рр. і укладення першого русько-візантійського договору були не випадковими подіями, а наслідком продуманої зовнішньополітичної стратегії Русі. Одним із її головних результатів був також перехід до нового етапу розвитку Києво-Руської держави, ознакою якого стало перетворення Русі в імперію, що від початку X ст. була територіально найбільшою державою середньовічної Європи.

Традиційні уявлення про утворення Русі в другій половині IX ст., витoki яких сягають XVIII ст., часів становлення російської імперської історіографії, і базуються на літописній легенді про прикликання варягів, спростовуються інформацією середньовічних писемних джерел, зокрема, повідомленнями недатованої частини ПВЛ і франкських Бертинських анналів. Інформація недатованої частини літопису в поєднанні з даними інших середньовічних джерел дає підстави для висновку, що процес формування Києво-Руської держави розпочався набагато раніше – в середині I тисячоліття, коли в Середньому Подніпров'ї утворилося поляно-руське князівство на чолі з Києм, засновником правлячої династії і столичного центру – Києва. У часи князя Кия Русь вперше

²⁷ Ольга Щодра, *Слов'яни і Русь в ранньому середньовіччі*, 112–154.

вийшла на міжнародну арену і встановила відносини з Візантією. В першій половині IX ст., за свідченнями Бертинських анналів, Києво-Руська держава вже являла собою велику імперію, з інтересами якої рахувалася Візантія. Процес трансформації поляно-руського князівства в Руську імперію (Руський каганат) мав бути доволі тривалим і охоплював не одне десятиліття або й століття. Підкорення та приєднання до Русі численних племен та становлення Імперії русів розпочалося задовго до 839 р., коли це зафіксувало повідомлення франкського літописця Пруденція.

Важливу інформацію про початкову історію Русі містять твори середньовічних арабських географів і істориків. Деякі з них, як наприклад, праці “арабського Геродота” аль-Масуді у східноєвропейській історіографії використовувалися лише фрагментарно. Фахові українські переклади арабських текстів, а також переклади візантійських і західноєвропейських середньовічних джерел є необхідною умовою розвитку вітчизняних студій з історії Києво-Руської держави. Опрацювання фондів зарубіжних архівів також можуть розширити джерелознавчу базу досліджень.

**THE FORMATION OF THE KYIVAN RUTHENIAN STATE
AND THE RISE OF THE RUTHENIAN EMPIRE
(ACCORDING TO THE TALE OF BYGONE YEARS
AND THE ANNALS OF BERTIN)**

Olga SHCHODRA

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Ancient History of Ukraine and Archival Studies
79000 Universytetska St, 1, Lviv, Ukraine
e-mail: olgashchodra@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0551-9392

The undated portion of the Tale of Bygone Years and the testimony of various medieval foreign sources suggest that the formation of the Rus' (Ruthenian) state began in the mid-1st millennium, with the establishment of the Polian-Rus principality in the Middle Dnieper region. The chronicle's account of Prince Kyi and the founding of Kyiv reflects actual historical events that mark the early stages of state formation in Rus' (Ruthenia). This historical foundation is corroborated by the broader context of Slavic-Byzantine relations during the mid-1st millennium, as well as by Byzantine authors' reports regarding the service of Slavic leaders to Byzantine emperors. These accounts align with the chronicler's information about Prince Kyi's reception as a ruler by the Byzantine Empire.

Medieval Polish chroniclers, such as Jan Dlugosz and Maciej Strykowski, who likely had access to the original text of the Tale of Bygone Years rather than later interpolated copies, also identify Prince Kyi as the founder of the Polian-Rus' (Ruthenian) dynasty. They claim that Kyi's descendants ruled for an extended period in Kyivan Rus', with Askold and Dir being direct descendants of Prince Kyi.

By the early 9th century, Rus' (Ruthenia) had already evolved into a polity resembling an imperial state. This is evidenced by the Bertin Annals, which provide the earliest dated reference to Rus'

(Ruthenia) in Western European chronicles under the year 839. The chronicler describes the arrival of a Ruthenian delegation to Emperor Louis the Pious, noting that the ruler of Rus' was referred to as both a "king" and "khagan". In medieval Europe, the title of "king" signified the ruler of an independent state, while the Turkic title "khagan", analogous to the European imperial title, highlighted the imperial nature of the Rus' (Ruthenian) state (commonly referred to as the Ruthenian Khaganate) and indicated the subordination of other lords who paid tribute to Kyiv under its ruler's authority.

Keywords: Ruthenian, Prince Kyi, formation of the Kyivan Rus' (Ruthenian) state, the Ruthenian Empire, Tale of Bygone Years, Bertin Annals.

REFERENCES

- Avenarius, A. K. *Die Avaren in Europa*. Bratislava: Veda, 1974. 282. (in German)
- "Annales Bertinia. Prudentii Tresensis episcopi, annals," *Monumenta Germaniae Historica T. I*. Hannover: impensis Bibliopoli Hahniani, 1896, 429–54. (in Latin)
- Braichevskiy, M. Yu. *Vybrani tvory*. Kyiv, Nyu-York: Vydavnychiy dim "Kyievo-Mohylianska academiia", 1999. (in Ukrainian)
- Herrman, J. "Slavyane i normany v rannej istorii Baltijskogo regiona". *Slavyane skandinav*. Moskva: Progress, 1986. 8–129. (in Russian)
- Hrushevskii, M. S. *Istoriia Ukrainy-Rusy*. T. 1. Kyiv: Naukova dumka, 1991. (in Ukrainian)
- "Iordanis". *De origine aktibusque getarum*. *The Latin Library* <https://www.thelatinlibrary.com/iordanes1.html> (in Latin)
- Jana Dlugosha *kanonika krakowskiego Dziejow polskikh ksiag dwanascie*. T. 1. Krakow: wDrukarni Czasu W. Kirchmauera, 1867. (in Polish)
- Kronika Polska, Litewska, Zmodska i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego*. Warszawa: Nak. G. L. Gluksverga, t. 1. 1846, dostup otrymano: https://books.google.com/.../KronikaPolska_Litewska_ZmodzkaIwszy.htm (in Polish)
- "Mag. Adami gesta Hammenburgensis ecclesia Pontificum". *Monumenta Germaniae Historica. T. V²²*. Hannoverae: impensis bibliopoli avlici Hahniani, MDCCCXLVI, 267–389. (in Latin)
- Petruhin, V. Ya. "Russkij kaganat", skandinav i Yuzhnaya Rus: srednevekovaya tradiciya i stereotipy sovremennoj istoriografii. *Drevnejshie gosudarstva Vostochnoj Evropy, 1999*. Moskva: Vostochnaya literatura RAN, 2001, 127–142. (in Russian)
- Pigulevskaya, N. V. "Imya Rus v sirijskom istochnike VI veka". *Akademiku Borisu Dmitrievichu Grekovu ko dnyu semidesyatiletia*. Moskva: Nauka. 1952, 42–48. (in Russian)
- Povest vremennyh let. Po Lavrentievskoj letopisi 1377 g.* Moskva-Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk, 1950. (in Vetus Slavic)
- Shahmatov, A. A. *Skazanie o prizvanii varyagov*. Sankt-Peterburg: Tipografia Imperatorskoj Akademii Nauk, 1904. (in Russian)
- Shchodra, O. "Mizh normanizmom i antynormanizmom: problema pokhodzenia Rusi u svitli pysemnykh dzherel". *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*. (2019), 19–20, 115–139. (in Ukrainian).
- Shchodra, O. "Imperiia rusiv: peredistoriia i pochatky stanovlennia". *Problemy slov'ianoznavstva*. (2020), 69, 64–98. (in Ukrainian)
- Shchodra, O. M. *Slov'iany i Rus v rannomu seredniovichchi. Peredumovy i pochatky formuvannia imperii rusiv*. Lviv: PP Soroka T. B., 2021. (in Ukrainian)
- Stender-Petersen, A. Das Problem des altesten bysantinisch-rusisch-nordischen Beziehungen. *X Congresso Internazionale di Scienze Storiche*. Roma. T. 3. 1955, 165–187. (in German)

- Thomsen, Vilhelm. *Der Ursprung des russischen Staates*. Cotha: F. A. Perthes, 1879. (in German)
- Tolochko, P. P. *Kyivska Rus*. Kyiv: Abrys, 1996. (in Ukrainian)
- Voitovych, L. V. “Riuryk: lehendy i diisnist. Stan diskusii na pochatku XXI st”. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*. 2005, 7, 25–35. (in Ukrainian)
- Voitovych, L. V. “Problemy istorychnoi terminolohii: Kyivska Rus, seredni viky, kniazha doba, feodalna derzhava, viche”. *Istorychni zapysky. Zbirnyk prats Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia*. 2007, 15, 13–32. (in Ukrainian)
- Voitovych, L. V. “Vikinhy v Tsentralno-Skhidnii Yevropi: problem Ladohy i Plisneska”. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*. 2009, 12. 79–101. (in Ukrainian)
- Voitovych, L. V. “Dyskusia pro ranniu derzhavu”. *Kniazha doba*. 2011, 4, 7–16. (in Ukrainian)
- Voitovych, L. V. “Pokhodzhennia dynastii Riurykovichiv: novi shtrykhy do starykh superechok”. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*. 2013, 48, 13–44. (in Ukrainian)
- Voitovych, L. V. “Golmgard de pravlyly kniazi Svjatoslav Ihorevych, Volodymyr Sviatoslavovych ta Jaroslav Volodymyrovych”. *Ukrainskij istorychnyj zurnal*. 3 2015, 37–55. (in Ukrainian)

УДК94(477.82-21Торчин)“155/164”
DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4522>

ВОЛИНСЬКЕ МІСТЕЧКО ТОРЧИН У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Андрій ЗАЯЦЬ

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра давньої історії України та спеціальних галузей історичної науки
вул. Університетська 1, Львів 79000, Україна
e-mail: andrij_zajac@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0001-8744-9852

Прослідковано витоки міського статусу Торчина та шлях потрапляння його до володінь луцького римо-католицького єпископства. Показано механізм залюднення міста та його просторові межі. Незначна чисельність населення Торчина дозволяє класифікувати його як мале місто (містечко). Торчин мав замок, а міські укріплення були дерев'яно-земляними. У Місто мало дві брами, а основна маса будівель була дерев'яною. Будинки міської знаті знаходилися при ринку, де розташовувалася ратуша. Серед культових споруд Торчина фіксуються: церкви і костели. Міське самоврядування забезпечувалося привілеєм на магдебурзьке право (1540 р.). Чисельність райців та лавників була традиційною для волинських міст. З'ясовано велику роль торгів та ярмарків у економічному житті Торчина. Місто інколи віддавалося в оренду. Проаналізовано непрості стосунки міщан із шляхтою. Соціально-економічний рівень розвитку Торчина в поєднанні з культовими спорудами у місті робили його певним центром для оточуючої його округи.

Ключові слова: Волинь, Торчин, римо-католицька єпископія, магдебурзьке право, міщани, шляхтичі.

Містечко Торчин на р. Серна (ліва притока Стиру), неподалік Луцька, відоме з часів Київської Русі. Археологи відзначають наявність тут давньоруського городища¹, а під 1231 р. Торчин згадується у Галицько-Волинському літописі². Торчин пережив лихоліття середини XIII ст. і продовжував існувати далі вже як село, а у травні 1428 р. великий князь литовський Вітовт передав Торчин та кілька сіл у луцькому і володимирському повітах у володіння луцькому римо-католицькому єпископу Андрію та кафедральному костелу³. Це надання у січні 1437 р. підтвердив Сигізмунд Кейстутович⁴.

У серпні 1539 р. луцькі ремісники кравецького і кушнірського цехів скаржилися, що, на шкоду їм, місцеві євреї продають свої шкіряні вироби у Луцьку та возять до інших міст, серед яких названо Клевань, Олику та Торчин⁵. З контексту

¹ Олексій Ратич, *Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР* (Київ: 1957), 14.

² *Галицько-Волинський літопис*. Дослідження. Текст. Коментар/упоряд. Микола Котляр, (Київ: Наукова думка, 2002), 95.

³ *Акты Литовской метрики* /собран. Ф. Н. Леонтовичем (Варшава, 1896), т. 1, вып. 1. (1413–1498 гг.), 3–4; *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi Magni ducis Lithuaniae 1386–1430* / Zebrał i wydał Jerzy Ochmański. (Warszawa; Poznań, 1986). 45–46.

⁴ *Акты Литовской метрики*... С. 6.

⁵ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 389 (Литовская метрика), оп. 1, д. 23, л. 126 об.

документа впливає, що Торчин віднесено до міського поселення. Так цілком могло бути, бо, очевидно, заснувалось місто і вже був замок, а 10 липня 1540 р. Сигізмунд I на прохання луцького римо-католицького єпископа Юрія Фальчевського видав локаційно-магдебурзький привілей для Торчина⁶. Місто отримало право на проведення щотижневого торгу та трьох ярмарків, а міщан звільнено на 10 років від сплати податків та різноманітних мит. Це сприяло становленню міського осередка. Торчин постійно залишався у володінні римо-католицьких владик, але у березні 1628 р. з незрозумілих причин луцький староста Єронім Харленський назвав, у виданому ним позові, Торчин королівським містом, а міщан шляхетними – “шляхетным месчаном места его королевское милости Торчина”⁷.

Міський статус Торчина сприяв втечам до нього селян, які в такий спосіб пробували змінити на краще своє життя, оскільки місто давало більше можливостей для реалізації життєвих стратегій. У лютому 1572 р. Януш Угриновський скаржився на торчинських міщан, які неодноразово переманювали селян з його маєтку Угринова, а торчинський урядник не реагував на його листи⁸. Того ж року до Торчина втекло кілька сімей з села Боратина (власник Ян Ворона-Боратинський)⁹. У 1579 р. до Торчина втікали піддані Федори Загоровської та Андрія Яловицького¹⁰. Того ж року торчинський намісник Петро Добронизький у Луцькому гроді повідомив, що Адам Несвіцький вимагав видачі збіглих до міста підданих, але він готовий це зробити лише тоді, коли шляхтич доведе, що це його піддані¹¹. У 1582 р. до міста втекло три сім’ї зі згаданого вище села Угринова¹², а наступного року кілька селян із Затурців¹³. У 1591 р. місто поповнилося чотирма родинами з села Білосток (власник Яцько Білостоцький)¹⁴. У 1593 р. до Торчина втекло кілька родин з села Ружин¹⁵, а наступного року прибульцями до міста виявилися селяни з Бобичів та Туропина¹⁶. У 1617 р. з села Ратнів (власник Петро Загоровський) втекла сім’я з усім майном, а звернення до луцького єпископа Андрія Липського нічого не дали і справа дійшла до Люблінського трибуналу¹⁷. Відомі і зворотні випадки. У липні 1640 р. єпископ Андрій Гембицький скаржився на Петра Женьявського до села якого Гуляники втік торчинський підданий з сім’єю “и зо всьимъ домовъствомъ”¹⁸.

⁶ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 220, спр. 97.

⁷ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 162, арк 469 зв.

⁸ Там само, спр. 13, арк. 66.

⁹ Там само, арк. 436 зв.–437.

¹⁰ Там само, спр. 20, арк. 21, 74.

¹¹ Там само, спр. 19, арк. 280.

¹² Там само, спр. 26, арк. 196–197.

¹³ Там само, спр. 30, арк. 647–648; спр. 31, арк. 351 зв.–352.

¹⁴ Там само, спр. 54, арк. 296–296 зв.

¹⁵ Там само, спр. 44, арк. 125, 416 зв.–417.

¹⁶ Там само, спр. 45, арк. 697–697 зв., 1059–1060.

¹⁷ Там само, спр. 113, арк. 814 зв.–815 зв.

¹⁸ Там само, спр. 222, арк 518а зв.

Документи фіксують наявність замкової в'язниці¹⁹. Маємо відомості про замкових писарів Яна Загайка і Вендика²⁰ та ведення замкових книг²¹, які, на жаль, не збереглися. Згадуються міські писарі: Миколай Угринович²², Криштоф Рогуцький²³, Мацей Білевич²⁴, Мартин²⁵, Панас Козак²⁶ і записи “в актах войтовских”²⁷, що свідчить про ведення міських книг, але до нашого часу вони не дійшли. Згадка про раецького писаря Самуеля Зубрицького²⁸ дає підстави припустити, що велися окремо раецькі та війтівські книги. У Торчині був ринок²⁹ та ратуша³⁰. У 1579 р. згадується три передмістя: Заострозьке, Луцьке та “Садівське” або “от Садова”³¹. У 1615 р. в одному з документів названо передмістя Закриниче³². З храмів у Торчині були: церква³³, костел³⁴, єврейська школа і при ній божниця³⁵. У місті був шпиталь³⁶. Якими були укріплення міста не знаємо, але можемо припустити, що вони були дерев'яно-земляними. Місто мало одну, а можливо і дві брами, про що може свідчити фраза шляхтича Себастьяна Богушевича: “выехали есмо з места с першее брони на

¹⁹ Там само, спр. 9, арк. 95 (1567 р.); спр. 19, арк. 496–496 зв. (1579 р.); спр. 31, арк. 607 зв.–608 (1584 р.); спр. 84, арк. 41 (1609 р.); спр. 88, арк. 79 зв. (1610 р.).

²⁰ Там само, спр. 30, арк. 31 (1583 р.); спр. 169, арк. 424 зв. (1639 р.).

²¹ Там само, спр. 9, арк. 70 зв. (1567 р.); спр. 63, арк. 274а–275 (1601 р.).

²² Там само, спр. 9, арк. 71 зв. (1567 р.).

²³ Там само, спр. 172, арк. 259 (1630 р.).

²⁴ Там само, арк. 828 (1630 р.).

²⁵ Там само, спр. 169, арк. 424 зв. (1639 р.).

²⁶ Там само, спр. 163, арк. 110 (1628 р.).

²⁷ Там само, спр. 55, арк. 441 зв. (1599 р.).

²⁸ Там само, спр. 111, арк. 98 зв. (1619 р.); спр. 113, арк. 217 зв. (1618 р.).

²⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. I, sygn. 31, k. 58.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 112, арк. 944 зв. (1620 р.); спр. 164, арк. 128 (1628 р.); спр. 217, арк. 132 зв. (1638 р.).

³¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. I, sygn. 31, k. 58. Передмістя Садівське: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 355 (1572 р.); спр. 23, арк. 212 зв. (1581 р.); спр. 62, арк. 177 зв. (1601 р.); спр. 67, арк. 718 (1603 р.); спр. 158, арк. 301 зв. (1628 р.).

³² Там само, спр. 101, арк. 345–345 зв.

³³ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 48, арк. 159 (1616 р.).

³⁴ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 109, арк. 42–43 (1618 р.); спр. 137, арк. 380 зв. (1624 р.); спр. 142, арк. 48–50 (1625 р.).

³⁵ Там само, спр. 26, арк. 249–249 зв. У березні 1582 р. торчинські євреї скаржилися на Яцка Романовича Білостоцького, який з кількома десятками озброєних людей приїхав до Торчина “пришед в дом подданого его мѣти жида торчинского Айзака Перцовича, в котором, деи, дому мы вси жидове божницу свою маємо, не маючи жадное потреби до оное божницы, замок отбивши, двери выбивши, и тамъ зо всеми тыми помочниками своими вшедши, десетеро, деи, Божое, приказане намъ, которое было золотомъ, серебром приоханджоно обобрал. Такъ тежъ и иншие речи школьные, гроши наши зборные, которые есмо в той школе мели побрал и шкоды великие починил”.

³⁶ Там само, спр. 99, арк. 500 (1614 р.).

передместі³⁷. При брамі знаходився озброєний міщанин “для стражи”³⁸. Торчин мав чітко окреслені межі від сусідніх сіл. 28 копців та більше десятка, позначених зарубками, дубів відмежовували його від сіл Садова та Горздвина³⁹.

Географічне розташування Торчина було доволі зручним. Місто поєднувалося мережею доріг з низкою міст. На захід шлях пролягав через Локачі до Володимира⁴⁰, а далі на Люблін⁴¹. На північ, через Городині та Доросин, дорога йшла до Мосора⁴². На північний схід, через Кути, Боратин, Гуляники, Іванчиці, Шепель, шлях ішов до Рожищ⁴³. На схід “гостинцем луцьким” Торчин поєднувався з воєводським центром⁴⁴. На південь, через Білостоки та Скорчу, шлях пролягав до Берестечка⁴⁵.

У місті знаходилася митниця⁴⁶, частина коштів з якої з 1554 р. мала йти на утримання казнодія луцького кафедрального костелу Св. Трійці⁴⁷, а замість села Цепорів, відданого луцькій вірменській церкві, Сигізмунд Август надав 30 кіп грошів литовських з митної комори в Берестечку і ділянку землі у Гнідаві та місце в Луцьку біля замку⁴⁸. Відомі скарги на зловживання митників⁴⁹.

Населення Торчина не було значним. Поборовий реєстр 1579 р. подає відомості про 261 будинок (з них: ринкових – 12, вуличних – 29, парканних – 25, передміських – 195)⁵⁰. На три будинки більше згадує подимний реєстр 1629 р.⁵¹ Єврейських будинків у місті на 1632 р. зафіксовано 22⁵², а в 1640 р. – 25⁵³. Щодо чисельності мешканців в одному будинку, то існують різні думки дослідників. Микола Крикун схильний до коефіцієнту 6,5 чоловік для будинку⁵⁴. В останньому

³⁷ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 355 (1572 р.).

³⁸ Там само, спр. 164, арк. 128 зв. (1628 р.).

³⁹ Там само, спр. 6, арк. 66 зв.–69 зв. (1564 р.).

⁴⁰ Там само, спр. 163, арк. 458 (1628 р.); спр. 164, арк. 129 зв. (1628 р.).

⁴¹ Там само, спр. 51, арк. 276 зв. (1600 р.).

⁴² Там само, спр. 13, арк. 442 зв. (1572 р.); спр. 19, арк. 350 зв. (1579 р.).

⁴³ Там само, спр. 13, арк. 343 зв. (1572 р.); спр. 20, арк. 110 (1579р.); спр. 34, арк. 1395 зв. (1585 р.); спр. 62, арк. 177 зв. (1601 р.); спр. 145, арк. 72 (1625 р.); ф. 26, Оп. 1, спр. 10, арк. 336 зв. (1596 р.).

⁴⁴ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 164, арк. 159 зв. (1628 р.).

⁴⁵ Там само, спр. 7, арк. 218 зв. (1565 р.);спр. 10, арк. 181–181 зв. (1568 р.); спр. 50, арк. 249 (1597 р.); ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 278 (1587 р.).

⁴⁶ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 34, арк. 670 зв. (1585 р.); спр. 63, арк. 274 а–275 (1601 р.).

⁴⁷ Там само, спр. 7, арк. 385 зв. (1565 р.); спр. 8, арк. 16 (1566 р.); *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага*. Кн. № 35 (1551–1558) /Падрыхтаваў А. А. Мяцельскі (Мінск: Беларуская навука 2020), 224–226.

⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 459, арк. 9–11 (1554 р.).

⁴⁹ Там само, спр. 8, арк. 15 зв.–16 зв. (1566 р.); спр. 21, арк. 72 (1580 р.).

⁵⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. I, sygn. 31, k. 58.

⁵¹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 170, арк. 855.

⁵² Там само, спр. 184, арк. 295–295 зв.

⁵³ Там само, спр. 222, арк. 502 зв.–503.

⁵⁴ Микола Крикун, “Чисельність населення Волинського воєводства у другій чверті XVII століття”; Він же. *Воєводства Правобережної України у XVI – XVII століттях*. Статті і матеріали, (Львів: Видавництво УКУ, 2012), 231.

дослідженні Ірина Ворончук обґрунтовує міський коефіцієнт у 8,5 осіб⁵⁵. Якщо урівноважити ці два показники і виставити середній коефіцієнт у 7,5 осіб на один будинок, то отримаємо чисельність населення Торчина на 1629 р. майже у дві тисячі осіб. Вартість будинків, очевидно, була різною. Маємо документ продажу будинку у 1615 р. на Закриничому передмісті шляхтичем Богданом Вігурою ключнику і луцькому гродському судді Войтехові Станішевському за 300 золотих⁵⁶.

У 1619 р. до торчинської волості віднесено поселення: Старе село, Литва, Кути, Буяни, Боратин і Городині⁵⁷. Того ж року від імені луцького єпископа Андрія Ліневського було заплачено побору з Торчина 93 золотих 20 грошів, а з волості, тобто шести сіл, – лише 19 золотих⁵⁸, хоча чисельність будинків волості складала 70% від того, що було у місті. Документ за січень 1619 р. називає белзького земського суддю Яна Липського державцею Торчина, що мало б означати, що місто було у заставі⁵⁹, хоча більше подібних згадок про заставу міста не вдалося віднайти.

Надання Торчину магдебурзького права сприяло появі міських урядників на чолі з війтом. Першим з посеред них у лютому 1567 р. згадується Матис Яцковський⁶⁰. У 1585 р. війтом був Петро Добронизький⁶¹. Під 1596 р. війтом названо Яна Жерницького⁶², а у 1606–1607 та 1615 р. – Марцина Шаневського⁶³. Щонайменше у 1614 р та від 1617 до 1627 року війтівські обов'язки виконував шляхтич Якуб Ласький⁶⁴. Після нього деякий час був Войтех Мончевський, а до 1634 р. ці функції виконував шляхтич Андрій Трушковський, який у липні 1634 р. у Луцькому гроді разом з дружиною Ядвігою квіттував міщан за отримані гроші і передав їм війтівство “зі всіма пожитками, ґрунтами, полями орними і не орними, сіножатями, пасовищами і приходами”⁶⁵. Того ж року луцький єпископ Богуслав Радошевський видав привілей торчинським міщанам, яким, зважаючи на шкоди від оренд і застав війтівства для нього та міста, дозволив міщанам самим обирати війта. Щоправда, міщани зобов'язані повернути шляхетному Андрію Трушковському 200 золотих, які він дав єпископу та, зважаючи на те, що він мав з попереднім єпископом Ахацієм Гроховським домовленість про пожиттєве володіння урядом

⁵⁵ Ірина Ворончук, *Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники*, (Київ, 2012), 324, 439.

⁵⁶ ЦДАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 101, арк. 345–347.

⁵⁷ Там само, спр. 114, арк. 316 зв.

⁵⁸ Там само, спр. 113, арк. 1356.

⁵⁹ Там само, спр. 111, арк. 98 зв.

⁶⁰ Там само, спр. 9, арк. 70 зв.

⁶¹ Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 364.

⁶² Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 137 зв.–138.

⁶³ Там само, спр. 77, арк. 1023; спр. 78, арк. 496 зв.; спр. 80, арк. 165 зв.; спр. 101, арк. 345–347.

⁶⁴ Там само, спр. 99, арк. 500; спр. 108, арк. 153; спр. 118, арк. 656; спр. 121, арк. 370 зв.; спр. 122, арк. 105–105 зв.; спр. 137, арк. 374; спр. 140, арк. 297 зв.; спр. 141, арк. 167; спр. 157, арк. 446 зв.–447; ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 657 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 52, арк. 906 зв.

⁶⁵ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 191, арк. 397–377 зв.–380.

війта для себе і своєї дружини, то йому потрібно доплатити ще 500 золотих⁶⁶. У 1639 та 1646 роках війтами відповідно були Кіндрат⁶⁷ і Савка Пармук⁶⁸, які, очевидно, були міщанами. Орієнтуючись на імена та прізвища, можна припустити, що Кіндрат і Савка Пармук були українцями, а решта – поляками. Згадуються у Торчині також лентвійти⁶⁹.

Функції та обов'язки війта досить добре виписані у згаданому привілеї єпископа Богуслава Радошевського. Єпископ зобов'язався не передавати війтівство шляхтичам, які жодної оборони міщанам не надавали, зокрема від жовнірів, а лише вносили деструктив у міське життя. Обрання війта повинно бути в компетенції замкового уряду, який має затверджувати його вибір. Застережено, щоб війтом обирали людей гідних, здатних виконувати покладені на них функції. Міщани мають обрати чотирьох кандидатів, з яких одного замковий уряд призначить війтом. З тих кандидатів двоє мають бути католиками, а двоє – православними. Далі описано права та обов'язки війта. Він повинен боронити міщан від надужитів жовнірів та інших небезпек, а зловмисників відправляти до замкового уряду. Війт підпадає під замковим присуд так само як і інші шляхтичі та бояри, що проживають у місті та волості. Від штрафів дві частки йтиме до міської скриньки, а третя – війтові за його працю. За обвістки (плата за оголошення) війт братиме собі один гріш, а три відсилатиме бурмістрам. Якщо хтось захоче покинути місто, то має заплатити три гроші, з яких половина – війтові, а друга – райцям. Війтівські піддані разом з єпископськими однаково повинні виконувати повинності і разом складатися “на жовніра” та міські потреби. Війтові дозволено варити пиво лише на свої потреби, а якщо на продаж, то має платити і давати мірку так як інші міщани. Збіжжя на власну потребу війт може молоти у двірських млинах. Зазначено, що війтівство залишається при місту і вибори мають відбуватися що три роки, а єпископ і його наступники будуть цього дотримуватися⁷⁰.

Крім своїх прямих обов'язків війти займалися підприємницькою діяльністю та виконували різні разові доручення сторонніх осіб. Зокрема, Якуб Ласький за 350 золотих заставив “дворец свой подле Защитова” Павлові Плонському та його дружині Катерині, з полем, гаєм і річкою, але виявилось, що скористати з цього вони не можуть, бо їм це заборонили піддані володимирського підкоморія Романа Гойського. На звернення П. Плонського війт не реагував, а умови угоди передбачали штрафні санкції у розмірі уже заплаченої суми та 500 золотих за збитки⁷¹. Покликаний у липні 1617 р. до суду П. Плонським, війт на судове засідання не з'явився і судді застосували до нього передбачені санкції⁷². Спроба

⁶⁶ ЦДАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 216, арк. 397 зв.

⁶⁷ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 169, арк. 430.

⁶⁸ Там само, спр. 246, арк. 501а.

⁶⁹ Там само, спр. 13, арк. 355 (Трохим, 1572 р.); спр. 170, арк. 855 (Мацей Білевич, 1630 р.).

⁷⁰ Там само, спр. 216, арк. 397–399.

⁷¹ Там само, спр. 109, арк. 27 зв.–28.

⁷² Там само, спр. 108, арк. 153–154.

возного Прокопа Завротинського у серпні того ж року за цей борг ув'язати позивача в будинок вїта, що знаходився на передмісті, не була успішною через спротив дружини вїта Анни⁷³. У травні наступного року інший возний, Матіяш Брозовський, зробив спробу ув'язати Катерину Плонську, (чоловік на той час уже був покійником) та її синів Яна і Павла у торчинське вїтівство, але дочка вїта Ядвіга не дозволила це зробити⁷⁴. Займався Якуб Ласький і позаміською судовою практикою. Ще у 1614 р. Лев Поряднич Защитовський позичив у Петра Загоровського 10 мац жита, які мав не просто повернути, а доставити до Устилугу, однак цього не зробив, що призвело до збитків позичальника у 50 золотих. І от тепер, у березні 1620 р., П. Загоровський доручив вїтові вести справу у суді, але провадив він її не сам, а через уповноваженого Григорія Завальського⁷⁵. У лютому 1625 р. луцький караїм Езаїаш Гошва з дружиною позичили 48 золотих у Раїни Олбецької та її чоловіка Яна, який помер і Раїна доручає Якубу Лаському витребувати борг у караїма⁷⁶. У травні 1622 р. Якуб Ласький з дружиною Анною позичили 250 золотих у шляхтянки Софії Шестовського Войтехової Творовської, давши в заставу на три роки “дворець зо всею осадою [...] зь кгрунтами, полми и сеножатми, с пожитьками [...] под селомъ Засчитовомъ, в повете володымерскомъ лежачомъ”, який вони самі мали в посесії на три роки від Яна Загоровського⁷⁷. У липні 1627 р. сталася прикра для Якуба Ласького пригода, бо на його будинок зробив наїзд Томаш Некшинський, побравши багато майна. Свідками цього стали дві дочки вїта: Христина, молодша, та Ядвіга, старша⁷⁸.

Про певну заможність торчинських вїтів може свідчити позичання ними грошей луцьким єпископам. Так, вїт Ян Жерницький у серпні 1596 р. позичив 400 золотих єпископу Бернату Мацієвському⁷⁹.

Кістяк міського самоврядування складала райці. Відсутність міських книг не дає змоги скласти вичерпні їх списки, але деякі відомості надають гродські та земські книги. Під 1603 р. бурмістром і райцями названо: Яна Миріївського, Войтеха Туровського, Степана Козираду, Сидора Кропивну та Яна Котляра⁸⁰. У 1606 р. згадано бурмістра Сасина (Сахна) Процевича та райців: Томаша Дідича, Мартина Гавриловича та Адама Чеховського⁸¹. Наступного року “засвітилися” той же бурмістр та райця Томаш Дідич, але згадано і нових райців: Андрія Ватича та Романа Яцковича⁸². У 1618 р. маємо відомість про бурмістра Романа

⁷³ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 108, арк. 233–233 зв.

⁷⁴ Там само, спр. 110. Арк. 87 зв.–88.

⁷⁵ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 52, арк. 906–907 зв.

⁷⁶ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 141, арк. 167–167 зв.

⁷⁷ Там само, спр. 131, арк. 128–131 зв.

⁷⁸ Там само, спр. 157, арк. 446 зв.–447 зв.

⁷⁹ Там само, спр. 47, арк. 137 зв.–138.

⁸⁰ Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 5. Арк. 363 зв.

⁸¹ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 77, арк. 1023–1023 зв.

⁸² Там само, спр. 78, арк. 796 зв.–797; спр. 80, арк. 165 зв.

Яцковича та райців Маска Чорниша і Юзефа Трушевича, а також старих райців: Станіслава Вільневського і Мартина Гавриловича⁸³. У червні 1620 р. бурмистрами названо Миколая Косинського та Михайла Шадурського⁸⁴. У травні 1624 р. згадано бурмистра Станіслава Вишневського та лавників Сахна Яцковича і Савку Парнюка (Пармука). У 1633 та 1635 роках бурмистрами відповідно згадано Станіслава Вишновського і Марка Воєводського⁸⁵. Нарешті у лютому 1646 р. на сторінки луцької гродської книги потрапив майже весь комплект урядників: війт Савка Пармук, бурмистр Миколай Заханашевич, райці: Дмитро Тишкович, Стефан Яцкович, лавники: Матвій Сахнович, Іван Якимович, Гарасим Буливесчик та Клим Сайкович⁸⁶.

Традиційно райцями обирали людей гідних. Однак у 1623 р. зафіксовано випадок негідної поведінки райці попередніх років Романа Яцковича, який орендував спуск ставів у селі Скорч у Яна Харлинського. Для роботи він наймав селян, як чоловіків так і жінок. У неділю 23 листопада він запросив “до буди своєе, где мешькаль” двох селянок: Уляну Хілківну та Федю Якимівну “для печеня гречаниковъ”, але вчасно їх не відпустив, насильно напоїв горілкою “а потомъ препомневъши боязни Божое и шлюбу жоне своей, будучи самъ жонатымъ, смель и важиль се онымъ кгвальтъ и усилство учинить и ихъ с паненства зьлупиль”⁸⁷. Це не зашкодило йому в 1640 р. стати бурмистром⁸⁸.

Крім війта до управління містом був причетний урядник, якого ще називали старостою чи намісником. У його підпорядкуванні було не лише місто, а й волость і він очолював замковий уряд. Збереглися відомості про таких урядників: Андрій Хелстовський (1561–1564)⁸⁹, Іван Городинський (1563)⁹⁰, Юрій (1567)⁹¹, Якуб Клімашевський (1568–1570)⁹², Степан Нешковський (1572–1578)⁹³, Петро Добронизький (1579–1583)⁹⁴, Ян Мальчевський (1606–1608)⁹⁵, Станіслав

⁸³ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 112, арк. 944 зв.

⁸⁴ Там само, спр. 119, арк. 208–208 зв.

⁸⁵ Там само, спр. 189, арк. 493 зв.; спр. 197, арк. 141.

⁸⁶ Там само, спр. 246, арк. 501 а.

⁸⁷ Там само, спр. 137, арк. 472.

⁸⁸ Там само, спр. 222, арк. 500.

⁸⁹ Там само, спр. 3, арк. 141 зв.; спр. 4, арк. 193 зв.; спр. 6, арк. 68; спр. 7, арк. 21.

⁹⁰ Там само, спр. 5, арк. 75 зв.

⁹¹ Там само, спр. 9, арк. 27 зв.

⁹² Там само, спр. 10, арк. 77 зв.; спр. 12, арк. 336, 415. Якуб Клімашевський впродовж 70–80 рр. XVI ст. неодноразово виконував обов’язки луцького лентвійта, а з 90-х років фігурує як адвокат у судових процесах. Див.: Андрій Заяць, *Міське суспільство Волині XVI–першої половини XVII ст.*, (Львів: Вид-во ЛНУ ім Івана Франка, 2019), 155.

⁹³ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 354 зв., 647; спр. 18, арк. 241 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 171.

⁹⁴ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 280; спр. 20, арк. 365, 520 зв.–521; спр. 21, арк. 419; спр. 22, арк. 287; спр. 30, арк. 30.

⁹⁵ Там само, спр. 76, арк. 227, 382 зв.; спр. 80, арк. 605 зв.

Олтаровский (1610–1613)⁹⁶, Мацей Кенсицький (1617)⁹⁷, Адріан Таргонський та Томаш Ідзиковський (1625)⁹⁸, Войтех Альбрехт Мончевський (1628, 1632)⁹⁹, Андрій Ємеліта (1639–1640)¹⁰⁰, Самоель Лохинський (1646)¹⁰¹.

Урядники займалися управлінсько-господарськими справами та судочинством і в місті, і на території волості, дбаючи про інтереси найперше луцької єпископії, але також підданих, зокрема і міщан, при цьому вони не завжди дотримувалися добропорядності. Зазвичай урядники або їхні служебники возили до городу гроші за побор з маєтків¹⁰². Нерідко урядники (старости чи намісники) мали своїх заступників. Так, коли у липні 1583 р. кременецький міщанин Тарас Редчич у своїй справі прийшов до намісника Петра Добронизького, то не застав його “одно понаместника его Аврама Олезновича”¹⁰³. Обстоюючи інтереси міщан, намісник Іван Городинський (1563 р.) повідомляв городський уряд про загарбання худоби міщан панами Білостоцькими, а міщан, що виявили це і поминалися за своєю худобою було побито¹⁰⁴. Від імені цього ж урядника та вїйта Матиса Яцковського міський писар Миколай Угринович скаржився до Луцького городу на жовнірів роти князя Януша Збаразького, які в неділю 9 лютого 1567 р. на торгу в Торчині побили кременецького вїйта Матиса Гришковського, міщан, а кількох дівчат згвалтували і забрали їх з собою¹⁰⁵. Урядник Стефан Нешковський у травні 1578 р. повідомляв Луцький грод, що жовніри роти Станіслава Білянського напали на дїм міщанина Конопа та згвалтували його жінку Параску та жінку сусїда Гната – Гасю¹⁰⁶. Подібна негідна поведінка жовнірів сталася у червні 1580 р., коли жовніри згвалтували служниць райці Василя Пінчука Настю і Хінку¹⁰⁷.

У березні 1568 р. староста Якуб Клімашевський оскаржував шляхтича Івана Окорського за захоплення біля міста озера, яке належало до луцького єпископства¹⁰⁸. Той же староста у квітні 1570 р. відправив на ярмарок до Сокола двох бояр на продаж волів, але у селі Ліневі Война Ліневський їх затримав і староста добивався справедливості у Луцькому гроді¹⁰⁹. Урядник Ян Мальчевський

⁹⁶ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 88, арк. 80 зв.; спр. 99, арк. 94.

⁹⁷ Там само, спр. 108, арк. 147.

⁹⁸ Там само, спр. 142, арк. 721. Томаш Ідзиковський згадується старостою ще у 1604 р – Там само, спр. 70, арк. 163 зв.–164.

⁹⁹ Там само, спр. 163, арк. 110, 457; спр. 164, арк. 158; спр. 181, арк. 641; спр. 184, арк. 175.

¹⁰⁰ Там само, спр. 222, арк. 410 зв.; РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 319, л. 124 об.

¹⁰¹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 246, арк. 501 а–502.

¹⁰² Там само, спр. 21, арк. 419. (1580 р.).

¹⁰³ Там само, спр. 30, арк. 30–30 зв.

¹⁰⁴ Там само, спр. 5, арк. 75 зв.–76.

¹⁰⁵ Там само, спр. 9, арк. 71 зв.

¹⁰⁶ Там само, спр. 18, арк. 241 зв.

¹⁰⁷ Там само, спр. 21, арк. 621 зв.–622.

¹⁰⁸ Там само, спр. 10, арк. 77 зв.–78.

¹⁰⁹ Там само, спр. 12, арк. 336 зв.

у березні 1606 р. через слугу Станіслава Вишневського презентував у гроді вкраденого у міщанина коня, якого вдалося віднайти на торгу в Торчині¹¹⁰. У квітні 1608 р. староста Ян Мончевський шукав справедливості у Луцькому гроді щодо Івана Гулевича Воютинського, слуги якого вирубали 200 дубів у міській діброві¹¹¹.

Урядник був першим помічником єпископа у справах волості, тому природнім виглядає, що коли у серпні 1579 р. возний Григорій Вербицький давав позов єпископу Вікторину Вербицькому, то це було “при бытности врядника его милости торчинского пана Петра Добронизского”¹¹².

Торчинський староста Стефан Нешковський (1578 р), позичивши 100 кіп грошів литовських Марині Гаврилової Яковицькій та її синам Івану і Петру, визнав, що за ці гроші “заставили намъ десят службъ людей своих на зуполных дворищах оселых”¹¹³.

У своїй діяльності урядники не раз застосовували силові методи. Брати Іван, Юрій та Олехно Окорські скаржилися (1562 р.) на урядника Андрія Хелстовського та його слуг, які побили братів та їхніх слуг під час ловлення ними риби на озері¹¹⁴. У липні 1617 р. шляхтичі Миколай Чарноцький і Лукаш Рудковський оскаржували урядника Матея Кенсицького, з наказу якого міщани, перестрівши їх на ринку, побили та пограбували, забравши шаблі, півгаки та гроші¹¹⁵. Зі слів шляхтичів Олександра і Даніеля Гулевичів Воютинських (1628 р.) ініціатором конфлікту, під час торгу, був староста Войтех Мончевський, який наказав міщанам їх побити і пограбувати, що і було зроблено, та ще й на добу їх кинули до в’язниці¹¹⁶. Яровицький священик Іван Котельницький оскаржував того ж старосту за “кгвалтовное побите и уроганье, и позадаване ран битых”¹¹⁷. У березні 1604 р. торчинський староста Томаш Ідзіковський за допомогою міщан побив, пограбував та посадив до в’язниці купця з Чуднова Кіндрата Назаровича¹¹⁸. Певна самодостатність особи урядника та його залежність лише від власника волості добре помітна у випадку, що стався у січні 1567 р. Господарський дворянин Ян Мишковський скаржився на урядника Юрія за небажання прийняти великокнязівського листа та виконати відповідне розпорядження, бо урядник мотивував це так: “тот лист не до мене писан, а так носи его себе тамъ до кого писан, бо я его королевское милости не служу, одно пану своему”¹¹⁹.

¹¹⁰ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 76, арк. 227–227 зв.

¹¹¹ Там само, спр. 80, арк. 605 зв.–606.

¹¹² Там само, спр. 20, арк. 365.

¹¹³ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 171–172.

¹¹⁴ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 193 зв.

¹¹⁵ Там само, спр. 108, арк. 147–147 зв.

¹¹⁶ Там само, спр. 163, арк. 110–114.

¹¹⁷ Там само, спр. 184, арк. 175.

¹¹⁸ Там само, спр. 70, арк. 163 зв.–164.

¹¹⁹ Там само, спр. 9, арк. 27 зв.

Незважаючи на залежність міщан від урядників, все ж траплялися випадки судового протистояння, в якому шанси на виграш мав і міщанин. Суперечка між міщанином Богданом Вігурою і урядником Станіславом Олтаровським (1614 р.) не була вирішена єпископом Павлом Волицьким і справа дійшла аж до Трибуналу¹²⁰.

Свої інтереси та спори, що виникали між собою та з шляхтичами, міщани обстоювали в судах. Возний Ян Русовський свідчив у травні 1614 р., що був у Торчині в справі Войтеха Дрогожинського, який подав до в'їтівського суду на міщанина Зубрицького, який його неначе би вдарив. Міщанин це заперечував і судді питали шляхтича чи має він свідків події. В. Дрогожинський свідком “выростка своего ставил”, але суд, зважаючи на його молодість, це заперечив. Далі судді “намовившись, водлугъ права своего майдеборского и артикулов тое справы належачих, чинечи досыт справедливости, всказали Зубрицкому само второму присягнути на другой ден”, що він і зробив, очистившись від звинувачення¹²¹.

Шляхтич Войтех Борковський (1629 р.) позивав до суду міщанина Романа за незаконне взяття мита зі збіжжя, яке провозили через місто. До суду міщанин прийшов з власником міста луцьким єпископом Ахациєм Гроховським, який заявив, що міщанина незаконно покликали до суду, позаяк позивати мали його як зверхника міщанина. Суд не дослухався до цього зауваження і наказав продовжити розгляд справи, однак єпископ зажадав дозволити йому апелювати до Трибуналу, що було дозволено¹²². Фактично така апеляція працювала на інтереси покликаного до суду сторони, бо затягувала справу.

Бувало, що при потребі засідав спільний замково-міський суд. Побиття на торчинському ринку у лютому 1567 р. ротмістором Бернатом Любартовським кременецького в'їта Матиса Гришковського розглядалося “перед врядом замковымъ и местскимъ”¹²³.

До розгляду резонансних судових справ, які торкалися міста, могли залучати впливових сторонніх осіб. Так було у листопаді 1620 р. коли шляхтич Шимон Тупальський звинуватив міщан у смерті свого брата Томаша. Судове засідання очолив державця міста, белзький земський суддя, Ян Липський, який залучив також володимирського граничного коморника Григорія Черника, луцького бурграфія Марціяна Олшамовського та шляхтича Яна Мальчевського. Міщани, доводячи свою невинуватість, виставили свідків, які заперечували це звинувачення. Судді взяли день на роздуми і наступного дня прийняли рішення, щоб в'їт з бурмистами і райцями присягнули, що не завинили у смерті шляхтича. Таку присягу міські урядовці виконали у міській ратуші в присутності двох возних та брата загиблого і були визнані невинними, а декрет у цій справі бурмистр

¹²⁰ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 99, арк. 93–94.

¹²¹ Там само, спр. 97, арк. 455 зв.–456.

¹²² Там само, спр. 167, арк. 82–83.

¹²³ Там само, спр. 9, арк. 70 зв.

Михайло Седорський вніс до луцької гродської книги¹²⁴. У разі загибелі міщанина платилася так звана головщина. Слуга Патрикія Окорського Ясько вбив міщанина Івана Драба. Міщани кинули вбивцю до в'язниці, але пан через приятелів зумів порозумітися з родичами і заплатив за слугу 52 золотих, а у серпні 1596 р. між обома сторонами була укладена угода, скріплена міською печаткою та підписом писаря Яна Загайка¹²⁵. Аналогічна угода була укладена у березні 1633 р. між міщанкою Федорою Гаврилівною та Кузьмою Млинарем з села Шепеля, винного у смерті брата міщанки Олексія¹²⁶.

Протистояння міщан з шляхтичами в ранньомодерну добу було звичною справою. Шляхтичі скаржилися на міщан за словесні образи, погрози, а часом і побиття. Ольбрихт Речицький оскаржував Патрикія Окорського, який у липні 1599 р. “допустил еси людем простого, хлопского народу, яко их в конституцїи менить плебс, гултаемъ, з ручницами ходити и людем учтивымъ з небезпеченьствомъ здоровья ихъ деспекты выразати”. Скарга була пов’язана з тим, що коли його дружина з дітьми їхала з костелу через ринок, то піддані П. Окорського стріляли до них з рушниць¹²⁷. У 1603 р. міщани побили шляхтичів Каспора Прушинського та Андрія Зброжка і у вересні 1606 р. вїйт Мартин Шаневський з райцями виплатили шляхтичам 300 золотих, очевидно, як компенсацію за це¹²⁸. Шляхтич Іван Сайковський у березні 1624 р. скаржився на вїйта Якуба Ласького і міщан, які його з дружиною пообзивали, побили та пограбували речі¹²⁹.

У лютому 1646 р. Станіслав Любомирський оскаржував старосту Самоеля Лохинського, вїйта Савку Пормута і райців у зволіканні та необ’єктивності суддів у справі боргу перед ним торчинського єврея Якуба Зеліковича і його сина Зеліка в сумі 550 золотих¹³⁰.

Траплялося, що міщани продавали будинки шляхті, однак не завжди така трансакція закінчувалася успішно. Бурмистр Ян Міреєвський продав (1583 р.) будинок на передмісті шляхтичу Івану Путошинському за 120 кіп грошів литовських. 70 кіп шляхтич дав одразу, а за певний час мав додати решту. Коли ж він приніс залишок, то бурмистр не захотів брати гроші. Шляхтич поскаржився до міського суду. Однак судді заборонили бурмистру продавати будинок, зважаючи на те, що цей будинок дістався йому по дружині, в якій є діти від першого шлюбу і Ян Міреєвський обіцяв не продавати будинок. Лавники зобов’язали бурмистра повернути шляхтичу завдаток та компенсувати “шкоды и наклады”. Ян Міреєвський гроші не повернув і апелював до біскупа, що йому

¹²⁴ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 112, арк. 943 зв.– 945 зв.

¹²⁵ Там само, спр. 47, арк. 2/166–167.

¹²⁶ Там само, спр. 187, арк. 76–77.

¹²⁷ Там само, спр. 57, арк. 209–211.

¹²⁸ Там само, спр. 77, арк. 1023–1024.

¹²⁹ Там само, спр. 137, арк. 380 зв. 380 зв.–381.

¹³⁰ Там само, спр. 246, арк. 501 а–502.

було дозволено. І. Путошинський також звернувся до біскупа, але підтримки не отримав. Тоді він поскаржився на міський суд до луцького земського суду, а сам продовжив жити у будинку. У липні 1584 р. Ян Міреєвський, за порадою міського уряду, зібрав кільканадцять міщан, які зі зброєю напали на будинок, побили І. Путошинського і вигнали його з жінкою, дітьми та слугами¹³¹.

Міщан та євреїв у їхніх судових процесах із шляхтичами у гродському чи земському судах часто заступали шляхтичі адвокати (так звані умоцвані чи пленіпотенти). Зокрема, у січні 1607 р. інтереси торчинського єврея Ізраїля Лазаровича у його справі з Василем Гулевичем представляв шляхетний Миколай Пашковський¹³².

Нераз міжміщанські проблеми вирішувалися полюбовно. У травні 1592 р. до Володимирського гроду прийшов торчинський міщанин Євфим з сином Гаврилом і заявив, що кілька років тому за порадою людей нерозсудливо домовився про одруження свого неповнолітнього сина з дочкою Ілка Шабунчича Падаркою, з села Городка під Луцьком, а священник навіть їх обвінчав. Однак пошлюблені незлюбили одне одного і жити разом не хочуть. Батьки, зваживши на це, вирішили полюбовно звільнити дітей від обопільних зобов'язань, що підтвердили і самі молодята¹³³.

Важливе значення для успішного розвитку міста мали умови в яких вони функціонували. Назвати їх особливо сприятливими важко. Зважаючи на здебільшого дерев'яну забудову міста значних збитків завдавали пожежі. Є звістка про те, що місто палало у 1619 р.¹³⁴ 1624 р. Торчин майже повністю згорів¹³⁵. У 1627 р. пожежа забрала 11 будинків, а у 1628 р. – ще 9¹³⁶. Траплялися у місті різноманітні пошесті. У вересні 1571 р. є згадка про “морвое поветрие”¹³⁷.

Дошкуляли міщанам так звані лежі – постої у місті жовнірів. Варшавський сейм 1613 р. визнав, що такі постої були великим тягарем для населення¹³⁸. Нераз міщани у штики зустрічали жовнірів. Товариші роти князя Януша Миколайовича Збараського Якуб Кисельницький та Бернат Премиський свідчили, що у лютому 1567 р., прямуючи на королівську службу, заїхали “для потреб своих” до Торчина, а міщани, з незрозумілих причин, вдарили у дзвін і зі зброєю напали, побили та поранили їх¹³⁹. У ніч на 18 травня 1578 р. жовніри

¹³¹ ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 363 зв.–366.

¹³² Там само, спр. 15, арк. 1000–1002 зв.

¹³³ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 25, арк. 374 зв.–375.

¹³⁴ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 114, арк. 547.

¹³⁵ Там само, спр. 137, арк. 501 зв.; спр. 163, арк. 503 зв.–504.

¹³⁶ Там само, спр. 158, арк. 301 зв.–302; спр. 163, арк. 469 зв.

¹³⁷ Там само, спр. 458, арк. 398.

¹³⁸ *Volumina Constitutionum*, (Warszawa: Wydawnictwo sejmowe 2010), ò. III, vol. 1, (1611–1626), s. 118.

¹³⁹ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 15.

роти Станіслава Бенянського напали на дім міщанина Конона – згвалтували його жінку Параску і жінку сусіда Ігната, Гасю¹⁴⁰.

Возний Яцко Федорович Гуляницький свідчив, що 14 червня 1581 р. був у Торчині на прохання намісника Петра Добронизького. Намісник скаржився на ротмістра Василя Олександровича Жоравницького, який з загоном у 200 осіб два місяці перебував на постої у місті. Обіцяв компенсувати витрати, але слова не дотримав. До того ж В. Жоравницький не показав ніякого королівського чи гетьманського листа на право постою, натомість намісник представив королівський лист, що звільняв Торчин від леж. Забавляючись, жовніри повбивали 40 лебедів на ставу, згвалтували жінку міщанина Явтуха і завдали збитків на 500 кіп грошей литовських¹⁴¹. У квітні 1612 р. луцький біскуп Павло Волуцький оскаржував ротмістра Мартина Хомелтовського, який, не маючи на це права, поставив на постій у місті жовнірів, хоча йому і показали лист на звільнення Торчина від леж. Збитки завдані жовнірами оцінили у 15 тисяч золотих¹⁴². Возний Ян Русовський у червні 1619 р. засвідчив, що внаслідок жовнірського постою у місті спустошено шість ринкових будинків, чотирнадцять – вуличних, три – парканних та чотирнадцять – на Садівському передмісті¹⁴³.

У травні 1621 р. гетьман Великого князівства Литовського Ян Кароль Ходкевич своїм універсалом заборонив підлеглим йому жовнірам ставати на постій у Торчині та брати стації як продуктів так і грошей¹⁴⁴. Допоміг цей універсал слабо, бо вже через кілька днів рота Яна Розвадовського та Криштофа Гарачинського впродовж тижня перебувала на постої у Торчині. Шкоди міщан від жовнірів описані на десяти сторінках Луцької гродської книги. В середньому для кожного господаря такий постій жовнірів обійшовся від семи до одинадцяти золотих¹⁴⁵.

У червні 1624 р. луцький біскуп Станіслав Лубенський скаржився на ротмістра Андрія Косаковського, жовніри якого безправно взяли стації у міщан та ще й багатьох побили¹⁴⁶. У серпні 1632 р. Ілляш і Борух Давидовичі оскаржували товариша хоругви Габріеля Стемпковського, який, будучи п'яний, так вдарив їхню маму, Рифку, що на другий день вона померла¹⁴⁷. Бурмистри Даніель Пашкевич і Марко Воеводка у травні 1634 р. свідчили, що місто дуже понищене через жовнірів¹⁴⁸.

¹⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 241 зв.

¹⁴¹ Там само, спр. 23, арк. 208–219, 367–374 зв.

¹⁴² Там само, спр. 93, арк. 374 зв.–378 зв., 421 зв.–422 зв.

¹⁴³ Там само, спр. 114, арк. 547.

¹⁴⁴ Там само, спр. 122, арк. 362–362 зв.

¹⁴⁵ Там само, спр. 122, арк. 385 зв.–390.

¹⁴⁶ Там само, спр. 137, арк. 725 зв.–726 зв.

¹⁴⁷ Там само, спр. 184, арк. 491 зв.–492.

¹⁴⁸ Там само, спр. 193, арк. 171 зв.; 896 зв.–898 зв.

Потерпали міщани від образ та побиття з боку шляхтичів і їхніх слуг. У червні 1561 р. повертаючись з торчинського ярмарку слуги Францишка Фальчевського побили, поранили та пограбували кількох міщан¹⁴⁹. У лютому 1567 р. жовніри ротмістра Берната Любартовського звалтували у місті двох дівчат¹⁵⁰. У березні 1570р. Луцький біскуп Вікторіан Вербицький оскаржував шляхтича Яна Жуковецького за пограбування і арешт єврея Левона¹⁵¹. Урядник Степан Нешковський звинуватив у травні 1576 р. Анну і Петра Фальчевських у пограбуванні торчинських підданих і заволодінні їхніми земельними ділянками¹⁵². Міщанин Харко Титевич у листопаді 1621 р. прямо на ринку був побитий Петром і Стефаном Путошинськими, отримавши вісім ран¹⁵³. У вересні 1631 р. шляхетний Миколай Окорський, будучи п'яний, бив і рубав міщан, а між тим дісталось і старості Альбрехту Мончевському¹⁵⁴.

Возний Роман Русовський у серпні 1639 р. від імені старости Андрія Емеліти, який сильно побитий і поранений перебував на “смертельної постели”, подав до Луцького гроду скаргу на Олександра Окорського та його слуг і помічників. Шляхтич прибув до Торчина і зупинився на ринку в будинку вїта, де перебував впродовж певного часу, а далі компанія на конях з оголеними шаблями, кинулась на ринок, де почали бити міщан. Від пострілів з рушниць мало не зайнялася пожежа, бо більшість будинків були криті соломою. Тоді ж побили та поранили старосту, який отримав вогнепальні поранення в голову, шию та груди і лише з допомогою міщан зумів втекти до ратуші, яку пробували здобути нападники, але не змогли¹⁵⁵. Через кілька днів свою версію подій у гроді подав О. Окорський. З його слів, він з двома слугами прибув до міста, щоб забрати борги у місцевого орендаря та інших осіб, а вїт запросив його до свого дому на обід. Коли вони йшли через ринок, то зустріли старосту Андрія Емеліту, який мав якусь неприязнь до шляхтича і наказав закрити міську браму та вдарити у дзвін “на гвалт”. Застрелили слугу Стефана Модзалевського, а його побили і поранили¹⁵⁶. Того ж дня ще один слуга О. Окорського, Олександр Левицький, прийшов скаржитися до гроду і виклав свій варіант того, що сталося, який дуже близький до оповіді його пана¹⁵⁷. Розгляд справи затягнувся, бо ще у червні наступного року возний Ян Пухальський носив черговий позов до старости¹⁵⁸, а ще через місяць зустрічний позов подав луцький біскуп Андрій Гембицький¹⁵⁹.

¹⁴⁹ *Луцька замкова книга 1560–1561 рр.* / Підготували до видання В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук, (Луцьк, 2013), 341–342.

¹⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 71 зв.

¹⁵¹ Там само, спр. 12, арк. 156–156 зв.

¹⁵² Там само, спр. 16, арк. 189 зв.–190 зв.

¹⁵³ Там само, спр. 123, арк. 747–747 зв.

¹⁵⁴ Там само, спр. 179, арк. 394–394 зв.

¹⁵⁵ Там само, спр. 169, арк. 374–379.

¹⁵⁶ Там само, арк. 424–428.

¹⁵⁷ Там само, арк. 429–431 зв.

¹⁵⁸ Там само, спр. 222, арк. 410–410 зв.

¹⁵⁹ Там само, арк. 518 а зв.

У першій половині XVII ст. міщани мали клопоти з братами Гулевичами Воютинськими. У березні 1606 р. Бенедикт Гулевич поранив торчинського міщанина Карпа Парвинку і забрав у нього двох волів, вартістю 20 золотих¹⁶⁰. Наступного місяця Бенедикт Гулевич наслав своїх слуг, які бешкетували у місті: напали на костел і мало не вбили там пана Речицького, а коли з костелу вийшов староста Ян Мальчевський, то стріляли і до нього. Далі слуги подалися до єврея Хвалка, в якого пили мед, але не заплатили і “места мало не запалили”¹⁶¹. У червні 1628 р. Семен Гулевич Воютинський звинуватив старосту Войтеху Мончевського у побитті, пораненні косами та ув’язненні у ратушній тюрмі його стрієчних братів Олександра та Данієля¹⁶². Наступного дня у гроді міщани заявили, що Олександр і Данієль Гулевичі Воютинські винні у вбивстві Івана Гузвича та важкому пораненні лавника Юска Гетковича і просили дати возного для оглядання тіл¹⁶³. Возний Ян Загоринський засвідчив ці покази¹⁶⁴. Через день до гроду прийшов Вацлав Гулевич Воютинський і заявив, що Олександр і Данієль приїхали до Торчина для купівлі потрібних їм речей і зупинилися у дворі свого швагра Олександра Окольського. Староста Войтех Мончевський вподобав коня Данієля і зажадав аби той подарував йому коня, а коли Данієль відмовив, почав його обзивати словами, що шкодять шляхетській честі, а далі взявся за зброю і “на квалть заволав” та наказав дзвонити у церковні дзвони і замкнути брами¹⁶⁵. Данієль зумів вирватися з міста і втік лугським гостинцем, а далі зустрів ксьондза, що їхав до Володимира і сів до нього в колясу, однак міщани перестріли його і забрали до міста¹⁶⁶. Возний Ленарт Петровський їздив до Торчина і переконав випустити шляхтичів з тюрми, яку охороняло 60 осіб¹⁶⁷. Ще через кілька днів скаргу на Олександра та Данієля за безчинства у місті в торговий день подав біскуп Ахаці Гроховський¹⁶⁸. Випущені з ув’язнення, Олександр та Данієль впродовж вересня-листопада кілька разів подавали скарги на старосту Войтеху Мончевського¹⁶⁹. Натомість брати у листопаді 1629 р. отримали позов від міщан за безчинства, зроблені ними у місті¹⁷⁰. У грудні 1628 р. Данієль Гулевич Воютинський на дорозі за Торчином зустрів міщанина кушніра Тимофія і коли довідався, що він з Торчина, то наказав слугам побити його, а заодно у міщанина забрали одяг, гроші, соболіну шапку вартістю 60 золотих та шаблю “сребромъ оправную, в которой было гривенъ пять, гривну рахуючи по золотых тридцати”¹⁷¹.

¹⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 76, арк. 295 зв.

¹⁶¹ Там само, арк. 392 зв.–383 зв.

¹⁶² Там само, спр. 163. Арк. 105–105 зв.

¹⁶³ Там само, арк. 107–107 зв.

¹⁶⁴ Там само, арк. 129 зв.–130.

¹⁶⁵ Там само, арк. 110–114.

¹⁶⁶ Там само, спр. 164, арк. 127 зв.–131, 158–168, 799–805 зв.

¹⁶⁷ Там само, спр. 163, арк. 116–118 зв.

¹⁶⁸ Там само, арк. 150–152.

¹⁶⁹ Там само, арк. 456–460 зв., 578–579, 740–741, 815 зв.

¹⁷⁰ Там само, спр. 172, арк. 717–718.

¹⁷¹ Там само, спр. 159, арк. 1805 зв.–1807.

Через декілька днів ситуація повторилася. Шляхтич перестрів на дорозі до Торчина боярина Андрія Ласку з с. Городні і коли довідався, що він підданий біскупа, то побив і пограбував його¹⁷².

У жовтні 1633 р. Даніель Гулевич Воютинський з слугами і помічниками увірвався у місто і з татарськими окриками, гасаючи по місту, бив міщан, декількох з них поранивши. Наступного місяця Габріель Гулевич Воютинський також зі слугами і помічниками повторив “подвиги” свого стрічного брата, попередньо підкріпившись медовою у двох міських єврейських корчмах, не заплативши за випите. А далі били і поранили кількох міщан, зокрема і старостинського урядника Валентого¹⁷³.

Дошкуляли часом міщанам збирачі податків. Поборця князь Захарій Четвертинський звинуватив міські власті у несплаті 253 золотих побору і в упертому ігноруванні цієї плати. Дійшло до оголошення баніції бурмитру і райцям, про що возний Томаш Лобкович “обволав” у Луцьку¹⁷⁴. Інший поборця, Миколай Семашко, позивав у липні 1631 р. бурмистра і райців за борг міста у 223 золотих. Міщани зазначили, що місто зазнало спустошення (не вказано якого саме) у 1622 р. і тому звільнене від оподаткування, але поборця зауважив, що в таких випадках звільнення дають на чотири роки, а пройшло вже майже десять. Міщани просили апеляцію до Трибуналу, що їм було дозволено¹⁷⁵. У листопаді 1636 р. Захаріяш Четвертинський звинуватив бурмистра і райців у недоплаті 151 золотого з одного побору та 909 золотих – з другого. Поборця вимагав показати квит про сплату або заплатити, інакше міщан чекатимуть штрафні санкції (совітість і шкоди). Міщани заявили, що у З. Четвертинського був суколектором Жигимонт Каленикович, якому вони платили і від якого отримали квит на суму 635 золотих. Саме така сума мала бути сплачена, бо так було і за батька З. Четвертинського Григорія, який десять років перед тим збирав податки. Зваживши на це, суд звільнив міщан від позову¹⁷⁶. Той же З. Четвертинський у грудні 1638 р. вимагав від міщан показати квити про сплату чопового та подимного за 1629 і 1630 рр.¹⁷⁷, а в січні 1639 р. знову позивав міщан, не визнаючи квитів свого суколектора Жигимонта Калениковича¹⁷⁸, та звинувачував у невчасній подачі подимних реєстрів¹⁷⁹.

¹⁷² ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 167, арк. 125 зв.–126 зв.

¹⁷³ Там само, спр. 189, арк. 493 зв.–495.

¹⁷⁴ Там само, спр. 174, арк. 180 зв.–182.

¹⁷⁵ Там само, спр. 180, арк. 160–161 зв.

¹⁷⁶ Там само, спр. 203, арк. 633 зв.–635 зв. Григорій Четвертинський у квітні 1629 р. звинувачував міщан у несплаті побору, хоча вони показали квит про сплату. – Там само, спр. 167, арк. 272 зв.–275.

¹⁷⁷ Там само, спр. 217, арк. 132 зв.

¹⁷⁸ Там само, спр. 218, арк. 158 зв.–159 зв.

¹⁷⁹ Там само, спр. 220, арк. 873 зв.–874.

Не були ідеальними і міщани, яких нераз звинувачували в образі та побитті шляхтичів, залученні їх урядниками до нападів на сусідні мастки тощо. Возний Тихно Оранський у липні 1568 р. засвідчив збитки на спустошеному ґрунті Обуховичів Воцатинських, заподіяні під час наїзду торчинських, хотечівських і русівських підданих луцького біскупа Вікторіана Вербицького¹⁸⁰. Слуга кременецького земського судді Марко Снетовський у серпні 1583 р. приїхав до Торчина аби купити своєму пану збіжжя. Коли йшов містом, то зазнав нападу торчинських євреїв Айзака Перцевича та Марка, які з помічниками побили його, відібрали 160 кіп грошів литовських пана, власних 13 червоних золотих, півтори копи грошів та шаблю, а звернення до урядника нічого не дало¹⁸¹. У червні 1596 р. Шимон Харлинський скаржився на торчинських міщан за випас худобою сіножатей села Терники, що засвідчив возний Єсиф Заблоцький¹⁸².

Каспер Прушинський з швагром Андрієм Зброжком у травні 1603 р. у своїх потребах приїхали до Торчина. На Садівському передмісті їх перестріли брати Денис і Юско Клочковичі з близько сотнею помічників, побили, поранили і пограбували. Каспру завдали низку поранень, а в швагра відрубали по лікоть праву руку, а на лівій відтяли чотири пальці. Дісталось також їхньому фірману Юску. Тілесні ушкодження підтвердив возний Григорій Суєта¹⁸³.

Бенедикт Гулевич 14 серпня 1607 р. звинуватив урядника і торчинських міщан за наїзд на його двір у селі Смогилів, але вже через два дні міщани у гроді заявили, що 13 серпня Б. Гулевич з оршаком слуг і приятелів здійснив наїзд на міські поля і забрав всю худобу міщан, допровадивши її до Смогилева, а пастухів побив і поранив¹⁸⁴.

Возний Миколай Гапоновський оповів, що 5 жовтня 1610 р. приїхав до Торчина у справі кременецького земського підсудка Богуша Гораїна, який розшукував свого слугу Андрія. Возний прийшов до дому бурмистра Дедички на передмісті, але не застав його і подався до дому єврея Айзика, в якому, як йому сказали, перебуває бурмистр. Тут він застав ще одного бурмистра Войцеха Балвіра і запитав їх чому вони утримують в ув'язненні згаданого слугу. Зі слів Миколая Гапоновського, замість відповіді бурмистри з помічниками напали на нього, побили, поранили і пограбували (забрали шаблю, речі, 10 кіп грошів литовських). Однак наступна скарга возного не узгоджується з попередньою, бо у ній він заявив, що як тільки зайшов до дому єврея Айзика і запитав про бурмистра, то євреїв з помічниками відразу почали його бити¹⁸⁵.

Олександр Білостоцький через слугу Криштофа Підгорського оскаржував торчинських побережників, які напали на його підданих, що поверталися від

¹⁸⁰ ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 3, арк. 87 зв.–88.

¹⁸¹ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 215–215 зв.

¹⁸² Там само, спр. 49, арк. 361.

¹⁸³ Там само, спр. 67, арк. 718–719 зв.

¹⁸⁴ Там само, спр. 78, арк. 789–789 зв., 797–797 зв., 875.

¹⁸⁵ Там само, спр. 88, арк. 803 зв.–805 зв.,

торчинського єврея Хвалка, якому продали 17 мац жита. Неподалік села Білого Стоку вони зазнали нападу, під час якого були побиті, поранені та пограбовані (забрали 33 копи грошів литовських, речі та коней)¹⁸⁶.

У липні 1620 р. на торчинському ярмарку були побиті та пограбовані міщанами Григорій і Стефан Линевські та їхній слуга Ян Кучковський. Причину цього прояснила попередньо занесена до городу скарга міщан, які твердили про збройний напад братів і побиття міщан напередодні ярмарку¹⁸⁷.

Гучна судова справа стосувалася нападу міщан на помешкання Шимона Семашка. Сталось це 3 липня 1623 р. за відсутності вдома скаржника і його дружини. Звинувачені у цьому були Ян Матіяш Верцишевський, що проживав у Торчині та вїт, райці і все поспільство. Побито трьох слуг шляхтичів (Якуба Мочульського, Томаша Цимневського, Марцина Кресковського), яких “ланцюхами за шию оковавъши и з господы на улицу выволокъши, до тюрмы замковое вьсадили”. З коліски викинули сина Шимона, побили “мамку” (годувальницю) та шляхтянок Потенцію Тучаницьку і Марину Заєцівну, яких поранили і словесно ображали. Забрали шкатулку з грішми, золотом і документами, а також речі та коней. Шкатулка виявилася цінною, бо у ній було 500 золотих, два золотих ланцюги і два браслети, які важили 500 червоних золотих, а вартість документів оцінена у 30 тисяч золотих¹⁸⁸. Позов Я. Верцишевському та міщанам возний Іван Хоїнський відніс у березні 1624 р.¹⁸⁹ На судовому засіданні у квітні 1624 р. Ш. Семашко був присутній сам, а Я. Верцишевського і міщан представляв Войтех Намисловський. Фактично на суді було проведено так званий шкрутиніум, тобто опитування свідків, яких виставив Ш. Семашко. Їхні покази записали і завірили судді – “сведоцтва их порядне списавъши, печатьми своими запечатовавъши и руками подписавши, в завартомъ ротуле, водле конституции, поводови отдали”. Я. Верцишевський і міщани апелювали до Трибуналу, що їм дозволили. Справа мала продовження на судовому засіданні 7 червня 1624 р., на яке не з’явилися вїт Ян Ласький та бурмистри і засідання відклали, але 19 червня міщани знову апелювали до Трибуналу, що їм дозволили¹⁹⁰. У серпні Ш. Семашко позивав уже суддів за необ’єктивне провадження судового процесу¹⁹¹. Натомість міщани звинуватили Ш. Семашку у несправедливому і неслухному покликанні їх до суду¹⁹². У жовтні 1624 р. справа розглядалася ще у Луцькому земському суді. Один із слуг, Марцин Кресковський, звинуватив Я. Верцишевського, вїта і міщан у побитті, пораненні та пограбуванні речей. Вїт Якуб Ласький, покликаючись на норми Литовського Статуту, апелював до Трибуналу, що йому дозволили. Аналогічну скаргу того ж

¹⁸⁶ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 116, арк. 449 зв.–450 зв.

¹⁸⁷ Там само, спр. 119, арк. 256 зв.–257.

¹⁸⁸ Там само, спр. 134, арк. 849–850 зв. (скарга до городу занесена 31 липня 1623 р.).

¹⁸⁹ Там само, спр. 137, арк. 374–374 зв.

¹⁹⁰ Там само, спр. 118, арк. 141 зв.–143, 191 зв.–198, 655–658, 1093–1096 зв.

¹⁹¹ Там само, спр. 140, арк. 337–338, 495 зв.–496 зв.

¹⁹² Там само, арк. 544 зв.–545.

дня занесли ще слуги Томаш Цимневський і Якуб Мочульський¹⁹³. Чим закінчилася справа, на жаль, не вдалося з'ясувати.

Войтех Борковський був родичем і приятелем Миколая Прушинського, що мав будинок у Торчині. У цьому будинку В. Борковський мав кімнату (комору), в якій у часи небезпеки чи потреби міг проживати і де переховував свої пожитки. Сам жив у селі Гуляники неподалік Торчина. В. Борковський доглядав хворого родича, який чи то вже записав, чи то збирався записати будинок луцьким домініканам. Уже по смерті М. Прушинського міщани 1 квітня 1628 р. напали на обійстя, побили та поранили його і дружину, пограбували речі, збитки від чого шляхтич оцінив у чотири тисячі золотих, та ще й самого посадили до приватної в'язниці¹⁹⁴. Можна припустити, що каменем роздору став будинок, на який могли претендувати міщани.

У лютому 1631 р. Себестіан Малявський від імені свого пана Андрія Кашовського оскаржував торчинського старосту В. Мончевського, за невідомо чим спровокований, збройний напад його і міщан на містечко Острожець та побиття, поранення міщан¹⁹⁵.

Незважаючи на різноманітні складнощі, міщани займатися торгівлею, ремеслом і ширше – підприємницькою діяльністю, утримуючи себе та приносячи прибутки власнику – луцькій єпископії. Чи не найбільше розвитку міста сприяла торгівля, особливо торги і ярмарки. Торговим днем у місті був понеділок¹⁹⁶, а ярмарків було два: спочатку на день Іоана Хрестителя руського свята, а з 1600 р. ще на Святої Агнешки римського свята¹⁹⁷. Значення ярмарків для розвитку міста було значним. За 1630 р. податок з торгів за рік склав 33 золотих, а на ярмарку Іона Хрестителя зібрано 13 золотих 20 грошів, тобто один ярмарок вартий 22 торгам¹⁹⁸. Поборові реєстри 1570 і 1577 рр. фіксують у місті відповідно 20 і 25 перекупок та перекупнів, а поборовий реєстр 1583 р. згадує ще 15 прасолів¹⁹⁹.

¹⁹³ ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 31, арк. 657 зв.–661 зв., 667–676 зв.

¹⁹⁴ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 167, арк. 801; спр. 176, арк. 609–609 зв.

¹⁹⁵ Там само, спр. 176, арк. 116–117.

¹⁹⁶ Там само, спр. 119, арк. 426 зв. (1620 р.); спр. 169, арк. 375 зв. (1639 р.). В одному з документів за березень 1619 р. читаємо: “в ден торговый, кгда се было з околичныхъ маетностейъ полно место людей на торгъ зехало”. – Там само, спр. 111, арк. 233 зв.

¹⁹⁷ Там само, спр. 108, арк. 21 зв. (1617 р.); спр. 172, арк. 828 (1630 р.); спр. 237, арк. 18 зв. (1643 р.); ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 393, 431 (1588 р.); спр. 23, арк. 557 (1590 р.); спр. 82, арк. 328 (1646 р.); РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 202, л. 54–54 об. (1600 р.).

¹⁹⁸ ЦДІАК у Києві, ф. 25, оп. 1, спр. 172, арк. 828 зв.–829 зв. Євреї тоді ж заплатили податку від торгівлі за рік 29 золотих (від п'яти крамарів і по троє різників та перекупників). – Там само, арк. 830–830 зв. Податок від торгівців називався габелла – “податковъ от прекупъневъ кгабелю прозваное” (1630 р.). – Там само, арк. 302. Про габеллу на прикладі містечка Мосора (1631 р.): “до заплаченя кгабелли од вшелякого гандлю и товару такъ през подданныхъ яко и гостей на торгахъ и ярмаркахъ в менованом месте бывающихъ”. – Там само, спр. 180, арк. 177 зв.

¹⁹⁹ *Źródła dziejowe*, t. 19, (Warszawa. 1889), 13, 49, 79.

При продажі збіжжя згадується “міра торчинська”²⁰⁰. 1640 р. у місті було п’ять корчем шинковних християнських і сім – єврейських²⁰¹.

Джерела дають змогу з’ясувати, що везли на продаж до міста. Здебільшого це сільськогосподарська продукція, хоча не завжди. У серпні 1572 р. мосорський міщанин Грицько Сенкович віз на торг до Торчина продавати два нових вози²⁰². Володимирський ковальський цехмістр Ян Маєвський планував у липні 1646 р. привести на продаж шаблі²⁰³. Селяни з Хорохорина у листопаді 1560 р. привезли на торг до Торчина три маці пшениці²⁰⁴. У червні 1579 р. слуги Івана Чаплича Шпановського з с. Зденіж, Петро та Іван, привезли до міста збіжжя, за яке вторгували 20 кіп грошів литовських²⁰⁵. Чотири маці зерна віз на ярмарок у січні 1585 р. Іван Гуляницький²⁰⁶. У липні того ж року жито до Торчина везли селяни з Блудова²⁰⁷, а у жовтні селянин Семешко з Волосової Волі провадив до міста “сыров тридцать, масла горшковъ три”, на суму дві копи грошів литовських²⁰⁸.

Ті хто їхав на ярмарок за покупками не раз мали при собі значні суми. Так, купець з Красного Корця (1598 р.), мав готівкою 100 золотих червоних і 400 просто золотих²⁰⁹. На торгах і ярмарках купляли найрізноманітніші товари. Михайло Ворона-Боратинський з дружиною та слугою Яном Яворинським приїхав (1592 р.) на ярмарок до Торчина купити сукна, полотна і “інших потребъ домовых”²¹⁰. Шляхетний мартин Висоцький (1579 р.) через мосорського міщанина Якуба придбав у Торчині “баню горелчаную и котел пивный, к тому шест труб и щотырма притрубками”²¹¹. Бувало, що з торчинських міщан всупереч королівським листам брали незаконно мито²¹². Міщанин Юско Глебкович у березні 1614 р. за якісь коні “обовезалсе цирокграфомъ” на 90 золотих перед Олександром Окорським, що може свідчити про купівлю тих коней в борг²¹³.

²⁰⁰ ЦДІАК у Києві, ф. 28, оп. 1, спр. 52, арк. 905 зв. (1620 р.).

²⁰¹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 222, арк. 502 зв.–503.

²⁰² Там само, спр. 13. Арк. 442 зв.

²⁰³ *Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянищина* / упоряд. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко, (Київ, 1990), 330.

²⁰⁴ *Луцька замкова книга 1560–1561 рр.* / підготув. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук, (Луцьк, 2013), 149.

²⁰⁵ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 624.

²⁰⁶ Там само, спр. 34, арк. 91 зв.–92.

²⁰⁷ Там само, арк. 670 зв.

²⁰⁸ Там само, арк. 1125 зв.–1126, 1132 зв.–1134 зв.

²⁰⁹ Там само, спр. 51, арк. 231 зв.–232.

²¹⁰ Там само, спр. 42, арк. 179. Опубл.: *Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст.* (Київ: вид-во Фенікс, 2014), 476.

²¹¹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 350 зв.

²¹² Там само, спр. 8, арк. 15 зв.–16 (1565 р. у Берестечку).

²¹³ Там само, спр. 98, арк. 244 зв.–245 зв.

Траплялося, що кіньми обмінювалися, як це зробив у липні 1585 р. торчинський міщанин Миско Зенкович з бужковським селянином Гарасимом²¹⁴.

Інколи на торгу виявляли крадених коней. Зокрема, у липні 1583 р. торчинський міщанин Тишко Михайлович виявив на торгу свого краденого коня у кременецького міщанина Тараса Федчича. Однак звинувачений заявив, що придбав коня у кременецького єврея Зелделя Маєровича. Староста Петро Добронизький розпорядився кинути Тараса до в'язниці, але за нього заступився торчинський кушнір Роман, а звинувачений пообіцяв через два тижні поставити свідків²¹⁵.

У своїх потребах їздили міщани і до інших міст. Зокрема, у травні 1565 р. Іван, Филип та “Римарова вдова” були на ярмарку у Берестечку, але на зворотній дорозі їх пограбували слуги Івана Олехновича Борзобогатого Красенського²¹⁶. Випадок, що стався у лютому 1601 р. дає підстави припускати більш тісні контакти з міщанами інших міст, про що джерела, зазвичай, не дають більших звісток. Торчинський міщанин-митник Айзак Перцович упіймав на промиті (тобто на ухилинні від сплати мита) у Луцьку олицького міщанина Ігната Мельника, який віз до Любліна на ярмарок бочки солоні риби. За олицького міщанина заступилися торчинські міщани і митник, взявши у порушника три бочки риби, з рештою відпустив²¹⁷.

Траплялися під час проведення торгів та ярмарків різного роду надужиття. Так, у березні 1619 р. під час торгу шляхтич Томаш Тупальський впившись, нападав на міщан “биючи хто се натрафил”, щоправда, для нього це закінчилось погано, бо був убитий²¹⁸. У червні 1617 р. Абрам Якубович від імені брата Якуба Маєровича, “жида и купьца” володимирського, скаржився на торчинського бурмистра Романа Янченяту за вимагання якогось незвичного мита і коли брат відмовився його оплачувати, то бурмистр опечатав комору з товаром на ринку. Шкоду від цього було оцінено у тисячу золотих²¹⁹.

Не завжди купцям вдавалося щасливо добратися на торчинські торги і ярмарки. Так, у червні 1568 р. ковельський єврей Іцко Шмойлович був пограбований в дорозі до Торчина і у нього забрали шкатулку з грішми, в якій було 80 кіп грошів литовських²²⁰. Не зміг доїхати до Торчина у липні 1571 р. луцький єврей Арон Гершонович, бо селянин Євтух, якого він найняв за фурмана, взявши наперед гроші, кинув його з товаром посеред дороги²²¹.

²¹⁴ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 34, арк. 903 зв.–904 зв.

²¹⁵ Там само, спр. 30, арк. 29 зв.–31 зв.

²¹⁶ Там само, спр. 7, арк. 218 зв.

²¹⁷ Там само, спр. 63, арк. 274 а–275.

²¹⁸ Там само, спр. 111, арк. 233 зв.

²¹⁹ Там само, спр. 108, арк. 21 зв.–22.

²²⁰ Там само, спр. 11, арк. 52 зв.–53.

²²¹ Там само, спр. 458, арк. 214–214 зв.

Стан та розвиток ремесла у Торчині слабо відображений у джерелах. Поборовий реєстр 1570 р. сумарно фіксує 49 ремісників та 16 підмайстрів²²². У 1579 р. у місті згадуються кравці (3), кушніри (10), ковалі (3), шабельники (2), шаповали (2), шевці (20), різники (5), гончарі (3), солодовники (16) та по одному шкляру, римару і сидельнику²²³. Натомість поборовий реєстр 1580 р. подає число ремісників сумарно – 79 осіб²²⁴. У подимному реєстрі 1635 р. зафіксовано 38 ремісників (шевців – 18, кушнірів і кравців – 10, різників – 4, ковалів – 3, слюсарів – 2 і один котляр) та неназвані з імені і фаху цехмістри²²⁵. У 1610 р. згадується неназваний на ім'я “балвирчик”, який був “учеником Войтеха Балвира”²²⁶.

Прибутковим заняттям міщан було пивоваріння, викурювання горілки та сичення меду. Лише за перший квартал 1603 р. одинадцять міщан заплатили за 62 вари пива²²⁷. За два квартали 1629 р. десять міщан виробили 60 варів пива²²⁸. За останній квартал 1629 р. міщани заплатили чопове з 918 кварт горілки, до чого були причетні 50 міщан, а 16 євреїв виситили по пів бочки меду²²⁹. У серпні 1613 р. євреї Юско Агронович скаржився на шляхтича Юрія Жуковецького за пограбування тисячі кварт горілки²³⁰.

Торчинські євреї виступають орендарями мит. У квітні 1597 р. Зраїль Лазарович подався до берестецького єврея Фелікса, аби орендувати у нього київське мито²³¹. Євреї Ізраїль Обзерович і Айзак Перцович “арендари мыта его кр мл волынского от его мл пна Шафранца, старосты лелевского” у лютому 1602 р. орендували на два роки “мыто его кр мл скопное в месте володимерьском, ведле аренды своее, пну Юскови Абрамовичу, жиду володимерьскому”²³².

Крім торгівлі та ремесла улюбленими заняттями міщан були фінансово-кредитні операції, оренди та застави. У серпні 1579 р. луцький міщанин Федір Олехнович позивав до суду луцького біскупа Вікторіана Вербицького за борг перед ним у 30 кіп горошів литовський його торчинського міщанина Станіслава Гольковича²³³. Левон Перцович і його дружина Рахіль (1580 р.) заборгували Михайлові Боротинському 300 кіп грошів литовських і недопускали ув'язання в

²²² *Źródła dziejowe*, t. 19, 13.

²²³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego, dz. I, sygn. 31, k. 58–58 v.

²²⁴ *Ibid*, k. 517.

²²⁵ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 197, арк. 141 зв.

²²⁶ Там само, спр. 88, арк. 79 зв.

²²⁷ Там само, спр. 69, арк. 106–107.

²²⁸ Там само, спр. 172, арк. 257 зв.–259 зв. В одному з документів зазначено, що “в целый варь по три маце збожя заливають”. Там само, спр. 172, арк. 298 (1630 р.).

²²⁹ Там само, спр. 172, арк. 827–827 зв.

²³⁰ Там само, спр. 94, арк. 682 зв.

²³¹ Там само, спр. 50, арк. 249–249 зв.

²³² Там само, спр. 34, арк. 157.

²³³ Там само, спр. 19, арк. 316–316 зв.; спр. 20, арк. 365.

будинок, фільварок та млини²³⁴. Борг ще не був відданий у квітні 1582 р., коли возний Войтех Яблонський черговий раз приніс позов у цій справі до Торчина²³⁵. У жовтні 1599 р. Песах Мошкович та Лейба Якубович вчасно не повернули 60 кіп грошів литовських шляхетному Мартину Шанявському і потрапили під штрафні санкції²³⁶. Також вчасно не повернув борг у 300 золотих шляхтичу Мартину Янковському Давид Ізакович (1621 р.)²³⁷. Шимон Лазарович позичив 100 золотих у Кліма Заблоцького. Мав віддати у будинку шляхтича на день Св. Іоана 1601 р. (початок ярмарку в Торчині, який тоді припав на 14 червня). Шляхтич разом з возним Сидором Гуляницьким та двома шляхтичами впродовж дня чекали на повернення боргу, але Шимон не прийшов і потрапив у так звані совитість та шкоди, що, зазвичай, потроювало суму боргу²³⁸. Для бурмистра Сахна Процевича (1605 р.) невчасна віддача боргу у 300 кіп грошів литовських Валентину Тучапському закінчилася не лише штрафними санкціями, а й баніцією²³⁹. Потребували грошей і вийти. Так, торчинський вїйт Якуб Ласький у жовтні 1617 р. позичив 350 золотих у Павла Плонського²⁴⁰.

Шляхтичі також позичали гроші у міщан. Заборгування у 1602 р. шляхетного Прокопа Хрінницького 30 кіп грошів литовських Айзаку Перцовичу завершилося зростанням суми у три рази та штрафом у 14 гривень²⁴¹. Борг Бенедикта Гулевича (1608 р.) перед Ізраїлем Лазаровичем у 400 золотих з'явився через порушення орендних умов щодо села Смогилова і заборону його ув'язання в село Затурці²⁴². Є згадка, що у серпні 1601 р. Бенедикт Гулевич “вибив” Ізраїля з села Смогилова, яке той тримав у заставі та пограбував, забравши близько двох тисяч кіп різного збіжжя, а також 600 возів скошеного сіна та більше сотні голів худоби²⁴³. Позов з цього приводу розглядався на засіданні Луцького гродського суду в лютому 1602 р, але міщанин на засідання не з'явився і шляхтича звільнили від позову²⁴⁴. Справа мала продовження у січні 1608 р. у земському суді, але тепер шляхтич проігнорував два засідання, за що отримав штрафні санкції²⁴⁵. Батько Андрія, Михайла і Бенедикта Гулевичів Василь позичив у Ізраїля Лазаровича двома записами 600 та 500 золотих і помер, не віддавши боргу. Тепер Ізраїль Лазарович позиває до суду синів за батьківський борг²⁴⁶. За час несплати спрацювали штрафні санкції. У листопаді 1610 р.

²³⁴ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 22, арк. 287–287 зв.

²³⁵ Там само, спр. 26, арк. 319 зв.–320.

²³⁶ Там само, спр. 57, арк. 796 зв.–797 зв.

²³⁷ Там само, спр. 120, арк. 393 зв.–394.

²³⁸ Там само, спр. 62, арк. 624 зв.–625.

²³⁹ Там само, спр. 75, арк. 44–44 зв.

²⁴⁰ Там само, спр. 109, арк. 27–29.

²⁴¹ Там само, спр. 64, арк. 1119 зв.–1120 зв.

²⁴² Там само, спр. 80, арк. 530, 753–753 зв.

²⁴³ Там само, спр. 62, арк. 678–678 зв.

²⁴⁴ Там само, спр. 64, арк. 189–190 зв.

²⁴⁵ Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 17, арк. 268–270.

²⁴⁶ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 86, арк. 110–110 зв., 186 зв.–187 зв.

Бенедикт не з'явився на судові засідання і програв справу, а брати були присутні і добилися передачі справи до Трибуналу²⁴⁷, однак невдовзі до Трибуналу було покликано всіх братів²⁴⁸. Основні батьківські маєтки дісталися Бенедикту Гулевичу і його частка боргу склала 633 золотих. У цій сумі возний Андрій Хойнацький зробив невдалу спробу ув'язати Ізраїля Лазаровича спочатку у село Смолигів, а далі у село Передмістя²⁴⁹. Продовження цієї справи не прослідковується у джерелах, але можна припустити, що вона завершилася полюбовною угодою.

Даніель Балабан двома записами позичив у міщанина Романа Яцковича (1626 р.) 120 та 371 золотих²⁵⁰. Той же міщанин у 1629 р. позичив на рік 1250 золотих Криштофу Харлинському та його дружині Анні Горностаївській. Віддати гроші подружжя мало на Св. Мартина (11 листопада) 1630 р. Якщо б вчасно не повернули борг, то вже наступного дня повинні віддати міщанину в заставу частину сіл Любча і Немір з усіма прибутками та повинностями селян. Про викуплення сіл із застави подружжя мало повідомити за шість тижнів і виділити чотири тижні на так звану румацію, тобто виселення. При невиконанні зазначеного передбачався штраф рівний позиченій сумі та компенсація так званих шкод²⁵¹. Гроші вчасно не були віддані і сума зросла до 3750 золотих²⁵². Справа ще кілька разів розглядалася у судах і закінчилася баніцією подружжя²⁵³. Часом борг перезаставляли. Так, Перц Лазарович (1562 р.) у Луцькому гроді заявив, що винен 10 кіп грошів литовських луцькому міщанину Хазку Єсмановичу, але таку ж суму винен йому шляхтич Семен Воютинський і тепер він передає розписку шляхтича луцькому міщанину²⁵⁴.

Дуже розповсюдженим тогочасним явищем були оренди, які, очевидно, давали непоганий зиск. У лютому 1595 р. торчинські міщани Марко, Гец та Ізраїль орендували на три роки у володимирського войського Василя Гулевича за 6 000 золотих села Затурці та Шелвів, давши відразу завдатку 1 600 золотих²⁵⁵. Міщани Ізраїль Лазарович та Шимон Вигдурович (1596 р.) орендували на три роки у Павла Гавриловича Гулевича “имене Серники, тоест двор зо всімъ будованъемъ дворным, з огороды, и с пашнею дворною, так же село зо всіми людми тяглыми, бояры и огородниками, и з ихъ оселостями и всякими службами

²⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 87, арк. 479–481.

²⁴⁸ Там само, спр. 88, арк. 852 зв.–853.

²⁴⁹ Там само, спр. 90, арк. 585 зв.–588 зв.

²⁵⁰ Там само, спр. 149, арк. 202–203, 1022 зв.–1023 зв.

²⁵¹ Там само, спр. 168, арк. 529–531.

²⁵² Там само, спр. 178, арк. 167 зв.–169.

²⁵³ Там само, спр. 181, арк. 297 зв.–298 зв.; спр. 185, арк. 326 зв.–327 зв.; спр. 197, арк. 199 зв.–200 зв.

²⁵⁴ Там само, спр. 4, арк. 55.

²⁵⁵ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 28, арк. 85 зв.–86.

и повинностями²⁵⁶. Є звітка про те, у 1605 р. торчинський міщанин Халко орендував село Скорч²⁵⁷.

Відомі випадки взяття міщанами в заставу речей, будинків та сіл. Вацлав Гуляницький дав “до схованя” Шимонові Лазаревичу речей на 54 золотих та горілкані котли і корд на суму 42 золотих ще в січні 1616 р., але тих речей Шимон не віддавав, що було розцінено як грабіж. На суд міщанин не з’явився і судді піддали його штрафним санкціям²⁵⁸. Князь Станіслав Воронецький заставив за 90 золотих міщанину Карпу Афанасовичу свій будинок на Жидівській вулиці. Застава мала тривати з 24 вересня 1603 р. до 6 січня 1604 р., “а потомъ от року до року аж до зуполного заплаченъя тоє сумы пенезей”²⁵⁹. Вище згадувалося, що Даніель Балабан позичив у Романа Яцковича двома записами 491 золотий і, мабуть, за це віддав у заставу частину села Хорохорин. Однак уже у квітні 1626 р. шляхтич скаржився на Романа Яцковича, який “подданым тамошьним розные кривьды чынит, [...] фуры незвычайные, в записе не менованые, с примушениа его тые подданые отправуют, [...] млынъ ветренный, тамъ же будучий, спустошил и въ нивошто обернулъ. Корчму през недбалость свою, которую за тым же правомъ тримаеть, зъгноил. Горелки, куречи, на инъшыє села отвозить и продаеть, которы не повинень, водле запису, нигде инъдеи вывозити и продавати, толко в той же маетности”²⁶⁰. Возний Каспер Петровський підтвердив закиди шляхтича²⁶¹.

Особливу підприємницьку активність розгорнув торчинський міщанин Гец Перцович, який позичав гроші, орендував та брав у заставу. У вересні 1595 р. князь Януш Збараський одночасно позичив у Геца Перцовича 7 000 кіп грошів литовських і віддав йому в оренду на три роки села Ворончин та Котову Волю²⁶². У липні 1597 р. Григорій Колмовський не зміг вчасно віддати Гецу Перцовичу борг у сумі 2 650 золотих і потрапив під штрафні санкції²⁶³. У травні 1600 р. возний Якуб Савицький за два боргові записи згаданого шляхтича (один на суму 2 500, а другий – 4 750 золотих) зробив невдалу спробу ув’язати Геца Перцовича у містечко Литовиж²⁶⁴.

Князь Юрій Чорторійський у квітні 1601 р., забогувавши Гецу Перцовичу 6 437 золотих, мав передати йому села Шепель та Вольку, але не дозволив ув’язання і потрапив під штрафні санкції²⁶⁵. У березні 1603 р. Адам Болобан з дружиною Добрушею Гулевичівною не змогли вчасно віддати борг у 200 золотих

²⁵⁶ ЦДІАК України ф. 25, оп. 1, спр. 50, арк. 250–250 зв.

²⁵⁷ Там само, спр. 100, арк. 470 зв.

²⁵⁸ Там само, спр. 118, арк. 557 зв.–558 зв., 559 зв.–560 зв.

²⁵⁹ Там само, спр. 67, арк. 972 зв.

²⁶⁰ Там само, спр. 148, арк. 457–458.

²⁶¹ Там само, арк. 467 зв.

²⁶² Там само, спр. 47, арк. 129–130.

²⁶³ Там само, спр. 50, арк. 511 зв.–512. У

²⁶⁴ Там само, спр. 33, арк. 146 зв.–147, 160–160 зв.

²⁶⁵ Там само, спр. 62, арк. 330 зв.–331, 332 зв.–333 зв.

Гецу Перцовичу та володимирсткому міщанину Якубу Длугачу²⁶⁶. Возний Андрій Жирицький у січні 1604 р. здійснив невдалу спробу ув'язати нашого героя у село Ольшани, за борг у 1 600 золотих Лева Бабинського²⁶⁷, а у травні 1606 р. той же возний відніс трибунальський позов тому ж шляхтичу за заборговані перед торчинським міщанином 150 кіп грошів литовських²⁶⁸.

19 травня 1605 р. у Луцькому гроді Гец Перцович від себе та Якуба Длугача подав для впису декрет Володимирського гродського суду від 9 травня того ж року у справі з Андрієм Гулевичем, який позичив у них 3 000 золотих, вчасно не віддав і на судове засідання не з'явився, а отже потрапив під штрафні санкції і борг зріс до 8 000 золотих²⁶⁹. Того ж дня розглядалася ще справа між згаданими компаньонами і шляхтичами Андрієм, Михайлом і Бенедиктом Васильовичами Гулевичами. Їхній батько ще 1602 р. позичив у них гроші (сума не вказана) і передав їм на три роки в оренду дев'ять сіл у луцькому та володимирському повітах. Того ж року батько помер, а брати “вибили” Геца Перцовича і Якуба Длугача з оренди сіл за що отримали штрафні санкції. Кожен з братів мав заплатити по 256 кіп грошів литовських та по 500 кіп – шкод. На судове засідання брати не прийшли і справу програли²⁷⁰. Возний Іван Русовський свідчив того ж дня, що в сумі боргу Андрія Гулевича 756 кіп грошів литовських зробив спробу ув'язати позичкодавців у село Несвіч, але дружина шляхтича не дозволила це зробити. Так само поступили два інших брати²⁷¹. У лютому 1606 р. возний Андрій Жирицький відніс Андрію Гулевичу рішення Трибуналу про його баніцію²⁷². У жовтні 1609 р. возний Ян Русовський відніс позов у село Твердиня Михайлові Гулевичу за незаплачений борг у 100 кіп грошів литовських Гецу Перцовичу та збільшення цього боргу через совітість та шкоди до 400 кіп грошів литовських²⁷³.

Патрикій Окорський заборгував 90 золотих Ісаї Глібковичу, а той передав право витребувати гроші Гецу Перцовичу. Після смерті Патрикія, у березні 1614 р. справа розглядалася у Луцькому гроді де його син Олександр апелював до Трибуналу, що йому дозволили²⁷⁴. Трибунал на засіданні у серпні прийняв декрет, за яким шляхтич мав заплатити борг, бо інакше буде підданий баніції²⁷⁵. І вже у жовтні 1614 р. приятелі шляхтича заплатили Гецу Перцовичу борг і “наклад правный”, а міщанин зняв усі свої претензії²⁷⁶.

²⁶⁶ ЦДІАК України ф. 25, оп. 1, спр. 35, арк. 76–76 зв.

²⁶⁷ Там само, спр. 70, арк. 170 зв.–171.

²⁶⁸ Там само, спр. 76, арк. 447 зв.–448.

²⁶⁹ Там само, спр. 73, арк. 593 зв.–596; спр. 62, арк. 45–45 зв, 277–280, 304 зв.–305, 334 зв.–336 зв.

²⁷⁰ Там само, арк. 596–599.

²⁷¹ Там само, арк. 600 зв.–602 зв.

²⁷² Там само, спр. 76. Арк. 211 зв.

²⁷³ Там само, спр. 84. Арк. 614–614 зв.; спр. 85, арк. 607–607 зв.

²⁷⁴ Там само, спр. 99, арк. 292 зв.–293.

²⁷⁵ Там само, арк. 432 зв.–433.

²⁷⁶ Там само, спр. 95, арк. 506–506 зв.

Активно займався Гец Перцович орендами. У травні 1595 р. Василь Гулевич орендував на три роки села Затурці і Шелвів Гецу Перцовичу, Марку та Зраїлу за 6 000 золотих, з яких половину отримав відразу²⁷⁷. Оренда, очевидно, була продовжена, бо син Василя Гулевича, Бенедикт, скаржився, що Гец та Якуб Длугач з Володимира весною 1602 р. вивезли з орендованих сіл все збіжжя і він не мав чим засіяти поля²⁷⁸. Більше того, Бенедикт звинуватив орендарів у псуванні господарських приміщень та огорожі²⁷⁹. Крім того, орендарі перевищували, означені у інвентарі, повинності підданих. На декількох сторінках актової книги є перелік забраного у селян майна та худоби²⁸⁰. Натомість міщани звинуватили Бенедикта у перешкоджанні їм в оренді зазначених поселень і не сплаті закладу та шкоди²⁸¹. На судове засідання Бенедикт не з'явився і справу програв, отримавши штраф, а відмовившись його сплачувати, – був підданий у 1606 р. баніції²⁸². У вересні 1601 р. возний Ян Ярмошевський увів на три роки Геца Перцовича та Абрама Шмойловича з Турійська в оренду Гороховим та селами Старий Горохів, Конюхи, Кути, Озерці, Білополе, Рачин та Марковичі, а також Перемилем та селами Смолявою і Верб'є²⁸³.

Гец Перцович та степанський міщанин Нахим Мошкович орендували у князя Юхима Корецького і його дружини Анни Ходкевичівни місто Межиріч з присілками. По смерті Нахима його заступив син Оваш. Разом вони у липні 1609 р. позивали князівське подружжя за порушення умов оренди, а саме за перешкоджання спускати став і виловлювати риби та збирати податок людьми князя. Орендний договір передбачав, що князь не перешкоджатиме орендарям, а навпаки сприятиме і оборонятиме, а штраф за порушення складав 16 000 золотих. Це, очевидно, сума за яку орендували місто з присілками²⁸⁴. Зважаючи на те, що продовження справи не вдалося виявити, можна припустити, що вирішили її сторони полюбовно. Відомий випадок переуступлення оренди. У січні 1606 р. Гец Перцович після року оренди села Мисліна уступив її Розесланцю Нікольському²⁸⁵. У січні 1598 р. Гец разом з шляхетим Андрієм Таргонським отримав за 6 000 золотих у заставу село Шепель від володимирського городського судді Дем'яна Павловича²⁸⁶, а в серпні від нього ще село Волицю²⁸⁷.

²⁷⁷ ЦДАК України ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 89 зв.–90. Наступного року шафарем корчми у Затурцях, якого призначив Гец, згадується Тимош. Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 29, арк. 55–55 зв.

²⁷⁸ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 66, арк. 280–280 зв.

²⁷⁹ Там само, спр. 64, арк. 938–938 зв.

²⁸⁰ Там само, арк. 1001–1007, 1008 зв.–1023 зв., 1042 зв.–1064, 1085–1099.

²⁸¹ Там само, арк. 1159–1172 зв.

²⁸² Там само, спр. 77, арк. 1033.

²⁸³ Там само, арк. 745–746.

²⁸⁴ Там само, спр. 84, арк. 304–306.

²⁸⁵ Там само, спр. 76, арк. 147 зв.–148.

²⁸⁶ Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 31, арк. 28 зв.–29 зв.

²⁸⁷ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 637 зв.–638.

Торчин у другій половині XVI – першій половині XVII ст. був невеликим містом, яке належало луцькій католицькій єпископії. Місто отримало магдебурзьке право, що сприяло організації міського самоврядування, в центрі якого знаходився війт та рада і лава, які засідали у ратуші. Рівень економічного розвитку Торчина не був значним, але місто справно виконувало роль регіонального економічного центру, значною мірою завдяки торгам і ярмаркам. Християнське населення здебільшого займалося сільським господарством, а також торгівлею і ремеслами, натомість євреї активно провадили фінансово-підприємницьку діяльність. Наявність у місті храмів робила Торчин певним духовно-освітнім центром для сільської округи.

THE VOLHYNIAN TOWN OF TORCHYN IN THE SECOND HALF OF THE 16th – FIRST HALF OF THE 17th CENTURIES

Andriy ZAYATS

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Ancient History of Ukraine and Special Branches of Historical Science
Universytetska, 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: andrij_zajac@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0001-8744-9852

This article provides a comprehensive analysis of the population mechanisms, spatial boundaries, and structural characteristics of the city of Torchyn, located in the Volhynia region. Despite its modest population size, Torchyn can be classified as a small town. Its defensive infrastructure included a castle, wooden and earthen fortifications, and two gates, with the majority of buildings constructed from wood. Notably, the residences of the city nobility were situated near the market square, which also housed the town hall. Among the religious edifices, the city's churches and chapels are particularly noteworthy.

Torchyn's governance was facilitated by the privilege of Magdeburg Law, granted in 1540. The city's administration involved a *vijt*, a government official also known as a *starosta*, who oversaw both the city and the parish and headed the castle government. The number of representatives adhered to traditional norms established for cities in Volhynia. Trades and fairs were vital to Torchyn's economic life, occasionally leading to the city being rented out, thereby influencing its socio-economic development. This study examines the intricate relationships between the townspeople and the nobility.

The socio-economic development of Torchyn, combined with the presence of religious buildings, laid the groundwork for its emergence as a central hub for the surrounding territories. The Christian population primarily engaged in agriculture, trade, and crafts, while the Jewish community was active in financial and entrepreneurial endeavors. The urban status of Torchyn attracted peasants seeking to improve their living conditions, as the city offered greater opportunities for implementing life strategies.

Torchyn's strategic importance is underscored by its defensive castle and the wooden and earthen fortifications, which provided resilience against external threats. The numerous churches and chapels highlighted the spiritual life and religious devotion of the townspeople. These religious buildings played a significant role in shaping the city's identity and cultural heritage.

Trades and fairs were crucial in stimulating Torchyn's trade and crafts, contributing significantly to its socio-economic development. The periodic renting out of the city had a substantial impact on its economic landscape, fostering complex socio-economic interactions and growth dynamics.

The city of Torchyn has played a pivotal role in regional development over the centuries. Its defensive structures and religious edifices not only provided protection and spiritual sustenance but also influenced its socio-economic fabric. The economic activities centered around trades, fairs, and the production of alcoholic beverages underscored the city's vibrant economic life. Torchyn's evolution as a small yet significant urban center illustrates the interplay between governance, economic strategies, and social structure in the historical context of Volhynia.

Keywords: Volhynia, Torchyn, Roman Catholic bishopric, Magdeburg law, burghers, nobility

REFERENCES

- Aktova knyha. 1561. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u Kyievi (dali – TsDIA Ukrainy u m. Kyievi). Fond 25, opys 1, sprava 3. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1562. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 4. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1563. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 5. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1564. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 6. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1565. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 7. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1566. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 8. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1567. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 9. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1568. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 10. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1569. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 11. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1570. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 12. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1572. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 13. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1576. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 16. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1578. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 18. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1579. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 19. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1579. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 20. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1580. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 21. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1580. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 22. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1581. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 23. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1582. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 26. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1583. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 30. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1584. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 31. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1584. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 33. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1585. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 34. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1586. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 35. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1592. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 42. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1593. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 44. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1594. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 45. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1597. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 47. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1596. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 49. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1597. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 50. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1597. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 51. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1598. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 53. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1598. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 54. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1599. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 55. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1599. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 57. (in Ukrainian)

- Aktova knyha. 1601. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 62. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1601. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 63. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1602. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 64. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1602. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 66. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1603. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 67. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1604. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 70. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1605. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 73. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1605. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 75. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1606. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 76. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1606. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 77. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1607. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 78. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1608. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 80. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1609. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 84. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1608. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 85. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1610. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 86. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1610 TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 88. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1611. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 90. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1612. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 93. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1613. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 94. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1613. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 95. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1614. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 97. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1614. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 98. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1614. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 99. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1615. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 100. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1615. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 101. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1617. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 108. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1618. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 109. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1618. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 110. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1619. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 111. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1620. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 112 (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1619. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 113. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1619. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 114. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1620. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 116. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1620. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 118. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1620. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 119. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1621. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 120. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1621. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 121. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1622. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 122. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1621. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 123. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1622. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 131. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1623. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 134. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1624. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 137. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1624. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 140. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1625. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 141. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1625. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 142. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1625. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 145. (in Ukrainian)

Aktova knyha. 1626. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 148. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1626. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 149. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1627. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 157. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1628. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 158. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1628. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 159. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1628. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 162. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1628. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 163. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1628. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 164. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1629. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 167. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1629. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 168. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1629. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 170. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1630. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 172. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1630. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 174. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1631. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 176. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1631. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 178. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1631. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 179. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1631. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 180. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1632. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 181. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1632. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 184. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1569. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 185. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1633. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 187. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1633. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 189. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1634. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 191. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1634. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 193. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1635. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 197. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1636. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 203. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1639. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 216. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1639. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 217. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1639. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 218. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1639. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 220. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1640. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 222. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1646. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 246. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1571. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 458. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1574. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 25, opys 1, sprava 459. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1585. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 26, opys 1, sprava 5. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1596. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 26, opys 1, sprava 10. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1606. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 26, opys 1, sprava 15. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1608. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 26, opys 1, sprava 17. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1623. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 26, opys 1, sprava 31. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1567. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 28, opys 1, sprava 2. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1568. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 28, opys 1, sprava 3. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1578. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 28, opys 1, sprava 11. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1587. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 28, opys 1, sprava 20. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1588. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 28, opys 1, sprava 21. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1590. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 28, opys 1, sprava 23. (in Ukrainian)
Aktova knyha. 1592. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 28, opys 1, sprava 25. (in Ukrainian)

- Aktova knyha. 1595. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 28, opys 1, sprava 28. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1596. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 28, opys 1, sprava 29. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1598. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 28, opys 1, sprava 31. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1616. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 28, opys 1, sprava 48. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1620. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 28, opys 1, sprava 52. (in Ukrainian)
- Aktova knyha. 1646. TsDIA Ukrainy u m. Kyievi. Fond 28, opys 1, sprava 82. (in Ukrainian)
- Akty Lytovskoi metryky*. Sobran. F. N. Leontovychem (Warszawa, 1896), t. 1, vóp. 1. (1413–1498 hh.). (in Russian)
- Arhiwum Główny Akt Dawnych. Archiwum skarbu koronnego, sygn. 31. (in Ukrainian)
- Halysko-Volhyniaskyi litopys. Doslidzhennia. Tekst. Komentar uporiad*. Mykola Kotliar, (Kyiv: Naukova dumka, 2002). (in Ukrainian)
- Krykun, Mykola. “Chyselnist naselennia Volhyniaskoho voievodstva u druhii chverti XVII stolittia.” *Mykola Krykun, Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI–XVII stolittiakh. Statti i materialy*. Lviv: UKU 2012. 223–235. (in Ukrainian)
- Lutska zamkova knyha 1560–1561 rr. Pidhotuvaly do vydannia* V. M. Moisiienko, V. V. Polishchuk, (Lutsk, 2013). (in Ukrainian)
- Metryka Vialikaha Kniastva Litoŭskaha. Kn. № 35 (1551–1558)*. Padrókh-tavaŭ A. A. Miatselski (Minsk: Belorusskaia navuka 2020). (in Russian)
- Ratysh, Oleksiy. *Drevnyoruski arkheolohichni pamiatky na terytorii zakhidnykh oblastey URSR* (Kyiv: 1957), 14. (in Ukrainian)
- Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv drevnikh aktov v g. Moskve (RGADA), f. 389, op. 1, d. 23. (in Russian)
- Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv drevnikh aktov v g. Moskve (RGADA), f. 389, op. 1, d. 202. (in Russian)
- Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv drevnikh aktov v g. Moskve (RGADA), f. 389, op. 1, d. 319. (in Russian)
- Torhivlia na Ukraini, XIV–seredyna XVII stolittia: Volhynia i Naddnyprianshchyna*, uporiad. V. M. Kravchenko, N. M. Yakovenko, (Kyiv, 1990). (in Ukrainian)
- Ukrainske povsiakdennia rannomodernoï doby: zbirnyk dokumentiv*. Vyp. 1: Volhynia XVI st. (Kyiv: Vyd-vo Feniks, 2014). (in Ukrainian)
- Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi Magni ducis Lithuaniae 1386–1430*. Zebrał i wydał Jerzy Ochmański. (Warszawa; Poznań, 1986). (in Polish)
- Volumina Constitutionum*, (Warszawa: Wydawnictwo sejmowe 2010), t. III, vol. 1, (1611–1626). (in Polish)
- Voronchuk, Iryna. *Naselennia Volhyniai v XVI – pershii polovyni XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyky*. Kyiv: Natsionalnyi naukovo-doslidnyi instytut ukrainoznavstva ta vsesvitnoi istorii, 2012. (in Ukrainian)
- Zaiats, Andrii. *Miske suspilstvo Volhyniai XVI – pershoi polovyny XVII st.* Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2019. (in Ukrainian)
- Źródła dziejowe*, t. 19, (Warszawa. 1889). (in Polish)

УДК [94:352.07](477.83-21Золочів)“16”
DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4524>

У СТИНАХ ЗОЛОЧІВСЬКОЇ РАТУШІ: ФУНКЦІОНУВАННЯ МАГІСТРАТУ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVII ст.

Ярослав БАШТЕВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра давньої історії України та спеціальних галузей історичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: yaroslav.b189@gmail.com
ORCID ID: 0009-0005-9622-1127

На основі архівного матеріалу показано практичну діяльність магістрату у приватновласницькому місті з магдебурзьким правом. Право самоврядування мало велике значення не лише для економічного розвитку міста, але забезпечувало й добробут міщан. Дослідження демонструє певні суперечності між приписами магдебурзького права та побутовою судовою практикою. Наочно проаналізовано обмеженість міського права через більший вплив призначуваних власником урядників та представлено особливості міського права у Золочеві. Проведено просопографічний аналіз, простежено повноваження й способи заробітку міських урядників: вйта, лавників, радників тощо.

Ключові слова: Золочів, магістрат, вйт, лавники, райці, писар, міська елекція, суд.

Золочів отримав магдебурзький привілей у 1523 р. від Сигізмунда I за клопотанням тодішніх власників Сенінських. Але це надання не означало повного самоврядування. Оскільки місто перебувало в приватній власності, воно володіло “неповним міським правом”¹. Власник, який виклопотав магдебурзький привілей, керувався насамперед бажанням збільшення власної вигоди. Адже існування самоврядного міста додавало певної стабільності до господарчих розрахунків власника, навіть в умовах частих турецько-татарських набігів. Якщо ж поселення руйнувалося достатньо його було звільнити від сплати податків на певний час, як воно само відроджувалося. Так неодноразово траплялося із Золочевом, особливо з середини XVII ст., оскільки місто часто піддавалось великим руйнуванням та пожежам через природні чи воєнні чинники. Життєдіяльність міста налагоджувалася завдяки зусиллям магістрату, розгляд компетенцій урядників якого й пропонується у дослідженні.

Самоврядування окремого приватного міста могло мати низку особливостей, відмінних від решти таких же міст. В історіографії проблематика самоврядування Золочева фактично не розроблялася. Частково цього питання торкалися у

¹ Тетяна Зайцева, “Антропология міст і міського права на руських землях Корони польскої в XIV – першій половині XVII ст.” (Дис. докт. іст. наук, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2019), 376; Józef Mazurkiewicz, “O niektórych problemach prawno-ustrojowych miast prywatnych w dawnej Polsce” *Annales universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. Vol. XI. 4 (1964). 115–116.

загальних дослідженнях історії міста², а найбільш повно це здійснила Луція Харевічова, яка до своєї праці долучила й низку важливих документів³. Втім, щодо самоврядування різних приватновласницьких міст в Речі Посполитій вже існує відповідна база досліджень⁴.

Тетяна Зайцева підкреслює те, що коли надавали локаційний (магдебурзький) привілей, особливо, приватному поселенню, то в ньому доволі детально розписано економічне життя і часто звертали увагу на питання оборони. Натомість дуже мало присвячувалося самому функціонуванню органів самоврядування⁵. Про практичну діяльність урядників можемо дізнатися з міських судових книг, збереженість яких у Золочеві з 1666 р. й обумовила хронологічні межі статті. А саме, йдеться про 5 актових книг: війтівського суду, спільного уряду усього магістрату, а також, матеріали щодо майнових питань жителів міста⁶.

Місто Золочів було одним із найбільших приватних міст Руського воєводства, крім того, він був центром шляхетського комплексу, яким завідувала замкова адміністрація, на чолі з підстаростою⁷. Обмеженість міського права проявлялась у втручанні власника чи його замкових представників, у внутрішнє життя міста: могли впливати на призначення чи вибір міських урядників, а міщани мали виконувати додаткові повинності й платити податки (окрім, тих, що скеровувались в державну скарбницю: шос і чопове)⁸. Справи над єврейською громадою, юридиками були виведеними з-під юрисдикції міських судів та передані до замкової адміністрації⁹. Існувала свого роду вертикаль, за якою з апеляцією на рішення лавничого чи расцького судів можна було звертатися до суду підстарости, а вже оскарження дій останнього відбувалось у власника¹⁰.

² Микола Андрусак, “Золочів,” у *Золочівщина. Її минуле та сучасне*. (Нью-Йорк–Торонто–Канберра: Гомін України, 1982). 52–80; Микола Белінський, *Золочів: Історико-краєзнавчий нарис*. (Львів, 1966). 55; Zygmunt Uranowicz, *Przywileje miasta Złoczowa*. (Złoczów: Drukarnia Wilhelma Zukerkandla, 1895). 50; Filip Walczyzna, “Złoczów,” *Miasta wielu religii. Topografia sakralna ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. (Warszawa, 2016). 169–175, та ін.

³ Łucja Charewiczowa, *Dzieje miasta Złoczowa*. (Złoczów: Wydawnictwo pow. Towarzystwa tur. Krajoznawczego, 1929). 220.

⁴ Див. зокрема: Юрій Турега, “Управління та самоврядування міста Броди у кінці XVI–XVIII ст.” (Дис. д-ра філософії в галузі історії, ЛНУ ім. І. Франка, 2022), 252; Aneta Średzińska, “Miasta prywatne ziemi drohickiej i mielnickiej do końca XVIII wieku” (Rozprawa doktorska, 2011), 372, тощо.

⁵ Тетяна Зайцева, “Антропология міст і міського самоврядування”, 362.

⁶ Центральний державний історичний архів України, Львів. (далі – ЦДІАУЛ). Ф. 70. Магістрат м. Золочів. Оп. 1. Спр. 1–5.

⁷ У 1666 р. підстаростою був Павло Кулеш, а в 1670–1690-х рр. – Петро Свєправський (ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 17).

⁸ Małgorzata Choińska, “Powinności mieszczan w mieście królewskim a w mieście prywatnym: przykład Tykocina w XVI–XVIII w.,” *Studia Podlaskie* t. 18 (2009–2010). 23–24.

⁹ Józef Mazurkiewicz, “O niektórych problemach prawno-ustrojowych miast,” 119.

¹⁰ Łucja Charewiczowa, *Dzieje miasta Złoczowa*, 133; Юрій Турега, “Управління та самоврядування міста Броди у кінці XVI–XVIII ст.,” 180. Також, наприклад, коли львів’янин побив свою дружину, що була із Золочева, остання з родиною звернулась спершу до міського суду, а згодом уже з райцями до замку (ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 99–100).

Магдебурзький привілей подає відомості про міських урядників, зокрема вїта та його судові обов'язки. У привілеї німецьке право надавалося так, як по інших містах Львівської землі, що дозволяє припустити: вже від початку мали б існувати якісь атрибути самоврядування, які, власне, й творили магістрат, згадані в Бартоломея Гроїцького¹¹. Однак, їхні компетенції доповнювалися локаційним документом від власника, що не зберігся. У наступному привілеї щодо міського самоврядування від нового власника Лукаша Гурки, про лаву й раду говориться, як про такі, що вже функціонують¹². Упродовж XVII ст. Золочів перебував у власності роду Собеських, які зі свого боку теж надали низку привілеїв місту, чи безпосередньо міським урядникам. За Яна III Собеського місто часто опинялося в центрі воєнних кампаній, передусім з турецько-татарськими військами й отримувало податкові звільнення й нові привілеї¹³.

Ключовою постаттю в містах з правом самоврядування був вїт. Попри те, що на посаду вїта, за приписами магдебурзького права, мала б вибирати з “поспільства”¹⁴, але як і в більшості приватних міст, у Золочеві його призначав власник. Можливість призначення фактично дозволяла “купити вїтівство” і воно ставало дідичним.

Вїттами, зазвичай, ставали шляхтичі. Зокрема, з часу Хмельниччини, і аж до 1660-х рр. відоме урядування Миколая Орлика¹⁵; зафіксовано, що в 1666–1667 рр. вїтом був Ян Лебїцький¹⁶; у наступні два роки в документах фігурує Станіслав Тарговський¹⁷. Однак, у період 1670–1682 рр. на уряд майже щороку призначався міщанин Лукаш Вавринович¹⁸, якого власник Ян III Собеський у 1682 р. постановив на вїтівство “доживотно”¹⁹, останню згадку про нього (ще як вїта) маємо з 1703 р.²⁰ Але, можливо, що і Л. Вавринович міг здати в оренду вїтівство, бо за 1695 р. маємо побіжну згадку про вїта Лукаша Розицького²¹.

Головний обов'язок вїта полягав у веденні судових процесів на чолі лави. Іноді в джерелах вказується місце проведення суду в домі у вїта, у когось з

¹¹ У ширшому його розумінні: лава, рада та виконавчий орган магістрату (зокрема, й міські слуги). Bartłomiej Groicki. *Porządek Sądów w Spraw Miejskich Prawa Maydeburzkiego w Koronie Polskiej*. (Krakow. 1616). 6–18.

¹² Łucja Charewiczowa, *Dzieje miasta Złoczowa*, 133.

¹³ Ibidem. 34.

¹⁴ Андрій Заяць, “Вїтівська влада у приватних містах Волині XVI–першої половини XVII ст.”, *СОЦІУМ. Альманах соціальної історії*. Вип. 8. (2008). 57.

¹⁵ Перша виявлена згадка про нього на цій посаді стосується 1651 р. (ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 49 зв.); а щодо 1660-х рр. (Спр. 1. Арк. 184; Спр. 4. Арк. 106).

¹⁶ Там само. Спр. 1. Арк. 1, 5.

¹⁷ Там само. Спр. 1. Арк. 18, 22, 27; Спр. 2. Арк. 1. У 1676 р. вказувалося, що Герасим Сітко колись купив фільварок у пана Тарговського “*namiestnika wojtostwa Zioczowskiego iako krewnego Pana Orlika*” (Спр. 1. Арк. 184).

¹⁸ Там само. Спр. 1. Арк. 48, 71, 125; Спр. 4. Арк. 103.

¹⁹ Łucja Charewiczowa, *Dzieje miasta Złoczowa*, 174–175.

²⁰ ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 243–250.

²¹ Там само. Спр. 5. Арк. 234.

райців, чи безпосередньо в обвинуваченого, чи в позивача²². Фактично, вїт був очільником міста, а в його віданні перебували майже всі справи магістрату.

З призначення Л. Вавриновича 1682 р., дізнаємося й мотиви, чому багато хто жадав отримати посаду вїта. Так, вїтівство, окрім виконання обов'язків, передбачало й отримання певних дивідендів²³, насамперед отримання прибутку від наданого на час урядування “фільварку”: саду, ріллі, пасовиськ, сіножатей, а з ними й підданих селян; важливим було тримання вїтівського ставу, на якому можна було добре заробити (зокрема, беручи плату за вилов риби)²⁴. Землі вїта знаходились за містом, по дорозі до с. Ремезівці (згодом ця територія стала частиною міста, а щодо неї сформувався топонім “podwojście”). Передбачалась для вїта й певна частка з судових оплат, а щорічно з замку “за звичаєм” мав надаватися камінь лою. Також, вїт міг отримувати (особливо, при зміні власника міста) додаткові земельні надання, винагороди тощо.

Крім того, вїти займалися, й доволі успішно, певною підприємницькою діяльністю²⁵. Наприклад, вони могли скупляти, а згодом перепродувати земельні угіддя²⁶. Відомо, що в означуваний період Л. Вавринович звів над ставом, навпроти міського млина броварню, й заробляв на забезпеченні міщан пивом та медом²⁷. Він же, ще в 1670-х рр. займався тим, що спільно з кам'янецькими міщанами (зокрема, з вірменином Даніелем Дзаруговичем) вирушали до Валахії для купівлі там волів, яких згодом переганяли й продавали аж у Гданську, що було надзвичайно прибутковою справою²⁸. Л. Вавринович міг надавати й грошові позики, при чому навіть євреям²⁹. До того ж, за несплату боргу, суд вилучав майно на користь позикодавця³⁰.

Л. Вавринович був доволі заможним, мав багато спадкоємців. У 1690-х рр. дійшло навіть до конфлікту, коли його нащадки від перших двох шлюбів з'явилися до суду з оскарженням дій вїта, оскільки той, нещодавно одружившись втретє, заповів новій дружині Христині більшість свого майна³¹. На жаль, не знаємо,

²² ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3, 83, 164–165, 214.

²³ Андрій Заяць, “Вїтівська влада у приватних у приватних містах Волині XVI – першої половини XVII ст.”, 57, 60.

²⁴ Łucja Charewiczowa, *Dzieje miasta Złoczowa*, 47; Тетяна Зайцева, “Антропология міст і міського самоврядування”, 365.

²⁵ Андрій Заяць, *Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.: монографія*. (Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2019). 149.

²⁶ ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 40 зв., 78, 122, 136 зв.

²⁷ Там само. Спр. 5. Арк. 248.

²⁸ Питання поділу спільних грошей завжди є складним, тому “бізнес-партнери” розсварилися, й не знаємо, чи вдавався вїт і надалі до такого підприємництва. Однак, у 1680-х рр. Д. Дзаругович переїхав до Золочева, де став “вїтом” вірменської громади (ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 3–4, 18).

²⁹ Там само. Спр. 4. Арк. 194; Андрій Заяць, *Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.*, 149.

³⁰ ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 79.

³¹ Там само. Спр. 5. Арк. 171 – 172.

чим завершилися родинні суперечки, бачимо лише, що його діти та внуки таки згадуються (втім, можливо, не всі) уже в заповіті 1703 р.³².

Свого роду заступником війта й безпосереднім очільником суду, у самоврядних містах часто виступає лентвійт (“*podwojta*”, “*viceadvocatus*”)³³. Однак, за довголітнє врядування Л. Вавриновича (особливо, за 1680–1700 рр.), майже не маємо згадки про цей уряд, хоча саме цього періоду і стосуються кілька збережених міських книг. Звідси, припускаємо, що, можливо, посада “лентвійта” не була постійною, а здебільшого функціонувала в період, коли війтівство тримали шляхтичі, які часто могли покидати місто (оскільки, в попередній період посада згадувалась значно частіше). Зокрема, з джерел знаємо про якогось “*Szymona lentwoyta*” 1662 р.³⁴, Мартина Голембйовського, що займав уряд принаймні в 1666 р. за війта Яна Лебницького³⁵ та в 1674 р.³⁶, Максима Сороковича (1670 р.) та Якуба Крамаря (1668 та 1678 рр.)³⁷ тощо.

Б. Гроїцький вказував, що хоч в Магдебурзі було одинадцять лавників (а війт – дванадцятий), але в інших містах не потрібно їх так багато³⁸. У Золочеві ж кількість представників лави (“*scabinatus*” або “*wierni*”) привілеєм була зафіксована як сім: п’ятьох мали обирати безпосередньо з міста, а ще двох з передмістя, що іноді при елекції вказувалося³⁹. Але на практиці їхня кількість не була сталою, а коливалася від шести до дев’яти в окремі роки⁴⁰. Припускаємо, що в роки, коли кількість лавників була більшою, з’являлась категорія “старших лавників” (досвідчених, тобто, таких що уже урядували в попередні роки), які мали досвід та ділилися ним з “молодшими”. Щодо Золочева вдалося виявити кілька згадок про посаду старшого лавника⁴¹.

³² ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 244 – 249.

³³ Там само. Спр. 1. Арк. 5, 18, 173, 183; Par. Złoczów. Księga metrykalna chrztów dla całej parafii; 1606–1682. Sygn. 1516. AGAD. Zespół sygn. 301. S. 15.

³⁴ ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 75

³⁵ Там само. Спр. 1. Арк. 5.

³⁶ Там само. Спр. 1. Арк. 119.

³⁷ Там само. Спр. 2. Арк. 64.

³⁸ Bartłomiej Groicki, *Porządek Sądów w Spraw*, 16–17.

³⁹ Lucja Charewiczowa, *Dzieje miasta Złoczowa*, 48; Але не завжди саме в такій пропорційності, наприклад, у 1670 р. з передмістя в лаві був лише Іван Сенишин. (ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 64).

⁴⁰ Для прикладу в 1685 р. лавників було вісім: Ян Фурикевич, Станіслав Голембйовський, Прокіп Сушко, Блажей Воронякевич, Миколай Біленький, Йозеф Трелік, Себастьян Горчиловський та Іван Сенишин); у 1686 р. – сім (Фурикевич, Голембйовський, Сушко, Воронякевич, Горчиловський, Сенишин та Блажей Пацек), а вже наступного – їх шість (ті ж самі, крім Івана Сенишина), а у 1688 р. знову сім (Воронякевич, Пацек, Сушко, Фурикевич, Сенишин та було обрано двох нових, Войцеха Треліка та Павла Зарудецького). Так само, і в наступні роки: у 1690, 1691, 1693 та 1694 рр. лавників було відповідно шість та чотири рази по сім, а 1695 р. – аж дев’ятеро, уже знані Пацек, Голембйовський та нові: Мартин Фурикевич, Стефан Домазарський, Антон Баргошевич, Калімон Стефанович, Іван Петровський, Миколай Кудрик, Діонісій Мроговицький (ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 6, 10, 19 зв., 58; Спр. 5. Арк. 63, 100–101, 117, 122, 132, 137).

⁴¹ Там само. Спр. 3. Арк. 35, 108 зв.

Вибори проходили щорічно, навесні (найчастіше в березні). У 1670-х рр. спостерігаємо й те, що двох лавників не обирали, а призначали “z gamienia” підстарости та “z gamienia” вїта⁴², що явно не входило до прописаних норм самоврядування. Окремі міщани обирались лавниками неодноразово. Наприклад, Прокіп Сушко, щонайменше десять разів був лавником за період 1678–1693 рр.⁴³, на один більше – Блажей Пацек у 1682–1700 рр.⁴⁴ Паралельно з виконанням судових обов’язків лавників могли обирати й для інших посад⁴⁵. Після урядування в лаві декого з міщан можна було побачити на посаді райці⁴⁶. Або навпаки, як Якуб Крамар, що фігурував у 1668 р. як лентвійт і бурмистр⁴⁷. Наступного року на одному судовому засіданні він виконує одночасно дві функції – “Proconsule viceadvocato”⁴⁸, а в 1670 р. постає в статусі лавника⁴⁹. Траплялись серед лавників і неписьменні, особливо часто такі почали зустрічатися з 1690-х рр.⁵⁰

Лавників через їхній статус запрошували виконувати й інші, позасудові функції⁵¹. Зокрема, спершу вказувалося, що в одного з лавників мав зберігатися один із ключів до ратушної скарбниці, яка зберігалася у вїта⁵². Також, саме лавники були серед тих, хто засвідчував записи щодо нерухомості чи останню волю міщанина на місцях (тестаменти)⁵³. Проводили розмежування ділянок міщан та їхні виміри⁵⁴. Виконували й символічний ритуал введення у право власності “a na znak wiecznosci dana mu iest Intromisia pod znakem Zieloney rozgi”⁵⁵. Іноді вказувалося, що ритуал проводиться саме старшим лавником⁵⁶. До того ж при аналізі метричної книги хрещень, що велась при золочівському костелі, бачимо, що лавників доволі часто запрошувати стати хрещеними батьками⁵⁷.

⁴² ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 53.

⁴³ ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 135, 187, 219; Спр. 5. Арк. 36, 47, 63, 75, 100, 117, 122, 132.

⁴⁴ Там само. Спр. 5. Арк. 36, 63, 75, 100, 117, 122, 132, 137, 140, 148, 204.

⁴⁵ Іван Сенишин у 1688 р. водночас був лавником та збирачем податків. (ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 48.).

⁴⁶ Так, Ян Фурикевич з 1683 р. кілька разів був лавником, а з 1689 р. бачимо його двічі на посаді райці. (ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 37 – 38; Спр. 3. Арк. 6, 10, 19 зв., 58, 73 зв.).

⁴⁷ Там само. Спр. 1. Арк. 3.

⁴⁸ Там само. Спр. 1. Арк. 35.

⁴⁹ Там само. Спр. 1. Арк. 3; Спр. 1. Арк. 119.

⁵⁰ Як М. Біленький та С. Домазарський “jako piśaż pię umiędzy”. ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 94, 150.

⁵¹ Андрій Заяць, *Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.*, 170.

⁵² ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 20 зв.; Спр. 4. Арк. 188.

⁵³ Там само. Спр. 1. Арк. 30.

⁵⁴ Там само. Спр. 5. Арк. 8.

⁵⁵ Там само. Спр. 4. Арк. 128; Bartomiej Groicki, *Porząddek Świdy w Sprawach*, 45–46; Юрій Турега, “Управління та самоврядування міста Броди у кінці XVI–XVIII ст.”, 140.

⁵⁶ ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 122.

⁵⁷ AGAD. Archiwum Radziwiłłów. Zespół sygn. 301. Sygn. 1516.

Найголовнішою інституцією в міському управлінні мала б бути міська рада⁵⁸. Останню творила колегія райців (“consulatus”), яка й мала відповідати за налагодження повноцінної життєдіяльності міста⁵⁹. Але у приватних містах компетенції райців були обмеженими, через передачу частини повноважень до вїйта чи замку. У перших (збережених) згадках про функціонування ради в Золочеві лише роблять загальні посилання до норм німецького права.

1541 р. було чітко розмежовано вписи до міських книг: справи лавничі – як до книг вїйтівських, а документи райців, відповідно – до їхньої книги⁶⁰. Але на практиці, принаймні в період лихоліть з середини XVII ст., могла вестися лише одна книга спільного уряду бургомїстра, вїйта, ради та лави⁶¹. Ба навіть більше часто траплялося, коли в невеликих містах судді тижнями, а іноді й місяцями, не засідали⁶². Але це створювало ще більшу плутанину в питанні розмежування обов’язків лави й ради, адже, часто і кримінальні, і цивільні, і поточні справи уряд проводив спільно. Надзвичайно рідко бачимо, щоб був суд лише раецький. Здебільшого, хоча б хтось один, але з лави мав бути присутнім⁶³.

Усього в Золочеві було четверо райців, каденція яких тривала один рік. Щоквартально, по черзі, кожен з них ставав бурмїстром (“proconsul”). Іноді складно визначити керівника ради, бо в книгах вони часто вказуються як бурмїстри, незалежно від головування.

Як і до лави, вибори до ради проводились навесні й привілеєм встановлювалося, що усіх чотирьох мали обирати самі міщани. У 1676 р. підтверджувалися вибори за давнім звичаєм, “aby przy Pospolstwie zostawała Elekcia y oni sami a nie kto inny wszystkich czterech Burmistrzow obbierać sobie powińni z ktorych według upodobania wybrać sobie ma Jm Pan Podstarosci iednego zamkowego, a drugiego P[an] woyt”⁶⁴. Однак, швидше за все, що вїйт і підстароста самі призначали “свого райцю”, оскільки з актів елекції, що є вписаними до книг, щодо таких райців часто використовується позначення “z gamienia”⁶⁵. Крім цього, вказувалося й те, що, як і раніше двоє в колегії мають бути католиками, а двоє “Religiey Greckiey”⁶⁶. Замковий та вїйтівський райці мали контролювати надходження податків до замкової адміністрації та виконання повинностей. Натомість двоє інших мали підтримувати громадський порядок у місті,

⁵⁸ Андрій Заяць, *Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.*, 173–174.

⁵⁹ Bartłomiej Groicki, *Porządek Sądów y Spraw*, 8–11.

⁶⁰ Lucja Charewiczowa, *Dzieje miasta Złoczowa*, 133.

⁶¹ ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 2; Тарас Барабаш, “Латинське письмо у міських канцеляріях Руського воєводства XVI–XVII ст.” (Дис. канд. іст. наук, НБУ ім. В. Вернадського, 2018). 97.

⁶² Agnieszka Bartoszewicz, “Miasto czy wieś? Małe miasta polskie w późnym średniowieczu”, *Przegląd Historyczny* 99/1 (2008). 125.

⁶³ Як на засіданні раецького суду у 1674 р. був лавник Марко Блажкович “quatuor consules et unus scabinus” (ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 111).

⁶⁴ Там само. Спр. 4. Арк. 93–94.

⁶⁵ Там само. Спр. 4. Арк. 105, 135, 152.

⁶⁶ Там само. Спр. 4. Арк. 94.

забезпечити контроль за проведенням торгів і ярмарків, інспекцію цехів, укладення договорів про здачу в оренду міських прибутків⁶⁷. На засіданнях суду в питаннях щодо цехів бував присутній і війт⁶⁸. Віддавали прибутки з міста за погодженням з підстаростою⁶⁹. Поруч з елекцією райців, обирали й т. зв. “нічного бурмистра”, що мав забезпечувати спокій та охорону міста вночі. За це він отримував 10 зл. щорічно та звільнення від всіх податків⁷⁰.

Завдяки низці уривків з міських книг, а також, знайденому за 1688 р. в міській книзі “*postanowienie porządku dobrego*” від тодішнього бурмистра Якуба Ригоцького можна на практиці простежити компетенції ради в Золочеві. У постанові райці звернулися до всього населення, щоб не було шкоди міським господарствам одне одного, а для цього, щоб кожен обладнав хороший паркан, крізь який би худоба не пройшла⁷¹. Оскільки в цей час, неподалік міста знаходились татарські загони, саме колегія райців клопоталась щодо створення вартових загонів, налагодження оборони (зокрема, райці наказали міщанам, що проживали під валами, щоб їх зміцнили, а їхні діти цього не псували)⁷². З цієї причини забороняли обсаджувати землі навколо валів, щоб ті не перетворилися на сільськогосподарську зону, а виконували оборонну функцію. Утім, ці їхні розпорядження часто ігнорувалися міщанами⁷³. Також від колегії надійшло розпорядження, щоб кожен, хто зможе, допоміг збройно, або якщо має, щоб надав кулі та порох. Намагались захистити місто від жовнірських стацій. Саме райці виступали у Львівському гроді зі скаргами й описом руйнувань міста⁷⁴. Рада намагалась покращити житлові умови міщанам, будинки яких були зруйновані (наприклад, як вказано за 1674 р. про руїни будинку, тиждень після турецько-татарської нападу), особливо, якщо там перебували діти⁷⁵, призначали опікунів для сиріт⁷⁶.

Дбали й про благоустрій вулиць та охайний вигляд будинків. Наприклад, Сен Чорний, що мешкав у збудованому будинку на викупленому плаці (ділянці) Йордановському, неодноразово отримував звернення від уряду, щоб “*dom lepszy postawił*”, які б відповідали рівню сусідніх будинків⁷⁷.

⁶⁷ Микола Андрусак, “Золочів”, 59; Łucja Charewiczowa, *Dzieje miasta Złoczowa*, 48.

⁶⁸ ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 45–46, 77.

⁶⁹ Там само. Спр. 3. Арк. 6–8.

⁷⁰ ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1; Łucja Charewiczowa, *Dzieje miasta Złoczowa*, 49.

⁷¹ ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 21–22.

⁷² Там само. Спр. 3. Арк. 21–22.

⁷³ Там само. Спр. 1. Арк. 190.

⁷⁴ Після воєнних знищень чи пожеж (Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi p. Aleksandra hr. Stadnickiego. Lwów, 1928. T. 23. 327, 427).

⁷⁵ ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 119.

⁷⁶ Там само. Спр. 1. Арк. 187.

⁷⁷ Там само. Спр. 5. Арк. 70.

Добре знаючи про ймовірність пожеж, райці закликали міщан покривати будинки гонтом, а не соломою, оскільки він був більш безпечним і не відразу горів, на відміну від соломи. А саме сіно, призначене для тварин, мало бути належно схованим⁷⁸. Рада дбала також про поля міщан, щоб худоба одних не знищила посівів інших, про полагодження греблі на міському ставу⁷⁹ тощо. Райці стежили, щоб не зменшувалися міські угіддя, якими могли почати користуватися сусідні села, бо тоді місто не матиме з них прибутків, через що скаржились й до золочівського підстарости⁸⁰.

Райці пильнували, щоб вільні ділянки (плаці) не стояли пустою й давали їхнім власникам певний час на початок будівництва. Якщо упродовж відведених господарю кількох тижнів, роботи не починалися, то ділянку у власника могли вилучити й продати іншому⁸¹. Так само стежили, щоб не пустували й уже збудовані будинки. Наприклад, Єва Ковалишина 1689 р. з чоловіком повернулася до Золочева, звідки раніше була змушена виїхати через “дорожнечу” (великі податки) та продала свій дім тому, хто б міг витримати податковий тягар⁸². Дбали, щоб міська варта вчасно отримала зарплатню (“merces”)⁸³. Загалом відповідали за прибутки й видатки міста. У бурмістра, що головував, зберігався один з двох ключів до міської скарбниці⁸⁴, яка наповнювалася з торгових і ярмаркових оплат, чиншів від крамниць, використання ваг тощо⁸⁵.

Міська рада спільно з війтом укладала з зацікавленими особами контракт “оренди міського провенту”⁸⁶ й міська скарбниця поповнювалася обумовленою сумою. Її ділили та виплачували чотири рази на рік⁸⁷. Також наголошувалось, що орендар має забезпечити місто від різних непередбачуваних обставин, а саме, оберігати від “Ворога Коронного, повітря морового, вогню випадкового”⁸⁸.

Райцями мали ставати громадяни міста, які користувалися авторитетом серед міщан. Довголітніми райцями упродовж 1670–1700 рр. були згадані

⁷⁸ ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 22; Після великої пожежі у 1688 р., спричиненої місцевою винокурнею, уряд навіть заборонив “kurzenia” в середмісті (Спр. 5. Арк. 132–133).

⁷⁹ Там само. Спр. 3. Арк. 22.

⁸⁰ ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 123.

⁸¹ Там само. Спр. 3. Арк. 22, 109 зв.

⁸² Там само. Спр. 5. Арк. 88. Не завжди це вдавалось легко. Наприклад, дім Грегора Швайковського на час запису уже 15 р. стояв пустою, й почав перетворюватися в руїни (Спр. 4. Арк. 161).

⁸³ Там само. Спр. 3. Арк. 22–22 зв.

⁸⁴ Там само. Спр. 3. Арк. 20.

⁸⁵ Łucja Charewiczowa, *Dzieje miasta Złoczowa*, 50.

⁸⁶ “Arenda Miejska Ratuszna z mieszkaniem zupełnym, sklepem dolnym murowanym, y innemi mięskimi dochodami jako z mazją, dziegciem, swicami, Pomiernym ...”. ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 207. Детальніше про оренду див.: Юрій Турега, “Управління та самоврядування міста Броди у кінці XVI–XVIII ст.”, 106.

⁸⁷ Сума оренди була різною від 350 до 700 зл. (ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 7, 74, 125 зв., 136).

⁸⁸ Там само. Спр. 4. Арк. 104.

Валентин П'єховський, Якуб Крамар, Симон Гагашка, Миколай Станіславович, Данієль Савицький, які обіймали посаду, іноді з перервами, по десять років і більше⁸⁹. Неодноразово до міської ради входив і Л. Вавринович, який в 1662 та 1667–1669 рр. вказується як райця і бурмистр⁹⁰.

Ще 1541 р. вказувалося, що свої власні прибутки райці мають отримувати так, як в Олеську: тобто, брати частку від того, що йде на уряд (штрафів, судових оплат, торгових та ярмаркових поборів тощо)⁹¹. Оскільки, отримували урядники не надто багато, вони могли вдаватися до зловживань⁹². Наприклад, 1676 р. через низку скарг на діяльність бурмистрів та писаря Мартина Скалку через різні кривди та враховуючи побиття останнім різних осіб із цілого Золочівського шляхетського комплексу, було видано постанову, за якою такі дії мали каратися великими штрафами на користь ремонту замку та самого міста. Задля покарання, райців зобов'язали сплачувати бджільну десятину (“*pszelnu*”), від якої вони раніше ухилялися⁹³. Втім, уже за п'ять років, урядники змогли випросити в Яна III податкове звільнення (“особливо від податку з пасік звільнити”)⁹⁴.

У міських записах натрапляємо й на випадки, коли в час каденції самі райці зловживали владою. Наприклад, 1669 р. В. П'єховський скаржився до війтівського суду, що С. Гагашка “перед людьми слова образливі й шкідливі говорив” до нього, коли той уже три роки перебуває в жалобі, зрештою останньому присудили тридцять гривень штрафу на замок і п'ятнадцять на уряд війта⁹⁵. У 1676 р. з цими ж райцями пов'язаний гучний скандал. Так, перед “*Tureczyzna*” міщанин Матіяш, що проживав у шпиталі, відвідав до В. П'єховського й несподівано, без заповіту помер. Але перед смертю обіцяв передати велику суму грошей на костел (свідки ці гроші в нього бачили), а ті зникли. Як виявилось, Матіяш гроші заховав у скрині, яку відшукали працівники, що жили на фільварку С. Гагашки. Останній, дізнавшись про це, повідомив П'єховського, та, замість того, щоб повернути кошти, вони їх спільно між собою поділили, за що отримали покарання, але згодом були пробачені⁹⁶.

Обмеженість джерельного матеріалу не дозволяє цілком відтворити функціонування міського самоврядного організму. Однак, окрім уже розглянутих, також існувала ціла низка урядів, результат діяльності яких не завжди потрапляв

⁸⁹ Наприклад, Миколай Станіславович обіймав посаду райці принаймні 21 р. (з того, що вдалось відшукати в джерелах), зокрема, в: 1670, 1673, 1676–1679, 1682, 1683, 1685, 1688–1697, 1699, 1700 рр. (ЦДДАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 64; Спр. 4. Арк. 38, 87, 105, 135, 152, 251; Спр. 5. Арк. 36, 37, 47, 63, 75, 100, 117, 122, 132, 137, 140, 147, 168, 182, 204).

⁹⁰ Там само. Спр. 2. Арк. 75; Спр. 2. Арк. 1, 5, 11, 27.

⁹¹ Łucja Charewiczowa, *Dzieje miasta Złoczowa*, 133.

⁹² Андрій Заяць, *Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.*, 176.

⁹³ ЦДДАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 94.

⁹⁴ Łucja Charewiczowa, *Dzieje miasta Złoczowa*, 171–172.

⁹⁵ Там само. Спр. 1. Арк. 57–58.

⁹⁶ Там само. Спр. 1. Арк. 140–143.

до писемних джерел. Зокрема, це були писарі, шафарі, міська варта, вїтївські та власне міські слуги (кат, пушкарі, сурмачі, слюсарі) тощо⁹⁷.

У Золочеві існувала невелика міська канцелярія, але писарі вочевидь мали хорошу освіту, бо користувались каліграфічними зразками львівської та краківської шкіл. Дослідник Тарас Барабаш, порівнявши зразки почерків, розрізнув щонайменше трьох писарів у період 1668–1683 рр.⁹⁸, але оскільки книги урядів велися часто спільно, то нема й розрізнення між раецьким чи вїтївським писарями. Для цього часу знаємо лише одне ім'я, зокрема це провентовий писар Мартин Скалка (“прибутковий”⁹⁹, здійснював записи прибутків, видатків замку, мав контролювати роботу підданих). Його діяльність поєднувалась працею в замку та місті, яку бачимо упродовж майже 30 років, до його смерті в 1687 р. У перші роки він навіть певний час заміняв підстаросту в суді¹⁰⁰.

З 1680-х рр. знаємо про активну діяльність ще двох писарів: Миколая Козловського (“pisarz prowentow”, діяльність якого здебільшого обмежувалася розпорядженнями замку)¹⁰¹ та сина Мартина Скалки, теж Миколая (“pisarz miejski”)¹⁰². Останній у 1689 р. став орендарем міських прибутків. З 1697 р. провентовим писарем був Андрій Коцінський. Писарі не лише записували до книг певні справи, але також, зазвичай, мали невеликий архів, де, окрім власне міських справ, зберігались тлумачення постанов магдебурзького права тощо; тому їх часто сприймали на рівні з лавником чи райцею¹⁰³. Подекуди заповідачі в тестаментях саме писарям доручали розібратися з боргами¹⁰⁴.

Дослідники вказують на важливість уряду шафарів, що оберігали фінанси поспільства, контролюючи прибутки й видатки з міської скарбниці¹⁰⁵. У Золочеві бачимо діяльність “distributores”, завданням яких було вести облік міського бюджету (“za rewnym rejestrem”). Вони ж володіли другим ключем до міської скарбниці (тим, що раніше знаходився у лавника). Вказувалося, що витратити міські гроші можна лише на ремонт міста (“iako to wałow, parkanow, mostow u bram”), чи на приїзд і забезпечення послів, і то лише з відома вїтїта чи бурмиистра¹⁰⁶. Також існували уряди: вісьмох “electores ad taxam” для збору

⁹⁷ Андрій Заяць, *Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.*, 196–197, 211.

⁹⁸ Тарас Барабаш, “Латинське письмо у міських канцеляріях Руського воеводства XVI–XVII ст.”, 138–140, 163.

⁹⁹ Łucja Charewiczowa, *Dzieje miasta Złoczowa*, 49.

¹⁰⁰ ЦДДАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1. Помер 1687 р., після того як впав з коня, прямуючи до Жовкви та кілька днів пролежав паралізованим (Par. Złoczów. Księga metrykalna zgonów/pogrzebów dla całej parafii 1684 – 1765. Sygn. 1537. AGAD. Zespół sygn. 301. S. 1.

¹⁰¹ Помер в жовтні 1695 р. (AGAD. Archiwum Radziwiłłow. Dział V. Sygn. 7643. Арк. 56; Zespył sygn. 301. Sygn. 1537. S. 15).

¹⁰² ЦДДАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 49 зв., 127.

¹⁰³ Agnieszka Bartoszewicz, “Miasto czy wieś? Małe miasta polskie w późnym średniowieczu”, 125.

¹⁰⁴ ЦДДАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 70.

¹⁰⁵ Андрій Заяць, *Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.*, 203.

¹⁰⁶ ЦДДАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 20.

податків до міської скарбниці, серед них бачимо і євреїв (“Moszko przedmieski”)¹⁰⁷ та двох “exastorow”, що мали контролювати їх збір. Останніх вибирали щороку, один мав працювати в місті, інший – на передмісті, й щомісяця вони мали змінювати один одного¹⁰⁸.

Ще дослідники XIX ст. відзначали, що у Золочівському архіві знаходиться катівський меч¹⁰⁹. Але зустрічаємо лише одну згадку про цю посаду¹¹⁰. Можливо, що уряд не був постійним у місті, а екзекутора запрошували при розгляді відповідних справ. Кат, як міський слуга, не лише виконував вироки (страчував чи проводив тортури), але й забезпечував виконання додаткових функцій, таких як, відлов бродячих собак, очищення міста від нечистот тощо¹¹¹.

Вкрай важливою для розвитку міста було налагодження внутрішньої й зовнішньої безпеки міста. Цим займалася міська варта, яка не лише за дорученням райців стежила за громадським порядком, а й мала уберегти місто від пожеж¹¹². Від уряду також була людина відповідальна за координацію дій цехів та виставлення ними додаткових загонів у час небезпеки¹¹³.

Розгляд діяльності магістрату дозволив зауважити низку особливостей практичного застосування магдебурзького права у приватному місті, яким був Золочів. Хоча компетенції міських урядників за приписами Б. Гроїцького мали б чітко розмежовуватися, але часто ці повноваження змішувалися. Провідну роль в управлінні міста відігравав вїт, якого призначав на довічно сам власник. Хоча посади райців та лавників були обраними, повторюваність імен у списках елекцій вказує на певну закритість групи урядників для нових облич. Вагомими для життя міста була й низка інших урядників, підпорядкованих раді (зокрема, варта, податківці тощо), щоправда, про їхні обов’язки залишились лише скупі відомості. Попри певні зловживання, магістрат був зацікавлений в забезпеченні добробуту міщан. Тому, незважаючи на дещо обмежений характер німецького права у Золочеві, воно сприяло розвитку та швидкому відновленню міста в умовах лихоліть.

¹⁰⁷ ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 187.

¹⁰⁸ Там само. Спр. 4. Арк. 36.

¹⁰⁹ Bronisław Sokalski, *Rys geograficzno-statystyczny zloczowskiego okręgu szkolnego wraz z dokładnym opisem poszczególnych miejscowości obu powiatów (zloczowski i brodzki)*. (Złoczów: nakł. Towarzystwa Pedagogicznego, 1885). 219; Łucja Charewiczowa, *Dzieje miasta Złoczowa*, 47.

¹¹⁰ ЦДІАУЛ. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 155.

¹¹¹ Тетяна Зайцева, “Антропология міст і міського самоврядування”, 181–185.

¹¹² Андрій Заяць, *Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.*, 209.

¹¹³ Łucja Charewiczowa, *Dzieje miasta Złoczowa*, 50.

FUNCTIONING OF THE MAGISTRATE OF ZOLOCHIV IN THE LAST THIRD OF THE 17-th CENTURY

Yaroslav BASHTEVYCH

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Ancient History of Ukraine and Special Fields of History
Universytetska St., 1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: yaroslav.b189@gmail.com
ORCID ID: 0009-0005-9622-1127

The article investigates the operations of the magistrate in Zolochiv during the late 17th century under the governance of Magdeburg Law. Many landowners within the Polish-Lithuanian Commonwealth sought the king's approval to grant Magdeburg Law to their towns, recognizing its superior management and revenue-generating potential. This article underscores the significance of local self-government in fostering not only the economic development of the town but also the prosperity of its inhabitants.

The implementation of German law in Zolochiv exhibited a limited scope, as it was contingent upon the authority of the castle administrator (Zolochiv podstarosty) and the town elder (voyt), both of whom were appointees of Jan Sobieski, the town's owner. These officials held the power to appoint two councillors and two jurors. Nonetheless, the municipal self-government provided the townspeople with the autonomy to manage their "small homeland," facilitating the town's recovery from natural disasters or wars within a few years.

The central thesis of the article is to explore the practical functioning of the magistrate in a privately-owned town governed by Magdeburg Law. Authority within the town was vested in the magistrate, comprising a council and a jury board known as the scabinatus. Although the jury board was intended to consist of seven elected jurors, the actual number varied from six to nine, owing to the inclusion of senior jurors who mentored newly elected members. The jury board's primary duty was to hold court sessions under the oversight of the town elder or his deputy (viceadvocatus), appointed as needed.

The town elder (advocatus), typically appointed from the nobility, was the chief official of the town. Archival sources reveal that several individuals held this position, but from 1670 to 1703, it was consistently occupied by a burgher, Lukasz Wawrynowicz, who consolidated considerable power. This position was highly lucrative, as the town elder not only presided over the court but also engaged in various aspects of self-government.

The municipal council consisted of four councillors, with equal representation from the Polish and Ruthenian communities. Each councillor alternately served as the chairman (proconsul) on a quarterly basis. The council managed vital aspects of the town's livelihood, including organizing the guard, conducting fairs, and inspecting guilds. The councillors were also responsible for the town's finances, although there were instances where they did not utilize funds for the townspeople's benefit and even instances of power abuse.

Elections for the magistrate were held in the spring, with elected officials serving one-year terms. It was not uncommon for some townspeople to be elected to the magistrate multiple times, ranging from 10 to 20 terms. Town servants, such as writers, distributores, and electores (tax officials), also played significant roles in the magistrate's office, though there is limited data on their activities.

The privileges granted to the town clearly delineated the competencies of the various branches of the magistrate, as well as those of municipal and castle officials. However, in practice, the powers of government officials often overlapped, and a shared magistrate minutebook was maintained. Despite certain restrictions inherent in Magdeburg Law, the practical activities of the magistrate significantly contributed to the development of Zolochiv.

Keywords: Zolochiv, magistrate, town elder (advocatus), jurors (scabinatus), councillors, writer (notarius), town election, court.

REFERENCES

- Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego. Lwów, 1928. T. 23. 707. (in Polish, Latin)
- Aktova knyha viytsivskoho uriadu 1671–1683-rr. Tsentralnyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Lviv (dali – TsDIAUL). f. 70: Mahistrat mista Zolocheva, op. 1, spr. 4. ark. 264. (in Polish, Latin)
- Aktova knyha spilnoho uradu burhomistra, viyta, rady ta lavy 1668–1670-rr. TsDIAUL. f. 70: Mahistrat mista Zolocheva. op. 1. spr. 2. ark. 66. (in Polish, Latin)
- Andrusyak, Mykola. “Zolochiv”, u *Zolochivshchyna. Yiyi mynule ta suchasne*. Nyu-York-Toronto-Kanbera: Homyn Ukrayiny, 1982. 52–80. (in Ukrainian)
- Barabash, Taras. “Latynske pysmo u miskykh kantselyariyakh Ruskoho voyevodstva XVI–XVII st.” Dys. kand. ist. nauk, Natsionalna Biblioteka Ukrayiny im. V. Vernadskoho, 2018. 579. (in Ukrainian)
- Bartoszewicz, Agnieszka. “Miasto czy wieś? Małe miasta polskie w późnym średniowieczu”, *Przegląd Historyczny* 99/1 (2008). 121–136. (in Polish)
- Bielinskiy, Mykola. *Zolochiv: Istoryko-kraieznavchyy narys*. Lviv, 1966. 55. (in Ukrainian)
- Charewiczowa, Łucja. *Dzieje miasta Złoczowa*. Złoczów: Wydawnictwo pow. Towarzystwa tur. Krajoznawczego, 1929. 220. (in Polish)
- Choińska, Małgorzata. “Powinności mieszczan w mieście królewskim a w mieście prywatnym: przykład Tykocina w XVI–XVIII w.”, *Studia Podlaskie* t. 18 (2009–2010). 7–110. (in Polish)
- Groicki, Bartłomiej. *Porządek Sądów y Spraw Miejskich Prawa Maydeburckiego w Koronie Polskiej*. Krakow. 1616. 160. (in Polish, Latin)
- Zaytseva, Tetiana. “Antropolohiya mist i miskoho samovryaduvannya na Ruskykh zemlyakh Korony Polskoyi v XIV – v pershiy polovyni XVII st.” Dys. dokt. ist. nauk, Kyivskyy natsionalnyy universytet im. T. Shevchenka, 2019. 465. (in Ukrainian)
- Zayats, Andriy. “Viytivska vlada u pryvatnykh mistakh Volyni XVI – pershoi polovyny XVII st.”, *SOTSIUM. Almanakh sotsialnoyi istoriyi*. Vyp. 8. (2008). 56–60. (in Ukrainian)
- Zayats, Andriy. *Miske suspil'stvo Volyni XVI – pershoi polovyny XVII st.: monohrafiya*. Lviv: LNU imeni Ivana Franka. 2019. 582. (in Ukrainian)
- Knyha zapysu skarih, pozoviv, protokoliv dopytu svidkiv ta in. spirnykh sprav meshkantsiv mista 1666–1683-rr. TsDIAUL. f. 70: Mahistrat mista Zolocheva, op. 1, spr. 1. ark. 197. (in Polish, Latin)
- Knyha zapysu dohovoriv pro kupivlyu-prodazh rukhomoho ta nerukhomoho mayna, darchykh ta borhovyykh zobovyzan meshkantsiv mista 1686–1700-rr. TsDIAUL. f. 70: Mahistrat mista Zolocheva, op. 1, spr. 3, ark. 189. (in Polish, Latin)
- Knyha zapysu protokoliv viytivskoho sudu 1680–1703-rr. TsDIAUL. f. 70: Mahistrat mista Zolocheva, op. 1, spr. 5, ark. 303. (in Polish, Latin)
- Kozłowski Mikołaj. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dali – AGAD). Archiwum Radziwiłłów. Dział V. Sygn. 7643. s. 56. (in Polish)
- Mazurkiewicz, Józef. “O niektórych problemach prawno-ustrojowych miast prywatnych w dawnej Polsce”, *Annales universitatis Mariae Curie – Sêlodowsêa. Lublin – Polonia*. VOL. XI. 4 (1964). 97–124. (in Polish)
- Par. Złoczów. Księga metrykalna chrztów dla całej parafii; 1606–1682. Sygn. 1516. AGAD. Zespół sygn. 301 (Księgi metrykalne parafii wyznania rzymskokatolickiego archidiecezji lwowskiej). 258. (in Polish, Latin)

- Par. Złoczów. Księga metrykalna zgonów/pogrzebów dla całej parafii; 1684 – 1765. Sygn. 1537. AGAD. Zespół sygn. 301 (Księgi metrykalne parafii wyznania rzymskokatolickiego archidiecezji lwowskiej). 160 s. (in Polish, Latin)
- Sokalski, Bronisław. *Rys geograficzno-statystyczny złoczowskiego okręgu szkolnego wraz z dokładnym opisem poszczególnych miejscowości obu powiatów (złoczowski i brodzki)*. Złoczów: nakł. Towarzystwa Pedagogicznego, 1885. 327. (in Polish)
- Średzińska, Aneta. “Miasta prywatne ziemi drohickiej i mielnickiej do końca XVIII wieku.” Rozprawa doktorska. Uniwersytet w Białymstoku, 2011. 372. (in Polish)
- Tureha, Yuriy. “Upravlinnya ta samovryaduvannya міста Brody u kintsy XVI–XVIII st.” Dys. d-ra filozofii v haluzi istorii,, Lvivskyy natsionalnyy universytet im. I. Franka, 2022. 252. (in Ukrainian)
- Uranowicz, Zygmunt. *Przywileje miasta Złoczowa*. Złoczów: Drukarnia Wilhelma Zukerkandla, 1895. 50. (in Polish)
- Walczyzna, Filip. “Złoczów”, *Miasta wielu religii. Topografia sakralna ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej*. Warszawa, 2016. 169–175. (in Polish)

УДК [94:81'25-051:32](477.83=19)"16"

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4526>

ЛЬВІВСЬКИЙ ТЛУМАЧ МИКОЛАЙ БАЙДУЛОВИЧ: ВІД ПОБОЖНОСТІ І БЕЗКОРИСЛИВОСТІ ДО ІНТРИГ, КОРУПЦІЙНИХ СКАНДАЛІВ І ТАЄМНОЇ СПІЛКИ

Орест ЗАЯЦЬ

Інститут української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського НАН України
відділ актові археографії
вул. Трьохсвятительська 4, Київ, 01001, Україна
e-mail: orest80@yahoo.com
ORCID ID: 0009-0005-5377-5285

Подано першу біографію міського перекладача (тлумача) Львова, яка присвячена найвідомішій серед цих урядників постаті Миколая Байдуловича. Встановлено основні віхи його діяльності, зокрема й приблизні роки життя. Переглянуто його ідеалізований образ як побожного та безкорисливого міського перекладача, який сумлінно виконував свої обов'язки. М. Байдулович прославився тим, що склав паломницькі обітничі для мандрів по святих місцях та намагався провадити духовне життя, відбув подорож не повністю (а, можливо, і взагалі не відбув). Він виявився талановитим інтриганом, причетним до численних порушень митних правил і корупції, здійснював покровительство одним купцям, займався здирицтвом з інших і навіть покривав кримінальні злочини. Протистояння з ще одним відомим львівським тлумачем Томашем Абрамовичем (Абрагамовичем) постає ще як яскрава міжособистісна драма між двома колишніми приятелями. Одна з найцікавіших сторінок його діяльності – договір зі своїми приятелями та помічниками, який нагадував таємну спілку із квазі-цеховим устроєм та розподілом доходів, у тому числі й неофіційних. Спілка була створена за покровительства вірменської духовної влади, але без відома міської ради, а тому врешті була ліквідована. Попри численні порушення та програні судові справи, М. Байдулович протримався на посаді тлумача протягом кількох десятиліть, здобув посаду королівського секретаря, щорічну пенсію і, можливо, шляхетський титул.

Ключові слова: Миколай Байдулович, Томаш Абрамович (Абрагамович), тлумач, паломництво, вірмени, таємна спілка, корупція, міська рада, купці.

Львівські тлумачі, тобто міські урядники, що відповідали за комунікацію з приїжджими купцями, нагляд за шпигунами та дотриманням законності торговельних трансакцій, завідомо були непересічними людьми в середньовічному та ранньомодерному місті. Знання декількох мов, купецький досвід, залучення до дипломатичних місій та переговорів, досвід купецьких мандрівок давали їм широкий кругозір, знайомства і впливовість у різноманітних колах суспільства і, це фактично дозволяє їх зараховувати до міської еліти. Однак, попри це, історія львівського тлумачтва є далекою від вичерпного дослідження¹.

¹ Денис Зубрицький, *Хроніка міста Львова*. (Львів: Центр Європи, 2002), 92; Aleksander Czołowski, *Pogląd na organizację i działalność dawnych władz miejskich do 1848 r.* (Lwów, 1896),

Ще менше дослідники зосереджувалися на біографіях окремих постатей, які займали цей уряд. Одним із небагатьох тлумачів, хто дочекався бодай часткових студій над його життям є вірменин Миколай Байдулович, про якого писали Садок Баронч, Владислав Лозинський та Ярослав Дашкевич². Можна без перебільшення говорити про цілу епоху М. Байдуловича в історії львівського тлумачтва, адже він (з невеликими перервами) займав уряд міського тлумача упродовж 28 років, уклавши за цей час 11 договорів про виконання тлумачьких функцій з міською економією. Це справжній рекорд на фоні інших тлумачів, адже більшість із них обіймали свої посади лише по кілька років, зрідка – одне десятиліття.

З легкої руки С. Баронча, який шукав серед знаменитих вірмен Речі Посполитої переважно позитивні риси, образ М. Байдуловича вийшов напрочуд ідеалізованим. За його версією М. Байдулович ледь не все життя присвятив служінню Богу та людям, був людиною вельми побожною і відповідальною щодо своїх професійних обов'язків: “глибоко пізнав своє призначення, коли всі свої зусилля спрямував для пізнання свого Творця і користі людського товариства”; “виконував цей уряд охоче і зичливо, роблячи для міста велику користь через свої шляхетні і безкорисливі послуги”³. Такі характеристики пов'язані з тим, що найбільш відомим М. Байдулович був завдяки двом фактам своєї біографії – паломництва до святих місць Сходу в 1661–1662 рр. та участі у відомому посольстві Єроніма Радзейовського до Османської імперії, яке мало на меті відвернути можливий напад турків на Польщу.

41–42; Łucja Charewiczowa, *Handel średniowiecznego Lwowa*. (Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1925), 18–19; Roman Zubyk, *Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624–1635*. (Lwów: Kasa im. rektora J. Mianowskiego, 1930), 36, 140–143, 146, 216, 418; Myron Kapral, *Urzednicy miasta Lwowa w XIII–XVIII wieku*. (Toruń: Adam Marszałek, 2008), 357–361; Andrzej Janeczek, “Tłumacz lwowski. Z zagadnień komunikacji językowej w wieloetnicznym mieście późnego średniowiecza”, *Gospodarka, społeczeństwo, kultura w dziejach nowożytnych. Studia ofiarowane Pani Profesor Marii Boguckiej* / red. A. Karpiński, E. Opaliński, T. Wiślicz, (Warszawa: DiG 2010), 203–222; Renata Król-Mazur, “Rola i działalność lwowskich tłumaczy miejskich i ich przedstawiciel Szymon Donabiedowicz”, *Lwów. Miasto-społeczeństwo-kultura*, t. VII: Urzędy, urzędnicy, instytucje. Studia z dziejów Lwowa / red. K. Karolczak, Ł. T. Sroka. (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego, 2010), 215–225; Орест Заяць, “Негативні явища в міській торгівлі Львова XVII ст. крізь призму скарг поспільства”, *Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць*. (Дніпропетровськ, 2015. No. 2 (12): 31–55; Володимир Кривонос, *Східна торгівля Львова в середині XVI – першій половині XVII ст.* (Нью-Йорк, 2021), 67–71.

² Sados Barącz, “Bajdułowicz Mikołaj”, *Ejusdem, Żywoty sławnych Ormian w Polsce*. (Lwów: W Drukarni Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1856), S. 56–58; Władysław Łoziński, *Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku*”, (Lwów: Księgarnia H. Altenberga, 1902), 210, 299–303; Ярослав Дашкевич, Эугениуш Слушкевич, “Два армянских документа XVII в. из львовских коллекций”, *Ярослав Дашкевич. Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Зб. наук. праць*. (Львів: Вид-во Львівського музею історії релігії “Логос”, 2012), 578–611 (параграф, присвячений М. Байдуловичу, 606–610). Попри те, що остання стаття написана у співавторстві з Е. Слушкевичем, текст, що стосується М. Байдуловича – це результат наукових пошуків самого Я. Дашкевича.

³ Sados Barącz, “Bajdułowicz Mikołaj...”, 56–57.

В. Лозінський у своїй праці про львівський патриціат навпаки більше цікавився суто міським аспектом життя М. Байдуловича, передовсім як львівського урядника. Фактично, у цьому дослідженні він виступав як типовий міський тлумач, на підставі якого історик робив загальний висновок про права та обов'язки, а також організацію діяльності тлумача⁴. У такому підході є певна логіка, адже взято за основу найбільш відому постать серед львівських перекладачів, але тут є і суттєва вада – тлумачтво постійно еволюціонувало, змінювалися правила та пункти урядових контрактів, а тому не варто поширювати спостереження В. Лозінського щодо М. Байдуловича на його попередників та наступників на тлумачькому уряді.

Я. Дашкевич заглибився у власне біографічні дані М. Байдуловича. Дослідник критично ставився до фактів, наведених С. Барончем. Зокрема, історик висловив сумнів у тому, що Байдулович взагалі їздив до Святої землі⁵. Також Я. Дашкевич з недовірою поставився до поширеної думки про нобілітацію тлумача, вважаючи, що один з її прихильників Людвік Пйотрович “фантазував начебто М. Байдулович отримав шляхетство”⁶. Насправді дослідник вірменської шляхти Л. Пйотровський (псевдонім Корвін) не стверджував це з упевненістю, а лише припускав (*podobno nobilitację otrzymał*)⁷. Зрештою, не він перший запустив в науковий обіг таке припущення – його висував уже Адам Бонєцький значно давніше⁸.

Про тлумачьку діяльність М. Байдуловича Я. Дашкевич згадав лише принагідно, але детальніше зупинився на посольстві Є. Радзейовського. У цій історії є вартий уваги епізод. Як відомо, польська дипломатична місія тоді зіткнулася з чималими труднощами, зокрема й через те, що у той же час при дворі султана перебували козацькі послы від Петра Дорошенка, які були прийняті значно тепліше, ніж поляки. Є. Радзейовський в цій ситуації доручив певному вірменинові вивідати, про що ж спілкувалися з козаками на аудієнції. Я. Дашкевич висунув припущення, що цим вірменином, який зумів довідатися та переказати послу деталі турецько-козацьких переговорів, міг бути саме М. Байдулович⁹. Чи так було насправді – невідомо, адже є й інша версія, що цим вірменином міг бути Войцех Бобовський¹⁰, виходець зі Львова (за іншою версією з Бобової у Малопольщі), придворний драгоман султана, поет та музикант.

⁴ Władysław Łoziński, “Patrycyat i mieszczaństwo...”, 210, 299–303.

⁵ Ярослав Дашкевич, Эугениуш Слушкевич, “Два армянских документа...”, 608.

⁶ Там же. – С. 607.

⁷ Ludwik Korwin, “Ormiańskie rody szlacheckie”. (Kraków: W księgarni Gebethnera i Wolffa, nakładem autora, 1934), 70.

⁸ Adam Boniecki, “Herbarz Polski”, cz.1, t.I. (Warszawa: Skład główny Gebethner i Wolff, 1899), 80.

⁹ Ярослав Дашкевич, Эугениуш Слушкевич, “Два армянских документа...”, 609.

¹⁰ Илья Зайцев, “Новые османские документы по истории московско-османско-украинских отношений в конце 60-х – начале 70-х гг. XVII века”, *Сословия, институты и государственная власть в России (Средние века и раннее Новое время)*. (Москва: Языки славянских культур, 2010), 156. Ця гіпотеза теж досить смілива, тим більше, що далеко неочевидно, чи В. Бобовський взагалі був вірменином за походження.

Вищезгадані події в житті М. Байдуловича (паломництво, шляхетство та дипломатична діяльність) справляють враження, що маємо справу з талановитою та знаковою постаттю на львівському горизонті. Але актові матеріали, особливо раєцькі та лонгерські, відкривають нам постать цього тлумача у дещо незвичному світлі. М. Байдулович активно починає з'являтися у джерелах власне з початком його урядницької діяльності після укладення в серпні 1657 р. договору про оренду тлумачтва¹¹.

Я. Дашкевич уважав, що М. Байдулович розпочав свою кар'єру, будучи уже в літах, оскільки невдовзі (через три роки) він зібрався у паломництво і заявляв своєму колезі Томашу Абрамовичу (Абрагамовичу), що він вирушає у подорож у вже похилому віці¹². На це є теж додаткові аргументи іншого плану. Справа в тому, що М. Байдулович прийняв львівське громадянство ще в 1635 р.¹³ До речі, він був єдиним з кількох тисяч львівських міщан, чий пергаментний акт про надання громадянства, умовно кажучи “паспорт”, зберігся до наших днів¹⁴. Якщо врахувати те, що міське громадянство надавалося у Львові лише повнолітнім особам, яким виповнилося щонайменше 21 рік, то М. Байдулович міг народитися не пізніше 1614 р. З того ж таки документу довідуємося, що він народився в Сучаві, у вірменського подружжя Миколая та Горгантони¹⁵. Отже, на 1657 р., коли він став міським тлумачем уперше, то мав щонайменше 43 роки.

Перший термін перебування М. Байдуловича на уряді міського перекладача цілком відповідав тогочасним нормам – тлумачтво тоді надавалося на три роки. І вже у 1660 р. його замінює Т. Абрамович¹⁶. У самому контракті цього міщанина згадується, що його прийняли на тлумачтво на зміну М. Байдуловичу, який вирушив у паломництво (*po ustąpieniu u opuszczeniu tego tłumactwa p. Mikołaja Baydułowicza, który się na peregrinację w dalekie kraje pusiwszy, functiey tey iako personalney przez kogo inszego odprawować nie może*)¹⁷. Також

¹¹ Центральний державний історичний архів України у м. Львів (далі – ЦДІАЛ), ф. 52, оп. 2, спр. 883, арк. 335. Цей документ досить типовий на той час, але на відміну від попередників, у ньому вже чітко і пронумеровано прописані пункти договірних умов (“кондицій”). Насправді цей поділ у тлумачьких угодах досить умовний – в одну “кондицію” часто включали по кілька досить різнопланових положень нараз. Не будемо висвітлювати цих пунктів, оскільки детальніше вони будуть проаналізовані в окремому дослідженні: Орест Заяць, “Міські тлумачі Львова у XVII – початку XVIII ст. за матеріалами книг контрактів міської економії” (подано до друку).

¹² Ярослав Дашкевич, Еугениуш Слушкевич, “Два армянских документа...”, 607.

¹³ *Album civium Leopoliensium. Rejesty przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie (1388–1783)* / wyd. A. Janeczek. (Poznań; Warszawa: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa przyjaciół nauk, 2005), t. 1, 276 (№ 3714).

¹⁴ Орест Заяць, *Громадяни Львова: XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження*. (Київ; Львів: Простір-М, 2012), 134–135.

¹⁵ ЦДІАЛ України, ф. 131, оп. 1, спр. 700. Дещо незвичне ім'я матері – можливо, це переінакшене котресь з вірменських жіночих імен, наприклад – Гоарвард (пер. “коштовна троянда”).

¹⁶ Там само, ф. 52, оп. 2, спр. 884, арк. 9.

¹⁷ Там само, арк. 10.

М. Байдулович спеціально вніс у расцькі акти запис про зречення з власної волі тлумацького уряду з певних душевних поривань (*ex rationibus certis animum suum permoventibus libere denunciatur*), при чому рада відзначила його багаторічні заслуги на цьому уряді (*officium interpretaturae seu proxonetatus civitatis ... per annos multos sincere ac fideliter... exercens*)¹⁸.

Т. Абрамович мав, очевидно, якісь підстави заявляти, що М. Байдулович “легковажно пообіцяв служити Богу та йти в паломництво, але своєї обіцянки самому Богу не дотримав, і самого Бога зрадив”¹⁹. Але чи йдеться про те, що М. Байдулович взагалі не їздив у паломництво, як припускав Я. Дашкевич? Достеменно невідомо. Скоріш за все, колишній тлумач дійсно вирушив у паломництво, але не відбув його в повному обсязі. На це є опосередкована вказівка у словах того ж Т. Абрамовича, який при іншій нагоді оповідав, що М. Байдулович мало часу потратив на паломництво (*malo co strawiwszy czasu na peregrinacieu*)²⁰. Тому подорож радше відбулася, але коротша, ніж планувалася.

Після паломництва М. Байдулович, ймовірно, усвідомив, що пустив на ласий, як на той час (з точки зору доходів), уряд іншу людину і тепер тяжко буде повернутися на нього назад, оскільки якщо поточний тлумач добре справлявся зі своїми обов’язками, то він теоретично мав перевагу у продовженні контракту перед іншими конкурентами. І тут М. Байдулович вдається до популістського кроку – знаходить невдоволених діями Т. Абрамовича на ярмарку ярмарку купців і подає себе за заступника цілого купецтва. При цьому під час судового процесу М. Байдулович з одного боку позиціонував себе як простого міщанина, котрого болить несправедливість²¹, а з іншого – всіляко підкреслював свій тлумацький досвід, який дозволяє йому розуміти, як має бути за правилами.

Натомість Т. Абрамович переконував, що М. Байдулович діє з порушенням процедури, бо без інстигатора, і взагалі йому йдеться не про утиски купців, а лише про егоїстичний доступ до тлумацтва²², та ще й акцентував на його непослідовності, адже невідомо, як він виступає в цьому суді – чи як міщанин, чи як тлумач, чи як неслівний паломник (*iest privata persona inconstans, raz mieszczanin, raz tłumacz, trzeci raz pielgrzym, słowa swego statecznie nie trzyma*)²³.

¹⁸ ЦДІАЛ України, ф. 131, оп. 2, спр. 69, арк. 483.

¹⁹ Там само, спр. 75, арк. 1025.

²⁰ Там само, спр. 76, арк. 917.

²¹ Там само, спр. 75, арк. 1027. Це формула, за якою *quilibet civis potest deferre iniuriam civium* (“будь-який міщанин може повідомляти про кривду міщан”, див. там само, арк. 1037.)

²² Там само, арк. 1025. Також називає Байдуловича узурпатором інстигаторства, тобто права висувати обвинувачення: *pars usurpando sobie titulum instigaturae cuiusdam sine mandato quovis speciali iniuiatorum quasi civium* (там само, арк. 1080).

²³ Там само, арк. 1037.

Опитування десяти свідків, яких представив М. Байдулович, показують, що всі вони говорили про небувалі раніше утиски купців²⁴ і начебто у цьому всьому був винен Т. Абрамович, хоча насправді у всіх показах фігурувала особа незнаного ближче ярославського урядника “шляхетного Грудзінського” (ім’я не вказане). Як купці з Центральної України, так і львівські нарікали, що з них брали в Ярославі небувале раніше тлумачне – давали по талеру від возу, але збирачам мита все було мало; з декого стягували по бунту (в’язці) сап’яну, з декого килими.

Версія, яку в різних варіаціях переповідали свідки, виглядала так: начебто саме Т. Абрамович підговорив Грудзінського стягувати небувалі мита, оскільки Грудзінський заявляв обуреним купцям таке: “Панове, панове, не на мене нарікайте, а на тлумача, бо він вас в біду впровадив” і потім ще прямо в очі львівському тлумачу: “ти мене намовив, щоб я львівських купців не випускав, доки 12 килимів не дадуть”²⁵. Згодом Грудзінський взяв свої слова назад і зізнався, що в гніві оговорив Т. Абрамовича. Львівський купець Семен Лавришевич розповідав, що питав якось українських купців, чому вони не їдуть до Львова, на що вони відповідали, що бояться здирництва тамтешнього тлумача²⁶.

Т. Абрамович наголошував, що такі свідки радше звинувачують, ніж свідчать (*magis accusare, quam testari videntur*), говорять надто загально і більше посилаються на слова інших та загальний поголос, ніж на конкретику. Як заявив Т. Абрамович – свідок має бути наочним (*testis oculatus*), бо його заяви мають походити лише від знання, а не з чуток та переповідань (*a scientia enim sola non vero ab auditu vel narratis sumitur*). Т. Абрамович погоджувався, що здирництва були, але не з його вини, а через Грудзінського, який задумав обікрати зухвало і ледь не гвалтом кожну крамницю²⁷. Сам же Грудзінський, перекавши спершу вину на львівського тлумача, потім взяв свої слова назад (*cassavit mowe swoiq*).

Заява Т. Абрамовича сповнена схвальних слів на свою адресу. Він називав себе людиною заслуженою для міста, відомою зі своєї тлумачької вправності і яку хвалять самі львів’яни²⁸. Така нескромність загалом була типовим явищем у тогочасних судових процесах. Також на захист Т. Абрамовича було долучено атестації від ярославського магістрату і від шляхетного Єроніма Косинського, суперінтенданта руських королівських мит, який підтвердив, що йому ніколи не

²⁴ ЦДІАЛ України, ф. 131, оп. 2, спр. 75, арк. 1055 і наступні.

²⁵ Там само, арк. 1056–1057.

²⁶ Там само, арк. 1058.

²⁷ *Exakcyę ciężkie były, ale ex voluntata pana, który sine fronte ledwo nie gwałtem z kazdego sklepu, z kazdey budy iarmaycznego co mu sie podobalo po miescie bral, ipse sibi constituit hanc legem, na co wszystkie Jaroslaw bardzo utyskował y bolal* (ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 75, арк. 1081)

²⁸ *...personae iuratae civi de civitate bene merito, ktorego nie tylo dexteritas et prudentia in interpretatura eius, ale et in omnibus aliis rebus gerendis w tym miesci stolecznym zaleca, ale y sami obywaterle lwowscy zawsze wychwalaiq* (ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 75, арк. 1080).

доводилося чути, щоб хтось із купців нарікав на цього львівського тлумача за якісь утиски, а навпаки той приходив не раз і заступався за купців, просив захистити їх від кривд²⁹.

Врешті під кінець 1666 р. міська рада Львова оголосила позов М. Байдуловича неслухним і присудила, щоб він сплатив Т. Абрамовичу компенсацію за моральні та судові збитки. Задум М. Байдуловича не спрацював і, програвши справу, він міг би облишити цю боротьбу. Але його непростя й амбітна особистість не могла змиритися з таким перебігом подій. І вже на початку наступного року (18 лютого 1667 р.) М. Байдулович несподівано повертається на тлумачтво і укладає контракт з лонгерією. При чому в расцьких та лонгерських книгах записано, що в Т. Абрамовича всього лиш просто закінчився контракт³⁰. Також і сам М. Байдулович заявляв у суді, що новий контракт був укладений через тиждень після того, як закінчився попередній³¹. Як видається, тут є певне лукавство з його боку та з боку лонгерів, адже каденція Т. Абрамовича мала би тривати ще до 22 лютого³².

Із запізненням довідавшись, що відбувається, Т. Абрамович все таки встиг 15 лютого 1667 р. здобути лист від короля Яна Казимира до львівського старости Яна Мнішеха з проханням відіслати М. Байдуловича на королівський суд як узурпатора (*intrusor*) тлумачького уряду. Як видно з цього листа, М. Байдулович часу не гаяв і зумів “на підставі хибної інформації” здобути у короля якийсь привілей (який мав відтоді вважатися нечинним) і почав перешкоджати законному і заслуженому міському тлумачу Т. Абрамовичу виконувати свої обов’язки³³.

Так починається друга дія драми в протистоянні двох тлумачів (і справді обидва учасники в актах вписують себе одночасно як міські запряжені тлумачі). Але цим разом уже Т. Абрамович виступав позивачем, а М. Байдулович просив міську раду звільнити його від безпідставного позову. Т. Абрамович звинувачував останнього, що той “наступає” на його контракт, злегковаживши своїми обітницями, які давав публічно і перед духовним урядом (*spretis suis votis publice et qua spiritualiter factis*), і знявши паломницький габіт (*mutato habitu*) наважився підсиджувати (*podchodzić, supplantare*) Т. Абрамовича на уряді. А все це, це мовляв, через злобу та заздрість до ближнього (*invidendo proximo ex malitia*)³⁴.

Ці закиди з випоминанням недотриманих обітниць Т. Абрамович повторює із протестації в протестацію. Однак це радше апеляція до морально-етичного боку справи. На них М. Байдулович коротко і влучно відповів сентенцією: “воля людини є мінливою аж до смерті” (*ambulatoria est voluntas hominum usque ad*

²⁹ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 75, арк. 1087.

³⁰ Там само, спр. 885, арк. 30–39.

³¹ Там само, спр. 76, арк. 328.

³² Там само, спр. 884, арк. 72–76.

³³ Там само, оп. 1, спр. 58, арк. 68.

³⁴ Там само, оп. 2, спр. 76, арк. 269.

mortem)³⁵, тобто людина може змінювати свою волю скільки завгодно, доки живе. Зрештою, М. Байдулович наголошував, що обітниця, які він дав, були добровільними (*vota voluntaria*), актуальними лише для певного часу – протягом відвідин Святої землі (*ad certum tempus visitandi limina Sanctorum*) і його це вже не стосується, бо він їх уже виконав (*iuī sunt expleta*)³⁶. Також, М. Байдулович постійно під час судового процесу випомінав Т. Абрамовичу якісь свої добродіяння, за які він мав би бути вдячним, але не уточнював, про що саме йшлося.

Що ж стосується правового аспекту, то Т. Абрамович наполягав на своєму праві мати першість перед іншими конкурентами при закінченні терміну своєї каденції, за умови, що тлумач добре справлявся зі своїми обов'язками. І тут в загальних рисах він мав рацію, адже таке право оговорюється у кожному контракті на тлумачтво. Т. Абрамович також посилався на правило пріоритету попередніх договорів над наступними (*contractus priores sunt potiores*) і на те, що тут є обман та шахрайство, якими не можна нікого виправдовувати (*dolus et fraus nemini patrocinentur*)³⁷.

Але М. Байдулович і в цьому випадку знайшов досить розумні (хоча водночас і лукаві) контраргументи. По-перше, Т. Абрамович не спромігся попередити львівських економів завчасно про те, що він бажає продовжити контракт (а це було прийнято робити за квартал до закінчення каденції). І дійсно, він, не сподіваючись ні від кого підступу, злегковажив цим моментом (хоча міг би звісно насторожитися після недавнього судового процесу проти нього).

По-друге, лонгери з логіки самого свого уряду повинні пильнувати, щоб доходи міста не зменшувалися (*ne proventus civitatis deterioventur*), а вони, на думку М. Байдуловича якраз почали занепадати (*deterius za urzędu pana aktora caeperunt vergere*)³⁸. В пізніших протестаціях він пояснив це детальніше – Т. Абрамович не встиг виплатити лонгерам всіх “рат” (квартальних платежів за оренду тлумачтва)³⁹. Лонгери, які завжди шукали ту кандидатуру, яка запропонує містові більший дохід (*plus offerens*), звісно спокусилися на пропозицію М. Байдуловича, про що зазначили в новому контракті⁴⁰. Тут, правда, Т. Абрамович спробував упіймати М. Байдуловича за слово – адже як можна

³⁵ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 76, арк. 269. Вислів, який належить давньоримському правнику Ульпіану і був включений у Дигести Юстиніана, див.: *Digesta (Pandectae)*: 34.4.4. Найчастіше вживається як аргумент для того, що людина може змінювати заповіт (останню волю), доки жива. М. Байдулович вирішив це використати і щодо публічних обітниць.

³⁶ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 76, арк. 330.

³⁷ Там само, арк. 277. Це дещо переінакшена цитата з Томи Аквінського (*Summa Theologiae Supplementum* 1-68, *questio* 45, *art.* 4).

³⁸ Там само, арк. 276.

³⁹ Там само, арк. 328.

⁴⁰ Сказано, що ніхто не зміг запропонувати кращі умови, ніж М. Байдулович: *...w lepszą auctią, tenże provent wprawiony, iako plus offerenti, ponieważ się żaden nad niego nie znajdował plus offerens* (ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 885, арк. 30).

було робити пропозицію лонгерам, якщо перш ніж вислуховувати нового претендента, потрібно було почути давнього контрагента. Т. Абрамович вважав, що саме цією фразою М. Байдулович мимохіть видав свій підступ, а отже виказав свою провину⁴¹.

Звісно, лонгери могли би якось поставити попереднього контрагента до відома про свої плани, але вирішили цього не робити (“могли” не означає “мусили”). Як саркастично заявив М. Байдулович, попередній тлумач сам мав про це подбати, а натомість “собі злегковажив, сподіваючись, що його певно ще просити мали, щоб такий контракт далі тримав”⁴².

По-третє, М. Байдулович цілком слушно закидав Т. Абрамовичу те, що він не з тим судиться і не на того вніс позов, тому що обов’язок пильнувати першість попереднього тлумача в праві на цей уряд лежить на лонгерах. А отже й позов варто висувати їм, а не йому. Т. Абрамович спробував відбити цей закид, кажучи “марно позивач мені вказує дорогу до заступників, адже через недійсність свого контракту не може заступниками прикриватися”⁴³. Під “заступниками” тут мається на увазі поняття *evictores* – особи, які повинні вступити у спір замість позваного. М. Байдулович тут був правий, адже таку роль щодо тлумача дійсно мали відігравати лонгери. І справді, на наступне судове засідання прийшли бурмистр Симон Козловський, райця Мельхіор Духнич і квадрагінтавір Гаспар Ліндевич, котрі як економи міської каси заявили, що оскільки вони уклали контракт на тлумачтво з М. Байдуловичем, то зобов’язані його звільнити (заступити) від будь-яких претензій⁴⁴. На це Т. Абрамович їм відповів, що вони не можуть заступати нового тлумача, бо повинні боронити право першості старого⁴⁵.

Справа заходила у глухий кут. Докази Т. Абрамовича, попри певну рацію, видаються дещо непродуманими, а тому мало переконливими. Натомість М. Байдулович виявляв дипломатичні таланти і досить вдало підбирав аргументи, хоча фактично діяв лукаво і підступно. Після тривалих судових засідань міська рада все ж твердо стояла на боці М. Байдуловича, навіть не зважаючи на згаданий королівський мандат проти нього. Врешті рада звільнила його від позову та закидів і залишила на уряді⁴⁶.

⁴¹ Мовляв, нема у праві більшого доказу, ніж визнання власними вустами (*in iure non est maior probatio, quam proprii oris confessio*) ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 76, арк. 276. Це загальновідомий афоризм, який віддавна використовувався духовними і світськими правознавцями (див.: Stanisław Lupiński, “Oświadczenia oskarżonego jako źródło dowodu”, *Studia Teologiczne. Białystok, Drohiczyn, Łomża*. (Białystok, 1999), 117, 210.

⁴² ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 76, арк. 328.

⁴³ Там само, арк. 279.

⁴⁴ Там само, арк. 286.

⁴⁵ Там само, арк. 296.

⁴⁶ Там само, арк. 330.

14 березня 1667 р. король Ян Казимир знову звернувся в листах до магістрату і особисто до М. Байдуловича з повторенням вимоги залишити на тлумачстві Т. Абрамовича і здивуванням, чому не виконується попереднє його прохання. Листи були написані досить різко, особливо до М. Байдуловича: “Ти зовсім не боїшся кари” (*Tu minime veritus paenas*) і наважуєшся “незаконно та зухвало втрутитися в тлумачтво” (*in eandem interpretaturam nulliter ac temere intrudere*) і т.д.⁴⁷ (листи внесено в міські акти 28 березня).

Однак, на диво, М. Байдулович і далі залишався на уряді. Паралельно весь цей час і Т. Абрамович продовжував іменувати себе львівським тлумачем, закидаючи першому, що той марно приписує собі титул тлумача і передчасно святкує тріумф, ще не маючи перемоги⁴⁸. Зрештою, з часом Т. Абрамович перестав себе називати тлумачем, але не змирився і продовжував судитися, шукаючи справедливості уже в придворних судах.

І тут допомога М. Байдуловичу прийшла з несподіваного боку – через два тижні його призначили учасником згаданої дипломатичної місії Є. Радзейовського. Невідомо, чи тлумач знав про це, чи то була також несподіванка і для нього. У будь-якому разі 13 квітня 1667 р. в раецьку книгу вписано акт згоди (*facultas*) магістрату на виїзд М. Байдуловича як потрібного у посольстві знавця східних мов та звичаїв до Стамбулу. У ньому оговорювалася необхідність призначення “субститута” – особу, яка мала замінити тлумача під час його відсутності. Ним став приятель і баришник (помічник) М. Байдуловича – Кіркор Бабович, один із вірменських купців, який свідчив у 1666 р. проти Т. Абрамовича⁴⁹.

К. Бабович з усіма формальностями був презентований тлумачем раді, як особа, що знає східні мови та придатна для тлумачтва (*persona linguarum Orientalium gnara et ad officium proxenetatus habilis*). Фактично, він мав діяти упродовж відсутності М. Байдуловича як повноцінний тлумач. Саме тому він склав тепер присягу не баришника, а тлумача. Зберігся її опис – навколішки, піднявши вгору два пальці правої руки перед образом Розп’яття Христового, відповідно до роти (формули), внесеної у книгах виборів міських урядників⁵⁰.

Паралельно М. Байдулович поспішив внести в акти ще й протестацію проти Т. Абрамовича, заявивши про те, що і так виграв справу в раецькому суді, присягнув і виконує свої функції, але попередній тлумач, “невідомо яким духом керований” (*nescitur quo spritiu ductis*) і з одної лиш ненависті та злості (*solo rancore et odio*) взявся йому перешкоджати на уряді. М. Байдулович попередив,

⁴⁷ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 76, арк. 330.

⁴⁸ *Próżno y niesłusznie pozwany ante victoriam swoje snuie tryumphy, tytuł sobie tłumacki w response przypisując* (Там само, арк. 276).

⁴⁹ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 75, арк. 1059.

⁵⁰ *Iuramentum super officium proxenetatus flexis genibus, positisque ad Sacram Crucifixi Domini nostri Iesu Christi imaginem, duobus manus dextrae digitis, iuxta rotham in libris electionum descriptam praestitit* (ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 76, арк. 443).

що готовий відстоювати свої права й надалі, але вже після повернення з дипломатичної місії. А наразі він змушений несподівано готуватися до подорожі (*in procinctu itineris insperato*), а тому, будучи вже за годину до від'їзду, просто застерігає, щоб усі акти, видані йому на шкоду, вважалися недійсними⁵¹.

Згадана дипломатична місія, з одного боку, послаблювала позиції М. Байдуловича, бо за його відсутності могло різне відбутися у місті – як заступник міг не справитися зі своїми обов'язками, так і Т. Абрамович міг розгорнути більшу активність. З іншого боку, не дуже випадало судитися проти відсутнього опонента, який до того ж виконує важливу місію загальнодержавного значення.

Уже досить згодом (20 серпня 1668 р.), після повернення М. Байдуловича з Туреччини, Т. Абрамович знову приніс до міської ради королівські привілеї (від 14 липня), за якими саме він мав залишатися тлумачем, а М. Байдулович мав бути покараним. Але, очевидно, вже відбулося якесь примирення з несправедливою реальністю – Т. Абрамович уже не називає себе тлумачем, а внесена ним на додаток до привілеїв протестація має вигляд радше “сповіді”, де описово відкривається вся історія непорозуміння між конкурентами.

За його словами, він жив собі спокійним життям купецької людини, мав паралельно якесь покликання (*vocatio*, можливо якісь плани на духовне життя), коли його з цього життя “вирвав” М. Байдулович. Останній заявив йому, що, будучи вже в літах, планує вирушити у святі місця, які славляться чудами, і планував скінчити своє життя як паломник. Про це також М. Байдулович заявив раєцькому уряду і нібито склав обітницю перед духовним урядом. Тому він зрікся тлумачтва і запропонував стати на своє місце Т. Абрамовичу, який довго не погоджувався (бо не був певний, чи це добра ідея), хоча врешті дав себе вмовити. Але не відбувши повністю мандрівку, М. Байдулович повернувся, “зняв із себе паломницький габіт” і розгорнув активну діяльність з підсиджування свого колишнього протезе⁵².

З цієї “сповіді” теж можна зробити висновки, що під своїми благодіяннями М. Байдулович, очевидно, мав на увазі те, що він на початках просував Т. Абрамовича на тлумацький уряд, і тепер після повернення вважав, що той має віддати йому своє місце назад. Можливо, ці претензії були не такими вже й безпідставними. На таку думку опосередковано наводить лист Яна Казимира до львівського магістрату ще від 24 лютого 1660 р., яким підтверджено чинність контракту М. Байдуловича, який має якісь заслуги перед монархом. І тепер, коли тлумач вирішив поїхати в паломництво, то просить прийняти на його місце “субститута”, котрого тлумач представить раді. Також король просив дотримати трирічний контракт М. Байдуловича і зберегти йому першість перед іншими конкурентами на наступну каденцію⁵³.

⁵¹ ЦДДАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 76, арк. 444–445.

⁵² Там само, арк. 915–918.

⁵³ Там само, ф. 132, оп. 1, спр. 79, арк. 1.

І тоді вимальовується зовсім інша картина: цей лист заперечує твердження Т. Абрамовича про нібито вічність обітниць М. Байдуловича і небажання його повертатися до своєї діяльності в майбутньому. Т. Абрамович, імовірно, мав трактуватися радше як тимчасовий виконувач обов'язків (субститут), хоч і при формальному укладенні контракту. Врешті, обіцяна колишньому паломнику першість при наступних виборах тлумача була недотримана і Т. Абрамович пішов на другу каденцію в 1664 р. Тоді М. Байдулович вичекав ще якийсь час, ймовірно заявивши Т. Абрамовичу бажання повторно повернутися на давній уряд, але отримав відмову. От тоді колишній паломник міг розгніватися і вирішити відістити та, облишивши первісні духовні поривання, включитися в активну мирську боротьбу, часто не без хитрощів та лукавства.

Попри численні королівські привілеї проти М. Байдуловича, він якимось дивом втримався при посаді. Далі розпочинається цікава і непроста історія його перебування на тлумачькому уряді упродовж багатьох років (з невеликою перервою на 1673–1676 рр.). Поїздка з дипломатичною місією, ймовірно, додала йому слави у місті і збільшила його амбіції. В очах міської влади М. Байдулович справлявся зі своїми обов'язками цілком належно, бо в новому контракті 1670 р. міські економи відзначили його діяльність вельми схвально: “не тільки докладав всілякої пильності та нагляду за купцями з чужих країв, які сюди до Львова приїжджають, не тільки пильнував мита, як Його Королівської Величності й Речі Посполитої, так і міста, але ще й чинш, котрий надходить з оренди тлумачтва вчасно і відповідно до описаних платежів, без жодної поблажки та зволікань вчасно до рук наших віддавав і виконував всі інші умови, згадані в контракті”⁵⁴.

Утвердившись на уряді, М. Байдулович зумів чітко зауважити одну річ – вічна потреба магістрату в доходах міського скарбу змушувала міських райців та економів закривати очі на звернення короля і йти на певні хитрощі та порушення приписів. Головне – тлумач повинен був вчасно давати орендну плату, килими для райців і обіцяти великі суми. І, як видається, тут криється одна з причин череди скандалів, які супроводжували у подальшому діяльність М. Байдуловича та його наступників. До цього варто додати збільшені амбіції після паломництва і дипломатичної місії, лестощі та вдячність райців і економів за каденцію 1667–1670 рр. Залишилося ще позбутися ворожнечі з Т. Абрамовичем. І в цьому М. Байдулович також досягає суттєвого успіху – вже до кінця 1668 р. між ними запанував мир, не без допомоги духовних осіб вірменської церкви⁵⁵, але про це детальніше згодом.

Однак із часом почали надходити тривожні сигнали. Уже 25 вересня 1670 р. львівський магістрат отримав лист від короля Михайла про необхідність звільнити М. Байдуловича з тлумачтва за зловживання. Підставою була реляція від адміністратора королівських мит про те, що львівський тлумач не лише сам

⁵⁴ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 885, арк. 105.

⁵⁵ Там само, оп. 1, спр. 58, арк. 75 зв.–76.

різними способами наступав на митні інтереси Корони, але й залучав до цього інших осіб, а тому як людина ворожа (*infensus*) він не може бути вірним Короні і має бути негайно усунутим від уряду⁵⁶.

Як це нерідко бувало, міська влада проігнорувала цей лист. У грудні того ж року король повторно видав мандат до львівського магістрату, але вже з м'якшим формулюванням – вину М. Байдуловича потрібно з'ясувати в суді, тому що тлумач звертався до Панів Ради з проханням дати шанс очиститися від закидів. Тому король доручив райцям безпристрасно судити М. Байдуловича і з'ясувати, чи нема там зради, а якби була, то діяти відповідно до своїх повноважень⁵⁷. Як рада відреагувала невідомо, знаємо лише, що справа із коронними митами перейшла на другий план на фоні інших скандалів, пов'язаних із тлумачем.

30 травня 1671 р. проти М. Байдуловича почалася тривала й запекла боротьба в суді. Його давні приятелі стосунки з економами були вже зруйновані. Саме від їхнього імені проти тлумача виступив львівський інстигатор зі звинуваченнями у тому, що він порушив королівські привілеї на тлумачтво, самовільно призначив собі двох помічників (*alios duos interpretes privata autoritate creare*) і вступив з ними в таємну змову чи радше спілку (*in mutuam societatem adsciscere*), сам уклав із ними контракт (*cum iisdem contractus conscribere*), а також, що його баришники були приватні та не принесли присяги на вірність містові (*privatos atque non iuratos*)⁵⁸.

Зі слів обвинувача, М. Байдулович з помічниками самостійно комунікували з чужими купцями і провадили таємну торгівлю (*cum extraneis personis conferre et commercia clandestina inire*), на власний розсуд і зі значними утисками стягували податки з іноземних купців і т. д. До того ж тлумач покривав правопорушення певних іноземців. А особливий розголос викликав якийсь турецький купець, що всупереч праву складу поселився на передмісті, а не в межах міських мурів. Цей купець до того ж ще й згвалтував християнську дівчину (*violentiam atque stuprum puellae Christianae inferentem*). М. Байдулович замість того, щоб повідомити про такий злочин магістрат, вирішив це замовчати і ще й стягнути собі з того купця таємно штраф за такий учинок, присвоївши гроші.

Також М. Байдуловичу закидали, що на час свого від'їзду з міста на Ряшівський ярмарок, він ані не подав на своє місце заступника (*viceinterpretem idoneum in locum sui*), ані не представив нікого раєцькому уряду; дозволяв приїжджим татарам ("скіфам") скуповувати коси та зброю (*Scythis transeuntibus falces et arma bellica coemere permisit*); не повідомляв владі про східних купців (хто закупляється, і хто прибуває до Львова, або від'їжджає з міста); сприяв незаконній торгівлі на шкоду праву складу поза містом і на території деканату св. Йоана. На думку позивачів, М. Байдулович у такий буремний час виявляв

⁵⁶ ЦДАЛ України, ф. 52, оп. 1, спр. 89, арк. 1.

⁵⁷ Там само, оп. 2, спр. 617, арк. 224–224 зв..

⁵⁸ Там само, оп. 1, спр. 58, арк. 70–70 зв.

підозрілу поблажливість і закривав очі на це все (*hoc turbulento tempore per tacitam et suspectam conniventiam suam passus est*), а тому пропонували взагалі усунути його від тлумачтва⁵⁹.

Про що саме йшлося у цих звинуваченнях видно з подальшого заслуховування свідків. Першим свідчив давній конкурент, а на даний момент знову приятель М. Байдуловича, Т. Абрамович. Він не висунув звинувачень прямо, а лише дипломатично сам ставив запитання (що незвично для свідка): чи М. Байдулович презентував міській владі чужоземних купців, які під час ярославського ярмарку їздили собі вільно по Речі Посполитій (з Ярослава до Гданська, а звідти до Львова)? Чи оббивав тлумач “форми” панів райців в Катедрі на Зелені свята?⁶⁰ Посилався теж на Асуадора Мінязевича, який скаржився, що язлівецькі купці нелегально продають сап’янові вироби на Святойоанівській юридиці і в передміщанки Глухової. Зі слів Т. Абрамовича, коли він раніше розпитував М. Байдуловича про звалтування дівчини, то він відповів, що була певна “напасть” на іноземного купця, але він, як тлумач, це все вже полагодив⁶¹.

Далі запросили свідчити матір постраждалої дівчини – перекупку Варвару Петрову (Курничку), яка заявила, що вона доглядала за ще хворою (а нині вже покійною) Глуховою, де й відбувалася нелегальна торгівля. У Глухової зупинився якийсь купець, невідомо грек чи турок. Він за відсутності Варвари закликав її малолітню (9-річну) доньку, посадив собі на коліна, і підгодовуючи її хлібом, щось із нею робив, але невідомо що, бо лише сорочка її була мокра (а інші свідки казали, що дитина плакала). Довідавшись про це Варвара накинулася на купця, а Глухова порадила їй не знімати галасу, а послати за тлумачем. Тлумач (не то особисто, не то через когось) таки порозумівся, але не з матір’ю дівчини, а з самою Глуховою і дав їй 6 зл. за мовчання. Сама ж Варвара не хотіла знеславлення дівчини. Проте донька Глухової, Анна Себастьянова, засвідчила, що приходили якісь два вірмени і таки полагодили справу⁶², а слуга Варфоломія Віжбицького, сина Глухової, переказав чутки, що вірмени порозумілися з постраждалими за 20 зл.⁶³

Проти М. Байдуловича свідчив також бурмистр Ян Гонсьоркович, який розповідав, що намагався стримати Байдуловича від виїзду у приватних справах до Кракова, бо ж не годиться тлумачу покидати місто. На це оскаржуваний заявив, що “це мені не новина від’їжджати, то й тепер мушу їхати, не можеш мені, вашмость, цього боронити”. І як тільки вирушив, то одразу почали надходити повідомлення про нелегальну торгівлю під “Святим Яном”. Я. Гонсьоркович кинувся шукати заступника (*substytuta*), якого мав би залишити

⁵⁹ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 1, спр. 58, арк. 70 зв.

⁶⁰ Вираз “оббивати форми” означав оздоблення килимами лавки (“форми”) у катедрі та в ратушній залі. Це був прямий обов’язок тлумача, який зустрічався майже у всіх контрактах.

⁶¹ Там само, арк. 72

⁶² Там само, арк. 72 зв.

⁶³ Там само, арк. 73.

замість себе тлумач. Ним виявився маляр Кшиштоф Захнович, але він не був у курсі подій. Також виникла суперечність субститута із баришником К. Бабовичем. Коли баришник привів турецького купця, щоб презентувати бурмистрові, то останній здивувався, бо ж, мовляв, обов'язки тлумача були передані субституту К. Захновичу, а не йому. На це баришник заявив: “Я є спільник пана тлумача” і показав контракт на спільництво (*contract spolnictwa*), укладений перед вірменським отцем суфраганом⁶⁴. Це був вельми цікавий документ, фактично таємний (дивно, що баришник взагалі показував його бурмистрові), але про це детальніше йтиметься далі.

Після цього проти М. Байдуловича вирішив виступити навіть субститут К. Захнович, хоча був його швагром. За словами К. Захновича, тлумач його залишив заміщати на своєму уряді, але не дав ані документів, ані належної інструкції, як діяти з купцями, а лише відіслав його до Т. Абрагамовича, мовляв, той як досвідчений у тлумачстві все йому розкаже. Як наслідок, коли почалися масові правопорушення і за них бурмистр хотів судити К. Захновича, то він, розуміючи, що його підставили, вирішив першим виступити проти свого ж швагра⁶⁵.

Під час цих слухань М. Байдулович вперто протестував, що ці свідчення не мають чинності, але фактично не обґрунтував чому саме. Інстигатор заявив, що мало місце порушення присяги і що тлумач збагачується коштом великої шкоди для міста і з порушенням прав (*cum summo damno civitatis et praeiudicio iurium locupletatur*). Обвинувач наголошував, що відповідно до контракту з економією міста, тлумач повинен представити баришників бурмистру і вони мають бути місцеві та заприсяжені. А замість цього виявилось, що тлумач уклав якусь приватну потаємну спілку і до того ще й покривав незаконну торгівлю та жакливий злочин східного купця “з людською ганьбою і не без Божої кари” (*cum scandalo hominum et non sine vindicta divinae*). Також, фактично, М. Байдулович взяв собі немалий хабар за те, що вивів злочинця з-під кари (*personam criminosa a paenis subtraxit*)⁶⁶.

На доказ нелегальної спілки було представлено текст угоди, датований 10 грудня 1668 р. Це була домовленість між теперішнім тлумачем М. Байдуловичем, одним із баришників К. Бабовичем, і колишнім своїм ворогом Т. Абрамовичем, з яким він тепер помирився. Фактично, М. Байдулович запропонував Т. Абрамовичу партнерство в тлумачстві, але приватно, без відома міської влади. Натомість цікаво, що ця угода була укладена з благословення вірменського архієпископа Миколая Торосовича у резиденції отця суфрагана (ім'я не згадане, але це мав би бути Ян Керемович, який заміщав архієпископа, що виїхав до Риму)⁶⁷. Укладення угоди подавалося як виконання волі цих двох

⁶⁴ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 1, спр. 58, арк. 73 зв.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само, 74 зв.

⁶⁷ Barącz Sadok, *Rys dziejów ormiańskich*. (Tarnopol: Drukiem Józefa Pawłowskiego, 1869), 125.

духовних осіб. М. Байдулович та Т. Абрамович мали забути старі образи і на них накладався обов'язок вічного мовчання (тобто, обітниця не відновлювати суперечки).

Поза примиренням, ця домовленість нагадує квазі-цеховий устрій. За зразком інших цехів їхні документи та привілеї мали зберігатися у спільній скриньці, яку мав тримати М. Байдулович, але ключі були у двох інших спільників. М. Байдулович проголошувався “старшим братом” (типово цехова термінологія!). Але що цікаво, в угоді йшлося про спільний розподіл на три частки всіх доходів та витрат, у тому числі і таємних дарунків та гостинців (армаханів)⁶⁸. Кожному зі спільників заборонялося у справах звертатися як до замкової, так і раецької влади без відома всіх учасників. Порушення домовленостей і будь-яка ворожнеча між собою каралися виключенням зі спілки, а також штрафом у 100 червоних золотих. Спільники навзаєм присягалися Страстями Христовими дотримуватися цих положень⁶⁹.

На ці всі звинувачення М. Байдулович нарешті спромігся дати хоч якісь відповіді та повідкидати закиди, звинувачуючи при цьому всіх інших (передовсім своїх же спільників), що вони на нього з неприязні наговорюють. Аргументація М. Байдуловича була така: він мусив виїжджати у пильній справі, про що попередив і знайшов собі гідну заміну – К. Захновича, який мав у всьому комунікувати з Т. Абрамовичем, як з людиною обізнаною в тлумачтві. І саме вони й мали пильнувати порядку в міській торгівлі, а баришник К. Бабович мав допомагати. Тому М. Байдулович знімав із себе всю провину, адже його при цих подіях у місті не було. А замість цього Т. Абрамович не допомагав К. Захновичу, а К. Бабович не доповів про купців з Ярослава бурмистрові. Що ж стосується нібито татар, які скуповували коси на передмісті, то тут М. Байдулович представив свідка – львівського вірменина Якуба Бернатовича, який засвідчив, що насправді коси скуповував місцевий вірменин Аведик Гадзейчик у місцевого ж купця Кемпфа (на досить велику суму –1050 зл.)⁷⁰.

Залишилося виправдатися ще у справі таємної угоди та про згвалтування купцем дівчини на передмісті. Щодо угоди, то М. Байдулович заявив, що він не робив спілки ріноправних тлумачів, а залучив за всіма правилами К. Бабовича як баришника, якого представив раді (а от про Т. Абрамовича змовчав). Щодо згвалтування дівчини, то він начебто про це нічого не знав і досі не знає, ким був цей турецький купець-гвалтівник. Ніякої участі у залагодженні справи М. Байдулович начебто не брав – та й свідки мовляв, на нього не вказують, а лиш на якихось інших вірмен (бо ж його як людину знану в місті, напевно би таки впізнали). Аргументи М. Байдуловича, звісно, могли мати деяку рацію, але загалом були непереконливі⁷¹.

⁶⁸ Армахан (arṁāḥān) – слово перського походження, яке означає дар, подарунок. Можливо, тут вжите у значенні хабаря або дару для задобрювання чиновника.

⁶⁹ ЦДАЛ України, ф. 52, оп. 1, спр. 58, арк. 75 зв.–76.

⁷⁰ Там само, арк. 77 зв.–78 зв.

⁷¹ Там само, арк. 78 зв.

У липні 1671 р. інстигатор представив ще більше свідків проти М. Байдуловича. І тут назовні вийшов цілий каскад скарг на тлумача. Львівський міщанин Павло Дербедрович розповідав, як М. Байдулович безпідставно його звинуватив у незаконній спілці з чужоземним купцем (хоча цей купець Кшиштоф Серкесович уже жив у Львові та мав міське громадянство) і безпідставно посадив під арешт, з якого його мусив звільняти сам бурмистр. Більше того, поза містом П. Дербедрович зустрів чужинських купців Агопса та Хачидора, котрі прямували з тютюном та іншими товарами з Варшави до Гданська. П. Дербедрович поцікавився у них, яким чином їм вдалося оминати Львів, на що вони відповіли, що домовилися з тлумачем, але це їм дорого обійшлося⁷².

Інший купець – грек Кіріак з Синаю⁷³ – скаржився, що мав великі утиски від тлумача, коли приїхав до Львова і, не знаючи місцевих звичаїв, прийшов до тлумача питатися, кому дати турецький гостинець (дарунок ввічливості). На це М. Байдулович сказав: “давай мені, а я вже вирішу, кому передати”. Але так і невідомо, чи він це комусь передав. Далі М. Байдулович вимагав тлумацьке не тільки від тих товарів, що їх Кіріак мав із собою у Львові, але ще й від товарів у Язлівці. Ніякі прохання не стягувати тлумацького за язловецькі товари не діяли і він мусив при свідках дати ще й за них 5 бунтів сап’яну. Потім тлумач ще раз намагався стягнути тлумацьке, але Кіріак послався на свідків. Врешті М. Байдулович, облаявши всю його родину, пригрозився, що оббере його до решти і пустить зі Львова як “голового пса”⁷⁴.

Вірменський купець Хаджі Гірагос з Анкари заявив, що приїжджає до Львова уже кільканадцять років і ще ні від кого тут не чув стільки образ, скільки від М. Байдуловича, який до того ж звинувачував його безпідставно у злочинстві та здирав з нього тлумацьке навіть тоді, коли той ще нічого не продав. Під час кожного приїзду тлумач вимагав від Гірагоса гостинці і той завжди їх давав, але цим разом йому вже набридло і він на зло нічого не дав. Підсумував це так: “я й не дивуюся, бо не ми перші від пана Миколая терпимо, адже жоден купець звідси не виїжджає веселим, але з великим жалем і плачем, бо всім – і матері, і батькові, і дружині дістається сквернослов’я, і з грошей їх [купців] оббирає, бо собі гвалтом⁷⁵ каже давати”⁷⁶.

Велику кількість свідчень проти М. Байдуловича надав вірменський старший Аведик Бернатович, який розповідав, що до нього часто приходили чужоземні купці і з жалем скаржилися на тлумача, що він їх тяжко кривдить. Вірменські старші депутували навіть двох представників до ради з проханням погамувати тлумача. А. Бернатович розповідав, що приїжджі купці волали: “Ради Бога! Чи

⁷² ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 1, спр. 58, арк. 79.

⁷³ У тексті стоїть “з Синабу” і можна було би подумати про м. Синоп, але в інших документах Кіріак згадується як грек з гори Синай.

⁷⁴ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 1, спр. 58, арк. 79 зв.

⁷⁵ Тобто “силою”, “насилно”.

⁷⁶ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 1, спр. 58, арк. 80.

тут нема людей і справедливості, що цей тлумач нас дощенту розорує? Скажіть нам, хто тут старший над тлумачем?”. За словами А. Бернатовича це на власні очі бачив пан Юзефович (ім’я не вказане). Іноземці заявляли: “Ми воліли би до пекла їхати, ніж до Львова – через здирництво ось таких тлумачів”⁷⁷.

Турецький грек Гіно Миколайович розповідав, що минулого року (1670) у Ярославі бачив безліч східних купців, яких, очевидно, туди пропустив львівський тлумач. Та й сам Гіно заплатив гроші, подарував ножі та хутро і поїхав собі аж до Гданська. Після повернення знову заплатив гроші, але невідомо за що і куди їх тлумач передав⁷⁸.

Рада винесла заключне рішення. На її думку, М. Байдулович приймав собі підмайстрів-товаришів (*socios*), “тлумачтвом торгував наче якимось товаром”, беручи собі користь, а місту завдаючи збитків; уклав новий (приватний) контракт на шкоду первісному контракту з економами міста; потайки примножував корупцію; всупереч праву складу чужих купців переховував по передмістях та пропускав їх їздити до Гданська чи деінде. “Допровадив міські права до руїни, аби лиш з купецького грабунку жити”. З іншого боку, принижував і зневажав купців, “трактуючи їх ледь не як своїх підданих”. Такими діями, він “купців відлякує і склад нищить”⁷⁹.

Суперечка М. Байдуловича з містом тягнулася ще певний час у придворних судах. Дня 2 квітня 1672 року король Михайло видав рішення у справі апеляцій М. Байдуловича до королівського суду. Монарх підтвердив усі обвинувачення проти тлумача і підсумував це таким рішенням: “позваний славетний Миколай Байдулович за такі його злочини повинен бути позбавлений уряду тлумача східних мов”⁸⁰.

М. Байдулович, як і раніше, так легко не здавався і, очевидно, продовжував судитися в столичних судах, подаючи протестації та очищуючись від буцімто безпідставних звинувачень. Цим разом це було набагато тяжче зробити, тому що він зіпсував відносини з райцями та економами міста, які тепер уже самі виступали проти нього. Очевидно, вони жажнулися того, якою ціною тлумач здобував їм належні доходи. Та й сукупність негативних свідчень була просто вражаюча. Але до звільнення з тлумачького уряду дійшло не так швидко – аж через півтора роки після згаданого королівського декрету.

Цікаво, що ще в грудні 1672 р. М. Байдулович повторно був призначений на тлумачтво, але пробув на ньому лише рік і врешті втратив його на одну каденцію. Новим тлумачем на 1673–1676 рр. став Лазар Давидович, який виграв у М. Байдуловича справу в асесорських судах і був визнаний “ближчим” до

⁷⁷ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 1, спр. 58, арк. 80.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само, арк. 81.

⁸⁰ ...*citatus famatus Nicolaus Bayduiowicz pro eiusmodi officio suo excessu officio proxonatus seu interpretaturae linguarum orientalium privari debeat ipsumque eodem officio iam exnunc abiudicamus et privamus* (ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 1, спр. 59, арк. 23).

тлумачтва, ніж його опонент⁸¹. Новий тлумач обіцяв пильнувати чужоземців з огляду на війну з Туреччиною і можливих шпигунів (на відміну від М. Байдуловича, який, як відомо, нерідко покривав таких непевних осіб). Л. Давидович вселяв надію міським економам як людина відома “пристойним і порядним життям”. Але марно – і цей тлумач теж не виправдав їхніх сподівань. Економи почали судитися з ним за недотримання пунктів контракту і врешті міська рада позбавила його тлумачтва⁸². Цим разом не дійшло до довгих судових процесів, бо у розпал протистояння Л. Давидович раптово помер.

Після цього міські економи не змогли “в часи злі та неспокійні” знайти гідної заміни і обрали тлумачем знову М. Байдуловича з новими баришниками Богданом Лазаровичем та Яном Дерносесовичем⁸³. Відтоді попри всю непросту передісторію та свій статечний вік, М. Байдулович зумів ще пробути на тлумачькому уряді майже ціле десятиліття (1676–1685 рр.).

Чи зробив він висновки з попередніх скандалів та судових процесів? Сумнівно. Є відомості, що вже на початку його чергової каденції він організував собі поїздки за міський кошт по сусідніх містах, брав від чужих купців гроші, котрі не передав до міського скарбу і т. п.⁸⁴ У 1678 р. проти М. Байдуловича судився Георгій Котоні, адміністратор королівських мит Русі, за те, що тлумач підмовляв східних купців уникати сплати мита, через що страждала королівська скарбниця⁸⁵.

Однак з бігом часу, М. Байдулович, попри це все, зміг відновити своє добре ім’я не лише у львівського магістрату, але й при варшавському дворі (став навіть королівським секретарем). Після закінчення своєї останньої каденції міського тлумача у 1685 р. король Ян III Собеський призначив йому щорічну платню⁸⁶. У відповідному королівському привілеї М. Байдулович уже фігурує під новим прізвиськом “Байдула” і названий “шляхетним” (*nobilis*). Ймовірно, саме цей факт дав підставу А. Бонецькому, а за ним і Л. Пйотровському вважати, що М. Байдулович отримав нобілітацію. Таке цілком могло бути, хоча окреслення *nobilis* (але не *generosus*) у той час могло використовуватися і до представників

⁸¹ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 885, арк. 215. До того ж, ще раніше – 12 серпня 1672 р. Лазар Давидович здобув собі привілеї від короля Михайла на львівське тлумачтво, де зазначалося, що Л. Давидович став тлумачем після смерті свого попередника – Т. Абрамовича! Тобто король увесь цей час, доки М. Байдулович був на тлумачькому уряді (1667–1672 рр.), не хотів визнавати його за законного тлумача, навіть при тому, що в той період відбулася поїздка останнього у складі важливої дипломатичної місії! Див.: *Akta Grodzkie i Ziemskie z Czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie* (далі – *AGZ*). (Lwów: Główny skład w księgarni Seyfatha i Czajkowskiego, 1884), т. 10, 321.

⁸² ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 885, арк. 247.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Детальніше про це див.: Орест Заяць, “Негативні явища в міській торгівлі...”, 51.

⁸⁵ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 1, спр. 61, арк. 174.

⁸⁶ *AGZ*, (Lwów, 1884), т. 10, 354; детальніше див.: ЦДІАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 447, арк. 243–244.

львівського патриціату. У цьому привілеї теж згадано, що М. Байдулович встиг засвідчити королю чималі послуги в кількарізних поїздках до Стамбулу (а отже його дипломатична діяльність не обмежилася лише місією Є. Радзейовського), і йому як новому королівському тлумачу призначалася пожиттєва (*ad vitae suae tempora*) платня у 300 зл. на рік (із розбивкою на два платежі: на Новий рік і на св. Івана Хрестителя, 24 червня). Ця платня перейшла йому від його попередника на королівському тлумацтві – покійного Кшиштофа Захновича⁸⁷.

Коли ж помер сам М. Байдулович достеменно невідомо. Але на те, що він міг пожити ще тривалий час вказує одна фраза у розпорядженні короля Августа II про призначення на уряд тлумача львівського міщанина і купця Юрія Коці Драгновича 30 вересня 1698 р.⁸⁸ Там ідеться про те, що останній змінив на тлумацтві М. Байдуловича, який недавно помер⁸⁹. Звідси випливає, що його смерть мала би настати десь у тому ж таки 1698 р. або, максимум, роком раніше.

Як бачимо, М. Байдулович був далеким від того ідеалізованого образу побожного паломника та безкорисливого міського урядника, яким його зобразив С. Баронч, вплинувши цим на подальше його сприйняття в історіографії. М. Байдулович явно був непересічною постаттю, вельми підприємливою, але дійсно мінливою і непостійною, як його в суді називав опонент Т. Абрамович. Йому всюди було тісно – чи в паломницькому габіті, чи на тлумацькому уряді. Він не задовольнявся простим виконанням своїх урядових обов'язків і намагався перетворити тлумацтво на міні-гільдію, хай навіть і у вигляді таємної спілки (без відома ради, але з благословення вірменського духовенства).

⁸⁷ ЦДІАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 447, арк. 244. Насправді у Львові діяло два Кшиштофа Захновича – дядько і племінник, котрий був малярем. З тексту випливає, що королівський тлумач помер у 1685 р. або зовсім недавно перед цим (і саме тому його заміняє М. Байдулович і переймає його “пенсію”). Натомість за версією Володимира Александровича, Захнович-маляр востаннє згадується у джерелах у 1689 р., а померти він мав би не пізніше 1695 р. (Володимир Александрович, “Епілог львівського середовища малярів вірменського походження: майстри середини XVII – першої половини XVIII ст.”, *Україна в минулому*. (Київ; Львів, 1996), Вип. VIII, 141. Можливо, у королівському привілеї йдеться про К. Захновича-старшого. Хоча логічніше було би бачити серед тлумачів саме молодшого – маляра, який вже мав (хай і негативний) професійний досвід тлумацтва, коли заміняв як “субститут” М. Байдуловича у 1670 р. (в джерелах чітко сказано, що саме він був *malarz substytut tumaaczowy*) ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 1, спр. 58, арк. 73. Тому, стверджувати однозначно про кого саме йдеться, не можемо.

⁸⁸ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 1, спр. 61, арк. 181. Тут знову ж таки мова йде про королівське тлумацтво, а не міське. По-перше, відомо з попереднього документу, що М. Байдулович був королівським тлумачем. По-друге, в листі Августа II згадується старостинське схвалення, мало згадок про магістрат, а до того ж, у той рік останні місяці каденції на міському тлумацтві добував Роман Янович, а потім ще й Ян Миколайович. І шойно після них, Ю. Коці Драгнович, уже будучи королівським тлумачем, став ще й міським (аж у січні 1699 р.). ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 887, арк. 108, 171 зв., 184 зв.

⁸⁹ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 1, спр. 61, арк. 181.

Також М. Байдулович намагався перевершити своїх попередників у збиранні доходів як на користь міста, так і на власний пожиток, не перебираючи при цьому методами. Чи був він єдиним корупціонером серед львівських тлумачів? Звісно, що ні. Як уже згадувалося, його конкуренти Т. Абрамович і Л. Давидович теж порушували контракти. Наступник М. Байдуловича на тлумацтві Варган Шимонович так само відзначився серйозними зловживаннями і то такими, що купці заявляли, що просто змушені були відкуповуватися від його здириництва⁹⁰. Але можемо припустити, що значний поштовх процвітанню корупції серед львівських тлумачів дав саме М. Байдулович, простіше кажучи, показавши, “як це робиться”. Чи він єдиний був у цьому винен? Ні. Цьому сприяла ще й загальна складна ситуація в торгівлі у зв’язку із війнами, спустошеннями та занепадом права складу. Також до цього доклалася непродумана гонитва міських економістів за збільшенням доходів міста, через що вони спершу закривали очі на багато зловживань, а пізніше вже не могли дати собі раду із запущеними процесами. Загалом же, М. Байдулович виявив немало дипломатичного хисту, кар’єрних амбіцій та вміння виходити зі всіх складних ситуацій у ще кращому стані, ніж було до того.

**LVIV INTERPRETER MIKOŁAJ BAJDUŁOWICZ:
BALANCING PIETY AND SELFLESSNESS AMID INTRIGUES,
CORRUPTION SCANDALS AND A SECRET UNION**

Orest ZAYATS

M.S.Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies
National Academy of Sciences of Ukraine
Department of the Act Archeography
Tryochsvyatitelska St. 4, Kyiv, 01001, Ukraine
e-mail: orest80@yahoo.com
ORCID ID: 0009-0005-5377-5285

The biography of Mikołaj Bajdułowicz, the most renowned municipal interpreter (tłumacz) of Lviv, presents a detailed examination of his life and career. This biography identifies the key milestones in Bajdułowicz’s career, including the approximate dates of his birth and death. Traditionally viewed as a pious and selfless city interpreter who diligently performed his duties, Bajdułowicz’s idealized image is critically reassessed in this work.

Bajdułowicz gained fame for his religious devotion, particularly for his pilgrimage vows to the Holy Lands, signifying his attempts to lead a spiritually fulfilling life. However, records indicate that he either did not complete these pilgrimages or only partially fulfilled them. Instead, Bajdułowicz emerges as a cunning manipulator, deeply involved in various corrupt practices. He frequently violated customs regulations, engaged in corruption, extorted merchants, and even concealed criminal activities.

His professional life was marked by a notable rivalry with another prominent Lviv interpreter, Tomasz Abramowich (also known as Abrahamowicz). This conflict between two former friends adds a dramatic interpersonal dimension to Bajdułowicz’s biography, highlighting the complex dynamics within the city’s administration.

⁹⁰ ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 1, спр. 59, арк. 28.

One of the most intriguing aspects of Bajdułowicz's career was his formation of a clandestine society with his associates and assistants. This society functioned similarly to a quasi-guild, complete with a structured distribution of both official and unofficial income. Created under the auspices of the Armenian clergy, this secret union operated without the knowledge or consent of the Lviv city council. Eventually, the city council discovered and dismantled this covert organization.

Despite his numerous transgressions and lost court battles, Bajdułowicz maintained his position as an interpreter for several decades. His enduring influence is underscored by his appointment as a royal secretary, the receipt of an annual pension, and possibly even the acquisition of a noble title.

Keywords: Mikołaj Bajdułowicz, Tomasz Abramowich (Abrahamowicz), interpreter, pilgrimage, Armenians, secret union, corruption, city council, merchants.

REFERENSES

- Akta Grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie (dali – AGZ).* (Lwów: Główny skład w księgarni Seyfatha i Czajkowskiego, 1884), t. 10, 542 s. (in Latin and Polish)
- Aktova knyha. 1441–1770. TsDIA Ukrainy u m. Lvovi. Fond 52, opys 1, sprava 58. (in Latin and Polish)
- Aktova knyha. 1460–1773. TsDIA Ukrainy u m. Lvovi. Fond 52, opys 1, sprava 59. (in Latin and Polish)
- Aktova knyha. 1485–1685. TsDIA Ukrainy u m. Lvovi. Fond 52, opys 2, sprava 617. (in Latin and Polish)
- Aktova knyha. 1508–1739. TsDIA Ukrainy u m. Lvovi. Fond 52, opys 1, sprava 61. (in Latin and Polish)
- Aktova knyha. 1635. TsDIA Ukrainy u m. Lvovi. Fond 131, opys 1, sprava 700. (in Latin)
- Aktova knyha. 1644–1659. TsDIA Ukrainy u m. Lvovi. Fond 52, opys 2, sprava 883. (in Latin and Polish)
- Aktova knyha. 1660. TsDIA Ukrainy u m. Lvovi. Fond 132, opys 1, sprava 79. (in Polish)
- Aktova knyha. 1660–1661. TsDIA Ukrainy u m. Lvovi. Fond 52, opys 2, sprava 69. (in Latin and Polish)
- Aktova knyha. 1660–1666. TsDIA Ukrainy u m. Lvovi. Fond 52, opys 2, sprava 884. (in Latin and Polish)
- Aktova knyha. 1666. TsDIA Ukrainy u m. Lvovi. Fond 52, opys 2, sprava 75. (in Latin and Polish)
- Aktova knyha. 1666–1678. TsDIA Ukrainy u m. Lvovi. Fond 52, opys 2, sprava 885. (in Latin and Polish)
- Aktova knyha. 1667–1668. TsDIA Ukrainy u m. Lvovi. Fond 52, opys 2, sprava 76. (in Latin and Polish)
- Aktova knyha. 1670. TsDIA Ukrainy u m. Lvovi. Fond 132, opys 1, sprava 89. (in Polish)
- Aktova knyha. 1678–1688. TsDIA Ukrainy u m. Lvovi. Fond 52, opys 2, sprava 886. (in Latin and Polish)
- Aktova knyha. 1685. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Lvovi (dali – TsDIA Ukrainy u m. Lvovi). Fond 9, opys 1, sprava 447. (in Latin and Polish)
- Aktova knyha. 1689–1699. TsDIA Ukrainy u m. Lvovi. Fond 52, opys 2, sprava 887. (in Latin and Polish)

- Album civium Leopoliensium. Rejesty przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie (1388–1783)* / wyd. A., Janeczek. (Poznań; Warszawa: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa przyjaciół nauk, 2005), t. 1, 450 s. (in Latin)
- Aleksandrovych, Volodymyr, “Epiloh Ivivskoho seredovyshecha maliariv virmenskoho pokhodzhennia: maistry seredy XVII – pershoi polovyny XVIII st.”, *Ukraina v mynulomu*. (Kyiv; Lviv, 1996), Vyp. VIII, 136–150 (in Ukrainian)
- Barącz, Sadok. “Bajdułowicz Mikołaj”, *Ejudem, Żywoty sławnych Ormian w Polsce*. (Lwów: W Drukarni Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1856), S. 56–58 (in Polish)
- Barącz, Sadok. *Rys dziejów ormiańskich*. (Tarnopol: Drukiem Józefa Pawłowskiego, 1869), 327 s. (in Polish)
- Boniecki, Adam. *Herbarz Polski*, cz. 1, t. I. (Warszawa: Skład główny Gebethner i Wolff, 1899), 385 s. (in Polish)
- Charewiczowa, Łucja. *Handel średniowiecznego Lwowa*. (Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich, 1925), 156 s. (in Polish)
- Czołowski, Aleksander. *Pogląd na organizację i działalność dawnych władz miejskich do 1848 r.* (Lwów, 1896) (In Polish)
- Dashkevych, Yaroslav. Slushkevich Euheniush, “Dva armianskikh dokumenta XVII v. iz Ivovskikh kollektсий”, *Yaroslav Dashkevych. Virmeny v Ukraini: dorohamy tysiacholit. Zb. nauk. prats.* (Lviv: Vyd-vo Lvivskoho muzeiu istorii religii “Lohos”, 2012), 578–611 (in Russian)
- Janeczek, Andrzej. “Tłumacz lwowski. Z zagadnień komunikacji językowej w wieloetnicznym mieście późnego średniowiecza”, *Gospodarka, społeczeństwo, kultura w dziejach nowożytnych. Studia ofiarowane Pani Profesor Marii Boguckiej* / red. A. Karpiński, E. Opaliński, T. Wiślicz, (Warszawa: DiG, 2010), 203–222 (in Polish)
- Kapral, Myron. *Urzednicy miasta Lwowa w XIII–XVIII wieku*. (Toruń: Adam Marszałek, 2008), 420 s. (in Polish)
- Korwin, Ludwik. *Ormiańskie rody szlacheckie*. (Kraków: W księgarni Gebethnera i Wolffa, nakładem autora, 1934), 188 s. (in Polish)
- Król-Mazur, Renata. “Rola i działalność lwowskich tłumaczy miejskich i ich przedstawiciel Szymon Donabiedowicz”, *Lwów. Miasto-społeczeństwo-kultura*, t. VII: Urzędy, urzędnicy, instytucje. Studia z dziejów Lwowa / red. K. Karolczak, Ł. T. Sroka. (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Pedagogicznego, 2010), 215–225 (in Polish)
- Kryvonos, Volodymyr. *Skhidna torhivlia Lvova v seredyni XVI – pershii polovyny XVII st.* (New-York, 2021), 466 s. (in Ukrainian)
- Łoziński, Władysław. *Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku*. (Lwów: Księgarnia H. Altenberga, 1902), 434 s. (in Polish)
- Łupiński, Stanisław. “Oświadczenia oskarżonego jako źródło dowodu”, *Studia Teologiczne*. Białystok, Drohiczyn, Łomża. (Białystok, 1999), № 17, 203–214 (in Polish)
- Zaiats, Orest. *Hromadiany Lvova: XIV–XVIII st.: pravovyi status, sklad, pokhodzhennia*. (Kyiv; Lviv: Prostir M, 2012), 558 s. (in Ukrainian)
- Zaiats, Orest. “Nehatynni yavyshecha v miskii torhivli Lvova XVII st. kriz pryzmu skarh pospilstva”, *Istoriia torhivli, podatkov ta myta: zb. nauk. prats.* (Dnipropetrovsk, 2015. No. 2 (12): 31–55 (in Ukrainian)
- Zaitsev, Yaroslav. “Novyye osmanskye dokumenty po istorii moskovsko-osmansko-ukrainskikh otnoshenii v kontse 60-kh – nachale 70-kh gg. XVII veka”, *Sosloviia, instytuty y*

- hosudarstvennaia vlast' v Rossii (Srednieie veka i rannieie Novoie vremia)*. (Moskva: Yazyki slavianskikh kultur, 2010), 154–184 (in Russian)
- Zubrytskyi, Denys. *Khronika mista Lvova*. (Lviv: Tsentr Yevropy, 2002) (in Ukrainian)
- Zubyk, Roman. *Gospodarka finansowa miasta Lwowa w latach 1624–1635*. (Lwów: Kasa im. rektora J. Mianowskiego, 1930), 496 s. (in Polish)

УДК [94:325.8](477)''192/193''

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4528>

РОЗВИТОК ДЕРЖАВНО-СОБОРНИЦЬКИХ ІДЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ 20–30-х рр. ХХ ст.

Олександр БОЙКО

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
кафедра історії України
вул. Графська, 2, Ніжин 16600, Україна
e-mail: adb1958@ukr.net
ORCID ID: 0009-0000-4697-8555

Стаття досліджує еволюцію концепту соборності у політичній думці України 20–30-х років ХХ століття, аналізуючи його сутнісні характеристики та особливості в контексті історичного та соціокультурного розвитку. У роботі розглядається зміст державотворчих концепцій, розроблених у межах різних напрямів політичної думки. Українська політична думка того часу формувалася під впливом соціально-психологічних та геополітичних наслідків поразки у визвольних змаганнях 1917–1921 років. Характерними рисами цього періоду були розвиток множинних і часто взаємовиключних напрямів, що суттєво відрізнялися між собою методологічними підходами та критеріями оцінки історичних процесів, а також пошуком альтернативних моделей державотворення. Важливим елементом було те, що актори подій української революції активно брали участь у спробах аналізувати причини поразок і помилок у державотворенні та визначити можливі шляхи його розвитку в майбутньому.

Дослідження також звертається до жанрової різноманітності осмислення ключових проблем державотворчого процесу: від газетних публікацій до наукових монографій, що свідчить про високий рівень інтелектуальної боротьби і полеміки серед політичних і наукових кіл. Значний вплив на формування державотворчих концепцій мали суб'єктивність та заангажованість авторів, а також домінування зовнішніх факторів і політичної кон'юнктури, які часто переважали над ідеологічними постулатами. Одночасно спостерігалася прогресуюча радикалізація політичного мислення, що відображала загострення соціальних і політичних суперечностей. Незважаючи на різні оцінки та інтерпретації процесу українського державотворення, більшість політиків і науковців того часу визначали основною метою національного руху створення соборної української держави, що стало ключовим елементом їхнього світогляду і політичної програми.

Ключові слова: соборність, політична думка, українська державність, ідея, концепція, політика, полеміка, критерії, міжвоєнний період.

Поразка визвольних змагань 1917–1921 рр. в Україні хоча й на деякий час стала деморалізуючим фактором у політичному житті суспільства, але не зупинила борців за українську державність. Ця тимчасова невдача частково змусила політичну думку осмислити причини поразок, віднайти, розробити і запропонувати нові більш життєздатні моделі та концепції державотворення. З іншого боку, вона спонукала, перш за все, українську політичну еміграцію, а також політичні партії, рухи та організації на західноукраїнських землях до перегрупування та активізації у боротьбі за незалежність та відновлення української державності. Характерно, що незважаючи на суттєві політичні, ідеологічні та організаційні відмінності та протиріччя між українськими

еміграційними політичними середовищами у міжвоєнний період, їх представники у переважній більшості вбачали головною мету своєї діяльності у створенні соборної української держави.

В історіографічному плані проблема дослідження синтезу ідей та концептів соборності України у міжвоєнний період має надзвичайно складну структуру, оскільки включає необхідність аналізу основних тенденцій та різновекторних напрямів розвитку соборницьких ідей у політичній думці 20–30-х рр. ХХ ст. Різні аспекти цієї проблематики аналізували у своїх дослідженнях І. Дробот, І. Гаврилів, Л. Зашкільняк, С. Кульчицький, П. Мірчук, О. Павлишин, В. Потульницький та ін.¹ Разом з тим на даний момент ще немає комплексного дослідження еволюції ідей та концептів соборності у міжвоєнний період. Крім того, в умовах російсько-української повномасштабної війни проблема соборної єдності українських земель набуває особливого значення, що і визначає актуальність дослідження.

Період 20–40 рр. ХХ ст. був надзвичайно складним етапом в історії України. Основними факторами, які визначали тогочасний перебіг подій було перебування українських земель у складі чотирьох держав – СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини; певна деморалізація та пошук альтернатив майбутнього державного розвитку у таборі національно-патріотичних сил після поразки у визвольних змаганнях 1917–1921 рр.; використання різними країнами “українського питання” як інструмента впливу та боротьби на міжнародній арені у процесі підготовки та розгортання другої світової війни.

Поразка у визвольних змаганнях 1917–1921 рр., втрата шансу створити суверенну соборну державу гостро поставила перед українською політичною думкою три питання: Які причини невдачі реалізації проекту “Соборна Україна”? За яких умов можливе формування осередку української державності і чи зможе він стати зародком повноцінної соборної України? Як геополітичне становище українських земель впливає на їх розвиток, і які за цих обставин є можливими моделі реалізації ідеї створення соборної України? Всі ці питання знайшли своє подальше осмислення та концептуалізацію у працях політичних діячів та науковців української еміграції.

¹ Дробот, *Трансформації української державно-соборницької ідеї (1920-1930-ті роки)*. (Київ: ФАДА, ЛТД, 2002), 343.; І. Гаврилів, *Західна Україна у 1921–1941 роках: нарис історії боротьби за державність: монографія*. (Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012), 472; Л. Зашкільняк, “Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння”, *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. No. 17, (2008): 3–18; С. Кульчицький, *Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)*. (Київ: Видавничий Дім “Альтернативи”, 1999), 336.; П. Мірчук, *Нарис історії Організації Українських Націоналістів, т. 1: 1920–1939*. (Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: “Українське Видавництво”, 1968), 641; О. Павлишин, “«Соборницька» ідея в дискурсі еміграційної історіографії української революції”, *Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Матеріали міжнародної наукової конференції (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.)*. (Київ, 2014), 59–73; В. Потульницький, *Історія: української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці)*. (Київ: Либідь. 1992), 232.

Дуже точно характеризує природу та специфіку політичної діяльності українців, які проживали в період між двома світовими війнами за межами УРСР та місця в ній ідей та концептів соборності, дає В. Трощинський: “Спільною стратегічною метою діяльності всіх українських політичних середовищ як в еміграції, так і в Галичині, Західній Волині, на Закарпатті і Буковині було здобуття самостійної соборної України. Але проміжні цілі на шляху досягнення цієї стратегічної мети кожне з політичних середовищ уявляло по-своєму, відповідно до цього здійснювався й пошук внутрішніх та зовнішніх союзників, а також застосовувало різні методи реалізації як стратегічної мети, так і проміжних цілей”².

В українській політичній думці 20–30-х рр. ХХ ст. сформувалося декілька окремих напрямів, які суттєво відрізнялись один від одного методологічними підходами, критеріями оцінки історичних процесів та концепціями подальшого розвитку України. Ключовими серед них були:

- Новонародовецький (М. Грушевський, Р. Лашенко, С. Шелухін);
- національно-державницький (С. Дністрянський, С. Рудницький, О. Ейхельман, В. Старосольський, М. Шаповал, О. Бочковський);
- консервативний (В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський);
- націоналістичний (Д. Донцов, М. Сціборський, Ю. Липа, С. Бандера, Я. Стецько).

Характеризуючи стан національно-патріотичних сил після поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр., М. Грушевський у “Листах до молоді” (1921) констатував: “Стоїмо на розстайній дорозі, де треба рішучо вибирати: направо чи наліво йти – хоч би до тої самої “соборної самостійної України”, котрої ніхто нам не має заміру піднести... А щоби вибрати путь, – треба вияснити перспективи, які чекають нас на однім і на другім шляху, – вияснити ґрунтовно, щоби, пустившись, уже не завертатись і не заскакувати по дорозі в протилежнім напрямі. Тільки таким чином, без всяких скоків і рівночасних орієнтувань на всі боки, які так ґрунтовно нас скомпрометували без усякої користі для справи, зможемо дійти до чогось”³.

Крім поразки визвольних змагань ключовим фактором, який, на думку М. Грушевського, суттєво вплинув на характер, зміст та динаміку дій українського національного руху стала “фатальна постанова” послів держав Антанти у Парижі 15 березня 2023 р., що ухвалювала визнання суверенітету Польщі над всією територією, якою вона фактично володіла, в тому числі і над Східною Галичиною. Саме цей документ, за оцінкою історика, і став “поворотною точкою не лише в тактиці, а в самім політичнім думанні західноукраїнського громадянства”. Характеризуючи ставлення галичан до ідеї соборництва М. Грушевський зазначає: “Одність України як національної цілості уявлялась

² *Політична історія України. ХХ століття: у т. 6: Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940)*, ред. І. Курас, Київ: Генеза, 2003), 8.

³ Михайло Грушевський, “Листи до молоді (Пам’яті найдорожчих учеників і друзів: Івана Джиджори і Миколи Федюшки-Євшана)”, *Твори: у 50 т. т. 4. кн. 2.*, редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. (Львів: Видавництво “Світ”, 2013), 299.

часами доволі живо, [але] більше як теоретична теза. В практичній же політиці вважалось обов'язком кермуватись своїми західноукраїнськими обставинами, не оглядаючись на ту ціл[ість]"⁴. Науковець дуже критично ставився до того, що у Західній Україні 1919–1922 рр. “взяло перевагу переконання, що галицька політика мусить якнайпильніше використовувати сю обставину, що Галичина держава [ми] Антанти трактується як частина бувшої Австрійської імперії – окремо від Великої України” і за цих умов “повинна вважати ідею Соборної України метою дальшою, а за ближчу свою мету брати забезпечення держав[ної] незалежності Галичини”⁵.

Як же сам М. Грушевський у цей час бачив майбутнє української соборної державності? Відповідь на це питання дає перша політико-історіософська робота науковця доби еміграції – “Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії”, яка побачила світ 1920 р. Виходячи з нових політичних реалій, що склалися в Україні, критично оцінюючи тогочасну політику більшовиків, М. Грушевський закликав шукати з ними компромісу та налагоджувати певні форми співпраці у питаннях державного будівництва. У цій роботі вчений основним інструментом і формою соборницької консолідації вважав федерацію: “Українська Республіка в останнім рахунку буде федерацією земель, сполученими штатами України. Тоді тим самим відпаде питання про спеціальне становище країв, котрим історичні умови надали відмінну етнографічну, економічну чи культурну фізіономію, як, скажім, Крим, Бессарабія, Галичина чи які інші”⁶.

В цілому, позитивно ставлячись до федеративного принципу державотворення, М. Грушевський дуже критично висловлювався стосовно “радянської моделі федерації”: “Совітська Росія тою федерацією, котру вона своєю волею декретувала на Україні, а на практиці звела до повної й абсолютної залежності України від московського центру, навіть без якого-небудь путящого самоврядування, сама поховала для українців ідею федеративної Росії”⁷. Саме тому, у стосунках з Росією Україна “мусить бути самостійною і незалежною”. На думку М. Грушевського, вони можуть об'єднатись тільки у перспективі – “в вищій організації”, “коли Українська Радянська Республіка і Російська Совітська ввійдуть обидві, як рівнорядні члени, в склад світової, європейської федерації”⁸. Характерно, що у середовищі українських емігрантів ця публікація викликала гостру дискусію, посилила критичні зауваження та наростаюче невдоволення прорадянськими настроями М. Грушевського.

⁴ Михайло Грушевський, “До шан[овних] земляків в Америці”, *Твори: у 50 т., т. 4, кн. 2.*, редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. (Львів: Видавництво “Світ”, 2013): 328.

⁵ Там само, 329.

⁶ Михайло Грушевський, “Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії”, *Твори: у 50 т. т. 4., кн. 2.*, редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. (Львів: Видавництво “Світ”, 2013): 89.

⁷ Там само, 93.

⁸ Там само, 93–94.

Свій вклад у розвиток концепту соборності у цей час вніс і С. Шелухін, який аналізуючи перспективні в нових умовах моделі майбутньої української державності, розглядав як альтернативи “національну” та “територіальну” соборність. У своїх міркуваннях він, як і М. Грушевський та Р. Лашенко, віддавав перевагу територіальній соборності, оскільки вона, на його думку, неможлива без державності. Історик був переконаний, що національна і територіальна соборність не завжди співпадають (наприклад, Кубань з українським населенням, не зрікаючись національної соборності, територіально не мала бажання перебувати у складі УНР). Разом з тим, С. Шелухін акцентував на тому, що для справи державності “нація мусить дбати про досягнення коло свого центру найбільшої територіальної соборності”⁹.

Представники національно-державницького напрямку в українській політичній думці у 20–30 рр. ХХ ст. обстоювали право кожної нації на власну державність. Виходячи з цього основним пріоритетом для них у процесі державотворення були інтереси нації. Саме у цьому контексті представник національно-державників О. Бочковський визначав соборну державу як “політичний ідеал нації”¹⁰. На думку вченого допомогти у вирішенні проблем соборного державотворення могла етнополітика, основним завданням якої він бачив “обґрунтування нової політичної системи (націократії) та сконструювання нового типу держави, де чужі меншості були б зведені до практичного можливого мінімуму, а натомість максимально було б забезпечене здійснення політичної соборності для кожного народу”.

О. Бочковський наголошував, що практичне вирішення питання державної соборності залежить від багатьох обставин: історичних, географічних і, не в останній мірі, від міжнародної ситуації, тобто політичної кон’юнктури. Він застерігав, що “не завжди соборницький максималізм почуттєвого характеру є найдоцільнішим і найкоротшим шляхом до здійснення національного ідеалу кожного народу”. У реальній соборницькій політиці, акцентував О. Бочковський, “остаточно рішає організована свідомо воля, а не хаотичні пристрасті чи навіть масовий захват”¹¹.

Вчений вказував, що у процесі розбудови соборної держави “не слід забувати, що це справа не тільки державних кордонів, але політичної психології”¹². Розкриваючи роль психо-культурних факторів у державотворчому процесі, О. Бочковський звертає увагу на те, що перед 1914 р. деякі східні й середньоєвропейські народи жили по сусідству у декількох різних державах, на які впливали не лише різні політичні режими, але й неоднакові культурні, суспільні і господарські відносини. У результаті, на думку науковця, “ця політична вівісекція, оскільки вона тривала десятки, а то й сотні років, не могла залишитися без

⁹В. Потульницький, *Історія: української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці)*. (Київ: Либідь, 1992), 106.

¹⁰ О. Бочковський, *Вступ до націології*. (Мюнхен, 1991–1992), 269.

¹¹Там само, 287.

¹² Там само, 275.

впливу на ці народи, спричиняючи серед окремих їх частин національне відчуження, яке яскраво виявилось в молодих національно-об'єднаних державах, гальмуючи процес їхньої політичної консолідації”¹³.

Врешті проаналізувавши проблеми соборного державотворення, О. Бочковський дійшов висновку: “Як бачимо, питання соборности націологічно дуже складне. Немає ще на нього точно теоретичної відповіді або якоїсь загальної формули, яка б об'єднувала різні практичні аспекти цієї справи. Є природним і стихійним змаганням кожної свідомої нації за об'єднання всіх її живих частин, пошматованих чужими державними кордонами. Але немає ще народу, якому пощастило б здійснити цей національний ідеал”¹⁴.

За базовими принципами близькими до поглядів М. Грушевського були напрацювання іншого представника національно-державницького напрямку О. Ейхельмана. Розроблений ним Конституційний проект Української Народної Республіки формувався, з одного боку, на хвилі найпопулярнішої ідеології у середовищі революційного і визвольного руху “нових” народів Європи після Першої світової війни – федералізму, з іншого – мав на меті максимально врахувати специфіку геополітичного становища українських земель, особливості їх суспільно-політичного розвитку та менталітет населення. Саме тому, цей документ передбачав, що майбутня українська держава повинна бути суверенною і незалежною, а за формою правління – демократичною республікою з федеративним державним устроєм, у якій “об'єднані лише землі з українською людністю у територіальних межах, які фактично встановилися”. У її складі передбачалося формування самостійних адміністративних одиниць – “земель” (“у нових територіальних межах, відкинувши сучасні губернські межі”). Кількість та назви земель у проекті не зазначалося¹⁵. На думку О. Ейхельмана, саме федеративна модель державного устрою могла стати основою соборницької консолідації та реальним шляхом подолання імперського минулого, формою децентралізації влади і демократизації місцевого самоврядування. Вчений активно виступав за єдність і консолідацію українського етносу: “Об'єднана державність повинна складати найпершу мету для всіх українців”¹⁶. Хоча ідеї О. Ейхельмана у тогочасних умовах не могли бути реалізовані, вони були спрямовані на перспективу і сприяли розвитку національного конституційного процесу.

Інший представник національно-державницького напрямку С. Рудницький, аналізуючи перспективи українського державотворення у своїй праці “Галичина і соборна Україна”, що вийшла 1921 р., прийшов до невтішного висновку: “будуччина соборно-української державности дуже непевна”. Зокрема, він бачив

¹³ О. Бочковський, *Вступ до націології*. (Мюнхен, 1991–1992), 276.

¹⁴ Там само, 285.

¹⁵ О. Ейхельман, *Проект Конституції – основних державних законів – Української Народньої Республіки*. (Київ-Тернів: Вид-во С.У.Д., 1921), 13–18.

¹⁶ О. Ейхельман, “Стан сучасної дипломатії”, *Визволення*, ч. 5–8. (Прага: Б.в., 1921): 117.

велику проблему процесу консолідації українських земель у невирішеності питання об'єднання Великої України та Кубані акцентуючи, що “багато ще води попливе Дніпром, заки вона рішиться волею своїх і чужих”. Крім того науковець зазначав, що “нема для сорокміліонового народу ні шматка території, де він міг би дійсно свobodно працювати над своїм політичним, економічним, умово культурним розвитком, де міг би підготовляти здійснення ідеалу Соборної України”. Таким зародком української державності він бачив західноукраїнські землі: “Таким клаптиком рідної території, доконче потрібним для переведення в практику ідеї Соборної України, є Галичина”. Вчений переконаний, що шлях до Соборної України поетапний, і на даний момент “актуальним етапом є утворення самостійної неутраченої Галицько-української Держави”¹⁷.

Найбільш детально з представників національно-державницького напрямку проаналізував проблему перспектив соборництва української державності у міжвоєнний період М. Шаповал, який:

– чітко поставив альтернативні питання стосовно ймовірних моделей майбутньої української державності (“попереду соборність, чи самостійність хочби части? автономія, федерація й конфедерація? єдина республіка, чи дві аби три республіки?”);

– розкрив суть і зміст ідеї соборності (“Ідея соборности є синтетичний вислів державної спільности всіх земель України й політичної, культурної та економічної їх взаємочинности, звязку. Почувати себе організмом, почувати біль од самої думки про поділ, мати одне верховне, абсолютно-імперативне стремління – до спонтанного об'єднання, без аргументів, без “доказів”, без раціоналізації. Соборницька “ідея” без соборницького почуття у практиці – ніщо”);

– визначив ідею соборності пріоритетною у процесі державотворення (“соборність є передумовою самостійности доки не буде соборности, доти неможлива самостійність”);

– запропонував формулу “чисто-соборницької політики” (“боротися спільними силами за збільшення прав і культурно-господарських здобутків українського народу під кожною окупацією”);

– виступав за консолідацію українських національно-патріотичних сил різних держав (“доки Українці співзвучного світогляду не будуть вести однокової щодо мети і пляну політики в варшавському соймі, румунському парламенти, в совітських урядах, на Вкраїні й Кубані, доти ще рано говорити про соборну Україну”);

– застерігав від загрози формальної соборності (“Механічна “соборність” під Москвою (про що мріють нео-москвофіли) не означає дійсної суспільно-психологічної й культурно-господарської соборности, отож то, коли б Москва й “об'єднала” зброєю українські землі, то це не значить, що Українці об'єднали б усі свої сили, проти “єдиного” ворога – Москви”);

¹⁷ С. Рудницький, “Галичина та Соборна Україна”, *Чому ми хочемо самостійної України?* (Львів: “Світ”, 1994): 382–384, 403.

– попереджав, що співпраця з “окупантом” шкодить процесу формування соборної держави (“Орієнтація” на одного з наших ворогів – це смерть для ідеї суверенності українських інтересів. Служба хоч би невеликої групи Українців одному з окупантів – це збезсилення цілої нації... Маючи допомогу від “соборного” українства, місцеві українські сили повинні бути в стані напруженої боротьби проти “свого” окупанта”);

– вважав, що ключовою умовою створення соборної української держави є формування єдиної національної свідомості (“Для створення української національної свідомості абсолютно потрібне признання й одчуження всеукраїнської єдності, цебто, соборності: політичної (об’єднання співзвучних елементів у єдині всеукраїнські партії), релігійної (створення єдиної автокефальної церкви), культурної (створення єдиних для всієї України культурних установ і підприємств), економічної (ведення плянкової всеукраїнської економічної політики), а що аж пізніше з’явиться дійсне, глибоке, щире прямування до соборництва державного”)¹⁸.

Концептуальні протиріччя в українській політичній думці стосовно перспектив суверенного національного розвитку та підходів у цьому контексті до гасел державності та соборності чітко охарактеризовано на сторінках еміграційного календаря “Дніпро” за 1923 р.: “В єдиному таборі борців за ідеали єдиної української нації утворилися дві фракції”. Одна частина (перш за все прибічники М. Грушевського та В. Винниченка) надавали перевагу соборності при тимчасовій відмові від усіх державних прав, інша (С. Петлюра та його оточення) категорично наполягала на пріоритетності здобути державність та вважала виправданими можливі тимчасові територіальні втрати¹⁹.

У цьому альтернативному контексті “що спочатку соборність чи державність?” і формувалися різні практичні підходи/моделі української еміграції до вирішення проблеми державотворення. Характеризуючи їх спектр, професор міжнародного права й історії української політичної думки Українського Вільного Університету М. Лозинський виокремлював наступні базові концептуальні ідеї: 1) Ідея примирення з Польщею ціною досягнення національно-територіальної автономії західноукраїнських земель до часу здійснення соборної української державності; 2) Ідея боротьби проти польської окупації під соборницьким протирадянським прапором боротьби проти всіх окупантів; 3) Ідея боротьби проти польської окупації під соборницьким антирадянським прапором об’єднання з Українською Соціалістичною Радянською Республікою²⁰.

¹⁸ М. Шаповал, *Шлях визволення. Суспільно-політичні нариси*. (Прага, Берлін: Видавництво “Нова Україна”, 1923), 39, 41, 44, 45.

¹⁹ О. Павлишин, ““Соборницька” ідея в дискурсі еміграційної історіографії української революції”, *Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи/ Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Матеріали міжнародної наукової конференції (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.)*. (Київ, 2014): 61–62.

²⁰ М. Лозинський, *З Новим Роком 1924. Теперішній стан будови Української Держави і задачі західно-українських земель*. (Женева, 1924), 20.

Такі погляди та підходи до вирішення проблеми соборності українських земель різко розкритикував представник консервативного напрямку історик В. Кучабський, який у своїй статті “На манівцях партикуляризму”, категорично виступив проти тези про дві різні “історичні місії” для двох частин України: для “Західної України здобуття української державності лише від Польщі, а для Наддніпрянської України лише від Московщини”, оскільки з неї випливає суперечність “галицького і наддніпрянського інтересів”. Крім того вчений підкреслював, що історичний досвід УНР 1920 р. чітко проілюстрував: “боротьба за державність проти Польщі є так само “місією” всієї України, як державницька боротьба проти Московщини”²¹.

В. Кучабський категорично виступав проти одночасного “виставлення на однакову висоту” ідей державності та соборництва. На його думку, думку цей крок ускладнював процес національно-політичне виховання широких народних мас, адже за відсутності суверенної держави, соборництво може реалізовуватися “лише в формі «соборної нагайки»”²². Історик був переконаний, що для українського народу провідним заклик є не гасло соборності, а гасло державності, яка у перспективі забезпечить соборність: “Є тільки одна форма соборності, яку сьогодні ми можемо й повинні плекати: соборність Духа нації, себто свідомість тожсамости всього народу в здобуттю нашої державності, де-б не явилась можливість її здобути, і готовність зречення з усякого «партикулярного інтересу» ради здобуття найвищої цілі – державності. Здобуття державності, яка своєю міццю принесе визволення всім поневоленим іще нашим землям, себто соборність, – ось провідне гасло соборного духа нації”²³.

Аналізуючи проблеми процесу державотворення, інший представник консервативного напрямку С. Томашівський, зазначав, що “боротьба за українську державу стала модною фразою і без неї сьогодні українському політи-кові стало б так само ніяково, як показатися межі людей.... без краватки”. У цьому контексті вчений надзвичайно критично ставився до оцінки визвольних змагань в Україні 1917–1921 рр.: “Як би у нас справді було таке саме розуміння держави, як у світі, то неможливо було б подумати собі таке божевілля, яке у нас скоїлось під кінець 1918 р., коли соборна Україна з регогом безумного розторошувала свою правдиву, велику й засібну державу”²⁴.

С. Томашівський докоряє галичанам за їх непослідовність у процесі державотворення: “Галичани ж, які три роки тому летіли у пропасть і всю країну туди тягли в ім’я єдиної, неподільної і соборної України, сьогодні поділені: одні відреклись не тільки соборної, а й цих українських земель, які разом із Галичиною, ділять одну важку долю; а другі – інші служать досі в ролі лакеїв і камльотів у

²¹ Василь Кучабський, “На манівцях партикуляризму”, *Літопис політики, письменства і мистецтва*, кн. 2, зшиток 14. (Берлін, 1924), 211.

²² Там само, 212.

²³ Та само, 213.

²⁴ С. Томашівський, *Під колесами історії*, вид. 2. (Нью-Йорк: Булава, 1962), 24–25.

тих, що торгували їх рідною землею. Одним словом – поняття України мало має спільного з географією, а ще менш з геополітикою”²⁵.

Заочно вступаючи у діалог “Що важливіше соборність чи державність?”, що розгорнувся в українській еміграційній політичній думці, вчений надзвичайно критично ставиться до пріоритету гасла здобуття державності. “Держава”, акцентує С. Томашівський, – ось те слово, яке загіпнотизувало нашу суспільність, з якої 0.999 не тямить нічого відносно дійсного значення і ваги цього слова... І невже державність сама по собі має бути цілю національних змагань і національної політики? Авжеж що ні!” Вважаючи, що державність є тільки формою, “в якій національні сили найкраще можуть розвинути”, вчений переконаний, що на тому етапі “коли ся форма недосяжна”, слід сконцентрувати зусилля “не в напрямі погоні за недосяжним”, а націлити їх на перспективу “на творення реальних вартостей економічних, культурних, со-ціальних, моральних, які дозволили б нам, коли прийде слухний час, здати інакше іспит національно-політичної зрілості, ніж сим разом. А сей момент не буде ні завтра, ні позавтра”²⁶.

Своє специфічне уявлення про формування української соборності мав і фундатор консервативного напрямку – В. Липинський. Розглядаючи цей процес та механізм його реалізації, вчений попереджав про можливі проблеми та вказував шляхи їх вирішення:

– застерігав від механічного об’єднання українських земель враховуючи їх геополітичне становище і суттєві культурні відмінності, що склались історично (“Ріжні модні тепер у нас спроби механічного об’єднання України при помочі “соборних” словесних декламацій тільки підкреслюють ці різниці і кінчаються збільшенням взаємного недовір’я і взаємного нерозуміння”);

– попереджав про можливі негативні наслідки силового об’єднання (“Ще більшою катастрофою може скінчитись культурна централізація України поліційними засобами ...”);

– визначив умови та наслідки “гармонійної” соборності (“Соборність може бути досягнена тільки гармонійним взаємним перехрещуванням двох сил: досередкової сили – матеріально і морально авторитетної, єдиної і всенаціональної – центральної державної Влади, і відсередкової сили як найширших автономій поодиноких українських країв, спаяних в одну цілість цею сильною державною Владою. Тільки при існуванні цих двох сил – коли всіх українських людей буде притягати одна спільна столиця має статичністю і силою державної української Влади, і коли вони туди будуть привозити свої провінціальні культурні окремішності, плекані в поодиноких краях, а звідтам вивозити знайомість українських людей інших провінціальних культур – може наступити взаємне пізнання Українців, без якого всі «соборності» будуть лише порожнім звуком”²⁷).

²⁵ С. Томашівський, *Під колесами історії*, вид. 2, 25.

²⁶ Там само, 98.

²⁷ В. Липинський, *Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму (писані 1919–1926 рр.)*. (Нью-Йорк: Булава, 1954), 422.

З часом у пошуках альтернативних моделей українського державотворення політична думка під впливом історичних обставин дедалі більше почала радикалізуватися. Зрештою, на цьому ґрунті і сформувався націоналістичний табір осмислення суспільних процесів. Яскравим його представником був Д. Донцов – автор концепції інтегрального націоналізму. Одна із ключових проблем, якій приділяв увагу цей політик та філософ (як і значна частина діячів української політичної еміграції) – питання: “Що у процесі державотворення має пріоритет соборність чи державність?”. Досліджуючи цю проблему, він вдавався до аналізу історичних прикладів та аналогій. Зокрема, розглядаючи політику балканських слов’ян, які хотіли малу Сербію та малу Болгарію (перед 1912 р.) прилучити назад до Туреччини в ім’я “з’єднання”, Д. Донцов вказував, що пріоритет соборності над державністю є “наївним”²⁸. Ідеолог українського націоналізму визнавав лише незалежність реальною першоосновою та гарантією розбудови соборної держави: “тисячу разів не має рації той, хто понижує значення ідеї суверенності для реалізації ідеалу соборності”²⁹. У цьому контексті Д. Донцов надзвичайно критично ставився до галицького варіанту вирішення проблеми української соборної державності: “Взагалі в Галичині ідея самостійної державності не викристалізувалася в думках політичних ідеологів. Її заступає або вузький провінціалізм або т. зв. соборництво, яке драгоманівсько-грушевсько-соціалістично-хліборобську “федерацію” чи там “союз” заміняє просто ідеєю об’єднання з Росією за всяку ціну і з усякою Росією, і то не в цілях улегшення боротьби за суверенність ..., лише в цілях здійснення свого найвищого постулята – об’єднання з Вел. Україною всіх українських земель”³⁰.

Варто зазначити, що науковець категорично не сприймав моделі утворення української соборної держави на основі співпраці з радянською Росією: “І навіщо нам економічний та мілітарний союз із Росією? Коли для того, щоб в ім’я преславної програми “соборності” привести з поміччю Росії під московське ярмо Галичину, Буковину і Бесарабію, створюючи для Росії домінуюче становище в Європі і тим самим нас навіки їй закабальючи, то нащо всі ті фрази про Суверенну Українську Державу, написані ще до того з великої букви? Коли ж ні, то нащо ця московфільська фразеологія? Тим більше, що в наші часи “тісний союз” і “федерація” – це такі нюанси, що дуже скоро переходять один у другий?!”³¹.

У націоналістичному таборі політичної думки надзвичайно цікавими та оригінальними були підходи до соборного державотворення Ю. Липи. Цей автор виступав за кардинальну зміну геополітичних векторів та альтернатив України у процесі моделювання та створення власної держави. Ю. Липа відкидав

²⁸ Дмитро Донцов, *Підстави нашої політики та інші праці*. (Тернопіль: Крила, 2022), 140.

²⁹ Дмитро Донцов, “Мазепинський мир”, *Вибрані твори: у 10 т., т. 2: Культурологічна та історіософська есеїстика (1911–1939 рр.)*. (Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2012), 227.

³⁰ Дмитро Донцов, *Націоналізм*. (Львів: “Нове життя”, 1926), 62.

³¹ Дмитро Донцов, *Підстави нашої політики та інші праці*. (Тернопіль: Крила, 2022), 150.

традиційні та усталені погляди: “В кожному разі, це є несприймання і Сходу, і Заходу. В кожному разі – це боротьба за відвічну вісь українських земель: Південь – Північ і її утвердження між Балтією й Уралом. Та вісь зостається й надалі. Її справжнє утвердження при свідомій будові українського Роду, при уставленні Хати* – дуже важливе. Без опертя на півночі, без виходу на півдні нема можливостей розбудови цієї Хати. Геополітично беручи, для української державності є потрібні принаймні Чорне море і верхів’я Дніпра – в усякому разі, завжди південно-північна вісь”. Не відкидаючи термін “нація”, він визначав спільність українців поняттям “раса” і закликав до соборної єдності та консолідації українського етносу, висувуючи тезу про “расову солідарність”: “Нема іншої глибшої ідеї тепер, у часах тотальних воєн на знищення, як ідея расової солідарності... Расова солідарність – це не з’їзд, не зібрання, не арифметична сума груп, це відчуття організму раси. Відчуття неекзальтоване, відчуття не як вибух, а як тривалість. Вибух ентузіазму був на місці 1917 року, тепер нема чого його повторювати. Тепер на першому місці – відчуття расового організму, постійно загроженого ззовні”. На відміну від Д. Донцова, Ю. Липа по-іншому оцінював історичну роль та перспективу Галичини, він бачив у ній своєрідний український П’ємонт, регіон з якого може розпочатися визволення українського етносу від чужинців і об’єднання українських земель. “У теперішніх часах ніяка земля не дорівнює галицькій в одній дуже важливій стабілізаційній позиції української духовності: витворення добре вишліфованого типу українського громадяни-на, свідомого своїх прав і обов’язків, і хоч не з мальовничим, але дуже глибоким українським солідаризмом”³².

Яскравим представником націоналістичного напрямку політичної думки 20–30 рр. ХХ ст. був М. Сціборський. У своїй праці “Націократія” (1935) він чітко сформулював базові програмні засади націоналізму у боротьбі за українську державність:

– Існування власної соборної держави – ключова умова збереження та розвитку нації (“Життя а його духовими двигунами й протилежними інтересами накидає нації свій залізний закон; згідно з ним передумовою її здоров’я, сили й поступу є державна соборність. Без цього загрожує нації розшматування й руїна”).

– У боротьбі за об’єднання українських земель націоналізм протистоїть “історичним ворогам” – москофільству комуно-соціалістів та гетьманців і полонофільству ундо-уенерівщини (“Свідомий величезного значіння об’єднання всіх земель Української Нації, як головної підстави її здорового існування – він [націоналізм – О. Б.] протиставить цим групам концепцію власних сил нації й

* За Ю. Липою, Хата – це своєрідний еквівалент державності (“Хата” – це ідеал українського патріотизму... “Поняття краю як Родина, як Хати, як Дому”).

³² Ю. Липа, *Всеукраїнська трилогія, в 2 т., т. 1: Призначення України*. (Київ: МАУП, 2007), 285–286, 304, 312.

національної революції, змагаючись за здобуття Самостійної, Соборної Держави, що є центральним пунктом його політичної програми”).

– Основний інструмент націоналізму у боротьбі за соборну державність – це національна революція (“Свою визвольну акцію український націоналізм базує на національній революції. Її зміст, методи й завдання він виводить із сучасного стану розшматованої поміж кількома окупантами Української Нації. Для українського націоналізму є аксіомою, що доки не буде змінене сучасне положення нашої нації, доти вона все буде загрожена в своєму розвитку та існуванні... закон її буття лежить тепер тільки в непримиримій боротьбі за свою державну самостійність і соборність. Це історичне завдання – через послідовні етапи підготовки визвольної боротьби, збройного здобуття й упорядкування самостійної держави – здійснить національна революція”)³³.

Отже, у 20–30-х роках ХХ ст. українська політична думка формувалась під впливом соціально-психологічних та геополітичних наслідків поразки у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. Її характерними рисами були: розвиток різновекторних конкуруючих напрямів, які суттєво відрізнялись один від одного методологічними підходами, критеріями оцінки історичних процесів у ході пошуку альтернативних концепцій державотворення; активна участь безпосередніх акторів подій української революції у спробах з’ясувати причини невдач та помилок державотворення та визначити його перспективні шляхи та моделі; жанрова різноманітність осмислення ключових проблем державотворчого процесу (від газетних публікацій – до наукових монографій); гостра полемічна боротьба; суттєвий вплив на формування державотворчих концепцій суб’єктивності та заангажованості; відчутне домінування у суспільних поглядах зовнішніх факторів та політичної кон’юнктури над ідеологічними постулатами; прогресуюча радикалізація політичного мислення. Однак, хоча у цей час політики та науковці по-різному осмислювали та оцінювали процес українського державотворення, все ж у більшості випадків вони вбачали основну мету національного руху у створенні соборної держави.

³³ М. Сціборський, *Націократія*. (Вінниця: ДП “Державна картографічна фабрика”, 2007), 71, 91.

THE DEVELOPMENT OF STATE-CONCILIAR IDEAS IN UKRAINIAN POLITICAL THOUGHT OF THE 20s AND 30s 20TH CENTURY

Oleksandr BOYKO

Nizhyn Gogol State University
Department of History of Ukraine
e-mail: adb1958@ukr.net
ORCID ID: 0009-0000-4697-8555

The article investigates the evolution of the *sobornist* (state and national conciliarism) concept within the political thought of Ukraine during the 1920s and 1930s, examining its fundamental characteristics and features in relation to the historical and socio-cultural development of the time. It analyzes the state-building concepts formulated across various ideological currents. Ukrainian political thought in this period was shaped by the socio-psychological and geopolitical aftermath of the defeat in the liberation struggles of 1917–1921. Notably, this era was marked by the emergence of mutually exclusive trends, differing significantly in their methodological approaches and evaluative criteria for historical processes, as well as in their pursuit of alternative state-building models.

A crucial element of this discourse was the active involvement of participants in the Ukrainian revolution, who engaged in analyzing the causes of their defeats and errors in state-building, seeking to determine viable paths for future development. The study further explores the genre diversity of discourse surrounding state-building, ranging from newspaper articles to scholarly monographs, underscoring the intensity of intellectual debate and polemics within political and academic circles.

The formation of state-building concepts was deeply influenced by the subjectivity and biases of the authors, as well as by the dominance of external factors and political circumstances, which often overshadowed ideological principles. Concurrently, there was a progressive radicalization of political thought, reflecting the intensification of social and political contradictions. Despite the varying interpretations and assessments of the Ukrainian state-building process, the majority of political figures and scholars of the time identified the establishment of a unified Ukrainian state as the primary goal of the national movement, positioning it as a central tenet of their worldview and political agenda.

Keywords: conciliarism, political thought, Ukrainian statehood, idea, concept, politics, controversy, criteria, interwar period.

REFERENCES

- Bochkovskiy, O. *Vstup do natsiolohii*. Miunkhen, 1991–1992, 338. (in Ukrainian)
- Dontsov, D. *Natsionalizm*. Lviv: “Nove zhyttia”, 1926, 225. (in Ukrainian)
- Dontsov, D. *Pidstavy nashoi polityky ta inshi pratsi*. Ternopil: Kryla. 2022, 368. (in Ukrainian)
- Dontsov, D. “Mazepynskiy myr”, *Vybrani tvory [Tekst]: u 10 t., t. 2: Kulturolohichna ta istoriosofska eseistyka (1911–1939 rr.)*. Drohobych: VF “Vidrodzhennia”, 2012. 225–229. (in Ukrainian)
- Drobot, I. *Transformatsii ukrainskoi derzhavno-sobornytskoi idei (1920–1930-ti roky)*. Kyiv: FADA, LTD, 2002, 343. (in Ukrainian)
- Eikhelman, O. *Proiekt Konstytutsii – osnovnykh derzhavnykh zakoniv – Ukrainskoi Narodnoi Respubliki*. Kyiv-Terniv: Vyd-vo S.U.D., 1921, 96. (in Ukrainian)
- Eikhelman, O. “Stan suchasnoi diplomatii”, *Vyzvolennia*, No. 5–8. Praha: B.v., 1921, 113–118. (in Ukrainian)
- Havryliv, I. *Zakhidna Ukraina u 1921–1941 rokakh: narys istorii borotby za derzhavnist: monohrafiia*. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki, 2012, 472. (in Ukrainian)

- Hrushevskiy, M. "Do shan[ovnykh] zemliakiv v Amerytsi". *Tvory: u 50 t., t. 4, kn. 2*, redkol.: P. Sokhan (holov. red.), I. Hyrych ta in. Lviv: Vydavnytstvo "Svit", 2013, 328–332. (in Ukrainian)
- Hrushevskiy, M. "Lysty do molodi (Pamiaty naidorozhchych uchenykyv i druziv: Ivana Dzhydzhory i Mykoly Fediushky-Yevshana)" *Tvory: u 50 t., t. 4, kn. 2*, redkol.: P. Sokhan (holov. red.), I. Hyrych ta in. Lviv: Vydavnytstvo "Svit", 2013, 288–302. (in Ukrainian)
- Hrushevskiy, M. "Ukrainska partiia sotsialistiv-revoliutsioneriv ta yii zavdannia. Zamitky z pryvodu debat na konferentsiiakh zakordonnykh chleniv partii", *Tvory: u 50 t., t. 4, kn. 2*, redkol.: P. Sokhan (holov. red.), I. Hyrych ta in. Lviv: Vydavnytstvo "Svit", 2013, 57–95. (in Ukrainian)
- Kulchytskyi, S. *Ukraina mizh dvoma viinamy (1921–1939 rr.)*. Kyiv: Vydavnychi Dim "Alternatyvy", 1999, 336. (in Ukrainian)
- Kuchabskyi, V. "Na manivtsiakh partykuliaryzmu", *Litopys polityky, pysmenstva i mystetstva, kn. 2/14*. Berlin, 1924: 211–213. (in Ukrainian)
- Lozynskiy M. Z Novym Rokom 1924. Teperishnii stan budovy Ukrainskoi Derzhavy i zadachi zakhidno-ukrainskykh zemel. Zheneva, 1924. 76. (in Ukrainian)
- Lypa, Yu. *Vseukrainska trylohiia: t. 1: Pryznachennia Ukrainy*. Kyiv: MAUP, 2007, 336. (in Ukrainian)
- Lypynskiy, V. *Lysty do brativ-khliborobiv: pro ideiu i orhanizatsiiu ukrainskoho monarkhizmu (pysani 1919–1926 rr.)*. Niu-York: Bulava, 1954, 470. (in Ukrainian)
- Mirchuk, P. *Narys istorii Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv, t. 1: 1920–1939*. Miunkhen; London; Niu-York: "Ukrainske Vydavnytstvo", 1968, 641. (in Ukrainian)
- Pavlyshyn, O. "«Sobornytska» ideia v dyskursi emihratsiinoi istoriografii ukrainskoi revoliutsii", *Ukraina na istoriografichnii mapi mizhvoiennoi Yevropy / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Miunkhen, Nimechchyna, 1–3 lypnia 2012 r.)*. Kyiv, 2014: 59–73. (in Ukrainian)
- Politychna istoriia Ukrainy. XX stolittia: U 6 t., t. 5 Ukrainci za mezhamy U PCP (1918–1940)*. Redkol.: 50 I. f. Kuras (holova) ta in. Kyiv: Heneza, 2003, 720. (in Ukrainian)
- Potulnytskyi, V. *Istoriia: ukrainskoi nolitolohii (Kontseptsii derzhavnosti v ukrainskii zarubizhnii istoryko-politychnii nauci)*. Kyiv: Lybid, 1992, 232. (in Ukrainian)
- Rudnytskyi, S. "Halychyna ta Soborna Ukraina", *Chomu my khochemo samostiinoi Ukrainy?* Lviv: Svit, 1994, 350–411. (in Ukrainian)
- Shapoval, M. *Shliakh vyzvolennia. Suspilno-politychni narysy*. Praha, Berlin: Vydavnytstvo "Nova Ukraina", 1923, 70. (in Ukrainian)
- Stsiborskyi, M. *Natsiokratiia [Tekst]*. Vinnytsia: DP "Derzhavna kortografichna fabryka", 2007, 106. (in Ukrainian)
- Tomashivskiy, S. *Pid kolesamy istorii, vyd. 2*. Niu-York: Bulava, 1962, 112. (in Ukrainian)
- Zashkilniak, L. "Ukraina i Polshcha v XX stolitti: vid konfliktiv do porozuminnia", *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. No. 17, 2008: 3–18. (in Ukrainian)

ЛОКАЛЬНА ІСТОРІЯ

LOCAL HISTORY

УДК: 796(477)

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4530>**ТУРНІРНА ПРАКТИКА ПЕРШОГО ЛЬВІВСЬКОГО
ШАХОВОГО МАЙСТРА ІГНАЦІЯ ФОН ПОПЕЛЯ
ДО ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ****Володимир КАЧМАР**Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра новітньої історії України імені Михайла Грушевського
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: wkachmar13@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4026-7642**Назар МЕЛЬНИК**Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра новітньої історії України імені Михайла Грушевського
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: g4299032@gmail.com
ORCID ID: 0009-0004-9391-019X

У статті розглянуто основні шахові турнірні досягнення до Першої світової війни першого львівського шахового майстра – Ігнація фон Попеля. Львівський майстер приймав участь, як у місцевих, так й міжнародних шахових турнірах. За своїм значенням кожна участь Ігнація фон Попеля у шахових турнірах визначалася рівнем його шахової майстерності. Не менш важливим був обмін шаховими знаннями різних шахістів, особливо цей аспект був важливим для розвитку шахового руху у Львові. Не всі львівські шахісти мали змогу брати участь у турнірах такого рівня, тож, принаймні, зіграти з шахістом рівня Ігнація фон Попеля дозволяло відчувати всю серйозність підготовки шахістів міжнародного рівня. Молоді львівські шахісти, які в подальшому досягали високих шахових здобутків, часто контактували з львівським майстром для вдосконалення власних шахових навичок.

З'ясування проблеми, порушеної у статті, це важливий етап у шаховій історії Львова. Ігнацій фон Попель – це перший львівський шахіст, який здобув високі шахові досягнення на міжнародному рівні. Майстерність, яку він демонстрував на шахівниці, дозволила зацікавити шаховим ремеслом не одне покоління шахістів.

Ключові слова: Ігнацій фон Попель, шахи, шахова історія Львова, міжнародні шахові конгреси, шахові турніри.

Львів здавна демонструє себе, як шахову столицю України з багатовіковою історією. Найвідомішими успіхами львів'ян на шаховій міжнародній арені стали перемоги Василя Іванчука, Марії та Анни Музичук, Олега Романишина, Адріана Михальчишина. Однак, становище львівських шахів наприкінці австрійського періоду залишається чи не найбільшою загадкою історії шахів в Україні. Маловідомі процеси розвитку шахової думки у Львові до 1914 року залишаються такими, з огляду на недостатню вивченість шахових персоналій Львова того часу. Львів, як і будь-яке шахове місто, здавна славилася великою кількістю

сильних шахістів. Великий вплив у період становлення шахової майстерності у Львові до 1914 року здійснили низка шахістів, таких як: Александер Ян Осуховський, Казимир Вейдліх, Оскар Піотровський, Шимон Ашкенази, Кароль Іжиковський та Тадеуш Буюк. Однак, серед них традиційно виділявся Ігнацій фон Попель. Він зарекомендував себе не тільки сильним шахістом Львова, але й майстром міжнародного рівня.

Ігнацій фон Попель народився 27 липня 1863 року у м. Дрогобич. Походив з родини аристократів з графським титулом (австр. von; пол. hrabia). Академічну освіту (правника) розпочав в університеті Граца. У 1889–1892 роках навчався на юридичному факультеті Ягеллонського університету. Збережені відомості свідчать про те, що він мав звання нотаріуса, хоча за своєю вченою професією не працював тривалий час¹.

Багаторічну шахову кар'єру Ігнацій фон Попель розпочав на початку 80-х років XIX ст. у Львові. Через кілька років переїхав до Кракова, де належав до найсильніших шахістів кав'ярні Рехмана². Ця кав'ярня за значенням була подібною до Віденської кав'ярні у Львові: місцем зібрання найсильніших шахістів міста до заснування місцевого шахового клубу.

У другій половині 80-х років XIX ст. Ігнацій фон Попель прибув до Відня. У 1886 році він виступив у невеликому турнірі місцевого клубу, в якому не досяг значного успіху, посівши лише 10 місце. Цілком можливо, що це було пов'язано з низьким рівнем його гри, який він демонстрував на той момент. Але, вже наступного 1887 року Ігнацій фон Попель завоював титул віце-чемпіона “Шахового товариства Глейзера” (Glaser Schachgesellschaft). У турнірі його перевершив лише австрійський шахіст Йоганн Бергер, який посів I місце. Подальші три роки Ігнацій фон Попель брав участь у невеликих віденських шахових турнірах. У 1888 році у Відні серед 11-ти учасників Ігнацій фон Попель завоював II місце, набравши 13 очок у 20 партіях. У цей період він працював бібліотекарем у місцевому центральному шаховому клубі³.

У 1889 році Ігнацію фон Попелю випала можливість зіграти з легендою світових шахів, майбутнім другим чемпіоном світу – Еммануїлом Ласкером. Партія була зіграна у Берліні під час проведення німецьким майстром сеансу одночасної гри. Вона закінчилася перемогою львівського шахіста, який на 21-му ході оголосив мат з надзвичайно красивою жертвою ферзя⁴.

У 1889 році він брав участь у VI конгресі Німецького шахового союзу, який проходив у Бреслау (нині – Вроцлав) протягом 14–27 липня. Організатори

¹ Tadeusz Wolsza, *Arcymistrzowie, mistrzowie, amatorzy... Słownik biograficzny szachistów polskich*. Т. 5. (Warszawa: DiG, 2007), 89.

² Władysław Litmanowicz i Jerzy Giżycki, *Szachy od A do Z*, Т.2, “N-Z”. (Warszawa: Sport i Turystyka, 1987), 935.

³ Wolsza, *Arcymistrzowie, mistrzowie, amatorzy...* Т. 5, 89–98.

⁴ Адріан Михальчишин, *Львів – шахова столиця України* (Львів: Свросвіт, 2016), 13.

кваліфікували Ігнація фон Попеля в основний турнір “В”, який був другим по силі складу учасників. Основний турнір був поділений на дві частини, після чого переможці грали фінальний матч. Ігнацій фон Попель, будучи у складі другого турніру, набрав 5,5 очок з 9 та поділив III–IV місце, що гарантувало йому вихід до фінального етапу⁵.

У фінальному турнірі Ігнацій фон Попель поділив V–VI місце з німецьким шахістом Ліпке. За додатковими показниками львівський шахіст зайняв VI місце та отримав приз у розмірі 50 М (Німецька золота марка). У турнірі прізвища шахістів-гравців записували з назвою міста, яке вони представляють. Ігнацій фон Попель представляв на даному конгресі Німецького шахового союзу місто Грац⁶, у якому на той час навчався в університеті.

Під час шахового конгресу в Бреслау, впродовж дня 27 липня, було зіграно три консультаційні партії. Вони проводилися за командним принципом “три проти трьох”, виступали троє шахістів проти такої ж команди. Третю партію провели гравці основного турніру: Ліпке, д-р Зегер і Штайф проти Ласкера, Мендельсона та Попеля. Ця партія завершилася нічиєю⁷.

Наступним турніром з участю Ігнація фон Попеля став Меморіал Ігнаца фон Коліша у Відні 1890 року, який розпочався 5 січня у приміщеннях Віденського шахового товариства (за адресою: Reichsrathsstrasse 13) з такими одинадцятьма учасниками: А. Альбін, Дж. Г. Бауер, А. Чанк, Б. Енгліш, Б. Флейсіг, Ю. Хольцварт, Г. Марко, д-р Ф. Майтнер, І. фон Попель, Ж. Шварц та М. Вайс⁸. Оскільки кожен учасник повинен був зіграти один з одним по дві партії, турнір тривав чотири місяці. Ігрові дні – понеділок і п’ятниця з 7:00 до 11:00, а в неділю та святкові дні – з 16:00 до 20:00. Регламент партій: година на 20 ходів. Внесок становив 20 фунтів⁹. Турнір відбувався дуже несприятливо для Ігнація фон Попеля. Зігравши чотири партії з А. Альбіном, А. Чанком, Б. Флейсігом та Г. Марко, львівський шахіст не здобув жодного очка, програвши всі партії. Ігнацій фон Попель покинув турнір достроково¹⁰.

На наступному турнірі в Німеччині він досяг кращих успіхів. Ігнацій фон Попель взяв участь у VII конгресі Німецького шахового союзу, який відбувався у м. Дрезден у 1892 році. Для учасників, які не були членами Німецького шахового союзу, денні квитки коштували 1 марку, а квитки на конгрес (дійсні на час проведення конгресу) – 10 марок. Ігнацій надіслав свою заявку на участь у конгресі, представивши себе шахістом з Кракова¹¹.

⁵ “Sechster Congress des Deutschen Schachbundes zu Breslau (14–27 Juli 1889)”, *Deutsche Schachzeitung*, 8 (1889).

⁶ Так само.

⁷ “Vermischtes”, *Deutsche Schachzeitung*, 10 (1889).

⁸ “Rundschau”, *Deutsche Schachzeitung*, 1 (1890).

⁹ “Rundschau”, *Deutsche Schachzeitung*, 12 (1889).

¹⁰ “Rundschau”, *Deutsche Schachzeitung*, 2 (1890).

¹¹ “Rundschau”, *Deutsche Schachzeitung*, 6 (1892).

Ігнацій фон Попель брав участь у I групі основного турніру із трьох дійсних. Він завершив цей етап, поділивши I–III місце та набравши 5 очок з 6, не зазнавши жодної поразки. Шахіст пройшов відбір до фінальної групи, до якої увійшли по троє переможців із попередніх груп. Остання група була сильніша, тому Ігнацію фон Попелю було важче боротися з учасниками. Львівський шахіст набрав 3,5 очка з 8 партій, що гарантувало йому 7 місце з 9 учасників-фіналістів та приз у розмірі 50 німецьких марок¹².

Наступні турніри від 1894 до 1896 років Ігнацій фон Попель провів у Львові. У 1894 році, коли утворювався Львівський шаховий клуб (далі – ЛШК), він був присутнім на відкритті львівського шахового осередку. 25 листопада 1894 року клуб відкрив своє перше приміщення у “Гранд-готелі”. Тоді ж були зіграні показові партії за участю Ігнація фон Попеля. Він зіграв партію проти Юліуша Клеєберга. Результат невідомий. Невдовзі найкращі шахісти Львова зіграли два гандикап-турніри, 2 та 9 грудня відповідно. Ігнацій фон Попель, як найсильніший гравець, грав з кожним суперником з форою (без пішака та права першого ходу). В обох випадках досить несподівано перемогу здобув Александер Ян Осуховський, а четверте і третє місце поділив Ігнацій фон Попель¹³.

У березні 1895 року у Львові відбувся перший чемпіонат ЛШК. Ігнацій фон Попель був явним фаворитом турніру і впевнено переміг. З кожним шахістом він зіграв по дві партії (білими та чорними), здобув над суперниками перемоги 1,5–0,5 або 2:0, не програвши ні разу. Загалом Ігнацій фон Попель набрав 10,5 очок у 12 партіях¹⁴. Офіційно після цього турніру Ігнацій фон Попель отримав звання першого чемпіону ЛШК та негласний титул першого шахового чемпіона Львова.

Черговий турнір ЛШК відбувся у березні 1896 року, у якому знову переміг Ігнацій фон Попель. Переможець набрав 9,5 очка в 12 партіях, програвши лише одну партію Казимиру Вейдліху¹⁵.

У 1896 р. Ігнацій фон Попель зіграв у двох міжнародних шахових турнірах в Айзенах (Німеччина) та Будапешті (Угорщина). В Айзенах впродовж 19–30 липня 1896 року відбувався X конгрес Німецького шахового союзу. Ігнацій фон Попель виступив дуже успішно, поділивши II–III місце з Зухтінгом Гюго, набравши 10 очок з 14 партій¹⁶.

Від 4 по 28 жовтня 1896 року Будапештський шаховий клуб, очолюваний Гезою Мароци, організував шаховий турнір у рамках Тисячолітньої мистецької виставки у Будапешті, присвяченої відзначенню 1000-річчя завоювання Угорщини

¹² “Ergebniss des Meisterturniers zu Dresden. Siebenter Kongress des Dresdener Schachbundes vom 17–30. Juli 1892”, *Deutsche Schachzeitung* 8 (1892).

¹³ Wolsza, *Arcymistrzowie, mistrzowie, amatorzy...* Т. 5, 91.

¹⁴ Так само.

¹⁵ Так само.

¹⁶ “Eisenach 1896 (1)”. edochess.ca. 30 липня, 2023: <http://www.edochess.ca/tournaments/t547.html>.

легендарним королем Арпадом у 896 році. Серед учасників були визнані майстри, такі як Зігберт Тарраш, Михайло Чигорин і Давид Яновський, а також молоді шахові зірки – Гаррі Нельсон Пільсбері та Карл Шлехтер. Мароци вдалося забезпечити розкішне місце проведення та чудове фінансування заходу. Австрійський імператор Франц-Йосиф пожертвував орендну плату за монументальний ресторан-зал “Pest Vigady”, головної розважальної будівлі Будапешта. Імператор також подарував 12-кілограмовий цільний срібний кубок, статую “Крилата Перемога”. Барон Альберт фон Ротшильд надав 1000 крон, а відомий дослідник граф Єно Зіхі – 600 крон для призового фонду¹⁷. Також участь у турнірі в Будапешті взяв львівський шахіст Ігнацій фон Попель¹⁸ (фото 1).

**Фото 1. Ігнацій фон Попель (стоїть перший справа)
на міжнародному шаховому турнірі у Будапешті 1896 року**
(Джерело: доступ отримано 5 січня 2024, <https://www.chesshistory.com/winter/extra/maroczy.html>)

Однак турнір для нього виявився вельми невдалим. Причиною цього, очевидно, був надто сильний склад учасників. Він виграв лише 2 партії з 12, за що удостоївся “почесного” останнього місця. Однак ці дві партії він виграв у всесвітньо відомих шахістів: Георга Марко та Карла Шлехтера, останній поділив IV–V місце¹⁹.

Наступним турніром Ігнація фон Попеля був виступ на Міжнародному шаховому конгресі у Берліні впродовж 13 вересня – 4 жовтня 1897 року. На

¹⁷ “Budapest (1896)”. chessgames.com, отримано доступ 27 жовтня 2019: <https://www.chessgames.com/perl/chess.pl?tid=79316>

¹⁸ “Wiadomości ze świata szachowego”, *Tygodnik Ilustrowany*, 43 (1896).

¹⁹ “Wiadomości ze świata szachowego”, *Tygodnik Ilustrowany*, 44 (1896).

сторінках німецького шахового журналу “Deutsche Schachzeitung” подано фотографію учасників конгресу, серед яких бачимо Ігнація фон Попеля (фото 2).

Der Berliner Schachcongress 1897.

**Фото 2. Ігнацій фон Попель (стоїть у другому ряді зверху третім зліва)
на Берлінському шахову конгресі у 1897 р.
(Джерело: Deutsche Schachzeitung, Leipzig 1897)**

Львівський шахіст брав участь у I групі основного турніру. Ігнацій фон Попель завершив цей етап, набравши 9 очок, не програвши жодної партії та поділивши I–II місце з Діркком Блейкмансом, неофіційним чемпіоном Нідерландів²⁰. Такий результат дозволив йому взяти участь у фіналі основного турніру. Львівський шахіст виграв заключну частину, набравши 6,5 очок з 8, зазнавши поразки лише від шахіста литовського походження – Арведа Генріхсена²¹. За цей успіх Ігнацій фон Попель був удостоєний звання майстра, що дозволяло брати участь у найкращих міжнародних шахових турнірах. На той час це було найвище шахове звання, не враховуючи звання чемпіона світу з шахів.

Наступного року Ігнація фон Попеля було запрошено у турнір майстрів XI шахового конгресу Німецького шахового союзу у Кельні, де грали найсильніші шахісти того часу. Турнір відбувся впродовж 1–19 серпня 1898 року. Цей захід пам’ятний ще тим, що у ньому Попель вперше офіційно представив шаховий Львів на міжнародній арені. На турнір прибули такі шахісти: Альбін (Відень), Бергер (Грац), Бурн (Лондон), Чароусек (Угорщина), Кон (Берлін), Фріц (Альсфельд), др. фон Готшаль (Герліц), Генріхсен (Кіль), Яновський (Париж),

²⁰ “Internationaler Berliner Schachcongress”, *Deutsche Schachzeitung*, 9 (1897).

²¹ Там само.

фон Попель (Львів, Галичина), Шаллоп (Штегліц поблизу Берліна), Шифферс (Санкт-Петербург), Шлехтер (Відень), Шовальтер (Кентуккі, США), Стейніц (Нью-Йорк), Чигорин (Санкт-Петербург)²².

Ігнацій фон Попель виступив досить успішно на турнірі майстрів, враховуючи сильний склад учасників. Він набрав 7 очок з 15 партій, поділивши X–XI місце з Еммануїлом Шифферсом, однак в особистій зустрічі львівський майстер виявився сильнішим. Попель продемонстрував помітний прогрес після турніру у Будапешті (1896 р.). Найбільшим досягненням Ігнація фон Попеля у Кельні стала перемога в партії з Давидом Яновським, провідним шахістом Європи й учасником матчу за чемпіонство світу. На жаль, на турнірі було лише 9 перших призових місць, тому приз за турнір Ігнацій фон Попель не отримав²³.

Наступним міжнародним турніром був Другий Меморіал Ігнаца фон Коліша у Відні 1899–1900 рр. з 18 грудня по 4 січня. У турнірі взяло участь 12 шахістів. Ігнацій фон Попель закінчив турнір на IX місці²⁴, набравши 4,5 очка з 11 партій, також він отримав приз у розмірі 100 крон. Львівський майстер виступив явно не найкраще, однак зіграв досить непогано проти сильних шахових майстрів: з переможцем турніру Гезою Мароци він зіграв в нічию, а видатного шахового теоретика Семена Алапіна йому вдалося перемогти. Віденський шаховий часопис подає коментар про львівського майстра та підкреслює його серйозну самопідготовку до шахового турніру: “Попель ... також є тонким аналітиком, який носить результати своїх досліджень із собою в маленькій книжці, щоби час від часу швидко переглядати свої загадкові записи”²⁵.

У 1900 році Ігнацій фон Попель виступив на XII конгресі Німецького шахового союзу у Мюнхені, який проходив з 22 липня по 18 серпня. Львівський шахіст взяв участь у турнірі майстрів серед 16 шахістів. Ігнацій фон Попель вкотре не досягнув призового місця. Тоді він поділив XI–XII місце з Германом фон Готшалем, набравши 6,5 очок з 15 партій. Основними досягненнями цього турніру для Ігнація фон Попеля стали: чергова перемога над Давидом Яновським та нічії проти Гези Мароци, Георга Марко та Вільгельма Кона, всі названі шахісти стали призерами цього конгресу у Мюнхені²⁶.

Після успішного проведення першого міжнародного шахового турніру майстрів у Монте-Карло (1901) організатори Андрій Дадіан і Жуль Арну де Рів'єр зібрали для наступної події ще більше учасників. Двадцять два найкращих шахісти світу були запрошені до участі у турнірі, який був організований за круговою системою та відбувався з 1 лютого по 12 березня у Монте-Карло у 1902 році. Контроль часу на партії був таким: дві години на 30 ходів, а надалі по годині на кожні 15 ходів. Формат турніру був наступний: гра в одне коло (всі

²² “Rundschau”, *Deutsche Schachzeitung*, 8 (1898).

²³ “Rundschau”, *Deutsche Schachzeitung*, 9 (1898).

²⁴ “Na światowym turnieju w Wiedniu”, *Gazeta Lwowska*, 10 січня 1900.

²⁵ “Das Wiener Schachturnier”, *Wiener Schachzeitung*, 1 (1900).

²⁶ “Congress des Deutschen Schachbundes”, *Wiener Schachzeitung*, 8/9 (1900).

проти всіх). Підрахунок очок за партію був вельми специфічним: за перемогу – 1 очко, за поразку – 0, але нічия вираховувалась за таким принципом: за нічию дається $\frac{1}{4}$ очка та повторна гра, якщо повторна гра завершується перемогою – то дається $\frac{3}{4}$ очка; якщо повторна гра завершується нічиєю – то дається $\frac{3}{4}$ очка; якщо повторна гра завершується поразкою – то залишається $\frac{1}{4}$ очка²⁷. Як представник світової шахової еліти був також запрошений львівський майстер Ігнацій фон Попель.

Турнір завершився не найкращим чином для Ігнація фон Попеля. Він посів XVI місце, набравши $7\frac{1}{4}$ очок. Оскільки призових місць офіційно було лише перших сім, то Ігнацій не отримав турнірного призу. Однак організатори та відомий лондонський шаховий аматор Науманн запропонували зробити “втішні” призи. Для цього було виділено 3500 франків, які розділили серед решти 13 учасників. Ігнацій фон Попель отримав за 16 місце 261 франк²⁸. Значним досягненням львівського майстра стала перемога над одним із найсильніших шахістів того часу всесвітньо відомим – Михайлом Чигориним. Варшавський журнал “Ілюстрований тижневик” (“Tygodnik Ilustrowany”) так пояснив шахові навички Ігнація фон Попеля: “Він чудово використовує помилки суперника та наполегливо займає позиції”²⁹.

Наступним шаховим турніром, де виступав Ігнацій фон Попель, був XIII конгрес Німецького шахового союзу в Ганновері. Він відбувався з 21 липня до 11 серпня 1902 року і був присвячений 25-річчю заснування Ганноверського шахового клубу. Участь у цьому турнірі для Ігнація фон Попеля стала найгіршим виступом на міжнародному рівні. Він зайняв останнє 18 місце серед майстрів, набравши 5 очок із 17 партій. Єдиним досягненням Ігнація фон Попеля на цьому турнірі була перемога над Генрі Ернестом Аткінсом, третім призером конгресу у Ганновері³⁰. Після такої невдачі він відмовився від подальших шахових подорожей Європою. Можливо, після поразки в Ганновері він дійшов висновку, що кар’єра професійного шахіста йому не під силу. Хтозна чи це була банальна випадковість, чи Ігнацій фон Попель, справді, виявився занадто слабким для суворих світових шахових лідерів. Однак, його не цікавила роль шахового гравця другого плану. Його амбіції були набагато вищими. Звідси і рішення повернутися до Львова. Зрозуміло, він знову став активним учасником ЛШК³¹.

Ігнацій фон Попель виступив у львівських шахових турнірах лише у 1904 році, саме у цей рік відбувся чемпіонат Львова. У турнірі брало участь семеро шахістів: Еміль Гросс, Оскар Хаєс, Кароль Іжиковський, Янський, Кікініс, Пенет та Ігнацій фон Попель. Ігнацій фон Попель завершив чемпіонат Львова третім,

²⁷ “Monte Carlo (1902)”. chessgames.com. отримано доступ 27 жовтня 27 2019: <https://www.chessgames.com/perl/chess.pl?tid=79267>

²⁸ “Das internationale Turnier in Monte Carlo”, *Deutsche Schachzeitung*, 3 (1902).

²⁹ “Szachy”, *Tygodnik Ilustrowany* 22 (1902).

³⁰ “Kongress des Deutschen Schachbundes”, *Deutsche Schachzeitung*, 8 (1902).

³¹ Tadeusz Wolsza, *Arcymistrzowie, mistrzowie, amatorzy...* Т. 5, 94.

набравши 7 очок та приз у 30 корон³². У 1904 році Попель зіграв у так званому “Турнірі чотирьох”. Ігнацій фон Попель аналогічно завершив його третім, однак невідомо яку кількість очок він зміг здобути³³.

Літом 1912 року Ігнацій фон Попель взяв участь у турнірі п’яти найсильніших шахістів Львова, що проходив у кав’ярні на площі Бернардинській, де щодня збиралися львівські шахісти. Результатом турніру став поділ першого та другого місця Оскаром Піотровським і Адольфом Хауке, останній правда з Кракова. Еміль Гросс посів третє місце, відстаючи від лідерів лише на 0,5 очка. За ними залишилися Казимир Вейдліх і Ігнацій фон Попель. Це свідчить про високий клас молодого покоління львівських шахістів³⁴.

До Першої світової війни Ігнацій фон Попель зіграв у ще одному львівському шаховому турнірі у червні 1914 року. Участь взяли 13 шахістів, серед яких був Попель, водночас він був одним з організаторів заходу. Для проведення турніру, через просторе приміщення, було обрано кав’ярню “Американська” (Amerykańska), власник якої пан Мошкович надав один просторий флігель та виділив на призи чималу суму в розмірі 300 корон³⁵.

Після отримання інформації про турнір у Львові, організатори вирішили розширити призовий фонд події завдяки пожертвам різних осіб. Пан Моргулець з Биткова вніс почесний приз у розмірі 40 корон за найкрасивішу гру. Александр Вагнер пожертвував залізничний атлас Європи на честь “Газети Вечірня” (Gazeta Wieczorna) за найкращий “Польський захист” у дебюті ферзевого пішака. Також краківський журнал “Польські шахісти” (Szachista Polski) виділив 50 корон для збільшення призового фонду. Усього було вручено 5 головних призів та 2 почесні нагороди. Грошові призи були розподілені наступним чином: I місце – 250 корон, II місце – 150 корон, III місце – 110 корон, IV місце – 80 корон, V місце – 50 корон. Внесок за участь склав 20 корон³⁶.

Турнір був організований так, щоб кожен учасник зіграв дві партії: одну білими, іншу – чорними. Зміна порядку гри відповідно до жеребкування була неможлива через різний розподіл особистих партій. Таким чином, учасники повинні були домовлятися між собою про графік партій, що впливало на нормальне проведення турніру. Перше коло завершилося 10 червня і планувалося, що турнір триватиме до кінця червня³⁷.

Достеменно відомо турнірне положення після першого зіграного кола, у якому Ігнацій фон Попель поділив III–IV місце, набравши 8,5 очок. Турнір закінчився таким чином: перемогу отримав – Оскар Піотровський, який здобув 19 очок, а другим фінішував Ігнацій фон Попель, який здобув 18,5 очок. Краківський журнал

³² Tadeusz Wolsza, *Arcymistrzowie, mistrzowie, amatorzy...* Т. 5, 48.

³³ Там само.

³⁴ “Turniej pięciu we Lwowie”, *Szachista Polski*. 1 (1912).

³⁵ “Turniej szachowy we Lwowie”, *Szachista Polski*, 12 (1914).

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

“Польські шахісти” подає такий опис Ігнація фон Попеля після першого кола: “Попель поки не програв жодної партії. Він грає надзвичайно спокійно, але йому також бракує найголовнішої кондиції – здоров’я. Захоплюємося його силою волі та впевненістю у своїй грі”³⁸. Можливо, саме стан здоров’я Ігнація фон Попеля вплинув на його турнірні здобутки.

Виводячи статичні дані шахових досягнень Ігнація фон Попеля до Першої світової війни, важливо зауважити, що сучасні дослідники шахових рейтингів змогли реконструювати тільки приблизний рейтинг львівського майстра (офіційні шахові рейтинги почали вводити лише у 70-х роках ХХ століття, тому названі далі рейтинги є також реконструйованими, що визначає подальші числові розрахунки з можливими незначними похибками). Найкращий індивідуальний результат (перфоманс) Ігнацій фон Попель продемонстрував у Кельні у 1898 році: набравши 5 очок з 12 партій (42% можливих набраних очок) проти суперників із середнім рейтингом 2639, тож львівському майстрові вирахували рейтинг 2584. Найвищий рейтинг за всю турнірну практику Ігнацію фон Попеля вивели за показниками у вересні 1899 року, він становив 2559. За значенням найвищого рейтингу Ігнацій фон Попель посідав 29 місце рейтингу серед шахістів світу. Цей рейтинг він зміг протримати з вересня 1899 до січня 1904 року. Якщо визначити цей проміжок часу, як найкращий у кар’єрі львівського майстра, то піком його шахової кар’єри був вік від 36 до 40 років³⁹.

Одним із наріжних каменів початку формування традицій львівської шахової школи була саме шахова турнірна практика Ігнація фон Попеля. Його турнірні здобутки були відомі, як у Львові, так і в Галичині, що дозволило масово поширити шахи серед різних верств суспільства.

Ігнацій фон Попель за свою багаторічну шахову кар’єру мав як злети, так і падіння. Від 1886 до 1914 року він побував на шахових турнірах у трьох європейських країнах: Австро-Угорській імперії (у Відні, Львові, Будапешті), Німецькій імперії (у Бреслау, Дрездені, Айзені, Берліні, Кельні, Мюнхені, Ганновері) та князівстві Монако (у Монте-Карло).

Демонстрація успіхів Львівського шахового клубу на міжнародному рівні дозволила включити його у когорту перспективних шахових клубів Європи. Ігнацій фон Попель став першовідкривачем світових та європейських турнірів для львівських шахістів. Своєю шаховою діяльністю він показав приклад іншим шахістам міста Лева, що вони нічим не поступаються багатьом міжнародним шахістам.

³⁸ “Turniej szachowy we Lwowie”, *Szachista Polski*, 12 (1914).

³⁹ “Chessmetrics Player Profile: Ignatz von Popiel”. chessmetrics.com. отримано доступ 27 грудня 2024: <http://chessmetrics.com/cm/CM2/PlayerProfile.asp?Params=199510SSSS3S13956100000012100000000032510100>

PRE-WORLD WAR I TOURNAMENT PRACTICES OF IGNATIUS VON POPEL, LVIV'S FIRST CHESS MASTER

Volodymyr KACHMAR

Ivan Franko National University of Lviv
Mykhailo Hrushevsky Department of Modern History of Ukraine
St. 1 Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: wkachmar13@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4026-7642

Nazar MELNYK

Ivan Franko National University of Lviv
Mykhailo Hrushevsky Department of Modern History of Ukraine
1, Universytetska, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: g4299032@gmail.com
ORCID ID: 0009-0004-9391-019X

The article provides a detailed examination of the key chess tournament achievements of Lviv's first chess master, Ignatius von Popel, prior to the outbreak of the First World War. Ignatius von Popel was a prominent figure not only in local chess competitions but also on the international stage, where his exceptional skills enabled him to achieve significant success. His participation in both local and international tournaments consistently showcased his unparalleled chess talent. Throughout these competitions, von Popel continuously refined his abilities, taking on challenges from the era's most formidable chess players.

A particularly noteworthy aspect of von Popel's tournament career was the exchange of chess knowledge. This played a crucial role in advancing the chess movement in Lviv, as many Lviv players lacked the opportunity to participate in such prestigious tournaments. However, competing against a player as experienced as von Popel provided them with the chance to experience the atmosphere of high-level chess. For young Lviv chess players at the beginning of their careers, playing against him was an invaluable opportunity to bridge the gap between amateur and professional levels, and many of them went on to become accomplished chess players in their own right.

Ignatius von Popel served as a role model for the younger generation of Lviv chess players. He not only displayed exceptional skill on the chessboard but also contributed significantly to the popularization of chess in the city. His talent and mastery inspired both novice and seasoned players alike, fostering the growth of chess culture in Lviv. Through his influence, chess gained considerable popularity, and his legacy endures as a testament to his tireless dedication to the game.

In the broader context of Lviv's chess history, the study of von Popel's tournament practice marks an important chapter. His contribution to the city's chess culture cannot be overstated, as he was the first Lviv player to achieve international recognition. His participation in international tournaments, coupled with his unwavering commitment to the game, laid the groundwork for future generations of chess players aspiring to attain similar heights. Beyond being a chess master, von Popel was also a mentor to many, helping others to hone their skills and find their place in the chess world.

Keywords: Ignatius von Popel, chess, chess history of Lviv, international chess congresses, chess tournaments.

REFERENCES

- “Budapest (1896)”. chessgames.com, otrymano dostup 27 zhovtnya 2019. (in English).
Chessgames Services LLC, <https://www.chessgames.com/perl/chess.pl?tid=79267> (in English).

- Chessgames Services LLC*, <https://www.chessgames.com/perl/chess.pl?tid=79316> (in English).
Chess History, <https://www.chesshistory.com/winter/extra/maroczy.html> (in English).
“Chessmetrics Player Profile: Ignatz von Popiel”. *chessmetrics.com*, доступ отримано 27 грудня 2023. (in English).
“Congress des Deutschen Schachbundes”, *Wiener Schachzeitung*, 8/9 (1900). (in German).
“Das internationale Turnier in Monte Carlo”, *Deutsche Schachzeitung*, 3 (1902). (in German).
“Das Wiener Schachturnier”, *Wiener Schachzeitung*, 1 (1900). (in German).
Edo Historical Chess Ratings, <http://www.edochess.ca/tournaments/t547.html> (in English).
“Eisenach 1896 (1)”. *edochess.ca*. отримано доступ 14 липня 2023. (in German).
“Ergebniss des Meisterturniers zu Dresden. Siebenter Kongress des Dresdener Schachbundes vom 17–30. Juli 1892”, *Deutsche Schachzeitung* 8 (1892). (in German).
“Géza Maróczy”. <https://www.chesshistory.com>, отримано доступ 5 січня 2024. (in English).
“Internationaler Berliner Schachcongress”, *Deutsche Schachzeitung*, 9 (1897). (in German).
“Kongress des Deutschen Schachbundes”, *Deutsche Schachzeitung*, 8 (1902). (in German).
Litmanowicz, Władysław i Giżycki, Jerzy. *Szachy od A do Z. T.2, “N–Z”*. Warszawa: Sport i Turystyka, 1987. 1438. (in Polish).
“Monte Carlo (1902)”. *chessgames.com*. zhovten, 27, 2019. (in English).
Mykhalchyshyn, Adrian. *Lviv – shakhova stolitsia Ukrainy*. Lviv: Yevrosvit, 2016. 304. (in Ukrainian).
“Na światowym turnieju w Wiedniu”, *Gazeta Lwowska*, 10 січня 1900. (in Polish).
“Rundschau”, *Deutsche Schachzeitung* 1 (1890). (in German).
“Rundschau”, *Deutsche Schachzeitung* 12 (1889). (in German).
“Rundschau”, *Deutsche Schachzeitung* 2 (1890). (in German).
“Rundschau”, *Deutsche Schachzeitung* 6 (1892). (in German).
“Rundschau”, *Deutsche Schachzeitung* 8 (1898). (in German).
“Rundschau”, *Deutsche Schachzeitung* 9 (1898). (in German).
“Sechster Congress des Deutschen Schachbundes zu Breslau (14.–27. Juli 1889)”, *Deutsche Schachzeitung*, 8 (1889). (in German).
“Szachy”, *Tygodnik Ilustrowany* 22 (1902). (in Polish).
“Turniej pięciu we Lwowie”, *Szachista Polski*, 1 (1912). (in Polish).
“Turniej szachowy we Lwowie”, *Szachista Polski*, 12 (1914). (in Polish).
“Vermischtes”, *Deutsche Schachzeitung*, 10 (1889). (in German).
“Wiadomości ze świata szachowego”, *Tygodnik Ilustrowany*, 43 (1896). (in Polish).
“Wiadomości ze świata szachowego”, *Tygodnik Ilustrowany*, 44 (1896). (in Polish).
<http://chessmetrics.com/cm/CM2/PlayerProfile.asp?Params=199510SSSS3S1395610000012100000000032510100> (in Polish).
Wolsza, Tadeusz. *Arcymistrzowie, mistrzowie, amatorzy... Słownik biograficzny szachistów polskich. T. 5*. Warszawa: DiG, 2007. 166. (in Polish).

УДК 378.4(477.83-25)(091)ЛНУ:001.92”18”
DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4537>

ЗАГАЛЬНІ ЛЕКЦІЇ ЯК ФОРМА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ НАУКИ (У СВІТЛІ “ХРОНІК” ЛЬВІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ)

Анастасія БАУКОВА

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра археології та історії стародавніх цивілізацій
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна
e-mail: anastasiya.baukova@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-1636-981X

Наприкінці XIX століття Львівський університет став провідним освітнім закладом у сфері організації Загальних лекцій для позауніверситетського середовища Галичини. Така ініціатива передбачала підвищення рівня освіти в краю і зростання доступу більшої кількості жінок до освіти. У статті подано основні віхи організації та діяльності “п’ятого” факультету на підставі інформації із хронік університету.

Ключові слова: Львівський університет, Загальні лекції, Хроніки університету, освіта, діапозитиви.

У сучасному світі провідні університети розуміють важливість доступності освіти для широких верств населення і виступають з різними ініціативами щодо організації відкритих лекцій просвітницького характеру. В добу інтернету та соціальних мереж питання lifelong learning, “університетів третього віку” чи “відкритих університетів” є звичайним явищем. Ця традиція має довгу історію. Показово, що Львівський університет став одним із центрів, де запроваджено практику відкритих лекцій для осіб з позаакадемічного середовища ще в останніх роках XIX – на початку XX ст. Окрім того, ініціатива доступності освіти вийшла з грона засновників Товариства академічних курсів для жінок (Towarzystwo kursów akademickich dla kobiet), які 26 червня 1898 р. звернулись з листом до усіх професорів і доцентів університету. Важливість наслідків ініціативи та її значення відображено в цитаті цього листа в дослівному перекладі (переклад наш, ужиті термінологію збережено – А.Б.):

“Останнім часом університети перебрали в свої руки розвиток освіти в найширших верствах суспільства. Сенати деяких австрійських університетів, а серед них найперше Сенат Віденського університету, організували курси систематичних лекцій, призначених для широкого загалу, або так звані Народні Університети (University Extension), які найтіснішим чином пов’язані власне із університетами.

У цьому загальному русі Львівський університет не повинен і не може пасти задніх хоча б тому, що потреба створення такої інституції у нас є більшою і необхіднішою, ніж в інших регіонах, де завдяки сприятливішим умовам освіта охоплює ширші кола та є значно глибшою.

Роботу в цьому напрямі розпочато Товариством академічних курсів для жінок двома роками раніше. Не припиняючи цієї ініціативи і діяльності, відділ Товариства вирішив, що її можна і треба розвинути для ширшого загалу – під опікою і керівництвом університетського Сенату створити інституцію, метою діяльності якої було б задоволення потреб у науці для усіх завдяки серії систематичних університетських лекцій.

Ця думка може отримати щасливий розвиток лише у випадку відгуку і підтримки з боку усіх шановних панів колег, якщо всі разом її приймемо і виконаємо”¹.

Щоб реалізувати проєкт уже 29 червня 1898 р. відбулись збори усіх професорів та доцентів університету під головуванням професора Людвіка Цвіклінського. У своїй промові професор вкотре наголосив на необхідності та важливості організації загальних лекцій у Галичині. На зборах представили також проєкт Статуту майбутньої організації, обговорення якого викликало жваву дискусію. Хроніка університету за 1897/1898 навчальний рік інформує, що в обговоренні брали участь найактивніші професори тогочасного університету – Леонард П’єнтак, Тадей і Роман Пилати, Людвік Фінкель, Генрік Кадий, Казімеж Твардовський, Марцелій Хламтач тощо. У результаті зборів прийнято прохання до Сенату стосовно організації “загальних університетських курсів”. Це прохання Сенат розглянув на засіданні 9 липня того ж року і звернувся до Міністерства освіти та віровизнань з проханням дозволити організацію таких курсів і виділити фінанси з державної скарбниці².

Саме так і постала важлива просвітницька інституція, яка визначила місце і роль Львівського університету у сфері освіти. Питання історії започаткування університетських загальних лекцій лише на перший погляд добре висвітлено в літературі і працях з історії університету. Проте навіть побіжний розгляд досліджуваного питання засвідчує, що, так би мовити, “першоджерелом” для видань кінця ХХ – початку ХХІ ст.³ став звіт управління загальними лекціями з т. 2 “Хроніки Львівського університету” (“Kronika Uniwersytetu Lwowskiego”). Саме тому в запропонованій статті акцентовано увагу на звітах ректорів, “Програмах лекцій” та інших опублікованих джерелах з історії діяльності Львівського університету для детальнішого висвітлення особливостей організації та існування цієї освітньої ініціативи.

Біля витоків ідеї втілення загальних лекцій стояли очільники Товариства – Людвік Цвіклінський (президент), Антоній Реман (віце-президент), Казімеж

¹ “Przegląd najważniejszych zdarzeń. Rok 1897/98”, *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*. Т. 1. (1894/95–1897/98) (Lwów, Nakładem Senatu akademickiego c.k. Uniwersytetu Lwowskiego, 1899), 113–114.

² “Przegląd najważniejszych zdarzeń. Rok 1897/98”, *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*. Т.1. (1894/95–1897/98) (Lwów, Nakładem Senatu akademickiego c.k. Uniwersytetu Lwowskiego, 1899), 114.

³ Adam Redzik, *Academia Militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, red., wstęp i zakończenie, Wydawnictwo Wysoki Zamek, Instytut Pamięci Narodowej, Kraków 2015, 1302.

Твардовський (секретар Товариства академічних курсів для жінок), а також його члени – проф. Ян Болос Антоневич, проф. Ігнаці Закшевський, проф. Людвік Фінкель, проф. Станіслав Гломбінський. Також до роботи долучались професори Бр. Радзішевський та Р. Зубер⁴.

Від 12 січня 1899 р. Міністерство віросповідань та освіти затвердило цю ухвалу, а в квітні того ж року затвердили Статут Загальних університетських лекцій для Львівського університету⁵. У статуті зазначено, що метою цих лекцій є “поширення освіти та новин у тих суспільних верствах, для яких університетська освіта є недоступною”. Швидкість обговорення та ухвалення статуту на університетському та державному рівні можна пояснити тим, що в організації Загальних лекцій брали участь провідні юристи університету. Водночас, з Л. Цвіклінський⁶ чи Л. П’єнтаком⁷ вони були радниками двору, послами до австрійської Ради, ректорами Львівського університету (як Генрік Кадий, Людвік Цвіклінський чи секретар університету Марцелі Хламтач). Такий високий статус організаторів визначив і досконалість приготованого статуту, який став взірцем при організації Загальних лекцій в інших університетах Австро-Угорщини. Виділенню субвенції для організації курсів сприяло те, що на посаді керівника Міністерства освіти та скарбу, міністром для Галичини був колишній ректор університету, декан юридичного факультету Едвард Рітнер.

Ці дві ініціативи (курси для жінок та Загальні лекції), вказували, як наголосив ректор, проф. Владислав Абрагам, що населення отримуватиме, з одного боку, найкращий та найдорожчий гатунок науки, а з іншого – гарантуватиме, що впливами, які має живе слово на слухачів, не будуть надуживати⁸.

Загальні лекції стосувались усіх галузей знань, які можна було репрезентувати доступними способами. Спочатку роботою Загальних лекцій керував академічний сенат Університету, згодом організували окрему інституцію – Управління Загальними лекціями. Керівників Управління змінювали через кожні три роки: протягом 1899–1900 рр. цю посаду обіймав проф. Л. Цвіклінський, протягом 1900–1902/1903 рр. – проф. К. Твардовський, упродовж 1903/1904–1906/1907 навчальних років. – проф. Закшевський, з 1907/1908 до 1908/1909 рр. проф. і посол ради доктор Г. Рошковський (заступник проф. С. Толлочко), протягом 1909/1910 навчального року – проф. В. Серадзький. Секретарями були доктор В. Рольни, проф. гмінний В. Осецкій, з 1902/1903 навчального року – проф. шкіль реальних Т. Вітвіцький.

⁴ Adam Redzik, *Academia Militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, 73.

⁵ Рескрипт Міністерства В. і О. від 9 квітня 1899, 1. 735 і розпорядження Намісництва від 27 квітня 1899 р., 1. 40, 519.

⁶ “Dr. Ludwik Cwiklinski, Wydział filozoficzny”, *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*. Т. 1. (1894/95–1897/98), Lwów, 1899, 193.

⁷ “Dr. Leonard Pietak, Wydział prawa i umijetnosci politycznych”, *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*. Т. 1. (1894/95–1897/98), Lwów, 1899, 124.

⁸ “Rok 1899/1900”, *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*, Т. II. (1898/9–1909/10), 23.

Перша лекція в цьому курсі відбулась 5 листопада 1899 р., її прочитав доктор В. Вер (W. Wehr). Темою виступу була перша допомога в нещасних випадках. Усі лекції тривали одну годину. Лекції могли відвідати усі зацікавлені дорослого віку (окрім учнів шкіл). Вхідний квиток на шість виступів коштував 20 центів, а за одну лекцію – 5 центів⁹. Сесія лекцій 1899/1900 навчального року складалась із 14 шестигодинних викладів. Після кожної лекції відводили час на дискусію. У тематику лекцій входили питання з філософії, політичних наук, літератури, природничих наук, медицини. Місце проведення лекцій не було сталим – найчастіше використовували приміщення школи імені Станіслава Сташица по вул. Скарбківській, 45 (сучасний корпус Української академії друкарства по вул. Підвальной, 17 впритул до вул. Лесі Українки, 45). Вибір пояснювали передусім розміром приміщення (там могло навчатись 357 учнів) та його новизною (школу спорудили 1891 р.). Також лекції проводили у школі ім. Міцкевича по вул. Театральній. Поодинокі лекції відбулись у школі св. Мартина на однойменній вулиці (сучасна вул. Жовківська) – читав проф. К. Твардовський (“Духовне життя людини”), в приміщенні товариства “Skala” (вул. Театральна, 28) – проф. Дембінський (“З історії суспільства XIX ст.”), у приміщенні Анатомічного інституту (вул. Пекарська, 52) – проф. Кадий (“Про опорно-руховий апарат організму людини”), у Фізичному інституті по вул. Длугоша, 8 (сучасна вул. Кирила та Мефодія), де доктор Зубер прочитав доповідь “Про принципи загальної геології”, а доктор Закшевський – “Про електричність”. В приміщенні Хімічного інституту по вул. Длугоша, 6 доктор Радзішевський прочитав лекцію “Вугілля. Його види та сполуки з воднем та киснем”.

Встановити етнічний, релігійний, майновий тощо стан слухачів не видається можливим, адже організатори не ставили перед собою завдання відстежувати відповідні характеристики. Саме тому стверджувати про участь переважно поляків чи форми участі українців у діяльності Загальних лекцій неможливо.

Частина цих лекцій, очевидно, була звичайним викладом матеріалу. Натомість про використання ілюстрацій зазначалось окремо у програмі викладу. Саме для діяльності Загальних лекцій університет закупив значну колекцію діапозитивів (“przezgoczu” польською чи “прозірок” як їх тоді називали українською). Особливість розвитку університету та збіг історичних обставин спричинили те, що переважна більшість діапозитивів, збережених у фондах Музею історії Львівського університету, стосуються історичної тематики, хоча більшість з виголошених лекцій не стосувались стародавньої історії. З природничих наук у музеї є лише один діапозитив! З “Хроніки Львівського університету” дізнаємось, що станом на 1910 р. збірка діапозитивів налічувала 5 151 одиницю! Складалась вона з ілюстрацій з географії Польщі, історії польського малярства, історії

⁹ Центами (сотиками, сотенними) в Галичині називали крейцери (грейцери, від німецького Kreuzer) – грошову одиницю Австро-Угорщини до 1892 р. Пізніше їх називали геллерами.

мистецтва та галузей природничих наук. На жаль, музей зараз володіє лише заледве її десятою частиною.

Наголосимо, що значення загальних лекцій в діяльності університету було доволі великим. Наприклад, на відміну від щорічних звітів ректорів Варшавського університету¹⁰, про них ректори Львівського університету згадували в промовах з нагоди початку нового навчального року. Під час урочистої інавгурації Загальних лекцій 3 листопада 1901 року професор Казімеж Твардовський акцентував увагу на важливості розширення освіти за допомогою народних університетів, організації нових шкіл для неписьменних, читалень та народних театрів, і що професори Краківського університету також долучаються до цієї ініціативи. Під час урочистостей з нагоди інавгурації Загальних лекцій з доповіддю на тему “Ідеї державної самостійності Чехії та Угорщини від 1526 р.” виступив професор Освальд Бальцер¹¹.

Зазначимо, що діяльність Загальних лекцій оцінювали як головне свідчення розвитку університету, “відомими та визнаними поза Львовом, першими і так потрібними в краю”¹², а координаційну раду називали славними та відданими справі діячами¹³. Нестача субвенцій на діяльність університету – не лише сучасна проблема. У промові з нагоди початку 1904/1905 навчального року ректор проф. др. Юзеф Пузина наголошував: “Покликавши їх (Загальні лекції. – А. Б.) до життя осягнув наш Університет тим самим найширші верстви населення, які хиляться до них, знаходячи в них розширення своїх знань та думок. Сподіваємося, що колеги очільники Управління цієї інституції, воюючи сьогодні з браком достатніх матеріальних засобів, і виконуючи своє завдання з гідною поваги жертівністю, могли б у недалекому майбутньому принаймні закривати свої рахунки без дефіциту” (переклад наш. – А. Б.)¹⁴.

Лекції не тільки виголошували, а й публікували в спеціальних “Програмах Загальних лекцій”. Опубліковано понад 30 томів таких “Програм”¹⁵. Окрім того, до наших днів збереглися і машинописи текстів лекцій Казімежа Твардовського, виголошених у рамках Загальних лекцій різних років.

Загальні лекції сприяли прогресу університету та його розвитку, були свідченням статусу. Того часу Львівський університет був третім за кількістю слухачів (1500 осіб обох статей) серед університетів Австрійської монархії. Цей факт ректор Юзеф Пузина підкреслював у своїй промові на початку 1904/

¹⁰ Magdalena Rzepka “Powszechnie Wykłady Uniwersyteckie jako forma pracy Uniwersytetu Warszawskiego na rzecz oświaty dorosłych w okresie II Rzeczypospolitej – zarys problematyki”, *Kwartalnik pedagogiczny*, № 3(245), (2017), 114.

¹¹ “Rok 1901/1902”, *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*, Т. II. (1898/9–1909/10), 80.

¹² “Rok 1903/1904”, *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*, Т. II. (1898/9–1909/10), 156.

¹³ “Rok 1902/1903”, *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*, Т. II. (1898/9–1909/10), 108.

¹⁴ “Rok 1904/1905”, *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*, Т. II. (1898/9–1909/10), 174.

¹⁵ Program powszechnych wykładów uniwersyteckich. Serya I 1899/1900 Доступ отримано: <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/20669/edition/29493/content>

1905 навчального року. У зверненні професорів та доцентів Львівського університету від 2 березня 1907 р. як реакцію на виступи українських студентів зазначалось, що “Вшехніца наша є найбільшим польським університетом, яка уділяє духовну їжу найбільшій кількості академічної молоді в краї, його столичному місті, де проживають переважно поляки... Утраквізація університету в будь-якому вигляді була б безцільною і попросту шкідливою... Внаслідок народного антагонізму правильний хід науки та освіти буде неможливим. Втративши тим самим вагу в суспільстві такі зміни не сприятимуть встановленню спокою в університетських стінах і ніяк не сприятимуть створенню умов мирного співіснування обидвох народів. З цих підстав ніяк не перешкоджатимемо творенню окремого українського університету, тим не менше рішуче заперечуватимемо утраквізації нашого університету” (переклад наш – А.Б.)¹⁶. Закінчення фрази і сам дух звернення очевидно віддзеркалював суспільну напругу того часу. Зауважимо, що опубліковані джерела не містять інформації щодо професорів-лекторів українського походження.

Кількість відвідувачів загальних лекцій коливалась залежно від загальної кількості проведених лекцій, хоча в середньому, за винятком 1900 та 1908 рр., на одну лекцію у Львові приходило приблизно 120 осіб.

Ситуація міст регіону залежала від багатьох чинників, у тому числі й економічних: у 1900 р. лекції відбулись лише у Дрогобичі, Стрию та Тернополі, у 1901 р. до цих міст приєднались Броди, Перемишль, Самбір, Станиславів, Золочів, у 1902 р. – Калуш, в 1901 р. – Коломия, в 1904 р. – Делятин та Сянок, в 1905 р. – Жешув, 1906 р. – Надвірна, Сколе, Тереховля (з цього року Жешув відійшов під опіку Краківського управління Загальними лекціями), в 1907 р. лекції відбулись також у Бережанах, Долині, без Делятина, в 1908 р. – Городенка, Ярослав, Любачів, Рогатин, Снятин, Турка, Жовква, в 1909 р. – Мостиська та Судова Вишня без Надвірної, а в 1910 р. – Чортків, Яворів, Кросно, Рава Руська. Лекціями у цей період охопили 28 міст. З проханням щодо організації лекцій зверталась влада Буська, Болехова, Добромиля, Лиськова, Ниска, Підгайців, Рудок, Сокаля, Волянки, Зборова та Живця, проте через надто велику відстань до Львова та нестачу матеріального забезпечення Управління у реалізації прохання відмовило.

Зі статистичних довідок стає зрозумілим, що найбільшу кількість лекцій організовано та прослухано в Стрию і Тернополі. Щодо участі жінок, то вони становили більшість лише на лекціях у Львові, а в містах провінції здебільшого учасниками були чоловіки. Завдяки безоплатним квиткам прослухати лекції могли й учні середніх шкіл та ремісничих товариств. За першу декаду існування лекцій безоплатним доступом скористалось 98 510 слухачів і ця цифра є вражаючою.

У хроніці зазначено, що за 11 років існування Загальних лекцій організовано 3 550 зустрічей для 576 474 слухачів.

¹⁶ “Rok 1906/1907”, *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*, Т. II. (1898/9–1909/10), 213.

У промові за 1906/1907 навчальний рік ректор Університету проф. др. Шенсн Гризецький називає Загальні лекції “добродійкою широких верст населення, яка ширить між ними освіту, якої не могли в доступний спосіб черпати інакше” (переклад наш – А.Б.)¹⁷. Управління Загальними лекціями Львівського університету у 1906 р. брало участь у найважливішому тогочасному форумі Європи – Міжнародній виставці в Мілані. На ній представили стенд із іконографікою діяльності Загальних лекцій та їхньою програмою. На стендах розмістили статистичні таблиці, звіти за окремі роки, опубліковані програми лекцій з їхніми текстами. Отже, про цю ініціативу Львівського університету влада установи інформувала закордонну спільноту, і це підносило його авторитет. На момент виступу ректора (тобто станом на 11 жовтня 1906 р.) професор Гризецький знав лише з приватних джерел, що така діяльність високо оцінили судді заходу. Згодом цю інформацію офіційно підтвердили наданням почесного диплома виставки (*dyplom honorowy za współpracę dla Powszechnych Wykładów s.k. Uniwersytetu we Lwowie*). До речі, цей диплом передав до колекції “Leopolis” Музею Незалежності в Варшаві (*Muzeum Niepodległości w Warszawie*) Януш Шомбара¹⁸. Організатори Міжнародної виставки в Мілані також відзначили діяльність професора Ігнація Закшевського золотою медаллю.

Користуючись нагодою проведення Природничо-лікарської виставки, яка відбулась 1906 р. у Львові, Управління Загальними лекціями організувало окрему сесію для учасників виставки. Вона пройшла в одному з павільйонів і була безоплатною для відвідувачів виставки. Ймовірно, тематика лекцій була тісно перепліталась із тематикою самої виставки.

З нагоди століття від дня народження Юліуша Словацького у 1908 р. Управління Загальними лекціями долучилось і до всіх урочистостей. З цією метою у Львові та у всіх провінційних містах упродовж 1908 р. проводили вечори читання творів поета і тижні лекцій про життя та діяльність Ю. Словацького.

Ректор Броніслав Дембінський у своїй промові високо оцінив роль президента Управління Загальними лекціями професора Ігнація Закшевського у збільшенні кількості виступів у Львові та в провінції. Загалом цей рік лекції відвідало 46 673 осіб, з яких 16 176 осіб у Львові, решта 30 497 осіб – за його межами. Ректор висловив прагнення, щоб лекції справді стали загальними, адже найширші верстви населення краю, попри намагання університету, не повною мірою скористались із розширення науки з таких добрих джерел. Зазначимо, що вже від самого початку діяльності Управління Загальними лекціями звіт про їхню діяльність ніби декларував діяльність п’ятого (неіснуючого) факультету.

1908/1909 навчального року керівництво Загальними лекціями від Ігнація Закшевського та Казімежа Твардовського прийняв професор Рошковський.

¹⁷ “Rok 1906/1907”, *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*, Т. II. (1898/9–1909/10), 202.

¹⁸ Helena Wiórkiewicz, *Kolekcja Leopolis Muzeum Niepodległości w Warszawie* Доступ отримано: <https://www.lwow.com.pl/rocznik/leopolis/leopolis.html>

У травні 1917 року до роботи Загальних лекцій Львівського університету долучилась і “Школа Політехнічна” (згодом – “Львівська політехніка”) отож назву інституції змінили на “Загальні лекції Університету та Політехніки Львівської” (Powszechnie wykłady Wszechnicy i Politechniki Lwowskiej). Керівником новоствореної організації був представник університету, а його заступником – представник Політехніки. За часів ректорства Казімежа Твардовського діяльність Загальних лекцій розширили і на частину колишнього Королівства Польського, окупованого Австрією. Отож, лекції відбувались у Любліні, а у 1917 р. – також в Краснимставі, Холмі та Замості. Однак у 1918 р. діяльність Загальних лекцій призупинили не лише з огляду на політичну ситуацію в Галичині, а й через брак субвенції. Лише на початку 20-х років ХХ ст. лекції відновили, як і публікацію звітів про діяльність тепер вже Університету Яна Казимира.

Важливим акцентом вважаємо внесення в цей період у перелік лекцій проблем, які стосувались тогочасної політичної, релігійної та соціальної боротьби або обговорення яких могло призвести до агітації. Політична ситуація в країні та Європі загалом стала причиною звернення міністра освіти Юзефа Мікуловського-Поморського з листом від 23 грудня 1922 року до ректорів усіх університетів. У преамбулі зазначалось, що Устава про вищі школи від 1920 р. регулювала особливості функціонування університетів, однак загальні лекції не призначались для студентів та вільних слухачів, а організовувались на широкий загаль з позауніверситетського середовища, що й вимагало окремих вказівок. Саме тому у листі і акцентувалась увага на вимозі уникати тематики, яка б могла призвести до агітації та чи спровокувати суспільні зрушення¹⁹. За прикладом Загальних лекцій Львівського та Краківського університетів міністр закликав до поміркованості в питаннях оплати лекцій слухачами. Водночас, у листі передбачалась можливість оплати лекторам за виступи. Міністерство закликала, а місцева влада задекларувала підтримку такої діяльності, щоб поліпшити доступність науки, і зобов'язалась щорічно на початку академічного року виділяти спеціальну субвенцію для організації загальних лекцій. Підставою отримати ці кошти був звіт університетського сенату та відділу, що займався роботою Загальних лекцій за попередній рік, а також сформований кошторис на поточний рік. Упродовж 1924–1925 рр. лекції проводили виключно у Львові, і навіть у скороченому вигляді. Однак саме в цей час у Львові відбувається справжній розквіт просвітництва, завдяки організації лекцій іншими науковими товариствами та організаціями Львова. Головними промоутерами доступності освіти, окрім Університету Яна Казимира, були Наукове товариство (Towarzystwo Naukowe we Lwowie), Польське філософське товариство (Polskie Towarzystwo

¹⁹ Jadwiga Sytula, Powszechnie wykłady Uniwersytetu Jagiellońskiego (1918–1939), *Rozprawy z dziejów oświaty*, t. XXXII/89, 64. Доступ отримано: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Rozprawy_z_Dziejow_Oswiaty/Rozprawy_z_Dziejow_Oswiaty-r1989-t32/Rozprawy_z_Dziejow_Oswiaty-r1989-t32-s63-91/Rozprawy_z_Dziejow_Oswiaty-r1989-t32-s63-91.pdf

Filozoficzne), Польське філологічне товариство (Polskie Towarzystwo Filologiczne), Польське історичне товариство (Polskie Towarzystwo Historyczne), Географічне товариство (Towarzystwo Geograficzne), Львівський відділ Польського Товариства Природничків імені Коперника (Lwowski Oddział Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika), Лікарське товариство (Towarzystwo Lekarskie), Польське політехнічне товариство (Polskie Towarzystwo Politechniczne), Львівське фотографічне товариство (Lwowskie Towarzystwo Fotograficzne), Казино та Коло літературно-мистецьке (Kasyno i Koło Literacko-Artystyczne), Літературний союз (Zawodowy Związek Literacki), Товариство Робітничого університету та Людовий Університет імені А. Міцкевича (Tow. Uniwersytetu Robotniczego, Uniwersytet Ludowy im. A. Mickiewicza). В усіх цих організаціях брали участь професори університету, тому важко говорити про те, що їх лекційно-освітня діяльність не була пов'язана із університетом як таким.

Навіть Ліга повітряної оборони держави та Авіаційний союз студентів Політехніки (Liga Obrony Powietrznej Państwa, Związek Awiatyczny Studentów Politechniki) проводили свої лекції на відповідну тематику. Викликом часу відповідала також організація недільних лекцій з гігієни (Niedzielne popularne wykłady higieniczne)²⁰.

Особливістю роботи Загальних лекцій у цей період можна вважати кардинальну зміну тематики і настроїв лекторів та аудиторії. Наприклад, перша серія лекцій 1928 р. стосувалась тогочасної народної армії. Їх читали генерал Владислав Сікорський (“Rola wychowawcza armji”), генерал Норвід-Нойгебауер (Gen. Norwid-Neugebauer: “Samowystarczalność gospodarcza Polski w czasie wojny”), полковник Адам Коц (“Wojna nowoczesna wojną narodową, Powstanie Armji Polskiej”), полковник Януш Глуховський (“Bitwa nad Niemnem”). Друга сесія того року стосувалась різних аспектів Французької революції, і всі лекції читав доктор Кароль Нітман. Третя сесія за змістом лекцій була найбільш наближена до першопочаткового задуму (розглядали питання історії християнства, питання природничого характеру та історії мистецтва). Четверта сесія складалась із трьох лекцій з математики, а п'яту присвятили проблемам юридичного характеру і парламентаризму Польщі. Останні дві сесії березня, квітня і травня стосувались психоаналізу (п'ять лекцій – доктор Я. Фростіг) та циклу трагедій В. Шекспіра (проф. Владислав Тарнавський). Виходячи із вищенаведеного можна простежити, що із загальноосвітньої ця ініціатива перетворилась на суто пропагандистську. Також можна припускати, що основою їхньої аудиторії були етнічні поляки, однак не можна повністю виключити що слухачами були представники інших національностей, у тому числі українці.

Отже, можна цілком погодитись з думкою ректора Станіслава Гломбінського, що “інституція Загальних лекцій, утримувана силами академічного сенату,

²⁰ “Praca naukowa i oświatowa”, *Almanach Lwowski “Ateneum”*, доступ отримано, <https://www.lwow.com.pl/almanach/towarzystwa.html#14>

глибоко вкорінилась, ставши постійним та важливим чинником його змістового розвитку. Популяризація науки з наукового становища зазвичай слизька і небезпечна справа, якщо не опиратися на ґрунтовне володіння предметом. Тому професори Університету не можуть ухилитись від обов'язку несення факела освіти в найширші верстви народу, даючи нове свідоцтво вузького зв'язку нашої інституції з життям та потребами цілого народу” (переклад наш – А.Б.)²¹.

Були в діяльності Загальних лекцій і неприємні моменти. Не зважаючи на бажання нести освіту, так і не вдалось налагодити співпрацю з робітничими організаціями Львова. Наприклад, Управління намагалось долучити до участі в лекціях робітників залізниці чи представників ремісничих і торговельних товариств міста, проте така ініціатива, навіть за умови безоплатної участі їхніх членів, не була реалізована, про що “зі смутком і жалем” відзвітувало Управління в “Хроніці” університету. Ця обставина, на думку голови Управління, засвідчила, що кола освіти ще недостатньо поширились на це середовище, однак повинні були б просуватись.

Загалом, лекції відбувались до початку Другої світової війни, проте в умовах непевності: інформація щодо них з часом стерлась, а історики, що досліджують діяльність університету, здебільшого не наводять якихось статистичних даних з цієї проблематики. Однак зазначена освітня ініціатива є важливою віхою розвитку педагогіки та доступності освіти широким колам населення Галичини. Також це було важливою формою репрезентації діяльності професорів Львівського університету та способом популяризації найновіших трендів у різних галузях знань, до яких містяни та галичани в широкому значенні цього слова не мали б доступу. Загальні лекції були і значним поштовхом до творення культури просвітницької діяльності, а не суто наукових досліджень у середовищі науковців. Цілком зрозуміло, що на тематиці і, звісно ж, діяльності Загальних лекцій відображались перипетії міжнародної та політичної ситуації в Європі, але тривалий період існування цієї ініціативи засвідчував її життєздатність і затребуваність. Наголосимо, що Загальні лекції Львівського університету не були ані громадською організацією, ані державною. Головним завданням цього повноцінного підрозділу Львівського університету в його різних формах упродовж першої третини ХХ ст. була популяризація науки в позауніверситетському середовищі і широких верствах населення Галичини. На жаль, у зв'язку із сучасною ситуацією не є доступним для дослідження значний пласт неопублікованих архівних матеріалів, який, сподіватимемось, у подальшому даватиме змогу розкрити деталі функціонування Загальних лекцій наприкінці 30-х – на початку 40-х років ХХ ст.

²¹ “Rok 1909/1910”, *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*, Т. II. (1898/9–1909/10), 267.

**OPEN LECTURES AS A MEANS OF SCIENCE POPULARIZATION
(AN ANALYSIS BASED ON THE “CHRONICLE”
OF LVIV UNIVERSITY)**

Anastasiya BAUKOVA

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Archaeology and History of Ancient Civilizations
1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: anastasiya.baukova@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-1636-981X

At the end of the 19th century, Lviv University emerged as a leading educational institution in the organization of General Lectures for the non-university population of Galicia. This initiative aimed to enhance adult education in the region and to increase women's access to educational opportunities. Notably, inspired by Lviv University's General Lectures, similar courses were subsequently established at other universities in Poland and Lithuania. Despite its significance and duration of over thirty years, modern historiography has only superficially addressed this initiative. The lecture topics and the list of lecturers were extensive, encompassing a wide array of contemporary issues in the natural sciences and humanities. Special emphasis was placed on subjects such as hygiene and the development of state consciousness among the regional population. Concurrently, lecturers were explicitly instructed to avoid topics that could incite agitation or social unrest.

Among the lecturers were distinguished figures, including rectors and deans of faculties. Notably, the speeches of the eminent philosopher Kazimierz Twardowski have been preserved. The General Lectures of Lviv University were recognized with a diploma and a gold medal at the World Exhibition in Milan. Remarkably, the diploma has been preserved and is currently housed in the collection of the Warsaw Museum.

This article delineates the principal milestones in the organization and activities of this “fifth” faculty, drawing on data from the university's chronicles.

Keywords: Lviv University, Open Lectures, University Chronicles, Education, Public Lectures.

REFERENCES

- Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*, T. II. (1898/9 – 1909/10), 710. (in Polish)
“Praca naukowa i oświatowa”, *Almanach Lwowski “Ateneum”*. dostęp otrzymano, <https://www.lwow.com.pl/almanach/towarzystwa.html#14> (in Polish)
“Przegląd najważniejszych zdarzeń. Rok 1897/98”, *Kronika Uniwersytetu Lwowskiego*. T. 1. (1894/95–1897/98) (Lwów, Nakładem Senatu akademickiego c.k. Uniwersytetu lwowskiego, 1899), 113–114. (in Polish)
Redzik, Adam. *Academia Militans. Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie*, red., Wydawnictwo Wysoki Zamek, Instytut Pamięci Narodowej, Kraków 2015, 1302. (in Polish)
Rzepka, Magdalena. “Powszechne Wykłady Uniwersyteckie jako forma pracy Uniwersytetu Warszawskiego na rzecz oświaty dorosłych w okresie II Rzeczypospolitej – zarys problematyki”, *Kwartalnik pedagogiczny*, 43(245), (2017), 112–130. (in Polish)
Sytula, Jadwiga. Powszechne wykłady Uniwersytetu Jagiellońskiego (1918–1939), *Rozprawy z dziejów oświaty*, t. XXXII/89, 63–91. Dostęp otrzymano, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Rozprawy_z_Dziejow_Oswiaty/Rozprawy_z_Dziejow_Oswiaty-r1989-t32/Rozprawy_z_Dziejow_Oswiaty-r1989-t32-s63-91/Rozprawy_z_Dziejow_Oswiaty-r1989-t32-s63-91.pdf (in Polish)
Wiórkiewicz, Helena. *Kolekcja Leopold Muzeum Niepodległości w Warszawie* Dostęp otrzymano: <https://www.lwow.com.pl/rocznik/leopolis/leopolis.html> (in Polish)

УДК[94:[329.63:63]](477.8)“1931/1935”

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4532>

СТРОННИЦТВО ЛЮДОВЕ: ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ СТРУКТУРИ ПАРТІЇ В ГАЛИЦЬКИХ ПОВІТАХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ (1931–1935)

Лев КАЛИНЯК

Львівський національний університет імені Івана Франка
кафедра історичного краєзнавства
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: lev_ka@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-5783-5242

У статті проаналізовано діяльність найбільшої у краю польської політичної партії – Стронництва людового (далі – СЛ). Опозиційна чинній владі, орієнтована на польських етнічних селян організація, період найбільшої активності якої припадає на другу половину 1930-х рр., була заснована у березні 1931 р. Протягом свого існування СЛ послідовно відстоювало політичні та економічні інтереси зазначеної категорії населення Галичини. Особливу увагу партія надавала розвитку власної регіональної мережі, розбудова якої протягом 1931–1935 рр. була пов’язана зі значними труднощами, що обумовлювалися низкою об’єктивних факторів зазначених у пропонуваному дослідженні.

Ключові слова: Стронництво людове, партія, структура, селяни, Галичина.

Проблема становлення організаційної мережі СЛ перебуває у полі зору представників переважно польської історичної науки. Так, у працях Я. Борковського, В. Бургера та Т. Река розглядається створення нової селянської партії на тлі об’єднавчих процесів 1931 р. здебільшого у загальному польському контексті, простежується створення її центральних керівних органів¹. Детальніше становлення регіональної Малопольсько-Сілезької організації СЛ, до якої належали його осередки у Галичині, висвітлює Ф. Серафін. Монографія дослідника детально описує партійні структури Краківського та західних повітів Львівського воєводства². Попри це, поза належною увагою істориків залишається політична організація польських селян у східних повітах Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств.

¹ Jan Borkowski, “Procesy integracyjne w Stronnictwie Ludowym od I do II Kongresu 1931–1933”, *Roczniki dziejów ruchu ludowego*, (Warszawa, 1964, № 6), 144–161; Ibid, “Rozwój organizacyjny Stronnictwa Ludowego w latach 1931–1939”, *Roczniki dziejów ruchu ludowego*, (Warszawa, 1968, № 10), 178–242; Wiesław Burger, “Ruch ludowy wobec mniejszości narodowych II Rzeczypospolitej”, *Roczniki dziejów ruchu ludowego*, (Warszawa, 1982, № 22), 3–24. Tadeusz Reka, “Próby rozbicia ruchu ludowego w latach 1934–1935”, *Roczniki dziejów ruchu ludowego*, (Warszawa, 1965, № 7), 67–103.

² Franciszek Serafin, *Małopolsko-Sląska organizacja Stronnictwa Ludowego w latach 1931–1933*, (Katowice, 1992), 156.

Створенню СЛ передував довгий інтеграційний процес у польському селянському русі, що розпочався після парламентських виборів 1928 р. Він був пов'язаний з гострим протистоянням режиму санації, трьох, довший час діаметрально протилежних за своєю ідеологією, селянських партій – Польського стронніцтва людowego “Пяст” (далі – ПСЛ “Пяст”), Польського стронніцтва людowego “Визволене” (далі – ПСЛ “Визволене”) та Стронніцтва хлопського (далі – СХ). Протягом 1928–1931 рр., потужні в середині 1920-х рр. галицькі осередки зазначених політичних організацій втратили свої впливи на користь провладного Безпартійного блоку співпраці з урядом (далі – ББСУ), опинившись на маргінесі суспільно-політичного життя краю. Ігнорування владою політичних інтересів селян, економічна криза, що розпочалася 1929 р., а також невирішеність питання земельної реформи у міжвоєнній Польщі стали основними причинами створення на їхній базі єдиної польської селянської партії.

Станом на 1931 р. ситуація у польському селянському русі Галичини не сприяла швидкому формуванню організаційної структури щойно створеної партії. З метою подальшої консолідації політично активних польських селян краю 28 березня у Кракові був скликаний окружний з'їзд СЛ, у якому брали участь делегати від Краківського, Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств. Наслідком його роботи стало створення Тимчасової Малопольської окружної управи партії з центром у Кракові. До її керівництва ввійшли Вінцентій Вітос – голова; Юзеф Путек та Якуб Павловський – заступники голови; Бруно Грушка – секретар³. Повноваження управи поширювалися на чотири перелічені воєводства.

На початку травня 1931 р. з ініціативи окружного керівництва у Львові відбулася партійна конференція, на якій утворено так званий Організаційний комітет СЛ для Східної Малопольщі (офіційна назва Галичини у міжвоєнній Польщі). До його складу ввійшли Я. Павловський (голова), Юзеф Панась (заступник голови), Ян Бриль, Станіслав Посацький, Станіслав Сапута та Станіслав Пшепюра⁴. Завдання Комітету – координувати заходи з уніфікації місцевих осередків ПСЛ “Пяст” та СХ у тимчасові повітові управи СЛ, а також виконувати функції зв'язкової ланки між краківською Окружною управою та повітовими структурами партії у Галичині. Завдяки активності членів Комітету у краю проведено низку уніфікаційних з'їздів, на них обрано тимчасові повітові управи партії. У травні-серпні 1931 р. подібні заходи проведено у Добромільському, Рогатинському, Тербовлянському, Мостиському, Рудківському, Перемишлянському, Яворівському, Чортківському, Збаразькому, Радеківському та Зборівському повітах⁵.

³ “Nowy Zarząd Stronnictwa Ludowego w Małopolsce”, *Piast*, 5 kwietnia 1931.

⁴ Jan Borkowski, “Procesy integracyjne w Stronnictwie Ludowym od I do II Kongresu 1931–1933”, 124.

⁵ “Pod Zielonem Sztandarem”, *Piast*, 28 czerwca 1931.

Наступним заходом Окружної управи у процесі створення організації СЛ стала уніфікація її первинних осередків – громадських партійних ланок. Цей процес розпочався у травні 1931 р. й успішно тривав протягом десяти наступних місяців у Краківському та західних повітах Львівського воєводства⁶. Складнішою була ситуація у Галичині, де з вересня 1931 р. по червень 1932 р. були зафіксовані поодинокі випадки створення первинних осередків, наприклад, у селах Радохонці Мостиського, Зеленьові Рогатинського, Маріамполі та Лукавцю Станіславівського повітів⁷.

Причина незадовільної організації СЛ на схід від Сяну полягала у малоефективній діяльності львівського Організаційного комітету та створених ним повітових управ. Через це дане питання обговорювалося на засіданні Тимчасової Окружної управи у Кракові 4 квітня 1932 р., на якому було прийняте рішення про створення окремої Делегатури Окружної управи у Львові на чолі з Ю. Панасем. Її завдання полягало в активізації організаційної діяльності місцевих осередків СЛ. На цьому ж засіданні вирішено провести 1 травня 1932 р. у Львові з'їзд делегатів повітових організацій краю з метою обговорення подальших перспектив розвитку СЛ. З'їзд відбувся в зазначений термін за участю В. Вітоса, керівництва створеної Делегатури, а також представників 24 повітів краю. На з'їзді визначено комплекс заходів щодо активізації організаційної діяльності⁸.

Посилена увага керівництва Тимчасової Окружної управи до Галичини пояснюється проведенням завершального етапу уніфікації СЛ. У більшості повітів західної частини краю проходили так звані статутні з'їзди партії, на яких обиралися повноцінні склади управ. Кінцевою фазою уніфікації партійної організації став Перший Окружний статутний з'їзд СЛ, що проходив у Кракові 28 травня 1932 р. На ньому сформовано постійний склад Окружної управи: В. Вітос – голова, Я. Павловський та Ю. Путек – заступники голови, Б. Грушка – секретар⁹.

Здійснені окружним керівництвом заходи позитивно вплинули на подальший організаційний розвиток СЛ у Галичині. З червня 1932 р. у регіоні почалося проведення повітових з'їздів на яких обиралися статутні партійні управи. У червні 1932 р. повітові управи було створено на з'їздах делегатів СЛ у Теревовлі, Бучачі, Бережанах та Підгайцях Тернопільського воєводства¹⁰. У Львівському воєводстві організаційна мережа партії охопила Самбірський та Рудківський

⁶ Franciszek Serafin, *Małopolsko-Sląska organizacja Stronnictwa Ludowego w latach 1931–1933*, 68.

⁷ Станіславське воєводське правління, Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 2, оп. 1, спр. 906, арк. 41, 44.

⁸ Львівське повітове управління державної поліції, Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 108, оп. 1, спр. 528, арк. 1.

⁹ “Pierwszy Zjazd Okręgowy Stronnictwa Ludowego w Małopolsce – po unifikacji”, *Piast*, 5 czerwca 1932.

¹⁰ *Piast*, 26 czerwca 1932.

повіті, для яких було створено єдину управу, очолювану Анджеєм Пасіцьким¹¹. На початку липня повітову управу обрали на з'їзді делегатів СЛ у Мостиськах – голова Францішек Чижитек¹². Повітова управа СЛ діяла також у Добромилі¹³. Гіршою була ситуація у Станиславівському воєводстві, де масштабних організаційних заходів на повітовому рівні не зафіксовано.

У травні 1932 р. Головний Виконавчий Комітет СЛ видав спеціальний циркуляр, яким регламентувався порядок розгортання організаційної мережі у повітах. Згідно з ним, для створення місцевої управи у повіті повинно діяти не менше десяти первинних ланок з кількістю членів не менше десяти осіб, котрі мають партійні квитки і сплачують членські внески¹⁴. Таким чином, у кожному повіті кількість членів партії мала перевищувати 100 осіб. Сумнівним видається, що регіональна організація СЛ керувалася цими нормами під час формування повітових управ у Галичині. Наявні джерела не дають можливості провести детальний аналіз кількісного складу СЛ у повітах. Проте на їх підставі можна зробити висновок, що у переважній більшості організованих повітів краю необхідних десяти партійних ланок не налічувалося. Наприкінці 1932 р. у Тернопільському та Станиславівському воєводствах функціонувала лише 31 ланка¹⁵.

Разом з тим, на цей рік припадає найбільший приріст первинних партійних організацій, зафіксований у першій половині 1930-х рр. За даними селянської преси, ланки СЛ діяли у Добромильському, Самбірському, Рудківському, Мостиському, Бережанському, Бучацькому, Підгаєцькому, Радехівському та Рогатинському повітах. Найефективнішу організаційну роботу проводила Самбірсько-Рудківська повітова управа СЛ. У 1932 р. у цих повітах організовано чотири партійні ланки. Місцева управа вдавалася до проведення численних селянських маніфестацій. Дня 3 серпня 1932 р. у Комарному відбулися збори членів та прихильників СЛ за участю близько 3000 осіб на чолі з керівниками Окружної управи В. Вітосом та Я. Павловським¹⁶.

Формуванню партійних осередків СЛ чинили постійний опір державні адміністративні органи. Одна з інструкцій Тернопільського воєводського управління державної поліції своїм повітовим підрозділам містила розпорядження “перешкоджати усіма дозволеними методами дальшому розвитку СЛ”¹⁷. Тиск влади на партійні структури здебільшого полягав у забороні проведення різних організаційних заходів. Зокрема, у червні 1932 р. поліція перешкодила проведенню

¹¹ “Wielki wiec w Komarnie”, *Piast*, 21 sierpnia 1932.

¹² “Wielkie zebranie w Mościskach”, *Piast*, 7 sierpnia 1932.

¹³ “W ubiegłym tygodniu”, *Piast*, 6 listopada. 1932.

¹⁴ Jan Borkowski, “Procesy integracyjne w Stronnictwie Ludowym od I do II Kongresu 1931–1933”, 143.

¹⁵ Jan Borkowski, “Rozwój organizacyjny Stronnictwa Ludowego w latach 1931–1939”, 208.

¹⁶ “Wielki wiec w Komarnie”, *Piast*, 21 sierpnia 1932.

¹⁷ Бродівське повітове управління державної поліції, ДАЛО, ф. 123, оп. 1, спр. 315, арк. 4 зв.

з'їзду делегатів СЛ у Збаражі, на якому передбачалося обрати повітову управу¹⁸. На початку січня 1933 р. у Добромилі місцевий староста відмовив Я. Павловському провести партійні збори¹⁹. Інколи до членів СЛ застосовувалися радикальніші заходи. Так, наприкінці жовтня 1932 р. поліція заарештувала партійний актив Добромильської повітової управи на чолі з заступником голови Юзефом Шверцом²⁰. Подібні дії адміністрації були незаперечним доказом активізації організаційної роботи партії у Галичині. Цей факт визнавала й сама влада: у звітах органів безпеки відзначалися тенденції зростання організаційної та пропагандистської діяльності СЛ²¹.

У наступному 1933 р. приріст партійних осередків організації у Галичині зменшився. Істотне послаблення їх діяльності спостерігалось у Тернопільському воєводстві, де протягом року було утворено тільки дев'ять проти 21 ланки у 1932 р. У Станиславівському воєводстві у цьому році створено сім нових партійних ланок. У Львівському воєводстві, з західними повітами включно, організовано 87 первинних ланок²².

Тенденцію до послаблення організаційної роботи у регіоні відзначали чільні представники партії. Дня 19 лютого 1933 р. на зборах у Мостиськах голова повітової управи Ф. Чижитек наголосив на відсутності належних дій у напрямі створення нових партійних ланок²³. На нашу думку, головна причина малої ефективності організаційних зусиль СЛ полягала у недостатній готовності її членів до ведення подібної роботи. Через це, значні проблеми виникали не тільки зі створенням нових партійних структур, а й з підтримкою у дієвому стані уже наявних осередків.

Попри зменшення приросту партійних осередків, 1933 р. у діяльності СЛ все ще переважали позитивні моменти. У травні вплив організації поширився у Калуському повіті Станиславівського воєводства, де було створено коло у с. Войнилів. У Тернопільському воєводстві організаційна діяльність розгорнулася спочатку у Бродівському повіті. У лютому повітові управи організовано у Чорткові – голова Мар'ян Лозінський та Золочеві – голова Анджей Вітос (брат В. Вітоса). У квітні управу СЛ створено у Радехові – голова Станіслав Малець. У 1933 р. зібрання довірених представників партії за участі керівників Окружної управи проводились у Тернополі та Перемишлянах²⁴. У Львівському воєводстві активізувалася діяльність львівської повітової організації – голова Я. Бриль²⁵.

¹⁸ “Zebrania w Zbarażu”, *Piast*, 17 lipca 1932.

¹⁹ Urząd Wojewódski we Lwowie, Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN), sygn. 974/15, k. 20.

²⁰ “W ubiegłym tygodniu”, *Piast*, 6 listopada 1932.

²¹ Бродівське повітове управління державної поліції, ДАЛО, ф. 123. Оп. 1, спр. 315, арк. 4 зв.

²² Jan Borkowski, “Rozwój organizacyjny Stronnictwa Ludowego w latach 1931–1939”, 208.

²³ Urząd Wojewódski we Lwowie, AAN, sygn. 974 / 15, k. 99.

²⁴ Franciszek Serafin, *Małopolsko-Sląska organizacja Stronnictwa Ludowego w latach 1931–1933*, 74.

²⁵ Urząd Wojewódski we Lwowie, AAN, sygn. 974 / 15, k. 600–601.

Стабільною діяльністю відзначалися деякі раніше створені партійні осередки. До них належали повітові організації Підгаєцького, Добромильського, Самбірського і Рудківського повітів. Тут зафіксовано постійне збільшення партійних ланок, регулярно відбувалися збори довірених представників, а керівники управ вели агітацію не тільки у своєму, а й у сусідніх повітах, де впливи СЛ були незначними. З метою поліпшення організаційної роботи запроваджувалися спеціальні суспільно-політичні курси, на яких готували керівників місцевих осередків²⁶.

Загалом 1933 р. пройшов під знаком Першого Конгресу об'єднаного СЛ, що відбувся 27–28 травня у Варшаві. Напередодні Конгресу було проведено низку заходів окружного рівня. Так 1 квітня 1933 р. у Кракові відбувся окружний з'їзд СЛ Малопольщі і Сілезії, на якому обрано Окружну управу, головою якої надалі залишився В. Вітос, а також обговорено питання організації СЛ. Щодо Галичини прийнято окрему резолюцію, у якій гостро критиковано санаційні уряди, на які покладалася провина за погіршення економічної та політичної ситуації в країні. Резолюція також закликала місцеві осередки СЛ до захисту польських інтересів на кресах²⁷. Свідченням посиленої уваги окружного керівництва до справ своєї організації у Галичині став скликаний 22 квітня 1933 р. у Львові з'їзд делегатів СЛ, участь у роботі якого брав В. Вітос. На ньому обговорювалися питання організаційної діяльності. У зв'язку з наближенням варшавського Конгресу партії ухвалено рішення провести масові маніфестації селян під егідою СЛ²⁸.

Стан справ у регіональних організаціях СЛ викликав оптимізм щодо їх подальшого активного розвитку. У 1931–1933 рр. Окружна управа партії змогла інтегрувати польський селянський рух краю. На місцевому рівні за короткий час було усунуто розбіжності, які існували між представниками трьох політичних партій, що увійшли до СЛ²⁹. У наслідок цього поступово зростала мережа повітових та первинних організацій партії. У все ж, попри зазначені об'єктивні чинники, що мали сприяти успішному розгортанню діяльності СЛ, у найближчі два роки спостерігалася різке зниження активності організації. У 1934–1935 рр. партія переживала складну кризу, зумовлену обставинами як внутрішнього, так і зовнішнього характеру.

Головною причиною занепаду партії стало переслідування режимом санації лідерів СЛ. Дня 5 жовтня 1933 р. Найвищий суд Речі Посполитої виніс вирок у справі так званого Брестського процесу, одинадцятьом діячам Центроліву (опозиційний режиму санації партійний блок на парламентських виборах 1930 р.), у тому числі керівникам СЛ В. Вітосу, Владиславу Кернику та Казімежу Багінському, яких засуджено до різних термінів ув'язнення. За таких умов

²⁶ Тернопільське воеводське правління, Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО), ф. 231, оп. 1, спр. 1995, арк. 44.

²⁷ “Zjazd Okręgowy Stronnictwa Ludowego w Krakowie”, *Piast*, 9 kwietnia 1933.

²⁸ Urząd Wojewódski we Lwowie, AAN, sygn. 974 / 15, k. 260.

²⁹ Tadeusz Rek, “Próby rozbicia ruchu ludowego w latach 1934–1935”, 88.

В. Вітос та його однопартійці, нелегально виїхали до Чехословаччини. Змушений відхід голови Окружної управи від своїх обов'язків негативно позначився на діяльності Малопольсько-Сілезької організації СЛ. Вирок у справі Центроліву мав сильний деморалізуючий вплив на інших членів Окружної управи, які припускали можливу делегалізацію партії³⁰.

Причиною меншої вагомості, що негативно вплинула на діяльність структур СЛ у Галичині, стали внутрішні колізії у верхніх ешелонах партійної влади. На відміну від нижчих партійних ланок організації, де інтеграційні процеси у післяоб'єднаний період пройшли за відносно короткий термін, її центральні органи функціонували на засадах так званої тридільності, яка полягала в тому, що на чолі Головного Виконавчого Комітету, Головної ради та Президії Конгресу стояли представники різних партій, об'єднаних у СЛ. Принцип тридільності був ключовою засадою об'єднаного Конгресу. Невдалі спроби інтеграції керівних органів у перші роки існування організації призвели до повторної апробації цієї системи на Першому Конгресі. Представники колишніх угруповань вели гостру боротьбу за визначальні позиції у керівних органах партії³¹. Наявні між ними розбіжності не тільки дестабілізували партійне життя, а й стали причиною двох розламів.

Ініціатором першого з них став голова ГВК Станіслав Врона. У серпні 1934 р. він розпочав видавати газету "*Polska Ludowa*", на шпальтах якої відкрито критикував офіційний курс СЛ. У вересні того ж року С. Врона вийшов з партії, а у квітні 1935 р. відновив діяльність колишнього СХ, чим довершив її розлам. Створена в наслідок розламу партія не знайшла підтримки в селянському середовищі Галичини. Зрештою, у краю не було зафіксовано жодних спроб налагодження діяльності СХ³². Цей факт став доказом того, що груповий партикуляризм був актуальним лише серед вищого керівництва і не був актуальним для нижчих партійних ланок.

Другий розлам СЛ, що стався у серпні 1935 р., був безпосередньо пов'язаний з парламентськими виборами. Новий виборчий закон, прийнятий у червні 1935 р., унеможливив проведення відкритих демократичних виборів до сейму, а тому викликав серйозні нарікання з боку представників СЛ. Усвідомлюючи мізерність своїх шансів на успіх у виборах, керівництво організації 14 серпня 1935 р. скликало Надзвичайний Конгрес, який ухвалив бойкотувати вибори³³. Після цього частина членів СЛ на чолі з Максиміліаном Маліновським, згуртованих навколо газети "*Wyzwolenie*", оприлюднила заяву у якій назвала цей крок поспішним і політично хибним. На знак протесту проти такого рішення ця група вийшла з організації³⁴.

³⁰ Jan Borkowski, "Odśrodkowe i dośrodkowe tendencje w Stronnictwie Ludowym 1933–1935", *Roczniki dziejów ruchu ludowego*, (Warszawa, 1965, № 7), 199.

³¹ Tadeusz Rek, "Próby rozbicia ruchu ludowego w latach 1934–1935", 88.

³² Urząd Wojewódski we Lwowie, AAN, sygn. 974 / 20, k. 196.

³³ "Kongres Stronnictwa Ludowego uchwalił bojkot wyborów", *Piast*, 21 lipca 1935.

³⁴ Tadeusz Rek, "Próby rozbicia ruchu ludowego w latach 1934–1935", 82.

Новий розлам СЛ не був підтриманий членами Малопольсько-Сілезької окружної організації. Навпаки, його засудили її представники на Надзвичайному окружному з'їзді партії, скликаному з цього приводу 25 серпня 1935 р. у Кракові³⁵. У Галичині проти ініціаторів розламу виступили, зокрема, партійні організації Рогатинського та Калуського повітів. Резолюції, ухвалені на їхніх партійних зборах, висловили недовіру організаторам розламу та засвідчили підтримку рішенням Надзвичайного Конгресу³⁶.

Незважаючи на збереження єдності регіональної організації СЛ, вона все ж зазнала суттєвого регресу. У Галичині з жовтня 1933 р. по грудень 1935 р. приріст партійних осередків був незначним, а подекуди, наприклад у Тернопільському воєводстві, від'ємним: 1934 р. тут припинили своє існування дві ланки СЛ, а у 1935 р. було створено лише один партійний осередок. У Львівському воєводстві організовано 42 осередки, переважна більшість з яких у західних повітах. Незначною була і кількість заходів, організованих осередками СЛ. Так, у Тернопільському воєводстві за період з травня по грудень 1934 р. партія не провела жодної організаційної акції. Позитивні зрушення у діяльності місцевих осередків СЛ почали відбуватися тільки восени 1935 р.³⁷

Більшою активністю вирізнялася діяльність СЛ у Станиславівському воєводстві. Особливо варто відзначити Калуську повітову організацію – голова управи Юзеф Москаль. Дописи про її діяльність, що часто з'являлися на шпальтах офіційного органу регіональної організації – краківського “*Piasta*”, свідчили про те, що рівень партійної роботи у повіті був на належному рівні. Так, 7 лютого 1935 р. у с. Войнилів відбулася конференція членів управ осередків СЛ, учасниками якої було 75 делегатів від 12 первинних організацій повіту³⁸. Партійний актив управи займався організаційною діяльністю у селах Калуського та сусідніх повітів. Місцева управа однією з перших у Галичині вдалася до масштабних селянських маніфестацій так званих “Обходів Свята людowego”, що відбувалися наприкінці весни – на початку літа кожного року. У Калуському повіті перша подібна акція була проведена у 1934 р. У 1935 р. “Обхід Свята людowego” тут відзначили вдруге³⁹.

У Львівському воєводстві резонансним заходом СЛ став з'їзд делегатів повітових управ, що проходив 11 лютого 1934 р. у Львові. Участь у його роботі брали 27 регіональних діячів партії на чолі з Я. Павловським. Серед повітових організацій східної частини Львівського воєводства з'їзди місцевих делегатів було проведено у Самборі та Львові⁴⁰. В інших повітах на схід від Сяну діяльність СЛ сталою активністю не відзначалася.

³⁵ “Nadzwyczajny zjazd okręgowy Stronnictwa Ludowego w Krakowie”, *Piast*, 1 września 1935.

³⁶ “Wiadomości z powiatu rogańskiego”, *Piast*, 8 września 1935.

³⁷ Jan Borkowski, “Rozwój organizacyjny Stronnictwa Ludowego w latach 1931–1939”, 205.

³⁸ “Z życia Str. Lud. w pow. Kałuskim”, *Piast*, 3 marca. 1935.

³⁹ “Przełamanie przeszkód”, *Piast*, 21 lipca 1935.

⁴⁰ “Zjazd powiatowy w Samborze”, *Piast*, 3 marca. 1935.

Застій в організаційному розвитку місцевих осередків СЛ тривав до листопада 1935 р. Така тенденція була характерною не тільки для партійних організацій регіону, а й для Польщі загалом. Пожвавлення діяльності СЛ розпочалося восени 1935 р. – воно було зумовлене кризою, у санаційному блоці після смерті Ю. Пілсудського. Її наслідком став розпуск просанаційного ББСУ. За нових умов СЛ отримало реальну нагоду задіяти свій організаційний потенціал.

Якісні зміни у відродженні організації стимулював Конгрес СЛ, що відбувся 7–8 грудня 1935 р. у Варшаві. Прийнята на ньому програма партії чітко визначила її новий політичний курс. Вона передбачала проведення широкомасштабної роботи, спрямованої на організацію польського селянства в опозицію щодо режиму санації. Другим важливим результатом Конгресу стала консолідація центральних партійних органів. Вперше під час виборів вищого керівництва організація відмовилася від принципу тридільності влади. Делегати Конгресу виразили свою солідарність з політемігрантами, обравши В. Вітоса головою СЛ. Виконавчим головою, на час відсутності В. Вітоса в країні, обрано Мацея Ратая. Факт одностайного визнання лідерства В. Вітоса в польському селянському русі став свідченням організаційної єдності СЛ. Рішення, ухвалені Конгресом, суттєво вплинули на подальшу активізацію діяльності організації у другій половині 1930-х рр.

У комплексі з організаційними заходами регіональні осередки СЛ проводили значну роботу, спрямовану на захист економічних та політичних інтересів польського селянства. У 1931–1935 рр. основні напрямки цієї роботи формувалися під впливом економічної кризи та опозиційності організації до діючої влади.

Зумовлений економічною кризою 1929 р. занепад селянських господарств актуалізував необхідність перегляду ставлення СЛ до земельної реформи. Це питання було ключовим під час об'єднання трьох селянських організацій в СЛ. Попри те, що у 1931 р. ідею проведення реформи без відшкодування підтримувало все більше поміркованих прихильників польського селянського руху, прийнята на об'єднавчому Конгресі програма партії була компромісною. Вона передбачала примусову парцеляцію землеволодінь на умовах довголітньої сплати компенсації, яка відповідала би прибутку створених під час парцеляції селянських господарств. У документі йшлося також про парцеляцію без відшкодування – якщо вона відбуватиметься в інтересах держави⁴¹.

Подальший спад сільськогосподарського виробництва, особливо у східних регіонах Польщі, спричинив посилення радикальних настроїв у середовищі консервативних діячів СЛ. У травні 1931 р. з заявою про необхідність проведення парцеляції без відшкодування виступив В. Вітос⁴². У грудні 1932 р. ця позиція була підтримана Головною Радою СЛ. У резолюції з цього приводу йшлося про

⁴¹ Stanisław Lato, Witold Stankiewicz, *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*, (Warszawa, 1969), 305.

⁴² Jan Borkowski, *Chłopi Polscy w dobie kapitalizmu*, (Warszawa: PWN, 1981), 288.

те, що за наявної економічної ситуації на селі впровадження земельної реформи не можливе без надання великих земельних наділів у власність держави безкоштовно⁴³. На початку 1933 р. рішення Головної Ради підтримали повітові осередки СЛ у Галичині⁴⁴. У травні 1933 р. пункт про проведення земельної реформи без відшкодування увійшов до партійної програми прийнятої на Першому Конгресі⁴⁵. Каталізатором радикалізації позиції СЛ щодо земельної реформи став неврожай на Прикарпатті 1934 р. З огляду на це, партійній конференції, що відбулася у Кракові 10–15 грудня 1934 р., було ухвалено резолюцію з вимогою безкоштовного відчуження не тільки поміщицьких наділів, а й лісів та промислових підприємств. На грудневому Конгресі вимоги цієї резолюції ввійшли до нової програми партії⁴⁶.

Рішення щодо земельної реформи, прийняті вищими органами СЛ, були повною мірою підтримані повітовими та первинними організаціями регіону, однак їх реалізація потребувала кардинальної зміни існуючої системи влади, яка не була зацікавлена у такому відчуженні земельної власності. У першій половині 1930-х рр. санаційні уряди не проводили необхідних заходів для прискорення темпів парцеляції. Навпаки, за цей час було прийнято ряд нормативних актів, спрямованих на її обмеження. Так, у березні 1933 р. затверджено закон, яким передбачалося зменшити площі земельних наділів, що підлягали примусовому викупу з огляду на фінансові можливості держави. І все ж основною причиною незадовільного здійснення земельної реформи була економічна криза. Різкий спад прибутковості сільськогосподарського виробництва позбавив значну частину селян засобів для викупу землі. З огляду на це, зусилля місцевих структур СЛ спрямовувалися на усунення негативних економічних чинників, що мали вплив на занепад сільськогосподарського виробництва. Йшлося, насамперед, про збалансування цін на сільськогосподарську та промислову продукцію. Зниження цін на зерно мало загальносвітову тенденцію, у Польщі же воно набуло загрозливих масштабів. Водночас відбувалося зростання цін на промислові товари. Проблемним для селян стало також питання реалізації своєї продукції, яка на міських ринках обкладалася значними податками.

Щоб захистити інтереси селян лідери СЛ, спільно з селянською профспілкою, у 1932–1933 рр. ініціювали серію селянських страйків. Дня 4 квітня 1932 р. на засіданні Окружної управи у Кракові прийнято рішення бойкотувати постачання на міські ринки сільськогосподарської продукції⁴⁷. Отже, партія мала на меті домогтися від міських органів влади зниження шляхових та торгових сплат, а також підвищення цін на сільськогосподарську продукцію. Епіцентром

⁴³ “Rada Naczelna S. L. ”, *Piast*, 18 grudnia 1932.

⁴⁴ Urząd Wojewódski we Lwowie, AAN, sygn. 982 / 20, k. 4.

⁴⁵ “Zadania ludu”, *Piast*, 4 czerwca 1933.

⁴⁶ Jan Kowal, “Działalność Stronnictwa Ludowego w latach 1936–1937”, *W dwudziestolecie wielkiego strajku chłopskiego*, Pod. red. Jana Kowala, (Warszawa, 1957), 14.

⁴⁷ Львівське повітове управління державної поліції, ДАЛО, ф. 108, оп. 1, спр. 528, арк. 1.

організованої СЛ страйкової боротьби стали Лімановський, Домброво-Тарновський та Бохенський повіти Краківського воєводства, де дійшло до сутичок селян з поліцією. Особливого резонансу набули події у с. Лапанові Бохенського повіту, де під час маніфестації поліція вбила чотирьох селян. Восени 1932 р. – на весні 1933 р. окружна організація партії ініціювала чергову хвилю страйків. Нові виступи селян у Малопольщі змусили владу вдатися до пацифікації страйкового руху.

На відміну від Малопольщі, у Галичині значних страйкових акцій не було. Лідери СЛ не вдавалися тут до масових страйків, остерігаючись загострити політичну ситуацію на теренах з переважно непольським населенням. У 1932–1933 р. у краю зафіксовано незначне зменшення кількості селян на міських ринках⁴⁸. Попри це, селянські страйки позитивно вплинули на діяльність місцевих осередків СЛ. Вони помітно активізували партійну агітацію в регіоні. Лідери партії організували десятки зборів, на яких порушувалися питання захисту економічних інтересів селянства. Прийняті ними постанови декларували солідарність зі страйкарями. Особливого поширення набули так звані Лапановські резолюції, прийняті у зв'язку із загибеллю селян – вони у гострій формі засуджували методи придушення страйкового руху⁴⁹. У промовах деяких керівників повітових організацій звучали заклики до перенесення масштабних страйкових акцій у Галичину. Зокрема, з такою пропозицією виступав голова Золочівської повітової управи А. Вітос⁵⁰.

Резолюції, прийняті на з'їздах та зборах селян, ставили вимоги підвищення цін на сільськогосподарську продукцію⁵¹, ліквідації промислових картелів⁵², послаблення податкового тиску. Так, на з'їзді СЛ Львівського повіту 24 вересня 1933 р., делегати пропонували на період до нормалізації економічної ситуації впровадити мораторій на сплату податків⁵³. У резолюції, прийнятій на зборах селян у Калуському повіті, звучала вимога узгодити суми податків з існуючими цінами на сільськогосподарську продукцію⁵⁴.

Окрім економічних змін, які в період кризи були найбільш актуальними, СЛ вимагало проведення політичних змін у державі, розпуску сейму та сенату та проведення нових парламентських виборів на демократичній основі⁵⁵. Усю відповідальність за погіршення соціального становища на селі представники місцевих партійних осередків покладали на ББСУ⁵⁶.

⁴⁸ Urząd Wojewódski we Lwowie, AAN, sygn. 974/15, k. 592.

⁴⁹ Тернопільське воєводське правління, ДАТО, ф. 231, оп. 1, спр. 1813, арк. 48.

⁵⁰ Urząd wojewódzki w Tarnopolu, AAN, sygn. 982/20, k. 4.

⁵¹ Urząd Wojewódski we Lwowie, AAN, sygn. 974/15, k. 600.

⁵² Urząd wojewódzki w Tarnopolu, AAN, sygn. 982/20, k. 4.

⁵³ Urząd Wojewódski we Lwowie, AAN, sygn. 974/15, k. 600.

⁵⁴ Moskal J. "Wielkie zgromadzenie ludowe w Kałuskim", *Piast*, 9 czerwca 1935.

⁵⁵ Urząd Wojewódski we Lwowie, AAN, sygn. 974/20, k. 162.

⁵⁶ "Zjazd delegatów Stronnictwa Ludowego we Lwowie", *Piast*, 17 lutego 1934.

Організація СЛ виступала також проти наступу режиму санації на демократичні права селян. Особливе занепокоєння в його середовищі викликав проект нової конституції, розроблений ББСУ і поданий на розгляд сейму. Згідно з ним, акцент політичної влади в державі зміщувався від її законодавчої гілки до виконавчої. Положення про те, що сейм не братиме участі в управлінні державою, а лише прийматиме закони, остаточно позбавляло селян можливості впливати на державну політику. Дня 26 січня 1934 р. сейм прийняв нову конституцію, що викликало протест з боку регіональних осередків СЛ. Так, у резолюції з'їзду делегатів повітових управ від 11 лютого 1934 р. зазначалося, що прийнята Конституція позбавляє селян усіх політичних прав та привілеїв і повертає їх до панщини⁵⁷.

Ще більше обурення в партійному середовищі викликав виборчий закон 1935 р., який робив неможливою участь селян у виборах до сенату. На знак протесту проти обмеження виборчих прав калуська повітова організація СЛ у вересні 1935 р. провела тритижневий політичний страйк⁵⁸. Загалом осередки СЛ у Галичині домагалися відміни виборчого закону та прийняття нового, який би відображав інтереси народу⁵⁹. Повітові організації регіону одностайно підтримали рішення Надзвичайного Конгресу 1935 р. про бойкот парламентських виборів. У серпні-вересні 1935 р. СЛ провело в краї значну агітаційну роботу. Однак з огляду на організаційну слабкість осередків СЛ, бойкот виборів не знайшов одностайної підтримки серед польських селян Галичини⁶⁰. Разом з тим, проведення акцій протесту, спрямованих проти наступу режиму санації на демократичні права та свободи громадян, мало для СЛ позитивні наслідки, зокрема розширювали організаційні можливості партії.

Здійснений аналіз ситуації свідчить про те, що у 1931–1935 рр. СЛ не змогло належним чином реалізувати свій організаційний потенціал у Галичині, де у порівнянні з іншими регіонами Польщі, своїми впливами партія охоплювала незначний відсоток польських селян. Діяльність організації, так і не поширилася на Волинь та Полісся, що пояснюється низкою об'єктивних факторів, зокрема: розпорошеністю польського етнічного населення; протиріччями серед вищого керівництва партії у післяоб'єднавчий період; опозиційністю організації до впливового серед польського населення краю санаційного табору; методами боротьби, які застосовувалися режимом Ю. Пілсудського щодо лідерів селянського руху. І все ж, попри несприятливі умови, у ряді повітів Галичини прихильниками селянського руху було створено розвинуту мережу СЛ.

⁵⁷ Бродівське повітове управління державної поліції, ДАЛО, ф. 123, оп. 1, спр. 315, арк. 10.

⁵⁸ Moskal J. "Strajk w powiecie Kałuskim" // *W dwudziestolecie wielkiego strajku chłopskiego* / Pod. red. J. Kowala. Warszawa, 1957. S. 221.

⁵⁹ Urząd wojewódzki w Tarnopolu, AAN, sygn. 982 / 26, k. 119.

Основну увагу у своїй діяльності його регіональні осередки зосереджували на вирішенні комплексу економічних проблем, які в першій половині 1930-х рр., з огляду на світову економічну кризу мали особливу актуальність для селянства. Пропагуючи гасла, спрямовані на захист інтересів польського селянства, лідери СЛ вдало використовували погіршення економічної та політичної кон'юнктури, що сприяло подальшому зростанню впливів організації.

STRONNICTWO LUDOWE: PROBLEMS OF FORMING THE ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF THE PARTY IN THE GALICIAN COUNTIES OF WESTERN UKRAINE (1931–1935)

Lev KALYNYAK

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
Universytetska str.1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: lev_ka@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-5783-5242

The article examines the challenges associated with establishing the organizational network of the largest Polish political party in the region, the Stronnictwo Ludowe (hereafter referred to as SL). This party, which was founded in March 1931, opposed the existing government and primarily represented the interests of the Polish ethnic peasantry. Its formation followed a prolonged period of integration within the Polish peasant movement, beginning after the parliamentary elections of 1928. The key factors that drove this unification included the government's neglect of the political interests of peasants, the economic crisis that commenced in 1929, and the unresolved issue of land reform in interwar Poland.

From 1931 to 1935, the SL faced significant challenges in its development, primarily through the unification of existing centers such as the Polskie Stronnictwo Ludowe "Piast," Polskie Stronnictwo Ludowe "Wyzwolenie," and Stronnictwo Chłopskie. The difficulties in forming a regional network were largely due to the declining activity of local centers of peasant political parties that had joined the SL, as well as the repressive actions of the Sanation regime, which sought to diminish the political influence of opposition parties. These developments hindered the swift establishment of SL's regional centers, particularly in Western Ukraine.

In Galicia, the SL was unable to fully capitalize on its organizational potential, exerting limited influence on the local Polish peasantry compared to other regions of Poland. The party's influence did not extend to areas like Volhynia and Polissia, due to several objective factors, including the dispersed Polish ethnic population, internal contradictions among the party leadership following unification, opposition to the influential Sanation camp, and the repressive tactics employed by Józef Piłsudski's regime against peasant movement leaders. Nonetheless, despite the unfavorable conditions, in certain counties within Galicia, supporters of the peasant movement succeeded in creating a developed SL network.

Alongside organizational measures, SL's regional centers engaged in substantial efforts to defend the political interests of the Polish peasantry. Between 1931 and 1935, these efforts were shaped by the party's opposition to the government, particularly in resisting the regime's attempts to curtail peasant rights in elections to Poland's legislative bodies.

The party also placed considerable emphasis on addressing economic challenges, which were particularly pressing for the peasantry during the global economic crisis of the early 1930s. By advocating policies that aimed to protect the Polish peasantry, the SL leadership skillfully leveraged the deteriorating economic and political situation to enhance the party's influence further.

Keywords: Stronnictwo Ludowe, party, structure, peasants, Galicia.

REFERENCES

- Borkowski, Jan. "Procesy integracyjne w Stronnictwie Ludowym od I do II Kongresu 1931–1933", *Roczniki dziejów ruchu ludowego*, No. 6 (Warszawa, 1964), 144–161. (in Polish)
- Borkowski, Jan. "Odśrodkowe i dośrodkowe tendencje w Stronnictwie Ludowym 1933–1935", *Roczniki dziejów ruchu ludowego*, No. 7 (Warszawa, 1965), 199. (in Polish)
- Borkowski, Jan. "Rozwój organizacyjny Stronnictwa Ludowego w latach 1931–1939", *Roczniki dziejów ruchu ludowego*, No. 10 (Warszawa, 1968), 178–242. (in Polish)
- Borkowski, Jan. *Chłopi Polscy w dobie kapitalizmu*, (Warszawa: PWN, 1981), 288. (in Polish)
- Brodivske povitove upravlinnia derzhavnoi politzii, Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. 123, op. 1, spr. 315, ark. 4 zv. (in Polish)
- Burger, Wiesław. "Ruch ludowy wobec mniejszości narodowych II Rzeczypospolitej", *Roczniki dziejów ruchu ludowego*, No. 22 (Warszawa, 1982), 3–24. (in Polish)
- "Kongres Stronnictwa Ludowego uchwalił bojkot wyborów", *Piast*, 21 lipca 1935. (in Polish)
- Lato, Stanisław. Stankiewiń, Witold. *Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów*, (Warszawa, 1969), 305. (in Polish)
- Kowal, Jan. "Działalność Stronnictwa Ludowego w latach 1936–1937", *W dwudziestolecie wielkiego strajku chłopskiego*, Pod. red. Jana Kowala, (Warszawa, 1957), 14. (in Polish)
- Lvivske povitove upravlinnia derzhavnoi politzii, Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. 108, op. 1, spr. 528, ark. 1. (in Polish)
- Moskal, J. "Wielkie zgromadzenie ludowe w Kałuskim", *Piast*, 9 czerwca 1935. (in Polish)
- Moskal, J. Strajk w powiecie Kałuskim, *W dwudziestolecie wielkiego strajku chłopskiego*, Pod. red. J. Kowala. Warszawa, 1957, 221. (in Polish)
- "Nadzwyczajny zjazd okręgowy Stronnictwa Ludowego w Krakowie", *Piast*, 1 września 1935. (in Polish)
- "Nowy Zarząd Stronnictwa Ludowego w Małopolsce", *Piast*, 5 kwietnia 1931. (in Polish)
- Piast*, 26 czerwca 1932. (in Polish)
- "Pierwszy Zjazd Okręgowy Stronnictwa Ludowego w Małopolsce – po unifikacji", *Piast*, 5 czerwca 1932. (in Polish)
- "Pod Zielonem Sztandarem", *Piast*, 28 czerwca 1931. (in Polish)
- "Przełamanie przeszkód", *Piast*, 21 lipca 1935. (in Polish)
- "Rada Naczelna S. L. ", *Piast*, 18 grudnia 1932. (in Polish)
- Rek, Tadeusz. "Próby rozbicia ruchu ludowego w latach 1934–1935", *Roczniki dziejów ruchu ludowego*, (Warszawa, 1965, № 7), 67–103. (in Polish)
- Serafin, Franciszek. *Małopolsko-Sląska organizacja Stronnictwa Ludowego w latach 1931–1933*, (Katowice, 1992), 156. (in Polish)
- Stanislawskie voievodske pravlinnia, Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti, f. 2, op. 1, spr. 906, ark. 41, 44. (in Polish)
- Ternopilske voievodske pravlinnia, Derzhavnyi arkhiv Ternopilskoj oblasti, f. 231, op. 1, spr. 1995, ark. 44. (in Polish)

Urząd Wojewódzki we Lwowie, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, sygn. 974 / 15, k. 20. (in Polish)

Urząd wojewódzki w Tarnopolu, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, sygn. 982 / 20, k. 4. (in Polish)

“W ubiegłym tygodniu”, *Piast*, 6 listopada. 1932. (in Polish)

“Wiadomości z powiatu rogałyńskiego”, *Piast*, 8 września 1935. (in Polish)

“Wielki wiec w Komarnie”, *Piast*, 21 sierpnia 1932. (in Polish)

“Wielkie zebranie w Mościskach”, *Piast*, 7 sierpnia 1932. (in Polish)

“Z życia Str. Lud. w pow. Kałuskim”, *Piast*, 3 marca. 1935. (in Polish)

“Zadania ludu”, *Piast*, 4 czerwca 1933. (in Polish)

“Zebrania w Zbarażu”, *Piast*, 17 lipca 1932. (in Polish)

“Zjazd delegatów Stronnictwa Ludowego we Lwowie”, *Piast*, 17 lutego 1934. (in Polish)

“Zjazd Okręgowy Stronnictwa Ludowego w Krakowie”, *Piast*, 9 kwietnia 1933. (in Polish)

“Zjazd powiatowy w Samborze”, *Piast*, 3 marca. 1935. (in Polish)

УДК655.4/.5(477.83/.86+438.32/.44)1919/1939

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4534>

УКРАЇНСЬКЕ КНИГОВИДАННЯ У ГАЛИЧИНІ МІЖВОЄННОГО ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ: ПАНОРАМНИЙ ОГЛЯД

Маріанна МОВНА

Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України
відділ наукової бібліографії
вул. Стефаника, 2, 79000, Львів, Україна
e-mail: mari3anna@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-2473-6998

У статті вперше здійснено узагальнюючий огляд ретроспективних аспектів українського книговидання Східної Галичини, а конкретніше – міжвоєнного двадцятиріччя на основі укладеного реєстру, що репрезентує найповнішу на сьогодні інформацію про видавництва (видавничі концерни, організації, кооперативи, спілки, товариства, приватних видавців, редакції газет та часописів, книгарні) і видавничих серій 1914–1939 років. Визначено основні видавничі осередки та провідні видавничі організації краю. На жаль, у реєстрі не вдалося простежити хронологію і репертуар усіх видавничих серій, позаяк чимало книг (як і їх авторів) було свого часу “репресовано”. Окремим тематичним блоком у реєстрі подано вибрану бібліографію українського видавничого руху у Східній Галичині 1914–1939 років (понад 400 позицій). Дослідження життя та професійної діяльності відомих видавців передбачає представлення біограм найпомітніших діячів видавничого руху.

Ключові слова: книговидання, видавничі осередки, книжкова продукція, видавці, Східна Галичина, міжвоєнне двадцятиріччя.

Одним із важливих аспектів комплексного дослідження українського книговидавничого процесу на західноукраїнських землях першої половини ХХ ст. є укладення реєстру “Українські видавництва та видавничі серії в Галичині”, що репрезентує найповнішу на сьогодні інформацію про видавництва (видавничі концерни, організації, кооперативи, спілки, товариства, приватних видавців, редакції газет та часописів, книгарні) і видавничих серій 1914–1939 років. Структурно він містить шість підрозділів: “Видавничі концерни” (2 од.); “Видавництва” (118 од.); “Видавничі кооперативи, спілки, товариства” (93 од.); “Окремі видавці” (29 од.); “Редакції газет і часописів” (34 од.); “Книгарні та друкарні” (10 од.), а загалом акумулює інформацію про 286 видавничих осередків.

Основні видавничі осередки краю зосереджувались (у міру спадання) у Львові, Коломиї, Перемишлі, Станиславові, Тернополі, Жовкві. Окрім цього, видавництва були у культурному просторі повітових міст та містечок Східної Галичини: Самбора, Стрия, Золочева, Яворова, Бережан, Підгайців, Косова, Рогатина, Снятина, Долини, Кам’янки-Бузької, Ярослава та ін.

Провідними видавничими організаціями виступали товариства “Просвіта”, “Сільський Господар”, Наукове товариство імені Шевченка у Львові, Українське

педагогічне товариство (УПТ), а згодом – “Рідна Школа”, Ревізійний союз українських кооператив (РСУК). Величезний внесок у видання української книги свого часу зробили й вписалися золотими літерами в історію нашого книговидання такі видавництва, як “Галицька Накладня” Якова Оренштайна у Коломиї (1903–1915), “Українсько-Руська Видавнича Спілка” (1899–1932) (від 1921 р. – “Українська Видавнича Спілка”), “Світ Дитини” (1920–1939) Михайла Таранька, видавничий концерн “Українська Преса” (1923–1939) Івана Тиктора.

Доволі успішно на книговидавничому ринку функціонували: видавничий кооператив “Червона Калина”, Літературно-Видавничий Інститут “Добра Книжка” О. Моха, видавнича спілка “Діло”, видавничий концерн “Дешева Книжка” В. Кунанця, приватні видавництва “Рекорд”, “Бистриця”, “ОКА”, “Загальна книгозбірня” Д. Николишина, “Подільська Театральна Бібліотека”, “Русалка”, “Ізмарagd”. Книги релігійного змісту видавало і поширювало видавництво оо. Василіян у Жовкві, видавничий кооператив “Мета”, Централь Марійських товариств, видавництва “Богословія”, “Криниця”, оо. Редемптористів, товариство “Скала”. Дитячий сегмент українського книжкового ринку впевнено розвивали “Накладня Миколи Матвійчука”, “Веселка”, “Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych” / “Державне видавництво шкільних книжок” (український відділ).

Помітно менше відомостей залишила діяльність та друкована продукція таких відносно невеликих видавництв, як-от: “Журавлі”, “Сині Дзвіночки” і “Калина” М. Угриня-Безгрішного в Рогатині, “Запорожець” та “Довбуш” у Косові, “Гориквіт” у Стрию, “Чмелик” у Самборі, “Мужицьке видавництво” К. Трильовського, “Трембіта”, “Чорногора” у Коломиї, “Краса і Сила” та “Криниця” у Перемишлі, “Живі гроби”, “Всесвіт”, “Українська Культура”, “Нова Книжка”, “Нове Життя”, “Стрибожич” у Львові та ін. Інформацію про них дослідникам предмета доведеться спеціально відшукувати в архівах, якщо вона збереглась, оскільки у хуртовині Другої світової війни було втрачено чимало примірників книг та архівних матеріалів окремих видавничих осередків.

Низку книжкових видань друкували професійні спілки (“Взаємна поміч українського вчительства” (ВПУВ), Союз українських купців і промисловців, Союз українських професійних музик, музичне товариство “Торбан”, Українське гігієнічне товариство, ловецьке товариство “Тур”), культурологічні осередки (Галицько-Руська Матиця, Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького, товариство та музей “Бойківщина” у Самборі), молодіжні спортивно-виховні організації (“Пласт”, “Сокіл-Батько”, “Луг”), жіночі об’єднання (“Союз Українок”).

Видавцями у Східній Галичині доволі часто бували також книгарні і власне самі друкарні, як-от “Українська книгарня та антикварня” й книгарня НТШ у Львові, книгарня торговельно-промислового кооперативу “Будучність” в Тернополі, друкарня “Кнолера і Сина” та “Народна печатня” Антона Блюя в Перемишлі, друкарня Михайла Бойчука в Коломиї, книгарня торговельно-

промислового кооперативу “Будучність” в Тернополі. Такий тип видавничого осередку також представлений у реєстрі.

Небагато книжок видавали за власний кошт й окремі приватні видавці, зокрема д-р о. Йосип Застирець, о. Осип Годунько, Антон Окпиш (Львів), Ольга Гоцька (Перемишль) та інші, інформація про яких зазначена у вихідних даних їхніх видань.

Спеціального комплексного дослідження українського книговидавничого процесу на західноукраїнських землях першої половини ХХ ст. немає донині. Свого часу дослідженням ретроспективних аспектів українського книгодання плідно займався відомий історик Я. Ісаєвич¹. Окремі сегменти діяльності українських видавництв Галичини досліджували: Л. Рева-Родіонова (видавнича діяльність товариства “Сільський Господар”), І. Монолатій, М. Савчук, М. Васильчук (коломицький видавничий осередок), І. Котлобулатова (львівські книгарні як видавничі осередки та вибрані видавництва Львова), В. Передирій (видання “Червоної Калини”), Г. Корнєєва (українські дитячі видання львівських видавництв), Б. Якимович (постать І. Тиктора в контексті видавничого процесу Галичини), Л. Кусий (видавництво “Світ Дитини”), З. Наконечна (постать редактора концерну “Українська Преса” Л. Чубатого). У профільній науковій літературі також набула висвітлення діяльність помітних видавців, зокрема визнаних корифеїв книговидавничої справи на західноукраїнських землях – Якова Оренштайна², Івана Калиновича³, Івана Тиктора⁴, Михайла Таранька⁵. Останнім часом з тематики українського книгодання в Східній Галичині була захищена дисертаційна праця Марії Пірко⁶. Окремі питання з досліджуваної проблематики заторкували у своїх публікаціях Р. Голик⁷, О. Палюх⁸, О. Юркевич⁹, І. Морозова¹⁰, Л. Кужель¹¹, Н. Рибчинська¹², М. Мовна¹³, А. Чубрей¹⁴.

¹ Ярослав Ісаєвич, *Українське книгодання: витоки, розвиток, проблеми*. (Львів, 2002), 520.

² Марія Вальо, “Оренштайн Яків – феномен української видавничої справи”, *Літературний Львів*, No. 10/11, (1994): 13; Марія Вальо, “Видавнича діяльність Якова Оренштайна в контексті українського національного відродження”, *Українська періодика. Історія і сучасність: доп. та повідомл. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф. (22–23 груд. 1995 р., м. Львів), НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаніка*, (Львів, 1995): 32–37.

³ Марія Вальо, “Іван Калинович: життя і діяльність”, *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, Т. ССXLVI: Праці Філологічної секції, (2003): 509–522.

⁴ Валентина Денисюк (уклад.), *Видання Івана Тиктора та концерну “Українська преса”:* бібліографічний покажчик (1923–1977), (Львів, 2000), 368; Надія Зелінська, Лідія Сніцарчук і Емілія Огар, *Іван Тиктор: талан і талант*. (Львів, 2007).

⁵ Леся Кусий, *Михайло Таранько – редактор і видавець літератури для дітей та молоді*. (Львів, 2020).

⁶ Марія Пірко, *Українська книговидавнича справа в Галичині (1919–1939 рр.): історичні умови, проблематика, внесок у національний рух. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії*. (Львів, 2021), 260.

⁷ Роман Голик, “Книги, ідеї та стереотипи галицької провінції ХХ ст.: “Літопис Бойківщини” у міжвоєнному Самборі”, *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка: зб. наук. праць*, No. 1 (17), (2009): 223–248; Роман Голик, “Читання для народу:

За даними Я. Ісаєвича 2002 р., у Східній Галичині міжвоєнного періоду існувало близько 50 українських видавництв, другим після Львова видавничим центром залишалася Коломия, а книжкова продукція на західноукраїнських землях кількісно не була значною (у 1934 р. – 346 назв, у 1938 р. – 476)¹⁵. Наш темпорально пізніший науковий пошук, опертий на бібліографічну базу даних, сформовану у відділі наукової бібліографії ЛННБ України ім. В. Стефаніка для багатотомного бібліографічного покажчика “Українська книга в Галичині, на

видання “Просвіти”, стереотипи масової культури й ментальність галичан перших десятиліть ХХ ст.”, *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, No. 19, (2010): 217–244; Роман Голик, “Між Пилсудським, Коновальцем і Сталіним: читання, інтелектуальні та ідеологічні течії в Галичині 20–30-х рр. ХХ століття”, *Проект “Україна”: Галичина і Волинь у складі міжвоєнної Польщі*, авт.-упоряд. Микола Литвин. (Харків: Фоліо, 2017), 409–433.

⁸ Ольга Палюх, “Українське книговидання у Львові 20-х рр. ХХ ст. в ретроспективі газети “Діло”: умови видавничої діяльності. Мережа видавництв”, *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка: зб. наук. праць*, No. 1 (17), (2009): 177–199.

⁹ Олександра Юркевич, “Діяльність Якова Оренштайна в контексті українського книговидавничого процесу першої половини ХХ ст.”, *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка: зб. наук. праць*, No. 9 (25), (2017): 76–111; Олександра Юркевич, “Видавнича діяльність українських і єврейських громадських організацій Галичини 20–30-х рр. у контексті поліетнічності культур”, *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка: зб. наук. праць*, No. 10 (26), (2018): 98–132.

¹⁰ Інна Морозова, “Українське книговидання у Станіславові 1920–1930-х рр.: тематика, видавничі серії, жанри”, *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка: зб. наук. праць*, No. 8 (24), (2016): 39–57.

¹¹ Любов Кужель, “Календарі видавництва “Батьківщина” в контексті західноукраїнських календарів 30-х рр. ХХ ст.: видання та розповсюдження”, *Записки Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаніка: зб. наук. праць*, No. 12, (2004): 110–132; Любов Кужель, “Календарі Івана Тиктора 1930-х рр. у контексті тогочасних суспільно-політичних подій”, *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка: зб. наук. праць*, No. 9 (25), (2017): 239–259.

¹² Наталія Рибчинська, “Серійні видання 1930-х рр. з проблем шкільництва й освіти в Галичині”, *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка: зб. наук. праць*, No. 9 (25), (2017): 260–278.

¹³ Маріанна Мовна, “Історико-краєзнавчий дискурс у західноукраїнських виданнях 1930-х рр.”, *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка: зб. наук. праць*, No. 9 (25), (2017): 216–238; Маріанна Мовна, “Західноукраїнські видання історико-краєзнавчого сегмента початку ХХ ст.”, *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка: зб. наук. праць*, No. 10 (26), (2018): 48–60; Маріанна Мовна, “Краєзнавча продукція українських видавництв Галичини в 1930-х рр.: репертуар, видавничі серії, фактологічне наповнення”, *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка: зб. наук. праць*, No. 11 (27), (2019): 66–79; Маріанна Мовна, “Видавничі серії товариства “Сокіл-Батько” (1920-ті–1930-ті рр.)”, *Українська тіловоховна традиція: наук. зб.*, No. 2, (2022): 56–64.

¹⁴ Анастасія Чубрей, *Український театр у медіапросторі міжвоєнної Галичини: проблеми видавничого супроводу. Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. наук з соціальних комунікацій*. (Львів, 2020), 258.

¹⁵ Ярослав Ісаєвич, *Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми*. (Львів, 2002), 411.

Буковині, Закарпатті, Волині та в еміграції. 1914–1939”, дав змогу уточнити фактографічні відомості попередніх дослідників і в результаті збільшити абсолютні показники чисельності як самих видавництв, так і їхньої видавничої продукції. За нашими підрахунками, на видавничому ринку Східної Галичини між двома світовими війнами діяло 286 видавничих осередків, а видавнича продукція лише в сегменті дитячої літератури становила, за даними Богдана Гошовського¹⁶, майже 500 видань.

Одним із завдань реєстру було встановити точне місцезнаходження видавничих осередків краю, тому здебільшого анотації супроводжує подання фактичних чи поштових адрес (скриньок) видавництв.

Щодо фінансової складової процесу книговидання, то необхідно зазначити, що матеріальні можливості українських видавництв залишались обмеженими, оскільки Польська держава не була зацікавлена у розвитку українського видавничого руху й відповідно не виділяла коштів для його підтримки, на противагу попередньому австрійському періоду, коли існували державні видавничі субвенції. Тому багато з них залучали для видавничих потреб кошти громадськості. Наприклад, навіть така ренована громадська організація, як “Просвіта”, з її потужними видавничими традиціями відразу після Першої світової війни сильно потерпала від недостатнього фінансування видань для народу, про що інформував у 1923 р. її очільник Михайло Галушинський¹⁷. Допомогала коштами українська кооперація, нерідко для інвестування у книговидання використовували таку форму залучення коштів читачів, як передплата. Так акумулювалися кошти для втілення в життя великих видавничих проєктів, зокрема, “Української Загальної Енциклопедії” (УЗЕ), а також значної частки друкованої продукції концернів “Українська Преса” та “Дешева Книжка”, видавничої спілки “Нові Шляхи” та ін., про що інформувала передплатна реклама у пресі та самих виданнях як поширена практика популяризації серійних видань.

Тематика книжкової продукції була надзвичайно різноманітною (художньо-драматична, громадсько-суспільна, політична, релігійна, наукова, популярна, господарська, дитяча, медична, кулінарна література тощо) і відображала весь спектр тогочасних політичних напрямів, а вони, як відомо, були діаметрально протилежними за ідеологічними позиціями. Створене у 1925 р. Українське національно-демократичне об’єднання (УНДО), використовуючи легальні парламентські методи у боротьбі за Українську соборну незалежну державу, дотримувалося правоцентристської позиції і претендувало на роль національного політичного лідера. Лівоцентристську нішу займала Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП). Комуністична партія Західної України (КПЗУ) не лише сповідувала комуністичну ідеологію в стилі апології радянської дійсності,

¹⁶ Богдан Гошовський, *Українська дитяча література: спроба огляду і проблематика*. (Торонто; Нью-Йорк: Об-ня працівників дит. л-ри, 1966), 69.

¹⁷ Михайло Галушинський, “Ще про видавничу діяльність “Просвіти”, *Діло*, No. 93, (1923): 3.

а й виступала неабияким чинником русифікації, як, зрештою, і москвофіли, початки діяльності яких у суспільно-політичному дискурсі Галичини сягали ще XIX ст. На противагу їм, а також внаслідок національної політики польського уряду на політичній авансцені з'явилися і згодом набули чималої політичної ваги українські радикальні націоналісти, як-от Дмитро Донцов та від 1929 р. Організація українських націоналістів (ОУН). Неабияким національним та духовним авторитетом у тогочасному суспільстві була Греко-католицька церква на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким, хоча набули поширення й численні протестантські течії та деномінації.

Мистецьку естетичну сторону книжкових видань забезпечували роботи відомих художників-графіків, членів Асоціації незалежних українських мистців (АНУМ) Олени Кульчицької, Антона Манастирського, Павла Ковжуна, Миколи Бутовича, Осипа Куриласа, Святослава Гординського, Якова Гніздовського, Едварда Козака, Івана Іванця, Роберта Лісовського, Петра Андрусіва, Петра Обалю, Андрія Коверка, Романа Чорнія та ін. Хоча внаслідок економічних чинників щодо зовнішнього вигляду (рідкість кольорових обкладинок, брак розкішних подарункових видань, зокрема дитячих) українська книжка не могла конкурувати з іноземними виданнями, все ж під її скромною зовнішньою оправою крився глибокий зміст як засіб національного патріотичного виховання.

Важливою складовою цього реєстру є укладений єдиний перелік назв видавничих серій зазначеного періоду. Серія – однотипно оформлене видання, що охоплює сукупність томів, об'єднаних спільністю задуму, тематики, цільовим або читацьким призначенням. Існують окремі рекламні списки в книжкових виданнях, календарях, окремих каталогах видавництва, альманахах серій “Просвіти”, “Рідної Школи”, повідомленнях у пресі (рубрика “Нові книжки”). Окремі видавничі серії (“Бібліотека Історичних Повістей” та “Бібліотека «Логос»” видавництва “Добра Книжка” за редакцією Олександра Моха; “Театральна Бібліотека «Русалки»” видавця Григорія Гануляка; “Діточа Бібліотека” видавництва “Світ Дитини”; “Народня Бібліотека” з під серіями “Серія Порадників”, “Театральна Серія” та “Серія Красного Письменства” й фонд “Учітеся, брати мої!” товариства “Просвіта”, “Бібліотека «Сільського Господаря»” та ін.) часто згадуються у книгознавчих дослідженнях. Так, “Просвіта” першою в Східній Галичині налагодила масовий, систематичний випуск книжкових, періодичних, серійних видань народною мовою, які на 1939 р. становили 1017 назв¹⁸. А на потужність серії “Бібліотека «Сільського Господаря»” вказують такі цифри: у 1932 р. видано 36 тис. примірників книг, у 1933 р. – 35 тис. примірників, у 1934 р. – 59 тис. примірників, у 1935 р. – 23,6 тис. примірників, у 1936 р. – 26 тис. примірників, у 1937 р. – 102,7 тис. примірників, у

¹⁸ Володимир Пашук, “Особливості видавничої діяльності Товариства “Просвіта””. *Видавничий рух в Україні: середовища, артефакти: доп. та повідомл. II Міжнар. наук. конф. (Львів, 29 жовт. 2021 р.)*, ред.-упоряд. Володимир Пасічник, (Львів, 2021), 81.

1938 р. – 68,5 тис. примірників¹⁹. Менш відомі видавничі серії 1920–1930-х років, що активно продукували окремі політичні партії (“Політична Бібліотека УНДО”, “Національно-Політична Бібліотека”, “Українська Соціалістична Бібліотека” (УСРП), “Селянська Бібліотека «Нове Село»” та інші.).

На жаль, не вдалося простежити хронологію і репертуар усіх видавничих серій, позаяк чимало книг було свого часу «репресовано»: знищено, конфісковано чи спалено під час воєнного лихоліття та впродовж перших років радянської окупації західних областей України, зокрема, більшовиками розгромлено львівські видавництва “Червона Калина”, “Хортиця”, установи “Рідна Школа”, “Просвіта” (втрачено архів)²⁰.

Трагічну долю книжок розділило чимало і їхніх видавців: Зенон Кирилович та Ярослав Семіон були розстріляні німецькими окупантами, репресовані й знищені радянською тоталітарною системою Іван Іванець, Антін Крушельницький, Володимир Кунанець, Михайло Матчак, Дмитро Николишин, Яків Оренштайн, Михайло Таранько, Іван Чепига. Після 1940 р. невідомою залишилася доля Володимира Мартиневича. Окремі представники видавничого цеху (Олена Кисілевська, Левко Лепкий, Іван Тиктор, Ізидор Громницький, Олександр Мох, Євген Юлій Пеленський, Петро Постолюк, Нестор Ріпецький, Юліан Гарнович, Микола Ковалюк, Микола Угрин-Безгрішний) встигли емігрувати на Захід, куди, можливо, вивезли й свої архіви.

Структура реєстру передбачає не лише фіксацію видавництв та видавничих серій із відповідними анотаціями інформаційного характеру, статистичними відомостями про видавництва, друкарні, накладні, видавничі товариства, а й вибрану бібліографію стосовно українського видавничого руху у Східній Галичині 1914–1939 років, що подана окремим тематичним блоком (понад 400 позицій). Наявність реєстру назв видавничих серій та літератури про них у межах видання робить його більш інформаційно насиченим, а це у свою чергу дозволяє панорамно розглянути видавничий процес на західноукраїнських землях 1914–1939 роках. У додатках наведено перелік видавництв, детальна інформація про які відсутня у наявних джерелах (16 од.), друкарень, що зустрічаються в тексті, назв старих і нових вулиць.

Усебічне вивчення книговидавничого процесу буде неповним без дослідження життя та професійної діяльності відомих видавців. Тому в реєстрі представлено 35 біограм найпомітніших діячів видавничого руху (серед них Я. Оренштайна, І. Калиновича, М. Таранька, І. Тиктора, М. Матчака, М. Матвійчука, Г. Гануляка, Д. Николишина, І. Чепиги, В. Кунанця, Р. Луканя та ін.).

¹⁹ Лариса Рева-Родіонова, *Українське товариство “Сільський Господар” (1899–1944 рр.): Історія. Досвід.* (Тернопіль: Підручники і посібники, 2000), 229–231.

²⁰ Роман Дзюбан, *Культурні цінності установ Львова у 1939–1953-х рр.: переміщення і втрати.* (Львів, 2020), 60.

Отже, на основі укладеного реєстру, що репрезентує найповнішу на сьогодні інформацію про видавництва (видавничі концерни, організації, кооперативи, спілки, товариства, приватних видавців, редакції газет та часописів, книгарні) і видавничих серій 1914–1939 років, вперше здійснено узагальнюючий огляд ретроспективних аспектів українського книговидання Східної Галичини, а конкретніше – міжвоєнного двадцятиріччя. Інформаційна насиченість реєстру посилюється за рахунок визначення основних видавничих осередків та провідних видавничих організацій краю, уточнення фактографічних відомостей щодо абсолютних показників чисельності як самих видавництв, так і їхньої видавничої продукції, наявності назв видавничих серій та літератури про них, а це у свою чергу дає змогу панорамно розглянути видавничий процес на західноукраїнських землях 1914–1939 років.

UKRAINIAN BOOK PUBLISHING IN GALICIA DURING THE INTERWAR PERIOD: A PANORAMIC REVIEW

Marianna MOVNA

Vasyl Stefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv
Department of Scientific Bibliography
2, Stefanyka str., 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: mari3anna@ukr.net
ORCID ID: 0000-0003-2473-6998

The article offers, for the first time, a comprehensive overview of the retrospective aspects of Ukrainian book publishing in Eastern Galicia, with a particular focus on the interwar period of the twentieth century. This analysis is based on a meticulously compiled register, which currently represents the most complete repository of information on publishing houses during this era. The register encompasses a wide array of publishing entities, including publishing concerns, organizations, cooperatives, unions, societies, private publishers, editors of newspapers and magazines, as well as bookstores and publishing series from 1914 to 1939. The study identifies the principal publishing centers and the foremost publishing organizations that were active in the region.

Through rigorous research, this study has clarified and expanded upon the factual data presented by previous scholars. The number of both publishing houses and their respective outputs has been substantially revised, with the new findings revealing that 286 publishing houses were active in the Eastern Galician book market between the two world wars. Furthermore, the article delves into the financial aspects of the publishing process, examining the economic conditions under which these entities operated. The thematic content of book production is analyzed in depth, highlighting how contemporary political trends were reflected in the literature of the time. Additionally, the study explores the artistic and aesthetic dimensions of book publishing in this period.

Regrettably, it was not possible to fully reconstruct the chronology and repertoire of all the publishing series included in the register, as many books, along with their authors, were subjected to repression. Despite these challenges, a separate thematic section of the register presents an extensive bibliography related to the Ukrainian publishing movement in Galicia from 1914 to 1939, comprising more than 400 entries.

The article also delves into the lives and professional activities of prominent publishers, offering detailed biographies of the most significant figures in the Ukrainian publishing movement. This

biographical section enriches the broader analysis by providing personal insights into the individuals who shaped the cultural and intellectual landscape of Eastern Galicia during this pivotal historical period.

Keywords: book publishing, publishing centers, book productions, publishers, Eastern Galicia, interwar twentieth period.

REFERENCES

- Chubrei, Anastasiia. Ukrainyskiy teatr u mediaprostori mizhvoiennoi Halychyny: problemy vydavnychoho suprovodu. *Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kand. nauk z sotsialnykh komunikatsii*. (Lviv, 2020), 258. (in Ukrainian)
- Denysyuk, Valentyna (uklad.), *Vydannia Ivana Tyktora ta kontsernu "Ukrainska presa": bibliohrafichnyi pokazhchyk (1923–1977)*, (Lviv, 2000), 368. (in Ukrainian)
- Dziuban, Roman. *Kulturni tsinnosti ustanov Lvova u 1939–1953-kh rr.: peremishchennia i vtraty*. (Lviv, 2020), 60. (in Ukrainian)
- Isaievych, Yaroslav. *Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy*. (Lviv, 2002), 520. (in Ukrainian)
- Halushchynskiy, Mykhailo. "Shche pro vydavnychu diialnist "Prosvity", *Dilo*, No. 93, (1923): 3. (in Ukrainian)
- Holyk, Roman. "Knyhy, idei ta stereotypy halytskoi provintsii XX st.: "Litopys Boikivshchyny" u mizhvoiennomu Sambori", *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoii biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka: zb. nauk. prats*, No. 1 (17), (2009): 223–248. (in Ukrainian)
- Holyk, Roman. "Mizh Pilsudskym, Konovaltsem i Stalinym: chytannia, intelektualni ta ideolohichni techii v Halychyni 20–30-kh rr. XX stolittia", *Proekt "Ukraina": Halychyna i Volyn u skladi mizhvoiennoi Polshchi*, avt.-uporiad. Mykola Lytvyn. (Kharkiv: Folio, 2017), 409–433. (in Ukrainian)
- Holyk, Roman. "Chytannia dlia narodu: vydannia "Prosvity", stereotypy masovoi kultury y mentalnist halychan pershykh desiatylyt XX st.", *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, No. 19, (2010): 217–244. (in Ukrainian)
- Hoshovskyi, Bohdan. *Ukrainska dytiacha literatura: sproba ohliadu i problematyka*. (Toronto; Niu-York: Ob-nia pratsivnykiv dyt. l-ry, 1966), 69. (in Ukrainian)
- Kuzhel, Liubov. "Kalendari vydavnytstva "Batkiivshchyna" v konteksti zakhidnoukrainskykh kalendariv 30-kh rr. XX st.: vydannia ta rozpovsiudzhennia", *Zapysky Lvivskoi naukovoii biblioteky imeni V. Stefanyka: zb. nauk. prats*, No. 12, (2004): 110–132. (in Ukrainian)
- Kuzhel, Liubov. "Kalendari Ivana Tyktora 1930-kh rr. u konteksti tohochasnykh suspilno-politychnykh podii", *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoii biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka: zb. nauk. prats*, No. 9 (25), (2017): 239–259. (in Ukrainian)
- Kusyi, Lesia. *Mykhailo Taranko – redaktor i vydavets literatury dlia ditei ta molodi*. (Lviv, 2020). (in Ukrainian)
- Movna, Marianna. "Vydavnychi serii tovarystva "Sokil-Batko" (1920-ti–1930-ti rr.)", *Ukrainska tilovykhovna tradytsiia: nauk. zb.*, No. 2, (2022): 56–64. (in Ukrainian)
- Movna, Marianna. "Zakhidnoukrainski vydannia istoryko-kraieznavchoho sehmenta pochatku KhKh st.", *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoii biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka: zb. nauk. prats*, No. 10 (26), (2018): 48–60. (in Ukrainian)
- Movna, Marianna. "Istoryko-kraieznavchyi dyskurs u zakhidnoukrainskykh vydanniakh 1930-kh rr.", *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoii biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka: zb. nauk. prats*, No. 9 (25), (2017): 216–238. (in Ukrainian)

- Movna, Marianna. “Kraieznavcha produktsiia ukrainskykh vydavnytstv Halychyny v 1930-kh rr.: repertuar, vydavnychi serii, faktolohichne napovnennia”, *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka: zb. nauk. prats*, No. 11 (27), (2019): 66–79. (in Ukrainian)
- Morozova, Inna. “Ukrainske knyhovydannia u Stanyslavovi 1920–1930-kh rr.: tematyka, vydavnychi serii, zhanry”, *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka: zb. nauk. prats*, No. 8 (24), (2016): 39–57. (in Ukrainian)
- Paliukh, Olha. “Ukrainske knyhovydannia u Lvovi 20-kh rr. XX st. v retrospektyvi hazety “Dilo”: umovy vydavnychoi diialnosti. Merezha vydavnytstv”, *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka: zb. nauk. prats*, No. 1 (17), (2009): 177–199. (in Ukrainian)
- Pashuk, Volodymyr. “Osoblyvosti vydavnychoi diialnosti Tovarystva “Prosvita””. *Vydavnychi rukh v Ukraini: seredovyshcha, artefakty: dop. ta povidoml. II Mizhnar. nauk. konf. (Lviv, 29 zhovt. 2021 r.), red.-uporiad. Volodymyr Pasichnyk*, (Lviv, 2021), 81. (in Ukrainian)
- Pirko, Mariia. *Ukrainska knyhovydavnycha sprava v Halychyni (1919–1939 rr.): istorychni umovy, problematyka, vnesok u natsionalnyi rukh. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoï stupenia doktora filosofii*. (Lviv, 2021), 260. (in Ukrainian)
- Reva-Rodionova, Larysa. *Ukrainske tovarystvo “Silskyi Hospodar” (1899–1944 rr.): Istoriiia. Dosvid*. (Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky, 2000), 229–231. (in Ukrainian)
- Rybchynska, Nataliia. “Seriini vydannia 1930-kh rr. z problem shkilnytstva y osvity v Halychyni”, *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka: zb. nauk. prats*, No. 9 (25), (2017): 260–278. (in Ukrainian)
- Valo, Mariia. “Vydavnycha diialnist Yakova Orenshtaina v konteksti ukrainskoho natsionalnogo vidrozhennia”, *Ukrainska periodyka. Istoriiia i suchasnist: dop. ta povidoml. tretioi Vseukr. nauk.-teoret. konf. (22–23 hrud. 1995 r., m. Lviv), NAN Ukrainy, LNB im. V. Stefanyka*. (Lviv, 1995): 32–37. (in Ukrainian)
- Valo, Mariia. “Ivan Kalynovych: zhyttia i diialnist”, *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka, T. CCXLVI: Pratsi Filolohichnoi sektiï*, (2003): 509–522. (in Ukrainian)
- Valo, Mariia. “Orenshtain Yakiv – fenomen ukrainskoi vydavnychoi spravy”, *Literaturnyi Lviv*, No. 10/11, (1994): 13. (in Ukrainian)
- Yurkevych, Oleksandra. “Vydavnycha diialnist ukrainskykh i yevreiskykh hromadskykh orhanizatsii Halychyny 20–30-kh rr. u konteksti polietnichnosti kultur”, *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka: zb. nauk. prats*, No. 10 (26), (2018): 98–132. (in Ukrainian)
- Yurkevych, Oleksandra. “Diialnist Yakova Orenshtaina v konteksti ukrainskoho knyhovydavnychoho protsesu pershoi polovyny XX st.”, *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka: zb. nauk. prats*, No. 9 (25), (2017): 76–111. (in Ukrainian)
- Zelinska, Nadiia, Snitsarchuk, Lidiia, Ohar, Emiliia. *Ivan Tyktor: talan i talant*. (Lviv, 2007). (in Ukrainian)

УДК 94(477.83-25)''1944/1953'':[792.97.011.26.091.6:329.15]

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4539>

ВІД АМАТОРСТВА ДО ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ – БІЛЬШОВИЦЬКА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ У ЛЬВОВІ 1944–1953 рр.

Роман ГЕНЕГА

катедра історичного краєзнавства
Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна
e-mail: r_genega@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0002-0346-405X

Досліджено відновлення роботи Львівського обласного будинку народної творчості, напрямки його діяльності в культурному просторі Львова. Прослідковано вплив Будинку народної творчості на мистецькі товариства міста та області, показано зміни політичної кон'юнктури щодо впровадження і дотримання принципів соціалістичного реалізму в усіх починаннях установи. Окремим аспектом дослідження виступає процес становлення Львівського театру ляльок, який створений та деякий час діяв під егідою Будинку народної творчості. Доповнюють розвідку матеріали про творчий поступ Театру народної творчості, створений з акторів аматорів Львова та області. Показано непросту еволюцію обох театрів, яка на початках опиралася лише на ентузіазм невеликої групи студентів львівських вишів, та їхньому бажанні стати акторами. Репертуарний план проаналізований автором, акцентує увагу на ідеологічних моментах повоєнного театрального життя. Обов'язковість вистав зазначеного плану на рівні з широким залученням творів радянських авторів мало сприяти прискореній інтеграції міста в більшовицьке культурне середовище.

Ключові слова: Львів, більшовики, Будинок народної творчості, Львівський театр ляльок, вистава, репертуар.

Серед бурхливого театрального життя повоєнного Львова окремим, але не менш цікавим його осередком став Львівський обласний будинок народної творчості, який відновив роботу у кінці серпня 1944 р. І хоча цей напрямок роботи був один з небагатьох, які опікував Будинок творчості, його вплив на театральне середовище міста був беззаперечний. Діючи за зразком і системою Центрального Будинку народної творчості УРСР, він став джерелом натхнення для багатьох обдарованих людей, колективів міста та області. Будинок сублимував у собі практично усю самодіяльну ініціативу численних організацій і підприємств, під патронатом якого діяло безліч творчих колективів. Окремим напрямком роботи стали багатотурові фестивалі художньої самодіяльності, опіка над різноманітними мистецькими гуртками, народні умільці надсилали сюди – малярські, скульптурні, різьбарські твори, кращі з яких експонувалися на республіканських виставках. Саме Будинку народної творчості ми завдячуємо створенню в березні 1945 р. невеличкої лялькової студії, яка згодом виросла в

Львівський театр ляльок і стала незалежною структурою. І хоча, створюючи театр, більшовики переслідували свої ідеологічні інтереси, новий творчий колектив, попри все, вносив у ці плани певні корективи – вкраплюючи в репертуар елементи народної творчості та національну класику. Театральне життя міста, з появою Театру ляльок, розвивалось більш структуровано та динамічно. Важливий етап еволюції Львівського Будинку народної творчості відбувся на початку 1951 р., після створення власного драматичного колективу – Театру народної творчості. Працюючи в умовах серйозної театральної конкуренції, самодіяльний театр усе ж мав своїх львівських прихильників та шанувальників.

Історіографія проблематики доволі стисла, що відкриває перспективу подальших досліджень. Однією з перших розвідок, у якій згадується місцевий Ляльковий театр стала збірка статей – Театри Львова. Фактично це невеличка брошура з доволі стислою інформацією про львівські театри. Трьохсторінкову інформацію про Державний театр ляльок підготувала для збірника акторка цього театру Катерина Авраменко. Як одна з провідних акторок першого складу К. Авраменко, коротко описала п'ятнадцятирічний поступ театру, наголосивши на основних віхах розвитку¹. У свою чергу – Українська радянська енциклопедія, подає про Львівський театр ляльок заледве декілька речень – рік заснування та основні вистави з репертуару². У часи незалежності з'явилася низка театральних розвідок, серед яких варто відзначити дослідження Віктора Проскуракова та Юрія Ямаша. Автори описують становлення основних театрів Львова різного періоду. Театру ляльок у книзі відведено трьохсторінковий розділ з основними віхами розвитку, який попри все не претендує на вичерпність³. Початковий період діяльності львівських лялькарів проаналізований і у науковій статті Константина Кондратюка та Руслани Поп. Знову ж, така інформація не виходить за межі одного абзацу і потребує подальших узагальнень⁴. Лаконічність наявної історіографії сприяє актуалізації та затребуваності наявного дослідження. Тому, метою наших студій є спроба проаналізувати та зробити узагальнення діяльності Львівського будинку творчості та створених в його структурах театрів першого повоєнного десятиліття 1944–1953 рр.

Перші повоєнні роки характерні поширенням у Львові різноманітних колективів, організацій та об'єднань з акцентом на слові “народний”, яке серед іншого мало засвідчити основні орієнтири нової влади в культурній галузі.

¹ *Театри Львова*, ред. Іван Сварник, (Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1962), 52.

² *Львівський театр ляльок. Українська радянська енциклопедія. Видання друге, Т. 6. Куликів мікроклімат*, ред. Микола Бажан, (Київ: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1982), 278.

³ Віктор Проскураков, Юрій Ямаш, *Львівські театри. Час і архітектура*. (Львів: “Центр Європи”, 1997), 132.

⁴ Константин Кондратюк, Руслана Поп, “Театральне життя Львова в перші повоєнні роки (1944–1950)”. *Львів: місто, суспільство, культура. Спеціальний випуск Вісника Львівського університету. Серія історична*, Т. 3, (1999): 624–631.

Львівський Будинок народної творчості, в цьому плані, став чи не основним дітищем нової влади, який мав виконувати, не тільки показово-культурницькі, але й важливі ідеологічні завдання. З часом він об'єднав близько двохсот драматичних і самодіяльних колективів, понад 300 різноманітних гуртків, ще 6 тис. осіб брало участь в художній самодіяльності⁵.

Будинок народної творчості відразу отримав відносно стабільне державне фінансування (у III кварталі 1944 р. виділено 15 тис руб⁶, доволі непогані гроші для невеликої установи того часу), що дозволяло розвивати різні мистецькі напрямки. Зокрема, активно запрацював невеликий драматичний театральний колектив, який на середину 1945 р. вже мав за плечима декілька прем'єр: “На перші гулі”, “Назар Стодоля”, “Сватання на Гончарівці”, “Шахтарський син”⁷. Одна з перших вистав цього мінітеатру була постановка-жарт на 1 дію – “На перші гулі” Степана Васильченка. Режисером, в даному випадку, виступив п. Третяк, а головні ролі виконували студенти львівських вишів: Тиміш – студент Львівської Політехніки Микола Киндій; Оленка – студентка медичного інституту Галина Шевчук; Савка – студент політехнічного інституту Мирон Пришляк; Василина – студентка Університету імені Івана Франка Світлана Христенко⁸. Коротенькі однодієві вистави на початках склали основу репертуару цього колективу, але водночас вимагали і неабиякого хисту режисера та акторів, які в обмеженому часі мали донести глядачам фабулу того чи іншого твору. Активне, ж залучення до вистав студентської та робітничої молоді сприяло популярності театру як такого, і Будинку народної творчості зокрема.

Драматичний колектив Будинку народної творчості розвивався досить динамічно. Наступною вдалою постановкою театру на кінець травня 1945 р. стала вже повноцінна вистава – “Сватання на Гончарівці”. Твір вирізнявся багатством музики і складних драматичних ліній. Серед акторів аматорів глядачам сподобались: Теодор Серант (Стецько) – студент Політехніки, згодом актор лялькового театру; Степан Чорненький (Прокіп) – студент залізничного технікуму; Дмитро Мусій (Олексій) – робітник паровозоремонтного заводу; студентка – Надія Гурба (Уляна) та ін. Про певні фахові успіхи та популярність театального колективу (особливо в молодіжному середовищі) говорить дозвіл адміністрації, вперше за пів року роботи, поставити виставу “Сватання на Гончарівці” для широкого загалу – в неділю 27 травня 1945 р⁹, що значно збільшувало касові збори та відвідуваність вистав.

⁵ Сергій Стешенко, “Народна творчість – наш дорогоцінний скарб”, *Вільна Україна*, № 4 (671) (6 січня 1945): 3.

⁶ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. Р-1341, оп. 1, спр. 6 (Баланс, годовий отчет за 1945 год с приложениями. 1946 р), арк. 107.

⁷ “Хроніка”, *Радянський Львів. Журнал Львівської організації спілки радянських письменників України*, №1 (1945): 78.

⁸ Сергій Стешенко, “Народна творчість – наш дорогоцінний скарб”, *Вільна Україна*, № 4 (671) (6 січня 1945): 3.

⁹ В. Маршал, “Багатогранне життя творчого колективу”, *Вільна Україна*, № 105 (772) (29 травня 1945): 6.

Від червня 1947 р. при Обласному Будинку народної творчості розпочав діяльність пересувний методичний театр під керівництвом заслуженої артистки УРСР – В. Рудної-Кулікової. Театр мав надавати консультативну допомогу аматорським гурткам художньої самодіяльності Львова та області, особливо в плані ідеології. У визначених пунктах театр організував п'ятиденні семінари для керівників та активу місцевих театрів. На семінарах йшлося про репертуар, роботу режисера, грим, побудову декорацій тощо. Театр було укомплектовано акторами-методистами усіх жанрів¹⁰. Львівський обласний будинок народної творчості (вул. П. Морозова, 3) (тепер вул. Л. Курбаса) контролював усі гуртки художньої самодіяльності області, і всі вони підлягали обов'язковій реєстрації в Будинку творчості не залежно від їхньої відомчої підпорядкованості¹¹.

У лютому 1951 р. драматичний колектив який працював при Обласному Будинку народної творчості трансформувався у Театр народної творчості. Окремою структурою він не став, але зміг значно поживити організаційні зусилля багатьох аматорських театрів Львова та області. Також на сцені театру народної творчості виступали хорові, танцювальні та оркестрові самодіяльні колективи¹². Новий театр мав стати своєрідним промоутером і водночас спільною домівкою для багатьох самодіяльних художніх колективів Львова та області, детально висвітлюючи їхні досягнення в драматургії, художній самодіяльності, естраді. За короткий період Львівський театр народної творчості здобув популярність серед львів'ян, маючи розписаний графік виступів на декілька місяців вперед. Серед колективів, які працювали в складі новоствореного театру вирізнялися: Драматичний гурток Львівського політехнічного інституту, який при допомозі досвідченого актора театру ім. М. Заньковецької – Володимира Данченка, зробив постановку за мотивами твору Константина Симонова – “Чужа тінь”; Львівський будинок вчителя одразу з двома колективами – драмгуртком, під керівництвом режисера Наталії Половко (акторка театру ім. М. Заньковецької), з виставою “Калиновий гай” Олександра Корнійчука та Оперною студією з постановкою “Юланта” Петра Чайковського режисури В'ячеслава Кобржицького, актора Опері. Під патронатом Театру народної творчості працював навіть драмгурток і з такого, здавалося б, пролетарського закладу як Львівський паровозоремонтний завод. Під наставництвом актора Івана Чуєнка була поставлена комедія “Пути-дороги” Генадія Федорова. Активно співпрацювали з будинком народної творчості драмгурток Університету з одноактовими п'єсами за мотивами творчості Івана Франка під керівництвом Бориса Тягна; Львівського будинку вчених, з постановкою художнього керівника театру юного глядача Василя Харченка – виставою “Ліс” Олександра Островського; Львівського сільсько-господарського

¹⁰ [Редакционная статья], “Передвижной методический театр во Львове”, *Львовская правда*, № 133 (385) (10 июня 1947): 7.

¹¹ [Оголошення], *Вільна Україна*, № 255 (2792) (26 жовтня 1952): 6.

інституту з виставою “Студент третього курсу”; драмгурток Радехівського районного Будинку культури з виставою “Весілля з приданим” – Миколи Дьяконова; драмгуртки Сокальського та Рава-Руського районних будинків культури з виставою “Безталанна” Івана Тобілевича; Бібрського районного будинку культури з виставою “Калиновий гай”. А ще були: концертна програма гуцульського фольклорного ансамблю пісні і танцю “Чорногора” з Львівського Палацу культури промкооперації під керівництвом балетмейстера Миколи Трегубова; концертна програма Винниківської тютюнової фабрики, збірні концертні програми кращих колективів та індивідуальних виконавців клубів Львова. Програми будувалися тематично, зокрема – “Пісні друзів” (творчість країн народної демократії), “Будови комунізму”, вечори, присвячені лауреатам сталінських премій, тощо¹³. Діяльність театру Народної творчості суттєво активізувала роботу самодіяльних колективів Львова та області, сприяла появі нових. Численні навчальні заклади, установи, підприємства організували своєрідні змагання за право показу своїх досягнень на сцені нового театру. На жаль, влітку 1951 р. театр пішов у творчу відпустку, яка затягнулася до кінця року. Осінній театральний сезон так і не було розпочато¹⁴.

Тільки у листопаді 1952 р. у Львівському театрі народної творчості вдалося розпочався другий театральний сезон. Це була вистава “Під золотим орлом” Сокальського драматичного колективу районного Будинку культури. У планах були вистави: “Сгор Буличов”, “Без вини винуваті”, “Голос Америки”, “Украдене щастя” – інших колективів¹⁵. Чи найкращим з усіх аматорських театрів, які працювали у сфері впливу Обласного Будинку народної творчості, був драматичний гурток Львівської політехніки. Саме постановкою “Чужа тінь” студентів інституту розпочав свою роботу новостворений Театр народної творчості. Керував ним станом на березень 1952 р. заслужений артист УРСР з театру ім. М. Заньковецької В. Данченко. В роботі колективу брали участь і викладачі, і аспіранти з студентами. Серед успішних постановок можна назвати також “Одруження” за М. Гоголем, “Чужа тінь” за К. Симоновим, “Весна в Москві” за В. Гусевим та ін. Талант актора в гуртку проявили пересічні мешканці міста: Леонід Логанчук, Ярослав Швець, Олена Левицька, Маргарита Шибо та ін.¹⁶

¹² [Редакційна стаття], “Обласний театр народної творчості”, *Вільна Україна*, № 36 (2267) (13 лютого 1951): 4.

¹³ В. Волков, “Театр народної творчості у Львові”. *Радянське мистецтво*, № 20 (318) (16 травня 1951): 3.

¹⁴ В. Некрасова, “Активізувати діяльність Львівського театру народної творчості”. *Радянське мистецтво*, № 3 (350) (16 січня 1952): 3.

¹⁵ [Редакційна стаття], “Відкриття сезону в театрі народної творчості”, *Вільна Україна*, № 263 (2800) (5 листопада 1952): 3.

¹⁶ В. Попова, “Во Львові создан театр народного творчества. Спектакль “Чужая тень” в исполнении самодеятельного коллектива политехнического института”, *Львовская правда*, № 107 (1590) (9 мая 1951): 4; П. Рибак, “На сцені інститутського клубу”, *Вільна Україна*, № 58 (2595) (8 березня 1952): 4.

У січні 1953 р. у театрі народної творчості з успіхом пройшла вистава “30 сребренников” за Говардом Фастом у постановці аматорського театру¹⁷. Через місяць ще одна вдала постановка – аматорський драматичний театр Львівського державного університету ім. Івана Франка на сцені Обласного Будинку народної творчості поставив виставу “Одруження” за М. Гоголем. Режисером виступив старший викладач Університету – Н. Чирков. Провідну роль у виставі виконував головний бухгалтер Університету, театрал-любитель – Я. Краснокутський. У виставі взяли участь також викладачі: С. Шкільняк, І. Дідусь, старший лаборант Валентина Черняк, студентки – М. Чорна, Г. Салміна та ін¹⁸. У квітні 1953 р. реклама Театру народної творчості з’являється у пресі. Глядачів запрошували на недільну виставу “Украдене щастя” в постановці драматичного колективу с. Лучиці Сокальського району Львівської області, що відбулася в приміщення Будинку народної творчості¹⁹.

Загалом, Львівський Будинок народної творчості разом Театром народної творчості, попри усі свої плюси і мінуси, стали важливим елементом мистецького середовища Львова. Особливу роль останній відіграв для творчого становлення студентської молоді, яка складала основу багатьох творчих колективів Будинку творчості. Втручання влади в репертуар, певні ідеологічні настанови відігравали неспівмірно меншу роль у порівнянні з мистецьким та культурним впливом, який несли ці установи.

Львівський Будинок народної творчості в непересічні повоєнні роки став родоначальником ще одного мистецького колективу – театру ляльок, який в якійсь мірі навіть переріс свого візаві, ставши відомим далеко за межами Львова. Цей напрямок театральної діяльності до тепер не був напрацьований у Львові, відповідно замаркував безліч нових перспектив. Очевидно, що ініціатива створення Театру ляльок належала партійному керівництву міста. Вона добре вкладалася в загальносоюзну концепцію ідеологічного виховання молоді (такі театри згодом діяли чи не в кожному обласному центрі УРСР). База ж Будинку народної творчості стала своєрідним трампліном для колективу, значно прискоривши його становлення.

Як писала тогочасна преса – системний тиск вчительських та учнівських колективів Львова врешті спонукали Обласний Будинок народної творчості створити в своїй структурі самодіяльний Ляльковий театр. Організатором, незмінним директором та режисером театру довгий час виступала працівниця Будинку народної творчості Антоніна Мацкевич, яка очолювала його до середини

¹⁷ [Редакційна стаття], “В театрі народної творчості”, *Вільна Україна*, № 24 (2869) (29 січня 1953): 4.

¹⁸ А. Гай, ““Женитьба” (Постановка драматичного колектива клубу Львовського державного університету імені Івана Франка)”, *Львовская правда*, № 41 (2138) (18 лютого 1953): 4.

¹⁹ [Объявления], *Львовская правда*, № 98 (2195) (25 квітня 1953): 8.

1951 р., допоки на посаду директора не призначили Йосифа Рубашкіна, колишнього директора театру юного глядача ім. М. Горького²⁰, А. Мацкевич залишилась лише художнім керівником трупи.

Саме завдяки творчій та організаційній роботі цієї мисткині театр вже 8 квітня 1945 р. запропонував прем'єру "Гусеня" за мотивами казки радянських драматургів Тетяни Гуревич та Ніни Гернет. І хоча ляльки на прем'єрі ще були недосконалими, а мова акторів не дуже чітка, вистава глядачам сподобалась²¹. Окрилені успіхом актори вже готували наступну виставу – "Чарівна калоша" за Германом Матвеєвим, але відсутність окремого фінансування не дозволяла показати себе в повній мірі. Перші вистави, запропоновані львівськими лялькарями, були запозичені з репертуару Московського театру ляльок, українізовані, адаптовані для місцевого глядача і мали певний успіх, поширюючи розголос про театр. Перші кроки Лялькового театру отримали добру пресу, яка віддала належне організатору і режисеру театру – Антоніні Мацкевич. Залучивши до справи аматорів та ентузіастів: Сергія Тешенка – художника, композитора Володимира Боднара, акторів – Ольгу Дичко, Теодора Серанта, Катерину Авраменко, Надію Акімову, А. Мацкевич розпочала створення театру. Поступово до колективу вливаються нові актори: Іванна Милимук, Фрема Леобович, Ольга Жилова, Ірина Коханна, Харлампій Горцинич, Лідія Димитрієва. І хоча на початках молодий театр працював на голому ентузіазмі – без необхідних асигнувань і матеріалів, самостійно виготовляючи ляльковий реквізит, проте, створював якісні, успішні вистави²².

Свій перший театральний сезон 1945/46 рр. Львівський театр ляльок розпочав 16 вересня 1945 р., ще перебуваючи у складі Будинку народної творчості. Глядачам запропонували виставу "Івасик Телесик", яку Юрій Заховай адаптував спеціально для львів'ян. Згодом він підготує для театру ще одну інсценізацію на радянську тематику "Чук і Гек" за Аркадієм Гайдаром та "Червона шапочка". Не забував театр і про світову дитячу класику: у жовтні юні глядачі переглянули "Кота в чоботях" та "Снігову королеву"²³. Ставлячи "Снігову королеву", колектив врахував попередні зауваги щодо оформлення вистави і ляльок, які тепер мали більш досконалий вигляд, в першу чергу завдяки артисту та, за сумісництвом, скульптору-художнику Юрію Сінгалевичу, який разом з

²⁰ ДАЛО, ф. Р-1341, оп. 1, спр. 32 (Плани і звіти про роботу відділу за 1951 р.), арк. 57; В. Маршал, "Багатогранне життя творчого колективу", *Вільна Україна*, № 105 (772) (29 травня 1945): 6.

²¹ [Редакційна стаття], "Ляльковий театр у Львові", *Вільна Україна*, № 72 (739) (11 квітня 1945): 7.

²² І. Романенко, "Думки про ляльковий театр", *Вільна Україна*, № 73 (740) (13 квітня 1945): 7; Ірина Вільде, "На творчому піднесенні. Про львівський ляльковий театр", *Вільна Україна*, № 45 (1488) (3 березня 1948): 6; В. Попова, Б. Кордиани, "Для самих маленьких (О новых спектаклях обласного театра кукол)", *Львовская правда*, № 75 (1558) (30 марта 1951): 8.

²³ [Редакційна стаття], "Відкрився сезон у ляльковому театрі", *Вільна Україна*, № 187 (854) (21 вересня 1945): 6.

художником театру Сергієм Стешенком виготовили нові маріонетки. Зросла виконавча культура акторів, які часто поєднували розмовний жанр з пісенним, тим самим додаючи динаміки виставі. Доволі вдало цей прийом застосовувала Н. Акімова, яка в образі Герди виконувала пісню “Хто гаряче серце має, той не знає перешкод”, особливо сподобалась глядачам. Активно працювала у виставах як актор художній керівник А. Мацкевич²⁴.

Самовіддану працю театру оцінили належно, і вже з 1 квітня 1946 р. Театр ляльок піднімається на новий професійний рівень. Відтепер він працює як окрема структура під егідою Львівського Обласного Відділу у справах мистецтв, разом з іншими львівськими театрами. Виокремлення колективу мало і позитивні, і негативні сторони, спричинивши ще більшу догаційну залежність від держави. Втім, такий недолік був притаманний для всіх тогочасних львівських театрів. Тому театр багато гастролював, дещо зменшуючи заборгованість перед державою²⁵.

Оригінальним творчим заходом театру стала спроба відродити вуличні сатиричні лялькові вистави “Петрушка”, згодом з’явилася українізована версія “Петрусь”. Починаючи від 1946 р., з “Петрусем” виступали на вулицях і площах Львова, переважно під час радянських свят, пропагуючи політично-побутову сатиру інтермедійного характеру²⁶. Цей жанр планували продовжувати виставою “Петрусь” відкриває Америку”, також лялька “Петрусь” разом з актором у ролі Діда Панаса часто залучались до конференсу в перервах між виставами²⁷. Очевидно, роль Діда Панаса була наскільки вдалою, що згодом його образ почав використовуватися на українському телебаченні, ставши улюбленим для багатьох поколінь українських дітей.

Праця театру в тоталітарних умовах не була простою, ідеологізація та політична кон’юнктура і тут давалися взнаки. Навіть найменші глядачі з ранніх років мали проймається духом советського патріотизму. За цим пильнували і до цього підштовхували, тому вистави на кшталт “Київської сонати” (про період нацистської окупації, червоний партизанський рух і роль в ньому дітей) стали закономірними у театрі. Важлива деталь: у виставі німці і діти – ляльки, а партизани – звичні актори, ніби виокремлені і перебувають над виставою. Цей режисерський прийом, очевидно, мав нівелювати ефект лялькової комічності. Страх створити карикатурний образ советського партизана і бути розкритикованим, переважав над мистецькою доцільністю²⁸.

²⁴ М. Матвійчук, “Творчий успіх львівського лялькового театру”, *Вільна Україна*, № 244 (911) (11 грудня 1945): 7.

²⁵ ДАЛО, ф. Р-1341, оп. 1, спр. 11 (Годовой отчет и баланс с приложением документов за 1946 год. январь–март 1947 г), арк. 109–111.

²⁶ Злата Каменкович, “Перші вдалі кроки лялькового театру”, *Вільна Україна*, № 95 (1020) (11 травня 1946): 7.

²⁷ Ірина Вільде, “На творчому піднесенні. Про львівський ляльковий театр”, *Вільна Україна*, № 45 (1488) (3 березня 1948) 6; В. Попова, Б. Кордиани, “Для самих маленьких (О новых спектаклях областного театра кукол)”, *Львовская правда*, № 75 (1558) (30 марта 1951): 8.

²⁸ Там само.

На початку червня 1947 р. Театр ляльок, не маючи своєї сцени, у приміщенні Будинку народної творчості по вул. Короленка, 7 завершив сезон українською класикою – жартівливою оперетою Миколи Лисенка “Коза-дереза”, яка успішно демонструвалася вже декілька сезонів поспіль²⁹. Прекрасна музика, зрозумілі тексти дитячих пісень імпонували юним глядачам і суттєво покращували статистику загальної відвідуваності вистав. Новий театральний сезон у жовтні цього ж 1947 р. розпочали прем’єрою “Кицькин дім”. Вистава відбулася у приміщенні Будинку працівників культури і науки, після чого було обговорення з присутніми глядачами і запрошеними колегами. Схвально висловились про виставу режисери і актори львівських театрів – Б. Романицький, Н. Дударев та ін.³⁰ Через декілька місяців у січні 1948 р. у приміщенні Будинку працівників науки і мистецтва відбувається наступний творчий вечір Львівського театру ляльок. Йшлося про творчі плани, які окреслила художній керівник А. Мацкевич, а також відбувся перегляд вистав: “Коза-дереза”, “Веселі ведмежата”, “Кицькин дім”, “Київська соната”³¹. Як бачимо, увага до новоствореного дитячого театру з боку партійного керівництва була більше, ніж пильна. Постійний репертуарний ідеологічний та громадський контроль обмежували творчі можливості театру, тримаючи його у вузьких рамках дозволеного. Вистави лялькарів постійно піддавались критиці за репертуар без радянської тематики³². Керівник театру А. Мацкевич, маючи колосальний режисерський та акторський потенціал, змушена вкотре починати черговий сезон 1948/49 рр. з ідеологічних банальностей на зразок “Київської сонати”, щоб з часом мати змогу проекспериментувати з вечірньою виставою для дорослих “Лихо від ніжного серця” за Володимиром Соллогубом, прем’єра якої відбулася 25 грудня 1948 р. напередодні нового театального сезону³³. Вечірні вистави для дорослих успішно практикувались і в перші декілька місяців нового 1949 р., але це була радше випадковість, а не прояв творчої свободи.

З часом конференції глядачів перетворюються в обов’язковий ритуал, без якого поступ театру в більшовицьких умовах видається неможливий. В лютому 1950 р. на черговому сезоні і зустрічі була присутня письменниця Ірина Вільде, а також інші офіційні особи. Обов’язковою, в таких випадках, була доповідь режисера про творчий шлях та плани театру і традиційний допрем’єрний показ вистави, тут – “Дзвони-лебеді”³⁴. Оприлюднений, проаналізований і затверджений репертуар на 1950 р. вирізнявся сатиричними оглядами “З перцем та щирим

²⁹ [Оголошення], *Вільна Україна*, № 111(1296) (7 червня 1947): 8.

³⁰ [Редакційна стаття], “Прем’єра в ляльковому театрі”, *Вільна Україна*, № 206 (1391) (18 жовтня 1947): 8.

³¹ ОблРАТАУ. “Вечір театру ляльок”, *Вільна Україна*, № 22 (1465) (31 січня 1948): 8.

³² ДАЛО, ф. Р-1341, оп.1, спр.4, (Довідки про стан театральних установ і музеїв міста Львова за 1944–1950 рр. 1950р.), арк. 5–6.

³³ [Оголошення], *Вільна Україна*, № 255 (1698) (25 грудня 1948): 8.

³⁴ “Хроніка”, *Радянський Львів. Літературно-мистецький і громадсько-політичний журнал Львівської організації спілки радянських письменників України*. № 2 (1950): 80.

серцем”. У цьому випадку уже знайомий львів’янам українізований “Петрушка” був замінений більш нейтральним “Українським перцем”, який відтепер розпікав побутовою та політичною сатирою, а заодно висміював “агресивні плани американських паліїв війни”³⁵. Значну частину 1950 р. Театр ляльок гастролював у Станіславі, Ужгороді, Луцьку, оскільки їхнє приміщення у Львові ремонтувалося³⁶, пропонуючи глядачам вистави: “Шпигунка”, “Чудесний скарб”, “Дон Кіхот”, “Ми і діти”³⁷. Художній керівник театру Антоніна Мацкевич вбачала у гастролях чи не єдиний вихід покращити фінансову ситуацію театру (для прикладу, гастролі по Донбасу дозволили перекрити заборгованість по зарплаті за чотири місяці). Гастролюючи, театр намагався поставити цей процес на більш стабільні рейки – укладаючи договори про обслуговування дітей з Обласними відділами народної освіти Станіславської (тепер Івано-Франківської) та Закарпатської областей. Натомість, співпраця з ОблВНО Львівської області не була такою успішною, наголошувала А. Мацкевич у доповідній записці першому секретарю Львівського обласного комітету КП(б)У Івану Грушецькому³⁸.

Важливу творчу допомогу театру надавали композитори: Микола Колесса з музикою до вистави “Веселі ведмежата”; Олександр Радченко – “Кицькин дім”, “Київська соната”; Володимир Боднар – “Гусеня”, “Чарівна калоша”, “Івасик Телесик”. Популярність театру поступово зростала, у 1947 р. він дав 300 вистав, з яких майже половина по селах області, серед них: “Справжній товариш”, “Коза дереза”, “Чук і Гек”, “Київська соната” та ін. Гастролі значною мірою були викликані відсутністю власного приміщення і суттєво допомагали акторам виконати фінансовий план³⁹. Довший час театр перебивався тимчасовими приміщеннями, починаючи із сцени в Будинку народної творчості по вул. Короленка, 7 (тепер вул. Тараса Бобанича), по вул. П. Морозова, 3 (тепер вул. Л. Курбаса) у приміщенні Будинку працівників культури і науки та ін. У грудні 1947 р. Львівська обласна Рада, а в січні 1948 р. і Львівська міська Рада видали постанови про розміщення Театру Ляльок у приміщенні кінотеатру “Комсомолець” на пл. Стрілецькій, 1 (тепер пл. Данила Галицького, 1), відповідно кінотеатр мав переселитися у будинок по вул. Лермонтова, 17 (тепер

³⁵ К. Губенко, “Творче зростання. П’ять років роботи Львівського театру ляльок”, *Вільна Україна*, № 91 (2049) (7 травня 1950): 4.

³⁶ ДАЛО, ф. Р-1341, оп. 1, спр. 5, (Довідки про стан театральних установ і музеїв міста Львова за 1944–1950 рр.), арк. 35.

³⁷ [Редакційна стаття], “Репертуарний план львівських театрів на 1950 р.”, *Вільна Україна*, № 225 (1927) (16 листопада 1949): 6; “Хроніка”, *Радянський Львів. Літературно-мистецький і громадсько-політичний журнал Львівської організації спілки радянських письменників України*. № 11 (1949): 80.

³⁸ ДАЛО, ф. Р-1341, оп. 1, спр. 26 (Доповідні записки Львівському обкому КП(б)У у справах покращення роботи 1950–1951 р.), арк. 3, 4.

³⁹ Ірина Вільде, “На творчому піднесенні. Про львівський ляльковий театр”, *Вільна Україна*, № 45 (1488) (3 березня 1948): 6; В. Попова, Б. Кордиани, “Для самих маленьких (О новых спектаклях областного театра кукол)”, *Львовская правда*, № 75 (1558) (30 марта 1951): 8.

Д. Дудаєва)⁴⁰. З отриманням власного стаціонарного приміщення робота виходить на новий стабільний рівень, театр активно рекламується в пресі, з ним співпрацюють провідні львівські письменники. У 1948 р. письменниця Ірина Вільде працює у творчому кабінеті театру над п'єсами за мотивами слов'янського епосу “Стриборів ліс” та за творами Ганса Крістіана Андерсона “Соловей”⁴¹.

Фото. Театр ляльок, Львів, 7 листопада 1952 р.⁴²

Дещо ускладнював роботу невеликий штат лялькового театру. На середину 1950 р. він мав одну малу групу акторів, яка була незмінно задіяна у всіх виставах (5–6 вистав денно). В разі форс-мажорних обставин (хвороба, відрадження) вистави були на грані зриву і втрачали в якості. Для прикладу, в штаті був один концертмейстер із зарплатою 600 руб який вимушено грав на різних інструментах. Не було охорони, лише 2 пожежники. В цілому в штаті Театру Ляльок нараховувалось 29 осіб, з яких тільки 18 творчих працівників. В середині 1951 р. все ж було вирішено збільшити творчий колектив поповнивши театр акторами чоловіками, концертмейстером піаністом та скульптором ляльок⁴³. Чисельне зростання дозволило театру подолати системну акторську кризу і значно оновити репертуар.

⁴⁰ ДАЛО, ф. Р-6, оп. 2, спр. 264, (Постанови-рішення засідань виконкому міськради депутатів трудящих січень–лютий 1948 р.), арк. 114, 116.

⁴¹ Мацкевич Антоніна, “Творчі плани лялькового театру” *Театральний Львів*, № 2 (24) (лютий 1948): 19.

⁴² Театр Ляльок. “Хай живуть XXXV роковини великої жовтневої соціалістичної революції!”, Львів 7 листопада 1952 року, *Facebook*, доступ отримано 1 травня 2024 р., <https://www.facebook.com/photo/?fbid=3329802683913290&set=a.2213785642181672>

⁴³ ДАЛО, ф. Р-1341. оп. 1, спр. 26 (Доповідні записки Львівському обкому КП(б)У у справах покращення роботи 1950–1951 р.), арк. 3, 4; Там само, спр. 5, (Довідки про стан театральних установ і музеїв міста Львова за 1944–1950 рр. 1950 р.), арк. 17, 18; [Объявление], *Львовская правда*, № 85 (1568) (11 апреля 1951): 8.

Початок 50-х років ХХ ст. характерний для Львівського театру ляльок цілою низкою нових вистав, які як дзеркало відображали стан тодішнього львівського соціуму. На тлі поодиноких нейтральних вистав ми бачимо політично вмотивовані, кон'юнктурні вистави, просякнуті усюдисущою ідеологією. Зокрема, у квітні 1953 р. Театр Ляльок ставив виставу – “Іван – селянський син” за мотивами російської казки, у якій спробував показати дітям соціальне розшарування на селі. Звичайно, що мистецька користь від такої вистави була сумнівна, але ідеологічно все було вивірено. З раннього дитинства маленькі львів'яни злилися і не любили капіталістів, націоналістів, американців – звідусіль на дитину дивилися вороги. Були й інші вистави такого ж плану: “Невдячний борсук” – протиставлення індивідуалізму і колективізму, “Золотий баранчик” – на сучасну колгоспну тематику. А також “Казка про царя Салтана”, “По щучому велінню”, “Каштанка”, “Вітя Малоев вдома та в школі”, які були повністю побудовані на російському етнічному матеріалі. У цьому випадку слід зауважити, що більшість з цих політичних вистав не користувалися популярністю юних глядачів, роблячи їх провальними. Найбільше потерпала від неухаги колгоспна вистава “Золотий баранчик”, у зв'язку з чим директор театру Й. Рубашкін намагався мінімально ставити її на сцені, за що відразу ж був розкритикований на сторінках партійної преси. Натомість, декілька нейтральних вистав: опера-жарт – “Коза-дереза”, “Колобок”, “Юрко і Бурко” (остання на місцеву тематику, написана головним режисером А. Мацкевич) своїми аншлагами фактично перекривали фінансові втрати ідеологічних вистав 1953 р.⁴⁴

Ціни на квиток Лялькового театру станом на 1950 р. складали 3–6 руб. Найдорожчі були у 7–8 рядах і складали 6 руб⁴⁵. Коштів, отриманих від реалізації квитків, не вистачало на покриття навіть нагальних потреб, не говорячи вже про виконання фінансових планів, які спускалися театру зверху. Окрім цього, дуже багато з'їдала оренда приміщення на пл. Д. Галицького, 1, яка коштувала театру 190 тис руб. на рік⁴⁶. В результаті, Львівський театр ляльок був дотаційною організацією, залежав від державного фінансування, яке тільки за перше півріччя 1950 р. складало 39 тис руб⁴⁷. Фінансові негаразди, накопичуючись, продовжувались і в наступні роки, в першу чергу через неправильне бачення діяльності театру партійним керівництвом, яке з року в

⁴⁴ ДАЛО, ф. Р-1341, (Львівський обласний відділ в справах мистецтв. Міністерства культури УРСР), оп. 1, спр. 33 (Плани, кошториси та лімітні довідки по музичних установах, театрах та філармонії 1951–1953 рр. січень 1951–лютий 1953 рр.), арк. 47, 56; Ростислав Самбук, “Будні творчого колективу, Нотатки про львівський театр ляльок”, *Вільна Україна*, № 101 (2946) (29 квітня 1953): 3.

⁴⁵ ДАЛО, ф. Р-1341, оп. 1, спр. 21 (Штатні розписи і кошториси підвідомчих установ за 1950 р. січень 1951), арк. 53.

⁴⁶ ДАЛО, ф. Р-1341, оп. 1, спр. 4 (Довідки про стан театральних установ і музеїв міста Львова за 1944–1950 рр. 1950 р.), арк. 22–24, 77, 122, 127.

⁴⁷ Там само, арк. 5–6.

рік завищувало цифри надходжень. Для прикладу, на 1953 р., окрім реалізації квитків, ще 130 тис руб. були завуальовані під рубрикою “інші доходи”, які театр ніяк не міг виконати, навіть даючи по 875 вистав за рік. В результаті театр перебував у борговій ямі, що значно погіршувало якість роботи і постановку нових вистав⁴⁸.

Оплата праці акторів та адміністрації Львівського театру ляльок також вимагала кращого, будучи найнижчою серед усіх міських театрів. Зарплата головного режисера театру ляльок Антоніни Мацкевич на 1953 р. складала 1 500 руб, що було наполовину менше, ніж зарплата головного режисера Опері. На рівні актора I категорії – 980 руб. отримував зарплату і директор театру ляльок Й. Рубашкін. Найнижча ж категорія акторів театру ляльок задовольнялась зарплатою у 500 руб.⁴⁹

Отже, Львівський будинок народної творчості, задуманий як ідеологічний координаційний центр між професійним та самодіяльним мистецтвом, у нашому випадку став ще й засновником двох театральних колективів, один з яких – Львівський театр ляльок, що зумів здобути загально республіканську популярність. Завдяки наполегливій праці керівництва Будинку творчості – Сергія Стеценка та Антоніни Мацкевич, українське побутове мистецтво і драматургія аматорських колективів була відзначена спеціалістами та здобула високий рівень популярності. Перші кроки Львівського театру ляльок, започаткованого А. Мацкевич у 1945 р. під егідою Будинку народної творчості, були настільки успішними, що вже через рік театр отримав самостійний статус. При цьому у важких умовах ідеологічного примусу А. Мацкевич уміло маневрувала між прем'єрами: “Гусеня” за мотивами казки радянських драматургів Тетяни Гуревич та Ніни Гернет, тенденційної ідеологічно заангажованої “Київської сонати” аж до української національної класики – опери-жарту – “Коза-дереза”. Останньою виставою театр покривав чи не більшу частину боргів, будучи глибоко дотаційною установою. Сприяла популярності і співпраця із знайомими в Галичині митцями – композитором Миколою Колесою та письменницею Іриною Вільде, які з музикою до вистави “Веселі ведмежата” та п'єсою за мотивами слов'янського епосу “Стриборів ліс” виводили вистави театру на новий професійний рівень. Яскравим аспектом діяльності Театру ляльок стали вуличні політичні перформанси на зразок російської лялькової традиції “Петрушка”, а згодом з'явилася українізована версія “Петрусь”. У перші роки своєї діяльності, не маючи постійного приміщення, Львівський театр ляльок багато гастролює, тому надання йому в 1948 р. постійної локації на пл. Данила Галицького, і суттєво покращило умови праці акторів. В цей час дещо зріс і кількісний склад акторської

⁴⁸ Б. Кордиани, “Театру кукол нужна помощь”, *Львовская правда*, № 141 (2238) (17 июня 1953): 4.

⁴⁹ДАЛО, ф. Р-1341, оп. 1, спр. 33, (Плани, кошториси та лімітні довідки по музичних установах, театрах та філармонії 1951–1953 рр., січень 1951–лютий 1953 рр.), арк. 47, 56.

трупі, що дозволило зменшити загальне фізичне навантаження, хоча ще один важливий індикатор морального спокою – зарплата залишалася однією з найнижчих серед усіх акторських колективів Львова.

Паралельно з Театром ляльок Львівський будинок народної творчості створив та всіляко підтримував ще один театральний колектив драматичного напрямку. Однією з перших вистав цього мінітеатру була постановка-жарт на 1 дію – “На перші гулі” Степана Васильченка. З часом театр перейшов до постановки повнорозмірних вистав, а в лютому 1951 р. він трансформувався у Театр народної творчості. Окремою структурою він не став, мав значні перерви в роботі, але зміг значно пожвавити організаційні зусилля багатьох аматорських театрів Львова та області. В цілому, можемо констатувати, що Львівський Будинок народної творчості попри типові, чітко визначені державою параметри роботи, став, тим не менше, важливим центром культурного життя повоєнного Львова. Поєднуючи в собі різні мистецькі напрямки, він дав поштовх для розвитку цілій плеяді творчих колективів, поступ яких зауважило не тільки вузьке коло спеціалістів, але й з вдячністю прийняли глядачі Львова та області. Серед них окремої уваги заслуговують Театр народної творчості та Львівський театр ляльок. Якщо перший з них у напруженій конкурентній боротьбі зійшов з дистанції, то Ляльковий театр достойно витримав випробування, утвердивши у Львові ще один напрямок театального мистецтва.

FROM AMATEURISM TO PROFESSIONALISM: SOVIET FOLK ART IN LVIV, 1944–1953

Roman GENEGA

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
Universytetska Str. 1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: r_genega@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0002-0346-405X

The restoration of the activities of Lviv Regional House of Folk Art, as well as its role and impact within the cultural milieu of Lviv, are the subjects of this study. The research examines the influence exerted by the House of Folk Art on the artistic communities within both the city and the surrounding region, highlighting the shifts in the political landscape concerning the adherence to and implementation of the principles of socialist realism across all institutional endeavors.

A distinct aspect of this investigation is the establishment and developmental trajectory of the Lviv Puppet Theater, which was initially founded and operated under the auspices of the House of Folk Art. Supplementary materials on the creative achievements of the Theater of Folk Art, which emerged from the ranks of amateur actors in Lviv and its region, further enrich the study. The complex evolution of both theaters is meticulously documented, particularly noting their early reliance on the fervent enthusiasm of a small cadre of Lviv university students aspiring to careers in acting.

The repertoire strategy is scrutinized by the author, with an emphasis on the ideological facets of post-war theatrical life. The obligatory inclusion of performances aligned with the outlined plan,

coupled with the extensive incorporation of works by Soviet authors, was intended to expedite the integration of the city into the Soviet cultural sphere.

Keywords: Lviv, Soviets, House of Folk Art, Lviv Puppet Theater, performance, repertoire.

REFERENCES

- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. R-1341, (Lvivskiy oblasnyi viddil v spravakh mystetstv. Ministerstva kultury URSR), op. 1, spr. 33 (Plany, koshtorysy ta limitni dovidky po muzychnykh ustanovakh, teatrakh ta filarmonii 1951–1953 rr. sichen 1951–liutyi 1953 rr.), ark. 47, 56. (in Ukrainian)
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. R-1341, op. 1, spr. 21, (Shtatni rozpysy i koshtorysy pidvidomchykh ustanov za 1950 r. sichen 1951), ark. 53. (in Ukrainian)
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. R-1341, op. 1, spr. 26, (Dopovidni zapysky Lvivskomu obkomu KP(b)U u spravakh pokrashchennia roboty 1950–1951 r.), ark. 3, 4. (in Ukrainian)
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. R-1341, op. 1, spr. 32 (Plany i zvity pro robotu viddilu za 1951 r.), ark. 57. (in Ukrainian)
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. R-1341, op. 1, spr. 4, (Richnyi zvit po osnovnii diialnosti teatralno-vydovyshchnykh pidpriemstv za 1952 r. sichen 1953 r.), ark. 22–24, 77, 122, 127. (in Ukrainian)
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. R-1341, op. 1, spr. 6 (Balans, hodovoi otchet za 1945 hod s prylozhenyamy. 1946 r), ark. 107. (in Ukrainian)
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. R-1341, op.1, spr. 11 (Hodovoi otchet y balans s prylozhenyem dokumentov za 1946 hod. yanvar-mart 1947 h), ark. 109–111. (in Ukrainian)
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. R-1341, op.1, spr.5, (Dovidky pro stan teatralnykh ustanov i muzeiv mista Lvova za 1944–1950 rr. 1950r.), ark. 35. (in Ukrainian)
- Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti, f. R-6, op. 2, spr. 264, (Postanovy-rishennia zasidan vykonkomu miskrady deputativ trudiashchykh sichen-liutyi 1948 r.), ark. 114, 116. (in Ukrainian)
- Hai, A. ““Zhenytba” (Postanovka dramatychekoho kolektyva kluba Lvovskoho hosudarstvennoho universyteta shymeny Yvana Franko)” *Lvovskaia pravda*, № 41(2138) (18 fevralia 1953): 4. (in Russian)
- Hubenko, K. “Tvorche zrostannia. P’iat rokiv roboty Lvivskoho teatru lialok”, *Vilna Ukraina*, № 91 (2049) (7 travnia 1950): 4. (in Ukrainian)
- Kamenkovich, Zlata. “Pershi vdali kroky lialkovoho teatru, *Vilna Ukraina*, № 95 (1020) (11 travnia 1946): 7. (in Ukrainian)
- “Khronika”, *Radianskyi Lviv. Literaturno-mystetskyi i hromadsko-politychnyi zhurnal Lvivskoi orhanizatsii spilky radianskykh pysmennykiv Ukrainy*. № 2 (1950): 80. (in Ukrainian)
- “Khronika”, *Radianskyi Lviv. Literaturno-mystetskyi i hromadsko-politychnyi zhurnal Lvivskoi orhanizatsii spilky radianskykh pysmennykiv Ukrainy*. №11 (1949): 80. (in Ukrainian)
- “Khronika”, *Radianskyi Lviv. Zhurnal Lvivskoi orhanizatsii spilky radianskykh pysmennykiv Ukrainy*, № 1 (1945): 78. (in Ukrainian)
- Kondratiuk, Kostiantyn; Pop, Ruslana. “Teatralne zhyttia Lvova v pershi povienni roky (1944–1950)”. *Lviv: misto, suspilstvo, kultura. Spetsialnyi vypusk Visnyka Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna*, T. 3, (1999): 624–631. (in Ukrainian)
- Kordyany, B. “Teatru kukol nuzhna pomoshch”, *Lvovskaia pravda*, №141(2238) (17 yiunia 1953): 4. (in Russian)

- Lvivskiy teatr lialok. Ukrainskaadianska entsyklopediia. Vydannia druhe, T. 6, Kulykiv mikroklimat, red. Mykola Bazhan. (Kyiv: Holovna redaktsiia ukrainskoiadianskoi entsyklopedii, 1982), 278. (in Ukrainian)
- Marshal, V. "Bahatohranne zhyttia tvorchoho kolektyvu", *Vilna Ukraina*, № 105 (772) (29 travnia 1945): 6. (in Ukrainian)
- Matskevych, Antonina. "Tvorchy plany lialkovoho teatru" *Teatralnyi Lviv*, № 2 (24) (liuty 1948): 19. (in Ukrainian)
- Matviichuk, M. "Tvorchy uspikh lvivskoho lialkovoho teatru", *Vilna Ukraina*, № 244 (911) (11 hrudnia 1945): 7. (in Ukrainian)
- Nekrasova, V. "Aktvizuvaty diialnist Lvivskoho teatru narodnoi tvorchosti". *Radianske mystetstvo*, № 3(350) (16 sichnia 1952): 3. (in Ukrainian)
- OblRATAU. "Vechir teatru lialok", *Vilna Ukraina*, № 22 (1465) (31 sichnia 1948): 8. (in Ukrainian)
- [Obiavlennya], *Lvovskaia pravda*, № 85 (1568) (11 aprelia 1951): 8. (in Russian)
- [Obiavlennya], *Lvovskaia pravda*, № 98 (2195) (25 aprelia 1953): 8. (in Russian)
- [Oholoshennia], *Vilna Ukraina*, № 111 (1296) (7 chervnia 1947): 8. (in Ukrainian)
- [Oholoshennia], *Vilna Ukraina*, № 255 (1698) (25 hrudnia 1948): 8. (in Ukrainian)
- [Oholoshennia], *Vilna Ukraina*, № 255 (2792) (26 zhovtnia 1952): 6. (in Ukrainian)
- Popova, V. "Vo Lvove sozdan teatr narodnoho tvorchestva. Spektakl "Chuzhaia ten" v yspolneny samodeiatlnoho kolektyva polytekhnicheskoho instytutu", *Lvovskaia pravda*, № 107 (1590) (9 maia 1951): 4. (in Russian)
- Popova, V.; Kordyany, B. "Dlia samykh malenkykh (O novykh spektakliakh oblasnoho teatra kukol)", *Lvovskaia pravda*, № 75 (1558) (30 marta 1951): 8. (in Russian)
- Proskuriakov, Serhii; Yamash, Yurii. *Lvivski teatry. Chas i arkhitektura*. (Lviv: "Tsentr Yevropy", 1997), 132. (in Ukrainian)
- [Redaktsiina stattia], "Lialkovyi teatr u Lvovi", *Vilna Ukraina*, № 72 (739) (11 kvitnia 1945): 7. (in Ukrainian)
- [Redaktsiina stattia], "Oblasnyi teatr narodnoi tvorchosti", *Vilna Ukraina*, № 36 (2267) (13 liutoho 1951): 4. (in Ukrainian)
- [Redaktsiina stattia], "Prem'iera v lialkovomu teatri", *Vilna Ukraina*, № 206 (1391) (18 zhovtnia 1947): 8. (in Ukrainian)
- [Redaktsiina stattia], "Repertuarnyi plan lvivskykh teatriv na 1950 r.", *Vilna Ukraina*, № 225 (1927) (16 lystopada 1949): 6 (in Ukrainian)
- [Redaktsiina stattia], "V teatri narodnoi tvorchosti", *Vilna Ukraina*, № 24 (2869) (29 sichnia 1953): 4. (in Ukrainian)
- [Redaktsiina stattia], "Vidkryttia sezonu v teatri narodnoi tvorchosti", *Vilna Ukraina*, № 263 (2800) (5 lystopada 1952): 3. (in Ukrainian)
- [Redaktsiina stattia], "Vidkryvsia sezon u lialkovomu teatri", *Vilna Ukraina*, № 187 (854) (21 veresnia 1945): 6. [in Ukrainian]
- [Redaktsionnaia statia], "Peredvyzhnoi metodycheskyi tetr vo Lvove", *Lvovskaia pravda*, № 133(385) (10 yunია 1947): 7. (in Russian)
- Romanenko, I. "Dumky pro lialkovyi teatr", *Vilna Ukraina*, № 73 (740) (13 kvitnia 1945): 7 (in Ukrainian)
- Rybak, P. "Na stseni instyutskoho klubu", *Vilna Ukraina*, № 58 (2595) (8 bereznia 1952): 4. (in Ukrainian)
- Sambuk, Rostyslav. "Budni tvorchoho kolektyvu, Notatky pro lvivskiy teatr lialok", *Vilna Ukraina*, № 101 (2946) (29 kvitnia 1953): 3. (in Ukrainian)

- Steshenko, Serhii. “Narodna tvorchist – nash dorohotsinnyi skarb”, *Vilna Ukraina*, № 4 (671) (6 sichnia 1945): 3. (in Ukrainian)
- Teatr lialiook. “Khai zhyvut XXXV rokovyny velykoi zhovtnevoi sotsialistychnoi revoliutsii!”, Lviv 7 lystopada 1952 roku, *Facebook*, dostup otrymano 1 travnia 2024 r., <https://www.facebook.com/photo/?fbid=3329802683913290&set=a.2213785642181672> (in Ukrainian)
- Teatry Lvova*, red. Ivan Svarnyk. (Lviv: Knyzhkovo-zhurnalne vydavnytstvo, 1962), 52. (in Ukrainian)
- Vilde, Iryna. “Na tvorchomu pidnesenni. Pro lvivskyi lialkovyi teatr”, *Vilna Ukraina*, № 45(1488) (3 bereznia 1948): 6 (in Ukrainian)
- Volkov, V. “Teatr narodnoi tvorchosti u Lvovi”. *Radianske mystetstvo*, № 20 (318) (16 travnia 1951): 3. (in Ukrainian)

УДК 78.071.1

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4541>

МУЗИЧНО-НАУКОВА СПАДЩИНА ОЛЕКСАНДРА КОЗАРЕНКА (1963–2023)

Олексій МИРОВСЬКИЙ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра новітньої історії України імені Михайла Грушевського
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: oam2016@ukr.net
ORCID ID: 0009-0008-0026-5806

У статті розглянуто та проаналізовано життєвий і творчий шлях відомого українського композитора, піаніста та музикознавця, декана факультету культури і мистецтв Львівського національного університету імені Івана Франка (2011–2015 рр.) Олександра Володимировича Козаренка. Здійснено огляд його наукової та музичної діяльності, досліджено напрямки у яких він творив: симфонічна, фортепіанна й камерна музика, духовні твори, музичний театр. З'ясовано генезу української національної музичної мови та узагальнено теоретичні концепції вченого у галузі музикології. Показано досягнення митця у розвитку сучасного українського музикознавства, висвітлено здобуток вченого у контексті українського націєтворення кінця ХХ – початку ХХІ ст., окреслено його вплив на історичні та культурні процеси в Україні та за її межами задля утвердження національної культури в світовому вимірі.

Ключові слова: музичне мистецтво, Олександр Козаренко, піаніст, композитор, камерно-ансамблевий інструменталізм.

Проголошення незалежної України сприяло бурхливому розвитку українського музичного мистецтва. Багато українських митців, зокрема вокалістів, інструменталістів, композиторів та музикознавців змогли розкрити свої таланти.

Вагомий внесок в розвиток українського музичного мистецтва здійснив доктор мистецтвознавства, декан факультету культури і мистецтв Львівського національного університету імені Івана Франка, професор Українського вільного університету в Мюнхені, заслужений діяч мистецтв України Олександр Володимирович Козаренко.

Наукова розвідка є своєрідною даниною пам'яті О. Козаренку й має на меті прослідкувати його життєвий шлях, висвітлити основні аспекти його наукової та музичної спадщини, а також показати його досягнення в розвитку українського музичного мистецтва.

Окремі аспекти творчості О. Козаренка, передусім мистецтвознавчі, досліджували Ольга Коменда¹, Стефанія Павлишин², Олена Чекан³, Наталія Швець-Савицька⁴.

¹ Ольга Коменда, “Жанрово-інтонаційні джерела тематизму Олександра Козаренка: процес формування творчої індивідуальності,” *Музикознавчі студії інституту мистецтв Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки та Національної музичної*

Народився майбутній композитор 24 серпня 1963 р. у м. Коломия Івано-Франківської області. Його батько був інженером, а мати – вчителькою початкових класів. Навчаючись у школі, юнак любив грати на фортепіано. “Десь приблизно у сьомому класі”, – пригадував він, – “я вперше спробував займатися, не відходячи від інструменту, вісім годин. Але тато, ідучи на роботу, бачив, що я вже займаюся, а, повернувшись з роботи, – що я ще займаюся, насварив мене, бо переживав, за моє здоров’я”⁵.

О. Козаренко закінчив Коломийську музичну школу № 1 імені Анатолія Кос-Анатольського у 1978 р., про яку згадував: “Я вчився як піаніст і моєю першою вчителькою була універсальна особистість. Це була випускниця Вищого музичного інституту класу професора Василя Барвінського як піаністка, а також Лідії Улуханової як вокалістка – Романна Володимирівна Вогненович (за чоловіком Клапушак). Вона володіла рідкісним “вердієвським” голосом. Як першокурсник я не міг цього пізнати, але вже потім, з того репертуару, який вона співала, я зрозумів якого рівня це була співачка”⁶. Саме Р. Вогненович зуміла закласти підвалини професійного піанізму, який допоміг О. Козаренку вступити у Львівське музичне училище, де він навчався у класі фортепіано в Євгенії Агроскіної, надалі вступив до Київської консерваторії, яку закінчив як піаніст (у класі Всеволода Воробйова), композитор (у класі Мирослава Скорика) і музикознавець (у класі Івана Ляшенка). Під впливом викладачів сформувалися творчі настановлення митця, його художні вияви до піанізму та постійна увага до української фортепіанної музики.

На початку 1990-х років музиканти відчували свободу творчого виявлення, якої не було в радянський час. Популярність О. Козаренко отримує завдяки можливості видавати власні твори, адже в цей час з’являється багато конкурсів і фестивалів, у яких митці можуть продемонструвати свої твори не боячись

академії України імені П. І. Чайковського, №9, (2012): 201–231; Ольга Коменда, “Концентрований і розосереджений види тематизму у камерній творчості Олександра Козаренка,” *Яровиця*, № 1, (2013): 7–12; Ольга Коменда, “Олександр Козаренко – піаніст: генеза виконавського стилю,” *Музикознавчі студії Інституту мистецтв СХУ імені Лесі Українки та НМАУ ім. П. І. Чайковського*, № 11, (2013): 43–72; Ольга Коменда, *Олександр Козаренко – піаніст, композитор, музикознавець*. (Луцьк: Вежа-Друк, 2017): 252.

² Стефанія Павлишин, “Композитори-лірики,” *Музика*, № 3, (1993): 3–4.

³ Олена Чекан, “Художній простір музичного твору: генеза та функціонування,” *Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства. 17.00.03 Музичне мистецтво; НМАУ імені П. І. Чайковського* (1999): 187.

⁴ Наталія Швець-Савицька, “У сорокаліття композитора, п’яніста і музиколога Олександра Козаренка,” *Наукові збірки ЛДМА ім. М. Лисенка*, № 10, (2005): 360–365.

⁵ Софія Іванова, “Олександр Козаренко: розмова з ювіляром,” *Збруч*, 26 серпня 2013, отримано доступ 14 березня 2024, <http://zbruc.eu/node/11971>.

⁶ Ольга Коменда, “Олександр Козаренко – піаніст: генеза виконавського стилю,” *Музикознавчі студії Інституту мистецтв СХУ імені Лесі Українки та НМАУ ім. П. І. Чайковського*, №11, (2013): 45.

цензури (фестивалі “Київ-Музик-Фест”, “Віртуози”, “Контрасти”). Тому молода генерація мала тут беззаперечну перевагу, оскільки більшість із них “уже не була чи майже не була скута старими догмами тоталітарного диктату”⁷.

Значний вплив на творчість О. Козаренка мав театр. Він співпрацював із багатьма театрами України: Львівським театром ім. М. Заньковецької, Львівським театром ім. Ю. Дрогобича, Ніжинським театром ім. М. Коцюбинського, Коломийським театром ім. І. Озаркевича⁸. В цей час з’являються його композиції до понад п’ятдесяти вистав різних стилів і національних шкіл, вимоги до музики обумовлювалися традиціями різних театрів й сценічними концепціями досить відмінних за своїми художніми переконаннями режисерів⁹. Насамперед варто звернути увагу на музику до вистав “За двома зайцями” (Ніжинський театр ім. М. Коцюбинського), “Принцеса і свинопас” (Львівський театр ім. Ю. Дрогобича), “Сто тисяч” (Коломийський театр ім. І. Озаркевича), “Івасик Телесик” (Львівський театр ім. М. Заньковецької) тощо¹⁰.

Ключове значення у формуванні творчого світогляду О. Козаренка відіграли міста Коломия, Львів та Київ. Про них він писав: “Львів – дуже авангардний, дуже модерний. Може занадто самозакоханий, а це вже певна проблема (хай львів’яни вибачать мені цей акцент). Київ відрізняється більшою динамічністю в моделях сприйняття і розуміння самого себе. І через це він є креативнішим. У ньому значно менше самолюбівання та нарцисизму, притаманних Львову”¹¹. Пізніше О. Козаренко в одному з інтерв’ю щодо цього згадував ще й таке: “Нині Львів зовсім інший. Він щодень стає настільки приємним і чарівним, що я зараз поволененьки починаю пускати його у своє серце. А Львів, здається, починає пускати мене до себе. Хоча скажу відверто, що я себе львів’янином ніколи не буду відчувати, я себе відчуваю все ж таки коломиянином”¹². Ці слова О. Козаренка надалі чітко прослідковуються у його науковій та музичній творчості, у якій поєдналися його мистецький універсалізм із етнохарактерними рисами цих регіонів.

Із студентських років О. Козаренко заявив про себе насамперед як піаніст. Тоді ж розпочав активну концертну діяльність, виступаючи і в Україні, і за кордоном. Окрему увагу він звертав на виконання фортепіанних творів

⁷ Богдан Сюта, “Українська музика молодшої генерації композиторів,” *Музична україніка*, 12.06.2004, отримано доступ 12 лютого 2024, http://www.musica-ukrainica.odessa.ua/_a-syuta-youngukrcomp.html.

⁸ “Цікаві люди. Олександр Козаренко,” *Приватне підприємство Телерадіокомпанія НТК*, 13 грудня 2021, отримано доступ 21 березня 2024, <https://www.youtube.com/watch?v=AyQr9au8vhY>.

⁹ Любов Кияновська, *Українська музична культура*. (Львів: Тріада плюс, 2009), 327.

¹⁰ *Олександр Козаренко: Недочитана партитура життя... Спогади про митця / упоряд. Ганна Карась*. (Івано-Франківськ : Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника, 2023), 10.

¹¹ Олена Лань, “Олександр Козаренко: На жаль, Львів мене не сприйняв. Можливо, я сам у цьому винен...,” *Високий замок*, № 210, (2005): 9.

¹² Софія Іванова, “Олександр Козаренко: розмова з ювіляром,” *Збруч*, 26 серпня 2013, отримано доступ 14 березня 2024, <http://zbruc.eu/node/11971>.

М. Лисенка та української музики ХХ ст. З його спогадів дізнаємося: “Коли я відкрив Лисенка фортепіанну сонату, яку ніхто не грав, і я її ніколи не чув, я побачив, якого класу, по-перше, це піанізм, по-друге, я побачив, яка інтертекстуальна гра наповнює цей текст, наскільки він модерний по мисленню, тобто ми Лисенка сміло можемо називати передмодерністом. Він передбачив ідеї організації музичного тексту з готових блоків. Це для мене ясно, як божий день. І що цікаво. Воно ясно і для західного слухача, тому що я з цим Лисенком об’їхав цілу Німеччину, я його грав в Польщі, я його грав в Сполучених Штатах Америки, і коли до мене підходили люди, які вперше почули в такому обсязі музику Лисенка, вони казали: ” Боже, яка це освічена людина: він знав і Сен-Санса, і Гріга, і Шопена ” все це ми чуємо в цій музиці, і разом з тим ми чуємо, що це Лисенко. Що це не є компіляція, це не є епігон, а це є людина, яка вийшла на якісно новий рівень у розумінні організації музичного тексту”¹³. Щодо виконання творів М. Лисенка О. Козаренком музикознавець Ірина Строй зазначала: “Інтелектуальна вивіреність звукотворення, спрямованого на віднайдення адекватної національному звуковому ідеалу етнонаціональної артикуляції ” інтонування, поєднуючись у виконавській манері Козаренка з емоційною наснагою, граничною внутрішньою експресією і свободою, надавали гри чогось надзвичайного, якогось Євшан-зілля”¹⁴.

Упродовж свого творчого шляху О. Козаренко виступав разом із відомими українськими вокалістами – Володимиром Ігнатенком, Валерієм Буймістром, Людмилою Давимукою¹⁵, а також в ансамблі зі скрипалькою Лідією Остапівною Шутко – народною артисткою України, професоркою Львівської національної музичної академії імені М. Лисенка, лауреаткою міжнародних конкурсів імені Йоганна Себастьяна Баха, Петра Чайковського, Яна Сібеліуса, першою виконавицею творів Станіслава Людкевича, Анатолія Кос-Анатольського, Мирослава Скорика, Віктора Камінського та цілої плеяди львівських композиторів.

Композиторська діяльність О. Козаренка проявилася у різних жанрах, стилях та напрямках: мелодрама, опера, балет, ораторія, кантата. Митець є яскравим представником постмодернізму, синтезує стильові елементи різних епох і напрямків, зокрема бароко та романтизму¹⁶. Під час навчання у Київській консерваторії професор Іван Федорович Ляшенко запитав його: “Молодий

¹³ Ольга Коменда, “Олександр Козаренко – піаніст: генеза виконавського стилю,” *Музикознавчі студії Інституту мистецтв СНУ імені Лесі Українки та НМАУ ім. П. І. Чайковського*, № 11, (2013): 45.

¹⁴ Ірина Строй, “Простір Таїни: Олександр Козаренко грає музику Лисенка,” *Поступ*, № 18, (2003): 5.

¹⁵ Ольга Коменда, *Олександр Козаренко – піаніст, композитор, музикознавець*. (Луцьк: Вежа-Друк, 2017), 7.

¹⁶ Ігор Глібовицький, “IN MEMORIAM Олександра Козаренка,” *Галичина*, 20 квітня–4 травня, (2023): 2.

чоловіче, а чи не хотіли б Ви займатися музикознавством?” Який із мене музикознавець? Із Коломиї приїхав... Але почав займатися у Ляшенка, захистив одну дисертацію, потім другу. Ось так я прийшов туди, де є зараз. Не ми вибираємо – нас вибирають, я у цьому глибоко переконаний. Але знаю також, що коли ти якусь стежечку топчеш, то маєш набратися терпіння. Адже результат приходить не одразу”¹⁷.

Музикознавча спадщина О. Козаренка значно вплинула на становлення та розвиток української національної музичної культури. Його твори емоційні, колоритні й неординарні. У них композитор трансформує гуцульські фольклорні інтонації та моделі українського бароко, поєднуючи їх з гостро-експресивними засобами сучасних гармонії та оркестру. Мистецька спадщина О. Козаренка входить до репертуару провідних колективів та виконавців України, звучать у багатьох країнах світу¹⁸. Найвідомішими серед них є: опера “Час покаєння” – лібрето Сергія Ступака за віршами українських поетів XVII–XVIII ст.; мелодрама “Орестея” для читця та інструментального ансамблю; фортепіанний цикл “Писанки”; “Чакона” для симфонічного оркестру; “Concerto Ruteno” для камерного ансамблю; балет “Дон-Жуан з Коломиї” за мотивами творів Леопольда фон Захер-Мазоха¹⁹.

Окремою лінією в творчості О. Козаренка є літургічні та паралітургічні твори. До літургічних творів належать: “Острозький триптих” для хору, який об’єднує Кондак “Возбранной Воеводи”; псалом “Блажен муж” та задостойник “О Тебi радується”; Літургія Св. Іванна Золотоустого (“Різдвяна” літургія, Літургія Слова) для хору та солістів. До паралітургічних творів належать: “Ірмологіон”, для струнних, який є однією з перших спробою опрацювання давніх церковних молитвоспівів; “Чотири молебні пісні до Діви Марії” для солістів, жіночого хору та оркестру, засновані на паралітургічних богородичних піснях, що походять із Пряшівщини (Словаччина), а їх тематизм цікавий, передовсім, як зразок музичних культур пограниччя; “Страсті Господа Нашого Ісуса Христа” – ораторія для читця, солістів, хору і камерного ансамблю, написана в рік 400-ліття Берестейської унії й є спробою створення національного відповідника західному пасіону через поєднання східної та західної музичних традицій²⁰.

¹⁷ Валентина Кулик, “Олександр Козаренко: ...ми повинні радіти кожній сторінці нашого проживання на цьому світі,” *Музика: український інтернет-журнал*, 2 грудня 2020, отримано доступ 16 березня 2024, <http://mus.art.co.ua/oleksandr-kozarenko-my-povynni-radity-kozhnnyistorints-nashoho-prozhyvannia-na-ts-omu-sviti/>.

¹⁸ Наталія Кашкадамова, “Козаренко Олександр Володимирович,” *Енциклопедія сучасної України*, 23 січня 2024, отримано доступ 15 березня 2024, <https://esu.com.ua/article-9218>.

¹⁹ Олексій Мировський, *Українська та зарубіжна музичні літератури*. (Львів: Сполум, 2022), 174.

²⁰ “Презентація компакт-диску “Архиерейської Божественної Літургії для хору та оркестру”, *Український католицький університет (офіційний сайт)*, 30 серпня 2005, отримано доступ 11 березня 2024, <https://ucu.edu.ua/events/prezentatsiya-kompakt-dysku-arhyjerejskoji-bozhestvennoji-liturhiji-dlya-horu-ta-orkestru>.

Насамперед у завоюванні композиторської техніки митця цікавила не самодостатня виразність авангардової творчої “технології”, а можливість висловлення з її допомогою цікавої символіки. Композитор у жорстких модерних рамках перекидає арки до біблійних, античних, фольклорних образів, будить яскраві сюжетно-картинні асоціації²¹.

У 1993 р. О. Козаренко захистив кандидатську дисертацію “Микола Віталійович Лисенко як основоположник української національної музичної мови”, а в 2001 р. – докторську роботу на тему: “Феномен української національної музичної мови: Генеза та сучасні тенденції розвитку”²², яка відобразилася у його монографії “Феномен української національної музичної мови”²³. У ній особливу увагу він звертав на українську національну характерність та самоідентичність в музиці, а також узагальнив теоретичні розробки з проблематики комунікативних властивостей музики й показав важливість врахування національної своєрідності у становленні музично-семіотичних систем, формуванні семантики знаку, адекватного розуміння тексту. Окремо О. Козаренко простежив генезу української національної музичної мови в контексті діалогу культур від початкових етапів музичного семіозу до сьогодення та виявив специфіку синтезуючих особливостей у жанрі церковної музики, зокрема у творчості М. Лисенка, а також діячів галицької композиторської школи. Значна увага в його дослідженні звернена на сучасні музично-семіотичні процеси, що з’явилися в першій третині ХХ ст., зазнали специфічних мутацій в часи тоталітаризму, оригінально виявилися в контексті постмодернізму. Семіотичний аспект дослідження О. Козаренком музично-історичного процесу дозволив повному оцінити роль українських композиторів-класиків – Миколи Лисенка, Левка Ревуцького, Бориса Лятошинського, а також творчість сучасних авторів – Євгена Станковича, Мирослава Скорика, Валентина Сильвестрова, Леоніда Грабовського. Дотичною до цієї роботи є його праця “Коломийка в просторі української культури” (написана в співавторстві з Сергієм Кудриницьким). У ній розглянуто різні аспекти побутування коломийки, проаналізовано рецепцію коломийки в українській фольклористиці, коломийку в національному письменництві, жанрово-стильовий канон бідермаєру, зокрема відзначається жанрова домінанта коломийки як “гуцульської музичної сецесії”, “коломийковий комплекс” в системі естетичних координат музичного модернізму²⁴.

²¹ Любов Кияновська, *Стильова еволюція галицької музичної культури ХІХ–ХХ ст.* (Тернопіль: Астон, 2000), 280.

²² Юрій Ясіновський, “Видатний митець і науковець Олександр Козаренко”, *Вісник НТШ*, №68, (2023): 161.

²³ Олександр Козаренко, *Феномен української музичної мови.* (Львів, 2000), 284.

²⁴ Олександр Козаренко, Сергій Кудриницький, *Коломийка в просторі української культури.* (Коломия : Видавничо-поліграфічне товариство “Вік”, 2021), 146.

Життя О. Козаренка обірвалося у віці 59 років у Івано-Франківській міській лікарні через ускладнення від дифузної ковідної пневмонії²⁵. Про смерть композитора написав режисер Євген Лавренчук: “Сьогодні о 05:00 відійшла душа геніального українського композитора Олександра Козаренка. Останній раз ми бачилися з ним ще перед війною, коли саджали дерева на Алеї митців у Києві... Тоді ми сміялися, жартували, говорили всіма мовами, він смішно реагував, коли його оперу “П’єро мертвопетлює” я навмисно називав “П’єро – мертвий Петлюра”... Спи спокійно, друже, ти останній з могікан старої української інтелігентності”²⁶. У 2023 р. Коломийській філармонії офіційно присвоєно ім’я Олександра Козаренка²⁷. На похороні композитора тодішній декан факультету культури і мистецтв Львівського національного університету імені Івана Франка Майя Гарбузюк назвала його “лицарем української музики”²⁸.

Особистість професора О. Козаренка залишила в українській музичній культурі свій вагомий слід піаніста, композитора й музикознавця. Його життєтворчу діяльність влучно підсумував доктор мистецтвознавства Юрій Чекан. Зокрема він зазначив, що О. Козаренко залишається романтиком, “адже трагічне світовідчуття, мініатюризм, роздвоєність, інтерес до внутрішнього світу, міцна опора на фольклор – риси явно романтичні”, але з іншого боку, “у технічному арсеналі композитора – всі досягнення ХХ століття – від алеаторики до мінімалізму; світовідчуття його зумовлене нашим часом; серед найважливіших ознак його стилю – філігранна робота за найрізноманітнішими моделями – від фольклорних, романтичних – до попсово-масових... Звідси – логіка й конструктивність мислення, що приховуються за зовні імпровізаційними, емоційно бурхливими звучаннями. Така дистанційованість від моделі додає музиці Олександра Козаренка ще одного смислового обертона – іронічного відсторонення. А це вже – риса тільки нашого часу”²⁹.

Отже, О. Козаренко був одночасно виконавцем, композитором, дослідником музики, педагогом та менеджером. Прослідковуючи генезу його творчості можна стверджувати про домінування у ній фортепіанного та камерного жанрів,

²⁵ Поліна Горlach, “Композитор Олександр Козаренко помер від ковідної пневмонії у віці 59 років,” *Суспільне. Культура*, 21 березня 2023, отримано доступ 10 лютого 2024, <https://susplne.media/culture/420729-kompozitor-oleksandr-kozarenko-pomer-vid-kovidnoi-pnevmonii-u-vice-59-rokiv/>.

²⁶ Марія Кабацій, “Помер український композитор Олександр Козаренко,” *Українська правда*, 21 березня 2023, отримано доступ 1 березня 2024, <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/03/21/253437/>.

²⁷ Уляна Мокринчук, “У Коломиї філармонію назвали іменем видатного композитора,” *Firtka*, 20 квітня 2023, отримано доступ 16 березня 2024, <https://firtka.if.ua/blog/view/u-kolomiyi-filarmoniiu-nazvali-imenem-vidatnogo-kompozitora>.

²⁸ “У Коломиї попрощалися з Олександром Козаренком,” *Приватне підприємство Телерадіокомпанія НТК*, 23 березня 2023, отримано доступ 14 березня 2024, <https://www.youtube.com/watch?v=H51duXF070k>.

²⁹ Юрій Чекан, “Музичний світ Олександра Козаренка”, *Музика*, №3, (1996): 15.

серед яких більшість творів є зорієнтовані на виявлення національних етнохарактерних рис: кантів та псалмів, дум та голосінь, ліричної пісні та пісні-романсу, карпатських інструментальних награвань та знаків української музики нового часу, у яких він продовжив музикознавчі напрямки, які започаткували Б. Лятошинський, С. Людкевич і М. Скорик. Зазначені риси діяльності О. Козаренка сформували структуру його універсальної творчої особистості, він зумів поєднати елементи театралізації, некласичну організацію тексту композицій та мелодичність як принцип мислення, які разом з бароковими моделями митця принесли в українську музику неповторну атмосферу, яка й сьогодні зачаровує мільйони слухачів.

MUSICAL AND SCIENTIFIC HERITAGE OF OLEKSANDR KOZARENKO (1963–2023)

Oleksiy MYROVSKIY

Ivan Franko National University of Lviv
Mykhailo Hrushevskiy Department of Contemporary History of Ukraine
1, Universytetska str. 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: oam2016@ukr.net
ORCID ID: 0009-0008-0026-5806

The article presents a comprehensive examination and detailed analysis of the life, career, and creative output of Oleksandr Kozarenko (1963–2023), a renowned Ukrainian composer, pianist, musicologist, and former Dean of the Faculty of Culture and Arts at the Ivan Franko National University of Lviv. In addition to being a prominent figure in Ukrainian academic and cultural circles, Kozarenko was a multifaceted artist whose work encompassed a broad spectrum of musical and scholarly activities. The article delves deeply into his contributions to the field of musicology and provides an overview of his extensive body of work, which includes symphonic compositions, piano and chamber music, spiritual and liturgical works, and his contributions to musical theater.

A detailed analysis of his scientific and musical activities is presented, shedding light on the multiple dimensions of his work. It offers insights into the various directions Kozarenko explored throughout his prolific career, ranging from symphonic and piano music to chamber music and spiritual creativity. Special attention is given to his engagement with musical theater, a medium through which he expressed his innovative and unique approach to Ukrainian cultural heritage. Furthermore, the article highlights his deep intellectual engagement with the genesis and evolution of the Ukrainian national musical language, providing an in-depth look at his theoretical contributions to the field of musicology. The author outlines Kozarenko's profound understanding of the connections between music and national identity, focusing on how his theoretical insights influenced the interpretation of Ukrainian music in a global context.

The article also examines the impact of key historical events on Kozarenko's work, most notably the proclamation of Ukraine's independence in 1991. It explores how this pivotal moment in Ukrainian history shaped the development of the country's musical art and Kozarenko's role in this process. The composer's artistic and intellectual journey is framed within the broader socio-political changes occurring in Ukraine during the late twentieth and early twenty-first centuries. Specific historical moments and personal experiences that influenced Kozarenko's creative output are discussed in detail, with an emphasis on how his work mirrored and contributed to the burgeoning Ukrainian cultural renaissance that followed independence.

Significant episodes from the life and career of Oleksandr Kozarenko are carefully documented, providing readers with a clear understanding of his most important achievements. The article highlights key works that defined his career and cemented his place as a central figure in the development of modern Ukrainian music. Kozarenko's influence on the cultural and artistic life of Ukraine is analyzed in depth, demonstrating how his compositions and scholarly writings impacted the nation's cultural landscape. The text also delves into his contributions to Ukrainian nation-building, particularly in terms of shaping a distinct national identity through music.

In the final sections of the article, the author reflects on Kozarenko's influence not only within Ukraine but also on an international scale. His efforts to promote Ukrainian national culture beyond the country's borders are discussed, with particular attention given to his role in elevating Ukrainian music to the global stage. The article underscores Kozarenko's lasting legacy in the field of modern Ukrainian musicology, as well as his broader influence on the cultural and historical processes of both Ukraine and the wider world. His work is positioned as a vital contribution to the establishment and recognition of Ukrainian national culture within the global cultural dimension, and his legacy is framed as a continuing influence on future generations of Ukrainian artists, scholars, and musicians.

Keywords: musical art, Oleksandr Kozarenko, pianist, composer, chamber and ensemble instrumentalism.

REFERENCES

- Ivanova, Sofiia. "Oleksandr Kozarenko: rozmova z yuviliarom," *Zbruch*, 26 serpnia 2013, otrymano dostup 14 bereznia 2024, <http://zbruc.eu/node/11971>. (in Ukrainian)
- Kabatsii, Mariia. "Pomer ukraïnskyi kompozytor Oleksandr Kozarenko," *Ukrainska pravda*, 21 bereznia 2023, otrymano dostup 1 bereznia 2024, <https://life.pavda.com.ua/culture/2023/03/21/253437/>. (in Ukrainian)
- Kashkadamova, Nataliia. "Kozarenko Oleksandr Volodymyrovych," *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*, 23 sichnia 2024, otrymano dostup 15 bereznia 2024, <https://esu.com.ua/article-9218>. (in Ukrainian)
- Kyianovska, Liubov. *Stylova evoliutsiia halytskoi muzychnoi kultury XIX–XX st.* (Ternopil: Aston, 2000), 280. (in Ukrainian)
- Kyianovska, Liubov. *Ukrainska muzychna kultura.* (Lviv: Triada plus, 2009), 356. (in Ukrainian)
- Kozarenko, Oleksandr. *Fenomen ukraïnskoi muzychnoi movy.* (Lviv, 2000), 284. (in Ukrainian)
- Kozarenko, Oleksandr. Kudrynetskyi Serhii, Kolomyika v prostori ukraïnskoi kultury. (Kolomyia: Vydavnycho-polihrafichne tovarystvo "Vik", 2021). 146. (in Ukrainian)
- Komenda, Olha. "Zhanrovo-intonatsiini dzherala tematyizmu Oleksandra Kozarenka: protses formuvannia tvorchoi indyvidualnosti," *Muzykoznavchi studii instytutu mystetstv Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky ta Natsionalnoi muzychnoi akademii Ukrainy imeni P. I. Chaikovskoho*, № 9, (2012): 201–231. (in Ukrainian)
- Komenda, Olha. "Kontsentrovanyi i rozoseredzhenyi vydy tematyizmu u kamernii tvorchosti Oleksandra Kozarenka," *Yarovytsia*, № 1, (2013): 7–12. (in Ukrainian)
- Komenda, Olha. "Oleksandr Kozarenko " pianist: heneza vykonavskoho stylu," *Muzykoznavchi studii Instytutu mystetstv SNU imeni Lesi Ukrainky ta NMAU im. P. I. Chaikovskoho*, № 11, (2013): 43–72. (in Ukrainian)
- Komenda, Olha. *Oleksandr Kozarenko – pianist, kompozytor, muzykoznavets.* (Lutsk: Vezha-Druk, 2017): 252. (in Ukrainian)
- Kulyk, Valentyna. "Oleksandr Kozarenko: ...my povynni radity kozhnii storintsy nashoho prozhyvannia na tsomu sviti," *Muzyka: ukraïnskyi internet-zhurnal*, 2 hrudnia 2020,

- otrymano dostup 16 bereznia 2024, <http://mus.art.co.ua/oleksandr-kozarenko-my-povynni-radity-kozhniy-storintsi-nashoho-prozhyvannia-na-ts-omu-sviti/>. (in Ukrainian)
- Lan, Olena. "Oleksandr Kozarenko: Na zhal, Lviv mene ne spryniav. Mozhlyvo, ya sam u tsomu vynen...", *Vysokyi zamok*, № 210, (2005): 9. (in Ukrainian)
- Myrovskiy, Oleksii. *Ukrainska ta zarubizhna muzychni literatury*. (Lviv: Spolom, 2022), 174. (in Ukrainian)
- Mokrynychuk, Uliana. "U Kolomyi filarmoniiu nazvaly imenem vydatnoho kompozytora," *Firtka*, 20 kvitnia 2023, otrymano dostup 16 bereznia 2024, <https://firtka.if.ua/blog/view/u-kolomyi-filarmoniiu-nazvali-imenem-vidatnogo-kompozitora>. (in Ukrainian)
- Oleksandr, Kozarenko: *Nedochytana partytura zhyttia... Spohady pro myttisia / uporiad*. Hanna Karas. (Ivano-Frankivsk : Prykarp. un-t im. V. Stefanyka, 2023), 352. (in Ukrainian)
- Pavlyshyn, Stefaniia. "Kompozytory-liryky," *Muzyka*, № 3, (1993): 3–4. (in Ukrainian)
- "Prezentatsiia kompakt-dysku "Arkhijereiskoi Bozhestvennoi Liturhii dlia khoru ta orkestru", *Ukrainskyi katolytskyi universytet (ofitsiinyi sait)*, 30 serpnia 2005, otrymano dostup 11 bereznia 2024, <https://ucu.edu.ua/events/prezentatsiya-kompakt-dysku-arhyjerejskoji-bozhestvennoji-liturhiji-dlya-horu-ta-orkestru>. (in Ukrainian)
- Hlibovytskyi, Ihor. "IN MEMORIAM Oleksandra Kozarenka," *Halychyna*, 20 kvitnia – 4 travnia, (2023): 2. (in Ukrainian)
- Horlach, Polina. "Kompozytor Oleksandr Kozarenko pomer vid kovidnoi pnevmonii u vitsi 59 rokiv," *Suspilne. Kultura*, 21 bereznia 2023, otrymano dostup 10 liutoho 2024, <https://suspilne.media/culture/420729-kompozitor-oleksandr-kozarenko-pomer-vid-kovidnoi-pnevmonii-u-vici-59-rokiv/>. (in Ukrainian)
- Stroi, Iryna. "Prostir Tainy: Oleksandr Kozarenko hraie muzyku Lysenka," *Postup*, 23 kvitnia, (2003): 5. (in Ukrainian)
- Siuta, Bohdan. "Ukrainska muzyka molodshoi heneratsii kompozytoriv," *Muzychna ukrainika*, 12.06.2004, otrymano dostup 12 liutoho 2024, http://www.musica-ukrainica.odessa.ua/_a-syuta-youngukrcomp.html. (in Ukrainian)
- "U Kolomyi poproshchalysia z Oleksandrom Kozarenkom," *Pryvatne pidpriemstvo Teleradiokompaniia NTK*, 23 bereznia 2023, otrymano dostup 14 bereznia 2024, <https://www.youtube.com/watch?v=H5lduXF070k>. (in Ukrainian)
- "Tsikavi liudy. Oleksandr Kozarenko," *Pryvatne pidpriemstvo Teleradiokompaniia NTK*, 13 hrudnia 2021, otrymano dostup 21 bereznia 2024, <https://www.youtube.com/watch?v=AyQr9au8vhY>. (in Ukrainian)
- Chekan, Olena. "Khudozhnii prostir muzychnoho tvor: heneza ta funktsionuvannia," *Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata mystetstvoznavstva*. – 17.00.03 "Muzychne mystetstvo; NMAU imeni P. I. Chaikovskoho (1999): 187. (in Ukrainian)
- Chekan, Yurii. "Muzychnyi svit Oleksandra Kozarenka", *Muzyka*, № 3, (1996): 15. (in Ukrainian)
- Shvets-Savytska, Nataliia. "U sorokalittia kompozytora, pianista i muzykoloaha Oleksandra Kozarenka," *Naukovi zbirky LDMA im. M. Lysenka*, № 10, (2005): 360–365. (in Ukrainian)
- Yasinovskiy, Yurii, "Vydatnyi mytets i naukovets Oleksandr Kozarenko", *Visnyk NTSh*, № 68, (2023): 161–162. (in Ukrainian)

СВІТОВА ІСТОРІЯ

WORLD HISTORY

УДК [930.85(100=411.16)''08'':27-048.53]:930.2''09/13''

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4543>

ЄВРЕЙСЬКА ПЕРЦЕПЦІЯ ПОЛІТИКИ ПРИМУСОВОЇ ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ У ВІЗАНТІЇ (друга половина IX ст.)

Руслан МЕЛЬНИКОВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історії середніх віків та візантиністики
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна
e-mail: ruslan.melnykovych@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0009-0004-6075-8400

На основі низки текстових джерел IX–XIII ст., які територіально походять із південноіталійського регіону, розглядається перцепція політики примусової християнізації в другій половині IX ст. її безпосередніми жертвами – візантійськими євреями. Дані події залишили помітний слід в колективній пам'яті тамтешніх спільнот вказаної етнорелігійної групи, що знайшло свій вияв у творчості літургійного та історичного характеру. З'ясовано, що розглянута вибірка джерел репрезентує переживання травмуючого досвіду розставання з рідною вірою всупереч власній волі, а також містить в собі відображення ставлення вимушених прозелітів до зачинателя тих подій і до самої Візантії.

Ключові слова: Візантія, Василій I Македонянин, юдеї, євреї, політика навернення, християнізація, сприйняття влади.

У другій половині IX ст. деякі єврейські спільноти Візантії переживали період неспокою, через намагання імператора Василя I (867–886), засновника Македонської династії, змусити їх зректися юдейської віри та прийняти християнство. Наміри правителя стосувалися всієї держави, але примусові навернення, які вочевидь супроводжувалися використанням військового контингенту для спонукання до християнізації незгідливих, мали регіональний характер. Безпосередніми наслідками цього політичного рішення були охоплені лише ті євреї, котрі проживали у південній частині Апеннінського півострова, бо основні згадки про застосування емоційного та фізичного насилля походять саме звідти¹. Опираючись на ці згадки, ми ставимо собі за мету з'ясувати, який спадок по собі залишили ті події у творчості та колективній пам'яті єврейських спільнот, які зазнали примусового навернення у християнство; а також висвітлити особливості переживань, які супроводжували сучасників вказаних перипетій.

Насамперед слід зазначити, що рішення василевса християнізувати візантійських юдеїв не було ультимативним, а радше спонукало потенційних

¹ Припущення про винятково регіональний характер примусових навернень запропонував Ендрю Шарф, опираючись на територіальне походження джерел та ту геополітичну ситуацію, заручником якої південноіталійські землі були в IX ст. Див.: Andrew Sharf, *Byzantine Jewry: from Justinian to the Fourth Crusade*. (London: Routledge, 1971), 90–91.

прозелітів схилитися на бік християнської віри заради запропонованих офіційною пропагандою вигод². Про них, зокрема, повідомляє “Хроніка” Симеона Магістра (перша половина X ст.)³; дещо детальніше вказаний аспект описаний в анонімному “Vita Basilii” (середина X ст.)⁴, створеному, ймовірно, під керівництвом Костянтина VII (905–959)⁵. Проте найбільш виражено реагує на заохочення до навернення сучасник тих подій Григорій, митрополит Нікеї (більш відомий як *Асвеста*, 844–880), у своєму полемічному трактаті супроти нещирих навернень (написаний у 870–х рр.)⁶.

Однак відособлено від таких повідомлень стоять свідчення представників південноіталійських єврейських спільнот, зміст яких говорить про більш радикальні дії зі сторони влади, задля уніфікації ідейного ландшафту імперії. Передусім, це покаянна молитва–селіха⁷ ребе Сілано з м. Веноза⁸. Також

² Про характер цих вигод говорити важко. З наявних свідчень можна виділити послаблення тиску (фіскального та громадського), відкриття доступу до посад державної служби та “підняття до гідності”. Також цікавим питанням є цільове адресування подібних дарунків, оскільки нам видається сумнівним той факт, що вони нібито були гарантовані всім новонаверненим. Загалом проблема видів і поширеності ймовірних “спонукань” до християнізації заслуговує окремого дослідження.

³ “І цей василевс [Василій] також охрестив усіх євреїв, які тоді були під його владою... дав їм багато розуму [сприяв їхньому “розумнішанню”] та дарів”, цит. Symeonis Magistri et Logothetae, “Chronicon,” in *Corpus fontium historiae byzantinae. Series Berolinensis 44*, recensuit Staphusan Wahlgren. (Berlin: Walter de Gruyter, 2006), 263–264.

⁴ “...[Василій] роздав наверненим чини, зняв з них тягар колишніх податків, обіцяв піднести до честі з безчестя, і у багатьох зняв пелену з очей і направив у віру Христову...”, цит.: “Chronographiae quae Theophanis continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii Imperatoris amplectitur,” in *Corpus fontium historiae Byzantinae. Series Berolinensis 42*, ed. Ihor Ševčenko. (Berlin, New York: De Gruyter, 2011), 310.

⁵ Constantinou Stavroula, “Vita Basilii,” in *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*, ed. Graeme Dunphy, Cristian Bratu. (Leiden, Boston: Brill, 2010), vol. 2, 1487.

⁶ “...якщо саме в такому [маргіналізованому] стані його [єврея] негайно покличе той, хто має верховну владу [василевс], і якщо він [єврей] спочатку отримає гроші, а потім офіційні запевнення, що відтепер буде позбавлений свого смердючого ремесла, і всього того, що досі обтяжувало його, що він буде поставлений у становище, яке дозволить йому панувати над справжніми християнами, і що, живучи безтурботним і легким життям, він отримає все, що йому потрібно, що він досягне гідності, про яку не міг навіть мріяти, якщо він відречеться від юдаїзму і висміє християнство, охрестившись, – я ніколи не назву цю людину християнином”, цит.: “Le traité de Grégoire de Nicée sur le baptême des Juifs,” éd Gilbert Dagron, in *Juifs et Chrétiens En Orient Byzantin*, eds. Gilbert Dagron et Vincent Déroche. (Paris: ACHCByz, 2010), 319.

⁷ Селіхоти – особливий тип молитов, які виголошуються переважно в дні постів і покаяння. Див.: Wilhelm Bacher, Max Seligsohn, Cyrus Adler, Francis Cohen, “Selihah,” in *Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day*. (New York: Funk & Wagnalls Company, 1916), vol. 11, 170–180.

⁸ На виявлений в каїрській Генізі твір (Ms. Adler 1208 Verso) звернув увагу Джозеф Маркус, який опублікував його у своїй статті. Див.: Joseph Marcus, “Studies in the Chronicle of Achimaaz,” *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, № 5 (1933): 85–93. Ця покаянна селіха підтвердила реальне існування свого автора, яке раніше викликало сумніви: ребе Сілано був сучасником іншого знаного автора того періоду, Амітая Бен Шефатії, і плоди політики Василя І вочевидь спостергав власними очима.

декілька творів юдейської літургійної поезії, відомих як піюти⁹. Перш за все, це анонімний вірш¹⁰, опублікований в 1944 р. Бенджаміном Кларом (1901–1948), фахівцем у галузі середньовічної єврейської поезії¹¹. До цієї групи також належать кілька поетичних доробків Амیتая Бен Шефатії¹² – одного з ключових поетів IX ст.¹³. Не менш важливими для розуміння глибоких внутрішньорелігійних переживань, котрі стали результатом тих подій, є гомілетичний мідраш “Аггадат Берешит”, датований кін. IX або поч. X ст.¹⁴ і апокаліптичний твір “Видіння Даниїла”¹⁵, що ймовірно належить до X ст.¹⁶. Єдиним джерелом нерелігійного характеру, яке опосередковано репрезентує потерпання від примусових навернень, є сімейна хроніка Ахіма’аца Бен Палтієля з м. Капуя, написана в 1054 р. – більше ніж через півтора століття після вказаних подій¹⁷. Така територіальна насиченість джерелами, які повідомляють про примус під час реалізації рішення Василя I, лише підтверджує винятково регіональний характер застосування сили¹⁸.

⁹ Про вірші–піюти див.: Gotthard Deutsch, “Piyut,” in *Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day*. (New York: Funk & Wagnalls Company, 1912), vol. 10, 65–68.

¹⁰ Див.: *Megillat Ahimaaz: The Chronicle of Ahimaaz, with a collection of poems from Byzantine Southern Italy and additions*, ed. Benjamin Klar. (Jerusalem: Tarsis, 1944), 106. (in Hebrew)

¹¹ Уродженець м. Іллінці на вінничині.

¹² “Чому, Господи, залишаєшся осторонь?” і “Я полюбив тебе безмежною любов’ю”. Перший вірш є пізномом – піснью, яку декламує кантор, а аудиторія відповідає рефреном; другий – зулат, – особливий тип вірша, який читається в суботу та святкові дні після Шема: заповіді з Тори, що декларує єдинство Бога, любов до нього і вірність його заповідям. Обидва твори разом з перекладом і коментарями опублікував Іво Фасіорі. Див.: Ivo Fasioli, “Le conversioni forzate degli ebrei nella Oria del IX secolo nei piyutim di Amittay ben Šefatyah,” *Materia giudaica*, № 19 (2014): 71–80.

¹³ Richard Gottheil, “Amittai ben Shephatiah,” in *Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day*. (New York: Funk & Wagnalls Company, 1901), vol. 1, 521: òàêîæ Ivo Fasioli, *La scuola poetica ebraica di Oria nel secolo IX – Inni per lo Shabbat di Amittai ben Shefatiah*. (Bari: Messaggi Edizioni, 2012), 175.

¹⁴ *Aggadat Bereshit*, ed. Lieve Teugels. (Leiden: Brill, 2001), 306.

¹⁵ Andrew Sharf, “The Vision of Daniel as a Byzantine–Jewish Historical Source,” in *Jews and other minorities in Byzantium*. (Jerusalem: Bar–Ilan University Press, 1995), 119–136.

¹⁶ Час створення твору “Видіння Даниїла” є лише гіпотетичним. Під XIII ст. датують документ з архіву Генізи, тобто переписану копію. Припускають, що оригінал був створений ще в X ст. Див.: Andrew Sharf, “Vision of Daniel,” in *Encyclopaedia Judaica (second edition)*, eds. Fred Skolnik and Michael Berenbaum. (Detroit: Thomson Gale, 2007), vol. 5, 426.

¹⁷ Останнє критичне видання цієї хроніки з перекладом на англійську мову див.: Ahima’az Ben Paltiel, “The Family Chronicle of Ahima’az Ben Paltiel,” ed. and trans. Robert Bonfil, in *History and Folklore in a Medieval Jewish Chronicle: The Family Chronicle of Ahima’az Ben Paltiel*. (Leiden: Brill, 2009), 226–355; Robert Bonfil, “Introductory essay,” in *Ibidem*, 3–188.

¹⁸ Про локальність примусових навернень див.: Sharf, *Byzantine Jewry*, 90–91.

Оскільки розглянуті в цій роботі джерела значною мірою є споріднені за своїм походженням, вони таки належать до різних жанрів і виконували несхожі функції. Саме тому слід коротко охарактеризувати наш підхід до роботи з цими текстами. Їхні літературно-поетичні якості не є предметом дослідження у даній статті, як і їхня релігійна складова, – закономірно, що від них ми абстрагуємось. Насамперед, нас цікавлять відображення примусової християнізації у цих творах; сприйняття й емоції, які ті події залишили в осіб, що пережили її або перейняли пам'ять про це від предків. Тому увага буде звернена на конкретні речення, фрази, метафори й алюзії, ймовірне смислове наповнення авторських слів – саме на ті елементи, які дозволяють нам бодай якоюсь мірою зрозуміти перцепцію тогочасних південноіталійських євреїв щодо насильницьких навернень. Для розгляду джерел з такого кута огляду, ефективним є герменевтичний підхід. Однак, розуміючи його широку варіативність та беручи до уваги певну суб'єктивність результатів, які він може дати, наш спосіб застосування слід точніше окреслити. Ми, слідуючи настановам основоположника метода Фрідріха Шляйєрмахера (1768–1834)¹⁹, прагнемо зуміти перейнятися настроєм авторів досліджуваних джерел і уявити, як розуміли вищевказані твори їхні перші реципієнти. Вказаний підхід буде враховувати контекстуальний і критичний погляди на досліджувані джерела. Перший – необхідний для розуміння соціокультурних умов, в якому були створені ці свідчення, а другий – для пояснення намірів їхніх авторів.

Оцінюючи стан розробки даної проблематики в історіографії, не можна не відзначити, що їй приділено небагато уваги²⁰. Незважаючи на це, існуючі дослідження, котрі, зазвичай, лише опосередковано торкаються сприйняття примусових навернень безпосередньо єврейською спільнотою все-таки становлять надійну основу для детальнішого розгляду²¹.

¹⁹ Friedrich Schleiermacher, "Hermeneutics," in *Hermeneutics and Criticism: And Other Writings*, trans. Andrew Bowie. (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), 146–157.

²⁰ Треба також зауважити, що в українській історіографії ця тема, як і *quaestio* політики навернень у друг. пол. IX ст. в цілому, на превеликий жаль залишається поза увагою істориків.

²¹ Уродженець м. Мостиська, Ісайя Зонне (1887–1960), приділив увагу аналізу та співставленню інформації з тексту Ахіма'аца Бен Палтієля зі свідченнями з твору Амїтая Бен Шефатїї, див.: Isaiah Sonne, "Note sur une Keroba d'Amītaḏ publiée par Davidson," *REJ*, № 98 (1934): 81–84. На твори вказаних хроніста і поета, а також на селіху ребе Сїлано, звертав увагу Джозеф Маркус (1897–1977) у своїй статті, див.: Marcus, "Studies in the Chronicle of Achīmaaz," 85–93. На проблемі примусової християнізації коротко зупиняється Джошуа Стар (1907–1949). Він також опублікував перекладені фрагменти багатьох джерел до предмету історії юдеїв у Візантії. Див.: Joshua Starr, *The Jews in the Byzantine Empire, 641–1204*. (New York: Burt Franklin, 1970), 267. Також Ендрю Шарф (1915–1990), чия головна праця є першочергово цікавою для нас своїм четвертим розділом "The Macedonian Persecutions", де розглянуто скрутне становище єврейської спільноти у Візантії від часу сходження на престол Василя I в 867 р. і до середини X ст. Автор виділяє цей період завдяки чітким згадкам в джерелах про санкціоновані правителями Македонської династії випадки переслідувань нащадків Ізраїлевих на підставі їхнього юдейського віросповідання. Див.: Sharf, *Byzantine Jewry*, 82–102. Також див. Sharf, "The Vision of Daniel as a Byzantine–Jewish Historical

Перш ніж перейти до основного викладу, потрібно зазначити, що початок застосування сили до єврейської спільноти ймовірно пов'язаний з тодішнім геополітичним контекстом життя візантійської Італії та її супутніх територій²². Вони були головним болем Константинополя, безперестанку відіграючи роль арени змагань для мусульманських завойовників, лангобардських князівств і самих же греків²³. Значна частина південних Апенін у той час була вже відвойована армією імператора Василя, але адміністративна столиця сусіднього стражденного острова Сицилії – Сіракузи, – все ж, остаточно впала перед мусульманськими загарбниками у 878 р.²⁴ Швидше за все, що ця подія стала поштовхом до радикалізації антиюдейської ініціативи василевса з уніфікації ідейного ландшафту в конкретно взятому регіоні, незважаючи на те, що доволі мало ймовірно є існування певного зв'язку нащадків Ізраїлевих з військовим фіаско Візантії²⁵. Вочевидь велику роль зіграли старі стереотипи про “неблагодійність” представників цієї етнорелігійної спільноти²⁶, які завдяки

Source,” 119–135, де звернено увагу на ставлення автора(ів) “Видіння Даниїла” до Візантії та імператорів Македонської династії. Проліває світло на зміст і роль мідрашу “Aggadat Bereshit”, як відповіді на християнські аргументи (і коротко зупиняться на творі Ахіма’аца), Стивен Боуман у своїй статті. Див.: Steven Bowman, “Jewish Responses to Byzantine Polemics from the Ninth through the Eleventh Centuries,” *Shofar*, № 28 (2010): 103–115. Аспект передачі інформації про ті події від сучасників до їхніх нащадків і прояв цього в джерелі, близькому за характером до агіографії, висвітлив Роберт Бонфіл. Див.: Bonfil, “Introductory essay,” 54–84. По-іншому аналізує це джерело Юваль Ротман, намагаючись збагнути як єврейство сприймало своє протистояння з християнами. Див.: Youval Rotman, Christians, “Jews and Muslims in Byzantine Italy: Medieval conflicts in local perspective,” in *The Byzantine World*. (London: Routledge, 2010), 230–232. Відображенню примусової християнізації в поезії IX ст. надав належної уваги Іво Фасіорі, див.: Fasiore, “Le conversioni,” 71–80. Також Віра Фон Фалькенгаузен, розглядаючи історію єврейсько-візантійського співіснування в Італії та звертаючись до вищенаведених джерел, зауважує, що політика на вернень глибоко вкорінилася в колективну пам'ять тамтешніх єврейських спільнот. Див.: Vera von Falkenhausen, “The Jews In Byzantine Southern Italy,” in *Jews in Byzantium: Dialectics of Minority and Majority Cultures*, ed. Guy Stroumsa, Robert Bonfil, Rina Talgam, Oded Irshai. (Leiden: Brill, 2012), 271–296.

²² Sharf, *Byzantine Jewry*, 90–91.

²³ Руслан Мельникович, “Регіональні особливості християнізації візантійських юдеїв у 873/4–886 рр.,” *Етнічна історія народів Європи*, № 74 (2024): 46.

²⁴ Thomas Brown, “Byzantine Italy (680–876),” in *The Cambridge History of The Byzantine Empire, c. 500–1492*, ed. Jonathan Shepard. (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 462.

²⁵ Мельникович, “Регіональні особливості християнізації,” 46.

²⁶ Відомо про існування кількох гетеростереотипів щодо єврейства у свідомості візантійців того часу. Перший відзначався своєю стійкістю, адже існував ще задовго до вказаного періоду та зміг згодом пережити навіть саму імперію. Маємо на увазі уявлення про те, що для юдеїв є звичною практика окультизму та магії. Інший, – про нібито “неблагодійність” представників цієї спільноти, – був наслідком ображеного почуття ромейського патріотизму. Стержнем даної образи було уявлення про хронічний опортунізм нащадків дванадцяти колін Ізраїлевих. Для них характерними рисами нібито були пристосуванство та відсутність чіткої політичної позиції. Подібне висвітлення представників цієї спільноти можна зустріти в “Анналах” Євтихія Александрійського (877–940), де вони зображуються як безпринципні та цинічні колаборанти. Див.: “Eutychii Annales,”

даним подіям отримали нове емоційне наповнення²⁷. Однак на решті візантійських територій євреї, швидше за все, не зазнали якого–небудь примусу та могли сповідувати юдаїзм далі, звісно, якщо вони не спокусилися на пропонувані для новонавернених вигоди.

Про присутність фактору насилля у південноіталійському регіоні згадує покайнна молитва–селіха, написана ребе Сіланом в розпал тих подій (або незадовго після них). Її автор висловлює свою жалобу з приводу репресій та страждань, які були завдані єврейським громадам у період правління Василя I: “*Нас зневажали... [греки] прийшли з мечем і наказували [нам] грішити проти Єрусалиму*”²⁸.

Природньо, що те залякування зброєю, яке мало місце в ході примусових хрещень, знайшло своє відображення в різновиді молитов, які виголошуються перед єврейським Новим роком (Рош ха–Шана), щоб розкаятися за власні помилки та гріхи перед Всевишнім. Адже сам факт принесення клятв зречення від батьківської віри та прийняття християнства, хоч і не з власної волі, вочевидь викликав гострі внутрішні протиріччя та переживання у багатьох представників єврейської спільноти²⁹. І своєрідним проявом тих саморефлексій та моральних суперечностей, які турбували одного з вимушених прозелітів після його присяги на вірність іншій релігії, стала ця сповідь перед Господом. Вона – каяття за його помилку, котра була здійснена через страх загрози постраждати від грецького меча.

Якщо ребе Сіланом згадує про грецький примус до хрещення в безособовій формі, то автор анонімного вірша, опублікованого Б. Кларом, прямо покладає вину за це на імператора, окреслюючи його як зятятого лиходія. Невідомий

in *The Library of the Palestine Pilgrims' Text Society*, trans. Aubrey Stewart. (London: Committee of the Palestine Exploration Fund, 1895), 36, 39–40, 47–49. Згідно з влучною заувагою Еміля Де Ступа, євреї в очах візантійця – це насамперед зрадник. Див.: Emile de Stoop, Edward Gaillard, “Het Antisemitisme te Byzantium onder Basilius den Macedoniër,” *Verlagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde* (1913): 461. Такий гетеростереотип виник не на пустому місці – він був закономірним проявом історичної травми, яка зародилася в серцях і умах ромейського суспільства спершу в ході війни з персами в VII ст. Однак згодом він утвердився після анексії частини східних провінцій мусульманами у VIII ст., бо ці терени були заселені значною кількістю єврейських громад, значна частина яких не чинила опору загарбникам. Адже від останніх очікували покращення соціально–економічного становища релігійних меншин. Див.: Мельникович, “Регіональні особливості християнізації,” 46–47; Steven Fine, “Jews and Judaism between Byzantium and Islam,” in *Byzantium and Islam: Age of Transition, 7th–9th century*, eds. Helen Evans and Brandie Ratliff. (New York: Metropolitan Museum of Art, 2012), 102–115.

²⁷ Sharf, *Byzantine Jewry*, 91.

²⁸ Цит.: Marcus, “Studies in the Chronicle of Ahimaaz,” 88–89.

²⁹ Це спостережимо в наступних словах, де виражене каяття. Автор у своєму творі не просто покладає всю вину на зовнішню силу, яка схилила його зрадити рідну віру, а також зосереджується на сповіді за цей акт перед Всевишнім, беручи на себе частину провини: “...ми грішили і тепер Сіон осоромлений... Ми зволікали і вороги перемогли”; також: “Боже мій, прости мене. Піднеси мене з сорому...”), цит.: *Ibidem*, 88.

поет розповідає про події, сучасником яких ймовірно був сам³⁰, наступним чином: “Цар Едома вчинив насильство наді мною – чому наді мною? Коли я вимовляв ‘Шема, Ізраїль’, він мені сказав: ‘Замовкни!’”³¹. Тут пайтанім³² уникає власного імені василевса, називаючи його “царем Едому”³³, що, як ми побачимо згодом, перегукується зі змістом інших творів. Таке уникання імператорського імені пов’язане з тим, що у рабинській літературі Едом спершу ототожнювався з Римом, згодом з самими християнами, які мислилися ворогами євреїв³⁴. Сприйняття держави і її правителя в такому ракурсі вказує на очевидний ресентимент автора та делегітемацію влади в його очах. Окрім того, це засвідчує його відмежування від політичного середовища – Візантії, – де волею обставин довелося терпіти лихоліття пайтаніму та його спільноті одновірців.

Тут треба зауважити, що усвідомлення власної окремішності й орієнтація на взаємодію всередині своєї культурно–релігійної групи є однією з основних рис юдейських спільнот середньовіччя. Однак прийняття і розуміння оточуючих політичних систем саме як “своїх” також є частиною самоідентифікації кожної громади в діаспорі. Тому вказане відмежування анонімного пайтаніма від Візантії (як Едому) і її влади є свідченням розчарування в “чужому” правлінні та замиканні на відносинах лише зі Всевишнім і одновірцями. Це не індивідуальна риса автора, бо далі ми зустрічаємо таку тенденцію у піюті Амітая Бен Шефатії і творі Ахіма’аца Бен Палтіеля. Тому можна припустити, що подібними настроями були охоплені цілі громади³⁵. Очевидно, що існування в рамках своєї культурно–релігійної групи рятувало невідомого нам поета від глибокої внутрішньоособистісної кризи, котру може переживати людина, навколо якої руйнується звичний ритм життя.

Окрім цього, у вищенаведених рядках анонімний пайтанім ототожнює імператора Василя I з нечистою силою: правитель емоційно реагує на

³⁰ Потрібно зазначити, що Б. Клар лише приблизно датує цей піют між 867–886 рр., тобто періодом правління Василя I. Однак сьогодні відомо, що політика навернення почалася не раніше 873/4 рр. Тому нижню хронологічну планку можна посунути принаймні на сім років вперед (якщо відштовхуватися від гіпотетичного початку застосування примусу з 878 р. – на одинадцять років).

³¹ Цит.: Klar, *Megillat Ahimaaz*, 120.

³² Літургійний поет, автор піютів. Див.: John Bowker, “Paytanim,” in *The Concise Oxford Dictionary of World Religions*. (New York: Oxford University Press, 2000), 440.

³³ У тексті Танаху для Едому й едомців відведена роль одвічного ворога Ізраїлю та Юдеї. Див.: *Книга Чисел* 20:21, *Книга пророка Амоса* 1:11, *Книга пророка Єзекіїля* 35:15.

³⁴ Fasiori, “Le conversioni forzate degli ebrei,” 74, n. 29; Gerson Cohen, Esau as Symbol in Early Medieval Thought, in *Jewish Medieval and Renaissance Studies*, ed. Alexander Altmann. (Cambridge: Harvard University Press, 1967), 19–48.

³⁵ Не буде перебільшенням сказати, що у єврейській творчості ототожнення Візантії з Едомом виявляється саме в кризові для історії цієї імперії періоди – тоді, коли, піддаючись впливу гетеростереотипів, об’єктом колективної ненависті греків ставали єврейські спільноти. Детальніше про це див.: Sharf, “The Vision of Daniel,” 317; також див.: Arthur Marmorstein, “Les signes du Messie,” *Revue des études juives*, № 52 (1906): 176–186.

проголошення уривка з Тори про єдність Бога різким наказом негайно припинити промовляти це³⁶, наче слова чинили на нього негативний вплив. Згодом таке зіставлення розвивається наступним чином: “Лукавий зруйнував синагоги³⁷, – чому я? Щоб не молився в них за спасених”³⁸. Автор дає змогу зрозуміти, що агресором щодо нього і його спільноти одновірців є фігура не надто політична і чужа ідеологічно, скільки абсолютно непримиренна до єврейства. Непримиренна настільки, що вона цілком може бути охарактеризована як втілення лихого, навіть демонічного. Християнство пайтанімом вочевидь сприймається не менш зловісним і неприйнятним саме через специфіку культу, який йому нав’язували. Оскільки він також пише, що правитель “затуманився дурістю”, бо прагнув повернути його “до свого небіжчика”, тобто до Христа³⁹. Проте основне призначення в цьому вірші спрямоване на Василія і породжене ним становище для єврейської спільноти.

Свою жалобу також висловлює Амітай Бен Шефатія в піюті “Чому, Господи, залишаєшся осторонь?”⁴⁰, звертаючись до Всевишнього питанням: “...чому ховаєшся в часи лиха?”⁴¹. Він пише про образи та знущання над своїми одновірцями в ході примусової християнізації⁴², про яку говорить наступним чином: “Вороги змусили нас зануритися у смердючі води. А що може зробити дитина серед сімдесяти левів?”⁴³. У вислові про занурення “у смердючі води” ймовірно криється алюзія на обряд хрещення⁴⁴, в той час, як слова про дитину серед сімдесяти левів натякають на психологічний тиск або залякування, котрі мали місце в контексті тієї ситуації.

Візантія фігурує у цьому вірші як абсолютно чужа “земля ворогів”⁴⁵ і таке сприйняття слід вважати закономірністю. Оскільки кризове становище, в якому опинився пайтанім і його спільнота, породжувало відповідне ставлення до держави, винної в цьому, попри минуле відносно спокійне життя в її межах. Також, як і в попередньому анонімному піюті, тут наявне ототожнення з Едомом. Але в цьому вірші Амітай заходить далі, прохаючи Всевишнього знищити християнську імперію: “Почуй крик тих, які йдуть за Тобою: Нехай загине

³⁶ Див. примітку №31.

³⁷ Чи були реальні руйнування єврейських споруд? Це питання залишається відкритим. На наш погляд, цей елемент в тексті слід розуміти, як своєрідну гіперболу для стилістично більш грізного образу імператора.

³⁸ Цит.: Klar, *Megillat Ahimaaz*, 120.

³⁹ “Нечистий затуманився у своїй дурості – чому я? Він прагнув спрямувати мене до свого небіжчика”, цит.: *Ibidem*, 120.

⁴⁰ Див.: Fasiori, “Le conversioni forzate degli ebrei,” 73–75, 77–78.

⁴¹ “Чому, Господи, Ти залишаєшся осторонь, ховаєшся в часи лиха? Чому твоя страшна [присутність] стала об’єктом насмішок?”, цит.: *Ibidem*, 77.

⁴² “У нещасті нас ображають і знущаються над нами...”, цит.: *Ibidem*, 78.

⁴³ Цит.: *Ibidem*, 78.

⁴⁴ Пор.: Sonne, “Note sur une Keroba d’Amitai,” 81–84.

⁴⁵ “Як нам підняти голову в землі наших ворогів?”, цит.: Fasiori, “Le conversioni forzate degli ebrei,” 77.

*Едом і буде спустошений. Він утвердить Царство з приходом Іллі*⁴⁶. Останні слова є напрочуд цікавими, адже дозволяють збагнути есхатологічну перцепцію тих подій автором⁴⁷. Крах усталеного життя мислився ним як доказ близького кінця часів і приходу Спасителя, що повинен врятувати Обраний Народ. Ворожість щодо його віри лише посилювала таке сприйняття навколишньої ситуації. Бо не можна не зауважити, пайтанім благає Господа про порятунок цілком в дусі Месіанських очікувань. Ймовірно його твір написаний в розпал примусових навернень і він щиро пов'язував свої сподівання на спасіння від наявного лиха саме з приходом небесного Визволителя⁴⁸.

Зрозуміло, що юдаїзм, як елемент ідентичності та духовний прихисток, для автора становить виняткову цінність, і це особливо помітно у його жалкуванні про вимушене відсторонення від своєї релігії⁴⁹. Окрім цього, у своєму піюті Амїтай зробив наголос на скруті, в якій опинилися його одновірці. Зокрема, він неодноразово наголошує на ворожості християн стосовно його спільноти: *“Наши вороги знищували нас од самого народження. Вони засудили нас як зловмисників... Нас заманили в жорстокі та оманливі пастки*⁵⁰. В іншому своєму творі *“Я полюбив Тебе безмежною любов'ю*⁵¹ цей пайтанім більше зосереджується на апеляції до небесного покровителя, який приносить *“умиротворення сердець насильно навернених*⁵². Він розповідає про Василя в біблійній манері як про *“зловісного з вигляду*⁵³, котрий виявився лиходієм, що *“...із завзяттям примушував мудреців до нечистоти*⁵⁴, а молодих бути

⁴⁶ Цит.: Fasioti, “Le conversioni forzate degli ebrei,” 78.

⁴⁷ Пророк Ілля, який боровся за чистоту віри та соціальну справедливість, є важливою фігурою в юдаїзмі. Див.: Emil Hirsch, Eduard König, Solomon Schechter, Louis Ginzberg, Max Seligsohn, Kaufmann Kohler, “Elijah,” in *Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day*. (New York: Funk & Wagnalls Company, 1916), vol. 5, 121–128. Він був вознесений на небеса, і його повторне пришествя знаменуватиме близький прихід Месії: *“Тож я пошлю до вас пророка Іллю перед приходом жахливого, страшного дня Господнього”*, цит.: Книга Малахії 3:23.

⁴⁸ *“Зроби так, щоб з презирства і відрази виникло спасіння, принеси ліки на наші рани і зціли їх... Кожне серце неодмінно повернеться до спасіння в Тобі. Врятуй боязких від нещастя і місце дай ‘Бо коли мене охоплює страх, в Тобі я знаходжу притулок”*, цит.: Fasioti, “Le conversioni forzate degli ebrei,” 78.

⁴⁹ *“Я оплакую те, що вони [греки] змусили замовкнути подвійні свідчення [мається на увазі ‘Шема, Ізраїль’, що проголошується двічі]”*, цит.: Ibidem, 78.

⁵⁰ Цит.: Ibidem, 78.

⁵¹ Ibidem, 75–77, 79.

⁵² *“Брехня тих, хто зневажає і ненавидить – ось що вони хочуть вселити в наші серця! Щоб з'єднати того, кого розіп'яли насильники [мається на увазі Христос] – з Живим [Богом], який творить чудеса! Того, який спостерігає [і бачить] працю і страждання, – і дає мир серцям насильно навернених. О Могутній, врятуй тих, які були приведені до Тебе – із середини землі Анусіс [Єгипту]”*, цит.: Ibidem, 79.

⁵³ Див.: Книга Даниїла 8:23 (залежно від перекладу – “похмурий”, “жорстокий”, “грізний” тощо).

⁵⁴ Мається на увазі прийняття християнства, див.: Fasioti, “Le conversioni forzate degli ebrei,” 76, п. 45.

*необрізаними, підмінюючи Єдиного [Бога] у громаді вірних на Трійцю вельмож*⁵⁵. Наведений уривок дає змогу нам збагнути розуміння автором і його сучасниками–одновірцями чужої релігії. Бо тут Амітай натякає на ієрархічну структуру християнства, називаючи триєдину сутність Бога в цій вірі “трійцею вельмож”, і відповідно сприймаючи свою юдейську “громаду вірних” як більш демократичну релігійну спільноту рівноправних членів, де “вельможам” немає місця. Це доволі оригінальний і стилістично витончений елемент, який вочевидь використовувався як аргумент в міжгруповій полеміці.

Окремо слід зауважити про достовірність розглянутих піютів і селіхи як історичних джерел, адже їхні автори, будучи упередженими, могли описувати пережиті події гіперболізовано для емоційного підкреслення пережитих перипетій. Однак навряд чи це дійсно так. Такі вірші створювалися з потреби їхніх авторів виразити своє релігійне переживання, а тому є певною мірою інтимним продуктом: для власного умиротворення і для тих, хто потребує цього також. Юдейська спільнота, котра слухала канторський спів вказаних поетичних творінь в умовах літургійного виконання в Синагозі, повинна була розділяти згадані в них переживання та бути знайомою з контекстом, якщо не особисто, то з оповідей. Тому навряд чи доречно заперечувати репрезентативність піютів і селіхотів як історичних джерел. Якщо спотворення фактів у суто наративному тексті не викликає подиву, то ймовірна брехня перед Всевишнім у покайній молитві чи іншому конфесійному творі виглядає як вкрай екстраординарний випадок.

Однак відомості про ті події містяться не лише в джерелах релігійного призначення. Примус і насилля, котрі мали місце під час навернень, вочевидь, залишили глибоку рану в народній пам’яті південноіталійських євреїв. На це вказує зміст сімейної хроніки Ахіма’аца Бен Палтієля⁵⁶, попри те, що вона була створена більше ніж через півтора століття після вказаних перипетій (бл. 1054). В цьому творі міститься інформація, яка дозволяє збагнути наскільки той неспокійний час був травмуючим для єврейської спільноти в південноіталійському регіоні. Дещо легендарні оповідання про членів однієї родини дають можливість деконструювати певну частину сприйняття та емоцій представників згаданої етнорелігійної групи щодо тогочасної політичної реальності, котра мала безпосередній стосунок до них. Ахіма’ацова хроніка містить відображення перцепції примусової християнізації, що переказувалася з покоління в покоління, а тому є чудовим зразком передачі спогадів про травму в минулому.

⁵⁵ “Цей “зловісний з вигляду” вчинив злочин – коли його зробили царем гідних людей. Він наказав відокремити мудреців – від принципу, дорожчого за перли. Він із завзяттям примушував старших до нечистоти, а молодих бути необрізаними, підмінюючи Єдиного у громаді вірних на Трійцю вельмож”, цит.: *Ibidem*, 79.

⁵⁶ Ben Paltiel, “The Family Chronicle,” 226–355.

Найбільш виразно в цьому тексті виділяється фігура імператора, опис якого рясніє різко негативними характеристиками, такими як “шанувальник ідолів”⁵⁷, “лихий чоловік”⁵⁸, “зрадницький вбивця”⁵⁹ тощо.

Розповідь про Ахіма’ацового предка – ребе Шефатію⁶⁰, – котрий нібито брав участь у влаштованому Василієм диспуті, розпочинається загальним окресленням намірів ініціатора гонінь на юдаїзм. Його надміру грізний образ дає можливість без зайвих роздумів зрозуміти абсолютну антипатію єврейської меншини щодо правителя держави, в якій вони жили: “У цей час і в ті самі дні царював над едомцями цар, злий чоловік, зрадницький вбивця; у своєму серці він замислив змусити замовкнути визнання Єдності Склі [Божої], чії справи досконалі завдяки святим і чистим плодам”⁶¹. Кілька разів упродовж всієї легенди хроніст кладе до вуст засновнику Македонської династії різноманітні погрози⁶², довершуючи таким чином історичний портрет ворога своєї спільноти. А закінчує автор цю оповідь про пригоди власного предка прокльонами на адресу правлячої персони: “Нехай будуть прокляті його

⁵⁷ Ben Paltiel, “The Family Chronicle,” 261.

⁵⁸ “Навіщо ти приносиш полегшення дочці цього лихого чоловіка [Василія], в якому переважає злоба і який зробив стільки шкоди Обраному Народу?”, а також “Тоді злий чоловік послав гінців та агентів у всі свої провінції – чинити насильство та змусити їх [євреїв] відмовитися від своєї віри”, цит.: Ibidem, 266, 271.

⁵⁹ Ibidem, 261.

⁶⁰ Це розповідь про те, як в Апулію прибули Василієві посланці та забрали з собою до Константинополя місцевого равина, на ім’я Шефатія, для участі у публічному диспуті. Предметом цього диспуту був спір: чи дійсно собор Святої Софії є величнішим від храму Соломона? Ребе, як подає джерело, зумів довести, що останній був набагато більшою і знаковішою спорудою, чим відстояв честь єрусалимського оригіналу. Див.: Ibidem, 260–264. Однак така фантастична оповідка репрезентує тодішній малодосліджений сучасною історичною наукою політико–культурний феномен, який умовно можна назвати “змаганнями з єврейською історією”. Це змагання вочевидь було складовою частиною візантійської адаптації концепту Обраного Народу, див.: Shay Eshel, *The Concept of the Elect Nation in Byzantium*. (Leiden — Boston: Brill, 2018), 86–96. Проявом вказаного ідеологічного протистояння варто вважати інтенсифікацію робіт по оздобленню та довершенню у столичному соборі Святої Софії, котрі досягають свого апогею саме в IX ст. Про ці старання в головному храмі імперії див.: Gilbert Dagron, *Constantinople imaginaire: etudes sur le recited des “Patria”*. (Paris: Presses universitaires de France, 1984), 300–306. Адаже за своїм задумом це саме та споруда, котра повинна була перевершити храм Соломона. Опираючись на все сказане, можемо зробити припущення про усвідомлення єврейським населенням (або певною його частиною) факту існування такого негласного суперництва: про нього знали і його довго пам’ятали, оскільки це знайшло своє відображення в Ахіма’ацовій праці. Однак більш конкретно про те, якої думки з цього приводу були візантійські євреї говорити все ж важко. Вочевидь, це “змагання” мало своє відображення в широкому суспільному дискурсі.

⁶¹ Цит.: Ben Paltiel, “The Family Chronicle,” 261.

⁶² “Потім [імператор] вийшов з ним, погрожуючи побити його [Шефатію], влаштувати йому несподівану пастку та цілий перелік різноманітних проблем, які він [Василій] йому завдасть”, а також “Якби я не надав тобі свою [імператорську] печатку і сам не склав присягу, я б тобі наробив шкоди прямо зараз...”, цит.: Ibidem, 271.

нащадки, нехай пам'ятають про його гріх і зло, а його лиходійство ніколи не буде викреслене [з історії]... ”⁶³.

Дуже показово, що пам'ять про зачинателя тих подій проіснувала більш як 150 років перш ніж змогла знайти своє втілення в цьому творі. Адже його образ за цей проміжок часу все ще продовжував залишатися уособленням абсолютної непримиренності, гріховності та лукавства що опосередковано демонструє всю важкість того жахливого досвіду, яке південноіталійське єврейство пережило в минулому.

Загалом болісне сприйняття цієї етнорелігійною спільнотою порушення їхнього звичного релігійного та повсякденного порядку в Ахіма'аца втілюється у його проханнях до Всевишнього покарати імперію та її главу як єдине ціле, без розділення цих двох понять⁶⁴. Звісно, що таке ототожнення *princeps et statum* слід розуміти як усталену традицію середньовічного світосприйняття, сформованого історично та культурно. Однак потрібно зауважити, що держава на чолі з правителем, як спосіб організації, були певною мірою чужими тогочасному єврейству. Адже функція політичних інститутів, котрі мали б контролювати та консолідувати цей народ заради його виживання, підмінювалася більш відповідним для екстремальних та важкопрогнозованих умов засобом – текстом Танаху, котрий в якості ідеалу колективної організації часто висував саме общину, а не державу. Шляхом його інтерпретації равинами, спільнота могла вирішувати для себе оптимальну стратегію існування в нестандартній або небезпечній ситуації.

Приклад такого “рятівного тлумачення”, який очевидно має стосунок до політики на вернень⁶⁵, міститься в мідраші “Аггадат Берешит”⁶⁶, де знаходимо опис однієї з поведінкових моделей юдеїв під час примусових на вернень⁶⁷. Декілька рядків цього твору нагадують своєрідне керівництво щодо того, як потрібно сприймати клятви зречення від батьківської віри, котрі євреї, який підлягав хрещенню, мав публічно виголосити⁶⁸. Нащадкам Ізраїлевим вказано

⁶³ Цит.: *Ibidem*, 271.

⁶⁴ “...нехай відповідна винагорода відміриться на Едомське царство за його лиходійство та лють, нехай його [Василієвий] ангел-охоронець буде скинутий з висоти, нехай монархія буде знищена Небесами, щоб принести радість нещасним і надати належну втіху скорботним.”, цит.: *Ibidem*, 271.

⁶⁵ Такий зв'язок вбачає Стівен Боуман, опираючись на ймовірну дату створення цього мідраша. Див.: Bowman, “Jewish Responses to Byzantine Polemics,” 108.

⁶⁶ *Aggadat Bereshit*, 306.

⁶⁷ Єврейські громади часто покладалися на мідраші в політично нестабільний період. Ці твори були своєрідними інструкціями з виживання в екстремальних ситуаціях і могли досить вільно інтерпретуватися равинами.

⁶⁸ Основу процедури переходу візантійських євреїв з юдаїзму в християнство становила формула зречення, котру неопіт мав проголошувати, як доказ щирості своїх намірів (у слов'янській літургійній практиці такі ритуальні промови більш відомі, як “чини приєднання іновірців до Церкви”). Одна з версій такої формули на думку Франца Кумонта (1868–1947) була

не брати ці присяги близько до серця, бо вони проголошувалися з волі правителя, а не їх власної: “*Але клятви Всевишнім не лякайтесь; просто віддайтесь від його [правителя] присутності*”⁶⁹. Фактично, цю фразу можна інтерпретувати як заклик до прихованого непослуху – здійснення демонстративної обітничі на вернення в християнство, але подальше таємне слідування букві Тори.

Як продукт неспокійного для єврейської спільноти часу, цей мідраш виправдовує вимушене пристосування до тієї ситуації, а також інтерпретує прийняття чужої віри лише на словах, як необхідну дію для виживання і відновлення спільноти в майбутньому. Існування такої “катакомбної Синагоги” в тих нелегких умовах вочевидь було єдиним способом для представників єврейської меншини не покидати рідні місця в пошуках більш лояльних і сприятливих середовищ для збереження власної культури та віри. Здатність приймати та переосмислювати нав’язані політичними рішеннями обов’язки й обмеження є визначальною рисою юдаїзму та єврейства в цілому, котра сприяла збереженню ідентичності цієї етнорелігійної групи протягом всієї її довгої історії перебування в діаспорі.

Причетна до створення мідраша “Аггадат Берешит” особа ймовірно сама спостерігала за тими подіями та розуміла неминучість зустрічі з візантійською карною системою в разі непослуху. Тому виправдання нав’язаних на вернень, яке опиралося на інтерпретацію Писання, стало чудовим інструментом з подвійною функцією. Перш за все, воно закликала до самозбереження спільноти в критичний для неї час. Окрім цього, воно опиралося на текстуальний авторитет, а це, ймовірно, мало нівелювати моральний занепад і відчуття провини вимушених прозелітів, які, для прикладу, ми можемо віднайти у творі ребе Сілану⁷⁰. Бо не можна не зауважити на чіткому розрізненні клятви проголошеної під примусом і по своїй волі, які у наведеному пасажі слід вважати стержневим елементом.

створена не без впливу патріарха Фотія (858–867, 878–886). Див.: Franz Cumont, “La conversion des Juifs byzantins au IXe siècle,” *Revue de l’Instruction publique en Belgique*, № 46 (1903): 8–15. Про варіанти цієї формули і рукописи, в яких вона розміщується див.: Владимир Бенешевич, “К истории евреев в Византии VI–X веков,” *Еврейская мысль* (1926): 197–224.

⁶⁹ “*Ось що говорить Святе Письмо: Я кажу: ‘Дотримуйтеся наказу царя і не бійтеся здійснювати Божу присягу’. Святий Дух сказав Ізраїлю: Я даю вам клятву, що якщо царство здійснює над вами укази, ви не повинні повставати проти нього ні за що, бо воно править над вами; але якщо вам наказано відректися від Тори, заповідей чи суботи, то не дотримуйтеся їх [наказів]. Бо ось що написано: Я кажу: ‘Дотримуйся наказу царя’ – стосовно всього, що йому [правителю] потрібно. Але клятви Всевишнім не лякайтесь; просто віддайтесь від його [правителя] присутності*”, цит. *Aggadat Bereshit*, 22. Текст мідраша на івриті був опублікований львів’янином Соломоном Бубером (1827–1906) у Кракові в 1902 р., див.: Salomon Buber, *Agadath Bereschith. Midraschische Auslegungen zum ersten Buche Mosis*. (Krakau: Josef Fischer Verlag, 1902), 165. Процитований вище уривок у Бубера знаходиться на ст. 15–16 його видання.

⁷⁰ Див. примітку № 31.

На тлі всіх вищезгаданих джерел вкрай неординарним твором є “Видіння Даниїла”⁷¹, оскільки не характеризує ініціатора примусової християнізації як однозначно негативну фігуру. Однак у ньому можна відшукати вельми промовисті свідчення про наявність в південноіталійського єврейства пам’яті про політичні перипетії, вимушеними учасниками яких їм довелося стати.

Текст починається з видозміненого біблейського сюжету про появу перед пророком Даниїлом ангела Гавриїла⁷², та містить історичний переказ у формі пророцтва: “...і Бог поставить на його місце іншого царя, який уб’є його за злі його вчинки”⁷³. І піднесеться це плем’я зі свого колишнього стану⁷⁴, і знаком імені його стануть дві літери ‘В’⁷⁵. Він почне будувати Синагогу, яку зневажало [його] плем’я до нього. Він збагатить своє царство великими багатствами, він завоює країни та підкорить народи своїй владі”⁷⁶. Такому виражено компліментарному опису Василія існує доволі просте пояснення: анонімний письменник вочевидь перебував під впливом т. зв. “македонської історіографії”⁷⁷, тобто політично вмотивованої традиції спотвореного переказу минулого. Її суть полягала у вихвалянні досягнень “благочестивого та богообраного” василевса з нової династії і його наступників, підкреслюючи некомпетентність попереднього імператора Михаїла III (842–867)⁷⁸. Зрозуміло, що на слова про “розбудову” Василієм зневаженої Синагоги варто дивитися, як на вкрай ідеалізоване уявлення, сформоване впливом сучасної автору ідеології⁷⁹.

⁷¹ Е. Шарф подає переклад на англійську мову разом з суттєвими коментарями. Див.: “The Vision of Daniel,” 119–135; або раннє видання цього матеріалу, див.: “A source for Byzantine Jewry under the early Macedonians,” *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, № 20 (1970): 302–318. На івриті див.: Louis Ginzberg, “Gioze Schechter,” in *Genizah Studies in Honour of Dr. Solomon Schechter*. (New York: Jewish Theological Seminary of America, 1928), vol. 1, 313–323 (in Hebrew); або Yehuda Ibn-Shmuel, *Midrasheh-Geulah*. (Tel-Aviv: Bialik Publishing, 1943), 199–228. (in Hebrew)

⁷² Оригінальний сюжет був значно трансформований анонімним автором. Для порівняння з біблейським прототипом див.: *Книга пророка Даниїла* 10 і далі.

⁷³ Тут вочевидь мається на увазі державний переворот, в ході якого був убитий імператор Михаїл III (842–867), а його колишній співправитель Василій захопив владу в імперії. Див.: Sharf, “The Vision of Daniel,” 124. Хоча Салоу Берон висуває іншу думку, припускаючи, що мова йде не про самого Михаїла, а його давнішого співправителя кесаря Варду (855–866). Див.: Salo Baron, *A Social and Religious History of the Jews*. (New York: Columbia University Press, 1980), vol. 3, 315.

⁷⁴ У своїх примітках до джерела Е. Шарф зауважує, що тут йдеться про династію нового правителя. Див.: Sharf, “The Vision of Daniel,” 121.

⁷⁵ На думку Е. Шарфа тут криється абревіація “Василевс Василій”. Див.: Ibidem, 124.

⁷⁶ Цит.: Ibidem, 121. Також цей фрагмент в оригіналі див.: Ibn-Shmuel, *Midrasheh-Geulah*, 249–250.

⁷⁷ На це неоднократно звернено увагу в праці Е. Шарфа, див.: Sharf, “The Vision of Daniel,” 127, 129, 130 і 135.

⁷⁸ На основі повідомлень арабських літописців Анрі Грегуар (1881–1964) доводить, що попередник Василія не був таким нікчемним і некомпетентним правителем, як його змальовують літописці на службі в Македонській династії. Див.: Henri Grégoire, “Études sur l’Épopée byzantin,” *Revue des Études grecques*, № 46 (1933): 26–69.

⁷⁹ Поп.: Sharf, “The Vision of Daniel,” 126–127.

Однак домінуючий в тодішній історичній думці наратив не закреслив пам'яті про примусові навернення. “Видіння” коротко подає відомості про це: “Тоді він [Василій] обернеться проти святого Обраного Народу. Він охрестить їх проти їхньої волі нещадно та [приведе їх] до великої біди, а тоді віддасть їх у рабство. І помре на ложі своїм у великих муках”⁸⁰.

У звичній оповіді про попирання релігійних свобод єврейського народу доволі цікавою виглядає фраза про перетворення у невольників. Семюель Краус (1866–1948) вважав, що тут мається на увазі покарання за відступництво від нової віри після навернення⁸¹. Льюїс Гінзберг (1873–1953) у своїх коментарях до вказаного джерела висунув припущення, що згаданий “продаж у рабство” – це кара за відмову від хрещення⁸²; аналогічну точку зору знаходимо в Салоу Берона (1895–1989)⁸³. Абсолютно протилежної opinii дотримується Джошуа Стар (1907–1949), вважаючи згадку про рабство наслідком пізнішої традиції опису страждених, котра не заслуговує на довіру⁸⁴. Натомість Єгуда Евен–Шмуель (1887–1976) інтерпретує ці слова як своєрідну метафору для позначення прийняття християнства⁸⁵. З останнім погоджується Ендрю Шарф (1915–1990), підкреслюючи, що “рабство” в цьому пасажі варто сприймати символічно⁸⁶. Вочевидь таке трактування є найбільш близьким до реальності, адже у візантійських правових кодексах не виявлено жодної згадки про відповідальність, яку понесе юдей за відмову навертатися у християнство.

Цей анонімний твір за своїм літературним стилем є типовим прикладом єврейської апокаліптичної літератури⁸⁷, а тому концентровано відображає есхатологічну перцепцію тогочасної ситуації: неспокій, життєві труднощі сприймалися, як ознака близького настання судного часу. Однак юдейські очікування на спасіння тут тісно пов'язані з Візантією, де нібито Месія буде царювати⁸⁸. Це дуже контрастує з раніше наведеними нами пасажами інших джерел, в яких імперія ототожнюється з ворожим Едомом. Таку особливість “Видіння” Е. Шарф пояснює тенденцією до розвитку патріотичних почуттів щодо цієї держави⁸⁹. Він також припускає, що цей твір є відлунням тогочасних геополітичних перипетій⁹⁰. Анонімний автор вочевидь усвідомлював, що його одновірці перебували в статусі жертви обставин на фоні протистояння за південноіталійський регіон, і специфічне надання сенсу тому політичному

⁸⁰ Цит.: Sharf, “The Vision of Daniel,” 121. Також цей фрагмент в оригіналі див.: Ibn–Shmuel, *Midrasheh–Geulah*, 250.

⁸¹ Samuel Krauss, “Un nouveau texte pour l’histoire judéo–byzantine,” *REJ*, № 87 (1929): 8–9.

⁸² Ginzberg, “Gioze Schechter,” 315.

⁸³ Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, 179.

⁸⁴ Starr, *Jews in the Byzantine*, 135.

⁸⁵ Ibn–Shmuel, *Midrasheh–Geulah*, 237, n.34; 250.

⁸⁶ Sharf, “The Vision of Daniel,” 126.

⁸⁷ *Ibidem*, 120.

⁸⁸ Ibn–Shmuel, *Midrasheh–Geulah*, 252; Sharf, “The Vision of Daniel,” 123.

⁸⁹ *Ibidem*, 135.

контексту знайшло своє відображення в цьому творі. Такі події стали переломним моментом в народній пам'яті візантійського єврейства, котре намагалося за допомогою такого біблійного сюжету, як “Видіння Даниїла”, надати сакрального сенсу тяжким випробуванням, які в минулому впали на плечі цієї спільноти.

Переходячи до підсумків, варто зазначити, що найголовнішим аспектом низки розглянутих джерел є їхня виняткова репрезентація переживань. Наприклад, у молитві ребе Сілано присутній опис пережитої загрози насилля, а також каяття за гріхи, котрі нібито призвели до “осоромлення” його спільноти одновірців. У Амітая Бен Шефаті наявна жалоба та виправдання за навернення, вчинене під примусом. А в анонімному піюті – прохання Всевишньому про допомогу в скруті, що склалася. Ці твори становлять собою якісне відображення травмуючого досвіду примусової християнізації, пережитого південноіталійськими громадами євреїв у друг. пол. IX ст. Всі вони однаково негативно зображують ці події. Окрім цього можна зробити наступні висновки:

1. Зречення своєї віри, хоч і не з власної волі, вочевидь викликало гострі внутрішні протиріччя та переживання у представників єврейської спільноти. Окрім покаючої молитви ребе Сілано, де виражене каяття та жалоба, а також піюту Амітая, де присутнє виправдання за вчинене хрещення, на це також вказує мідраш “Аггадат Берешит”. Адже його практичне призначення полягає у виправданні хрещень, здійснених під примусом. Цей твір пропагує прийняття чужої віри “лише на словах” як необхідну дію для виживання і відновлення юдейської релігійної спільноти в майбутньому. Тому можна з деякою долею впевненості говорити про існування “катакомбної Синагоги” в тих умовах.

2. Розглянуті джерела демонструють виражений ресентимент щодо імператора Василія I Македонянина – людини, котра вважається ініціатором примусових хрещень південноіталійського єврейства. Його постать закріпилася у свідомості та історичній пам'яті представників цієї етнорелігійної групи як напрочуд негативний і грізний образ. Ми спостерігаємо це в усіх розглянутих піютах, а також в Ахіма'ацовій сімейній хроніці. Виняток становить апокаліптичний твір “Видіння Даниїла”, де компліментарний опис вказаного правителя прийнято пояснювати впливом традиції “македонської історіографії” на автора(-ів) даного джерела.

3. Кризове становище південноіталійської єврейської спільноти породжувало відповідне негативне ставлення до держави, винної в цьому. Воно сприяло психологічному відмежуванню від візантійського політичного середовища, котре у розглянутих піютах, а також в Ахіма'ацовому творі, ототожнюється з біблійним “Едомом”.

4. Тогочасні перипетії залишили глибокий слід в колективній пам'яті південноіталійського єврейства. На це вказує Ахіма'ацова сімейна хроніка, написана більше ніж через півтора століття після тих подій, а також апокаліптичне пророцтво “Видіння Даниїла”. Перший твір є зразком передачі пам'яті про примусову християнізацію з покоління в покоління, а другий, своєю чергою,

демонструє сакралізацію травмуючого досвіду в минулому, який нібито був лише одним з етапів втілення старозавітного пророцтва про настання месіанських часів.

**JEWISH PERCEPTION OF THE POLICY
OF FORCED CHRISTIANIZATION IN BYZANTIUM
(the second half of the IXth century)**

Ruslan MELNYKOVYCH

Ivan Franko National University of Lviv
Department of History of Middle Ages and Byzantine Studies
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: ruslan.melnykovich@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0009-0004-6075-8400

In the second half of the IXth century, some Jewish communities in Byzantium experienced a period of turbulence. This was due to the efforts of Emperor Basil I (867–886), the founder of the Macedonian dynasty, to compel them to abandon Judaism and convert to Christianity. The ruler's initiative touched the whole state. However, forced conversions, which apparently involved the use of military forces to enforce the Christianization of those who opposed it, were regional in scope. Only a certain portion of Jews from the southern part of the Apennines Peninsula, were directly affected by Emperor's the political decision, and it is precisely from there that the main references to the use of emotional and physical violence originate.

Those events left a significant imprint on the collective memory of the local communities of Jewish ethno-religious group, and it is reflected in liturgical and historical writings. On the basis of a number of textual sources of the IX–XIII centuries, which geographically originate from the southern Italian region, the article examines the perception of the policy of forced Christianization in the second half of the IXth century from the perspective of its direct victims – Byzantine Jews. The following sources of the IXth century are considered in the article: a penitential prayer by Rabbi Silano of Venosa and several products of Jewish liturgical poetry (a few poetic works by Amitai ben Shefatia and the anonymous verse published by Benjamin Klar). In addition, the homiletic midrash “Aggadat Bereshit”, dateable to the late IXth or early Xth century, and the apocalyptic work “The Vision of Daniel”, the time frame of which is disputed (from Xth to XIIIth centuries). The only non-religious source that indirectly represents the experience of forced conversions is the family chronicle of Ahima'az ben Paltiel of Capua, written in 1054.

It has been established that the examined sample of sources represents the traumatic experiences of leaving the native faith by Jews against their own wishes. The forced renunciation of their faith obviously caused sharp internal contradictions in members of the Jewish community. At the same time, those circumstances altered their perception of the oaths of conversion to Christianity that they were forced to make against their will: these oaths began to be perceived as false promises, for which they should not blame themselves. Regarding as the initiator of forced baptisms among the Southern Italian Jews, the examined sources reveal a significant resentment towards Emperor Basil I. His figure is deeply ingrained in the consciousness and historical memory of this ethno-religious community, portraying a remarkably negative and formidable image. The examined sources also contain a similarly negative perception of Byzantium itself, which was regarded as a foreign and hostile state. Those events were traumatic for the Jewish communities of Byzantine Italy, so the memory of the forced conversions has passed down through the centuries in the Achima'atz family chronicle and has gained a certain sacredness in “The Vision of Daniel”.

Keywords: Byzantium, Basil I, Judaism, Jews, policy of conversion, christianization, perception of authority.

REFERENCES

- Aggadat Bereshit*. Edited by Lieve Teugels. Leiden: Brill, 2001, 306. (in English)
- Bacher Wilhelm, Seligsohn Max, Adler Cyrus and Cohen Francis. "Selihah." In *Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day*. New York: Funk & Wagnalls Company, 1916, vol. 11, 170–180. (in English)
- Baron, Salo. *A Social and Religious History of the Jews*. New York: Columbia University Press, 1980, vol. 3, 358. (in English)
- Beneshevich, Vladimir. "K istorii evreev v Vizantii VI–X vekov." *Evreyskaya mysl'* (1926): 197–224. (in Russian)
- Ben Paltiel, Ahima'az. "The Family Chronicle of Ahima'az Ben Paltiel." Edited and translated by Robert Bonfil. In *History and Folklore in a Medieval Jewish Chronicle: The Family Chronicle of Ahima'az Ben Paltiel*. Leiden: Brill, 2009, 226–355; Robert Bonfil, "Introductory essay," in *Ibidem*, 3–188. (in English)
- Bowker, John. "Paytanim." In *The Concise Oxford Dictionary of World Religions*. New York: Oxford University Press, 2000, 440. (in English)
- Bowman, Steven. "Jewish Responses to Byzantine Polemics from the Ninth through the Eleventh Centuries." *Shofar*, № 28 (2010): 103–115. (in English)
- Brown, Thomas. "Byzantine Italy (680–876)." In *The Cambridge History of The Byzantine Empire*, s. 500–1492. Edited by Jonathan Shepard. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 433–464. (in English)
- Buber, Salomon. *Agadath Bereschith. Midraschische Auslegungen zum ersten Buche Mosis*. Krakau: Josef Fischer Verlag, 1902, 218. (in Hebrew)
- "Chronographiae quae Theophanis continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii Imperatoris amplectitur." In *Corpus fontium historiae Byzantinae. Series Berlinensis 42*, sub editione Ihor Ševčenko. Berlin, New York: Walter De Gruyter, 2011, 570. (in Greek)
- Cohen, Gerson. "Esau as Symbol in Early Medieval Thought." In *Jewish Medieval and Renaissance Studies*. Edited by Alexander Altmann. Cambridge: Harvard University Press, 1967, 19–48. (in English)
- Cumont, Franz. "La conversion des Juifs byzantins au IXe siècle." *Revue de l'Instruction publique en Belgique*, № 46 (1903): 8–15. (in French)
- Dagron, Gilbert. *Constantinople imaginaire: etudes sur le recited des "Patria"*. Paris: Presses universitaires de France, 1984, 360. (in French)
- de Stoop, Emile en Edward Gailliard. "Het Antisemitisme te Byzantium onder Basilius den Macedoniër," Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal en Letterkunde (1913): 449–511. (in Dutch)
- Deutsch, Gotthard. "Piyyut." In *Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day*. New York: Funk & Wagnalls Company, 1912, vol. 10, 65–68. (in English)
- Shay Eshel, *The Concept of the Elect Nation in Byzantium*. Leiden–Boston: Brill, 2018, 86–96. (in English)
- "Eutychiei Annales." In *The Library of the Palestine Pilgrims' Text Society*. Translated by Aubrey Stewart. London: Committee of the Palestine Exploration Fund, 1895, 35–68. (in English)
- Fasiori, Ivo. *La scuola poetica ebraica di Oria nel secolo IX – Inni per lo Shabbat di Amittai ben Shefatiah*. Bari: Messaggi Edizioni, 2012, 175. (in Italian)

- Fasiori, Ivo. "Le conversioni forzate degli ebrei nella Oria del IX secolo nei piyyutim di Amittay ben Šefatyah." *Materia giudaica*, № 19 (2014): 71–80. (in Italian)
- Fine, Steven. "Jews and Judaism between Byzantium and Islam." In *Byzantium and Islam: Age of Transition, 7th–9th century*. Edited by Helen Evans and Brandie Ratliff. New York: Metropolitan Museum of Art, 2012, 102–115. (in English)
- Ginzberg, Louis. "Gioze Schechter." In *Genizah Studies in Honour of Dr. Solomon Schechter*. New York: Jewish Theological Seminary of America, 1928, vol. 1, 313–323. (in Hebrew)
- Gottheil, Richard. "Amittai ben Shephatiah." In *Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day*. New York: Funk & Wagnalls Company, 1901, vol. 1, 521. (in English)
- Grégoire, Henri. "Études sur l'épopée byzantin." *Revue des Études grecques*, № 46 (1933): 26–69. (in French)
- Hirsch Emil, König Eduard, Schechter Solomon, Ginzberg Louis, Seligsohn Max and Kaufmann Kohler. "Elijah." In *Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day*. New York: Funk & Wagnalls Company, 1916, vol. 5, 121–128. (in English)
- Ibn–Shmuel, Yehuda. *Midrasheh–Geulah*. Tel–Aviv: Bialik Publishing, 1943, 487. (in Hebrew)
- Krauss, Samuel. "Un nouveau texte pour l'histoire judéo-byzantine." *REJ*, № 87 (1929): 1–27. (in French)
- "Le traité de Grégoire de Nicée sur le baptême des Juifs." Edité par Gilbert Dagron. In *Juifs et Chrétiens En Orient Byzantin*. Edité par Gilbert Dagron et Vincent Déroche. Paris: ACHCByz, 2010, 313–357. (in French)
- Magistri et Logothetae, Symeonis. "Chronicon." In *Corpus fontium historiae byzantinae. Series Berolinensis 44*. Recensuit Staphusan Wahlgren. Berlin: Walter de Gruyter, 2006, 571. (in Greek)
- Marcus, Joseph. "Studies in the Chronicle of Ahimaaz." *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, № 5 (1933): 85–93. (in English)
- Marmorstein, Arthur. "Les signes du Messie." *Revue des études juives*, № 52 (1906): 176–186. (in French)
- Megillat Ahimaaz: The Chronicle of Ahimaaz, with a collection of poems from Byzantine Southern Italy and additions, edited by Benjamin Klar*. Jerusalem: Tarsis, 1944, 106. (in Hebrew)
- Melnykovich, Ruslan. "Rehionalni osoblyvosti khrystyianizatsii vizantiiskykh yudeiv u 873/4–886 rr.," *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, № 74 (2024): 46. (in Ukrainian)
- Rotman, Youval. "Christians, Jews and Muslims in Byzantine Italy: Medieval conflicts in local perspective." In *The Byzantine World*. London: Routledge, 2010, 224–235. (in English)
- Schleiermacher, Friedrich, "Hermeneutics." In *Hermeneutics and Criticism: And Other Writings*, translated by Andrew Bowie. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 5–157. (in English)
- Sharf, Andrew. "A source for Byzantine Jewry under the early Macedonians." *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, № 20 (1970): 302–318. (in English)
- Sharf, Andrew. *Byzantine Jewry: from Justinian to the Fourth Crusade*. London: Routledge, 1971, 254. (in English)

- Sharf, Andrew. "The Vision of Daniel as a Byzantine–Jewish Historical Source." In *Jews and other minorities in Byzantium*. Jerusalem: Bar–Ilan University Press, 1995, 119–136. (in English)
- Sharf, Andrew. "Vision of Daniel." In *Encyclopaedia Judaica (second edition)*. Edited by Fred Skolnik and Michael Berenbaum. Detroit: Thomson Gale, 2007, vol. 5, 426. (in English)
- Sonne, Isaiah. "Note sur une Keroba d'Amitai publiée par Davidson." *REJ*, № 98 (1934): 81–84. (in French)
- Starr, Joshua. *The Jews in the Byzantine Empire, 641–1204*. New York: Burt Franklin, 1970, 267. (in English)
- Stavroula, Constantinou. "Vita Basilii." In *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*. Edited by Graeme Dunphy and Cristian Bratu. Leiden, Boston: Brill, 2010, vol. 2, 1487. (in English)
- von Falkenhausen, Vera. "The Jews In Byzantine Southern Italy." In *Jews in Byzantium: Dialectics of Minority and Majority Cultures*. Edited by Guy Stroumsa, Robert Bonfil, Rina Talgam and Oded Irshai. Leiden: Brill, 2012, 271–296. (in English)

УДК 32+94](44)''16''(092)

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4545>

ОМЕР ТАЛОН НА ТЛІ ДОБИ: ПАРИЗЬКИЙ ПАРЛАМЕНТ І ФРОНДА

Тарас БАТЕНКО

Верховна Рада України

вул. М. Грушевського, 5, Київ, 01008, Україна

e-mail: batenko.taras@gmail.com

ORCID ID: 0009-0005-6588-2192

У статті висвітлюється роль адвоката Паризького парламенту Омера II Талона у політичному житті Французького королівства середини XVII ст., відзначеного протистоянням судових палат Франції з монархом, відомі як “парламентська Фронда”. Діяльність Талона у парламенті ілюструє загалом політико-судову архітектуру французького абсолютизму, коли парламент своєю судовою практикою формував дух часу. Сам адвокат виконував подвійну функцію: речника короля, оскільки доносив його позицію до парламенту, а також голос парламентської традиції. Сучасники віддавали належне його внескові у збереження державного устрою Франції в критичний момент її історії.

Ключові слова: Омер II Талон, Паризький парламент, сімейний герб, “парламентська Фронда”, французький абсолютизм.

Кожен період суспільно-політичного розвитку Франції залишив свій неповторний слід, серед яких виділяється етап абсолютної монархії (XVI–XVIII ст.). На прикладі біографії генерального адвоката Паризького парламенту Омера II Талона (1595–1652) ми спробуємо простежити суспільно-політичні процеси у Франції в середині XVII ст. Перша ґрунтовна розвідка про Омера Талона з’явилася у 1902 р., її автором був отець Юбер Мельфе (фр. Hubert Mailfait). А сучасний французький історик, професор Жоель Корнет (фр. Joël Cornette, 1949 р.н.) наприкінці 90–х років минулого століття, вибрав постать Омера Талона як ключову для дослідження особливостей французької влади середини XVII ст.

Сам Омер II Талон залишив після себе важливі спогади, вперше надруковані у 1732 р. Вони стали важливим джерелом для вивчення природи французької влади середини XVII ст. Зокрема, історик Луї–П’єр Анкетіль, пишучи “Історію Франції” (1805), опирався на мемуари Талона як невід’ємне джерело вивчення причин появи і етапів розвитку Фронди¹. “Неупередженим суддею” вважав Талона історик Кльод–Бернар–Петіто (фр. Claude–Bernard Petitot, 1772–1825), який підготував до друку його спогади на початку XIX ст. у рамках

¹ Louis Pierre Anquetil, *Histoire de France, depuis les gaulois jusqu’à la mort de Louis XVI. Tome 9.* (Paris: Ledentu, libraire. 1836), 38–39, 128, 192, 239.

багатотомного фундаментального перевидання історичних мемуарів Франції після років революційних потрясінь. Один із засновників сучасної французької історіографії Жюль Мішле (Jules Michelet, 1798–1874), пишучи свою “Історію Франції”, при описі подій Фронди також опирався на мемуари Талона. Мемуаристика залишається одним із головних джерел вивчення парламентської Фронди. Історики щоразу змушені звертатися до цих зовнішніх джерел, оскільки архіви Паризького парламенту періоду Фронди за наказом Людовика XIV було знищено². Жан–Франсуа Поль де Гонді (кардинал де Рец, 1613–1679) також залишив про Фронду спогади. Французький історик Віктор Жан Дюрюї (Victor Jean Duruy, 1811–1894) вважав де Реца “душею змови, який правив Парижем проповідями і милостинею”³. Однак, попри те, що кардинал був одним із головних учасників Фронди, неможливо цілком покладатися на його красномовні характеристики, які багато в чому суб’єктивні. Проте іронічний стиль написання цих спогадів зробили їх одними з найпопулярніших в європейській історичній мемуаристиці. Англійський державний діяч, дипломат та письменник граф Честерфілд (1694–1773), скажімо, вважав мемуари кардинала де Реца найкращими з відомих йому⁴.

Вплив Омера Талона, якого ще за життя вважали найкрасномовнішим парламентарем століття і який фактично виконував функцію “голосу короля” в парламенті, був винятковим на правосуддя у Франції. Період Талона ілюструє політико-судову архітектуру французького абсолютизму, коли парламент був знаряддям урядових репресій, а правосуддя, здійснюване парламентом, було жорстким і безжалювим. Фактично ми маємо справу зі століттям політико-правової думки та судових рішень у Франції, коли “парламент своєю судовою практикою формував дух часу”⁵.

Родина Талонів походила з Ірландії. Згодом оселилася у Франції, де була представлена двома гілками – у Парижі та в Шампані. Її представники займали важливі місця у французькій магістратурі, парламенті та при королівському дворі. Серед відомих діячів сім’ї Талон були французький гуманіст XVI століття Омер Талон (1510–1562) та представник гілки у Шампані Жан Талон (1626–1694), який був інтендантом Нової Франції (Квебек) та знаковою постаттю для Канади.

У родині Талон було декілька носіїв імені Омер, що може створювати певну плутанину. Батьками генерального адвоката Паризького парламенту Омера II були парламентський юрист Омер I Талон (1538–1618) та Сюзанна Марія Шоар

² Françoise Hildesheimer, Monique Morgat–Bonnet. *Le Parlement de Paris. Histoire d’un grand corps de l’Etat monarchique XIII–XVIII siècle. Histoire et archives n 16.* (Paris: Honoré Champion Éditeur, 2018), 506.

³ Victor Duruy, *Histoire de France. Tome 2.* (Paris: Librairie de L.Hachette, 1864), 251.

⁴ Філіп Дормер Стенгоуп, граф Честерфілд, *Листи до сина.* (Львів: Априорі, 2022), 108.

⁵ Françoise Hildesheimer, Monique Morgat–Bonnet, *Le Parlement de Paris. Histoire d’un grand corps de l’Etat monarchique XIII–XVIII siècle. Histoire et archives n 16.* (Paris: Honoré Champion Éditeur, 2018), 486.

де Бюзенваль (Suzanne (alias Marie) Choart de Buzenval (1545–1643), яка походила з дворянської родини парламентських адвокатів. Омер I Талон працював юристом у Паризькому парламенті, займав посаду канцлера королеви Франції Маргарити Валуа у 1604 та 1611 роках, державного радника та члена муніципалітету Парижу.

Сім'я Талон, за визнанням біографа Юбера Мельфе (Hubert Mailfait), належала до типу парламентських сімей, які в XVI ст. були рідкісним винятком, контрастуючи з судьями-торговцями. Як заможні особи вони купували собі посади у паризькому магістраті, найвагомішою з яких була посада генерального адвоката та президента (голови палати) Паризького парламенту. Посада генерального адвоката, купівля якої узгоджувалась із головним міністром, передбачала прийняття рішень у справах, пов'язаних з державою, церквою, дворянством тощо. Тому це був не класичний адвокат, і не суддя, а радше політик-юрист, який виконував посередницьку функцію і пропонував правове вирішення проблем між ворогуючими фракціями у парламенті.

Паризький парламент як “столичний і суверенний суд королівства” вважався важливим органом держави (“grand corps de l'État”) і засідав в самому центрі Парижа, на острові Сіте, що на річці Сена, у колишній резиденції королів Франції. Головна будівля правосуддя мала однойменну назву з островом – Палац Сіте (Palais de la Cité). Паризький парламент не відповідав моделі класичного, станово-представницького парламенту на зразок англійського. Він був вищим органом судової системи монархії, був покликаний забезпечувати першу функцію короля – здійснювати правосуддя. Він оприлюднював королівські укази (едикти) для збору податків, міг втручатися в урядові справи, реєстрував та перевіряв мирні договори, приймав присяги герцогів, перів, вів кримінальні процеси щодо них, розглядав апеляції, скарги та прохання з усього королівства, виносив вироки. За законами королівства едикти не підлягали виконанню до тих пір, поки вони не були ратифіковані – повідомлені та обговорені в суверенних судах, визнані перевіреними. Якщо королівський указ не відповідав інтересам держави, парламент століттями поспіль використовував право на протест, що означало відмову в його реєстрації.

До середини XV ст. посади у парламенті були виборними, згодом перетворилися на спадкові з правом відставки, і цей процес незворотно закріплюється у XVI ст. зі становленням абсолютної монархії. Посади у парламенті були об'єктом торгівлі, слугуючи для поповнення державної скарбниці. Посади у парламенті, включно з головами палат (вони іменувалися президентами парламенту), теж продавалися та передавалися у спадок за умови сплати ними податку. Звідси цілі династії суддів, адвокатів, прокурорів, які отримували право бути нобілітованими на дворянство. Усі члени парламенту були заможними

⁶ Claude Gauvard, Alain de Libéra, Michel Zink. *Dictionnaire du Moyen Âge*. (Paris: PUF, 2002), 1046–1047.

людьми, а ведення судових справ дозволяло їм лише збагачуватись⁶. Так, один з найвідоміших канцлерів кількох королів Франції Філіп Юро (1528–1599), граф Шверні згадував, що у молоді роки, шукаючи способу реалізувати себе, помітив, як кілька членів Паризького парламенту швидко розбагатіли. Тож він вирішив увійти у цей орган і купив собі посаду радника⁷.

Генеральний адвокат парламенту це свого роду “тлумач королівського закону”, іншими словами знавць усіх деталей і нюансів королівських ордонансів і указів, загальнодержавних та місцевих звичаїв, які потребували авторитетного наукового тлумачення і висновку. З вуст генерального адвоката ці тлумачення промовляв наче сам король.

Династія Талон глибоко вкорінилася в Паризькому магістраті. Старший брат Омера – Жак Талон (Jacques Talon, бл. 1585–1648) купив у 1621 р. посаду генерального адвоката Паризького парламенту. Але побачивши успіхи молодшого брата у вивченні права, літератури, теології, історії та адвокатури і знудившись від роботи, він вирішив відмовитися від посади на його користь. Припускаємо, що про Жака Талона не був високої думки перший міністр королівства за Людовіка XIII Арман-Жан Рішельє (1624–1642). Одного разу Ж. Талон мав необережність вихвалити кардинала в парламенті у присутності короля. Виходячи із зали, Рішельє сказав йому: “Мсьє Талон, ви сьогодні нічого не зробили доброго ні для себе, ні для мене”⁸. Вмовляти брата прийняти посаду Жаку довелося два роки. У 1631 р. Омер Талон за 168 тисяч фунтів стерлінгів купив відставку свого брата.

Омер II Талон як генеральний адвокат Паризького парламенту був у ролі “подвійного голосу”⁹ – голосом короля, оскільки доносив його позицію до парламенту і голосом парламентської традиції. Цими двома голосами він намагався адаптувати парламентську судову практику з авторитаризмом монарха. Діяльність Омера Талона припала на один із найдраматичніших періодів французької історії, і, очевидно, найважчий у XVII ст. Це період від часу входження Франції у Тридцятилітню війну (1635) і до завершення Фронди (1653). До цього часу довшим періодом політичної та соціальної нестабільності для французів були (не рахуючи епідемії чуми і голоду), Столітня війна (1337–1453) і “гугенотські війни” (1562–1598). З двадцяти років, які Талон як “голос короля” пробув на посаді генерального адвоката Паризького парламенту (1631–1651),

⁷ *Mémoires de messire Philippe Hurault, comte de Cheverny, chancelier de France*, par M. Petitot. (Paris: Foucault, Libraire, rue de Sorbonne, 1823), 4.

⁸ Joël Cornette, *La mélancolie du pouvoir – Omer Talon et le procès de la raison d'état*. (Paris: Fayard, 1998), 66.

⁹ Françoise Hildesheimer, Monique Morgat-Bonnet. *Le Parlement de Paris. Histoire d'un grand corps de l'Etat monarchique XIII–XVIII siècle. Histoire et archives n 16*. (Paris: Honoré Champion Éditeur, 2018), 502.

шістнадцять років – це час надзвичайної політичної напруги і нестабільності. З цих потрясінь Омер Талон так і не вийшов до кінця свого життя.

Талон як людина в мантиї не належав до дворянських “родин за походженням”. Перші предки Омера Талона, які оселилися у Франції, були фермерами. Тому нагода отримати дворянство без підтвердження дворянського родоводу трапилася щойно він обійняв посаду генерального адвоката Паризького парламенту. Посада дозволяла Талону отримати спадкове дворянство першого ступеня після двадцяти років перебування на службі або у разі смерті на посаді. “Дворянство мантиї” суттєво розширилося у Франції як третій стан з початку XVII ст. Відчувалася напруга між “давніми” дворянами, “лицарями меча” та “новими” дворянами. Дворяни, які володіли з часів Середньовіччя посадами та санами, зрівнялися з людьми третього стану, які відповідали за правосуддя і фінанси. І ця відсутність різниці між станами дворянства породила жваву дискусію за Людовика XIII, аж до памфлетів та сатиричних сцен¹⁰.

У 1626 р. Омер Талон одружився з Франсуазою Дужа (Françoise Doujat, +1667). Дворянська сім'я Дужа десятиліттями здійснювала у Парижі юридичну практику. Батько Франсуази – Дені Дужа – був генеральним адвокатом королеви Марії Медічі та Гастона Орлеанського. У 1639 р. Талон отримав титул сеньйора де Летана “de L'Etang”, купивши біля Сен-Клу (фр. Saint-Cloud, передмістя Парижу) землю (“seigneurie de L'Etang”). Разом із сеньйорією він придбав і його герб, створивши таким чином герб сім'ї Талон: лазуристий шеврон прикрашений трьома колосками ячменю, кожне колосся підтримуване золотим півмісяцем. Як припускає Юбер Мельфе, можливо, на згадку про свого прадіда-фермера, який жив на початку XVI ст., Омер Талон поклав в основу герба три колоски ячменю¹¹.

Омер Талон був визнаним авторитетом в системі правосуддя і звичаєвого права. Його талант політичного діяча, правника і промовця припав на час політичної кризи, спричиненої смертю кардинала Рішельє 4 грудня 1642 року і короля Людовика XIII 14 травня 1643 року. “Ця подвійна смерть поставила під сумнів саму природу Французької держави і королівського абсолютизму”, – писав Андре Моруа¹². Ще в 1641 р. Людовик XIII позбавив парламент права опротестовувати королівські укази, які мали прийматися без зайвої дискусії. Фактично парламент було усунуто від державних справ. Вважалося, що це зробив Рішельє, який готував ґрунт для усунення будь-яких перешкод з боку парламенту для майбутньої легалізації Регентства (у випадку, якби Людовик XIII помер швидше кардинала). Однак Рішельє не впорався з цим завданням, Людовик XIII пережив його трохи більше як на п'ять місяців. Як справедливо зауважили дослідники

¹⁰ Joël Cornette, *La mélancolie du pouvoir – Omer Talon et le procès de la raison d'état*. (Paris: Fayard, 1998), 59–60.

¹¹ L'abbé Hubert Mailfait. *Omer Talon. Sa vie et ses œuvres, 1595–1652 – un magistrat de l'ancien régime*. (Paris: Société française d'imprimerie et de Librairie, 1902), 14.

¹² Андре Моруа, *Історія Франції*. (Київ: Колібри, 2016), 217.

Паризького парламенту Франсуаза Ільдешеймер і Монік Морган-Бонне, “короткий час людини (Рішельє) не може переважити над довгим часом і повільною еволюцією інституцій (парламенту)”¹³.

У своєму політичному заповіті Людовик XIII оголосив дружину Анну Австрійську (1601–1666) регенткою при чотирирічному Людовику XIV. Однак Регентство, за його задумом, мало бути обмежене радою у складі п’яти осіб. Це належало затвердити парламенту наданим йому правом. Генеральний адвокат Омер Талон довів парламентарям позицію Анни Австрійської, відповідно до якої члени регентської ради відмовлялися від своїх посад і погоджувалися, щоб королева була регенткою з повною та абсолютною владою. Омер Талон виявився вмілим посередником і парламент покірно узаконив Регентство, зберігши лише ті пункти політичної декларації померлого короля, які не заважали абсолютній владі королеви-регентки.

Період Регентства щоразу видавався критичним для французької монархії. Для реалізації функцій управління державою Анна Австрійська в усьому покладалася на головного міністра італійця кардинала Джуліо Мазаріні (1643–1661). Цей непохитний політичний союз королеви і кардинала породив чутки про таємний між ними шлюб; для суспільної думки було байдуже, що такий “шлюб” був неможливим з канонічних причин. Мазаріні не вмів правити настільки жорстко як Рішельє і вибрав такий стиль вирішення державних питань, який не міг задовольнити багатьох амбітних державних мужів. “Кардинал Мазаріні, – іронізував один з головних бунтівників кардинал де Рец, – подібно до дуже невмілого лікаря, не помітив, що життєво важливі органи розпалися, і не мав уміння підтримувати їх хімічними препаратами свого попередника; його єдиним засобом було пускати кров, яку він набирав так багато, що пацієнт впадав у летаргію, а наш лікар був настільки дурний, що сприймав цю млявість за справжній стан здоров’я”¹⁴.

Кардинал Мазаріні у перші роки Регентства не зміг справитися з причинами, які призвели до кризи влади. Серед цих причин – продовження Анною Австрійською Тридцятилітньої війни (1618–1648), яка потребувала значних фінансів; триваюча французько-іспанська війна (1635–1659); підвищення різноманітних податків. Як писав Франсуа Гізо, “згадайте стан, до якого впала Франція після правління кардинала Рішельє та під час неповноліття Людовика XIV: іспанські війська завжди на кордонах, іноді у внутрішніх районах; триваюча

¹³ Françoise Hildesheimer, Monique Morgat-Bonnet, *Le Parlement de Paris. Histoire d'un grand corps de l'Etat monarchique XIII–XVIII siècle. Histoire et archives n 16*. (Paris: Honoré Champion Éditeur, 2018), 492.

¹⁴ Mémoires du cardinal de Retz, *Paris: Classiques pour notre temps*. (Éditions Alpina, 1958), 68–69.

¹⁵ François Guizot, *Histoire de la en Europe depuis la chute de L'Empire Romain jusqu'à la Révolution Française*. (Paris: Librairie académique Didier et Ce, 1860), 389.

небезпека вторгнення; внутрішні чвари, доведені до межі, громадянська війна, уряд слабкий і засуджений як вдома, так і поза ним”¹⁵.

Позбувшись авторитарного правління Людовика XIII та Рішельє, Паризький парламент був переконаний, що веде боротьбу за суспільне благо. Насправді боротьба за суспільне благо була риторичною, парламент захищав інтереси окремих осіб. Згадуючи свою роботу з документами, контрактами, переданими до розгляду в судових палатах парламенту, Омер Талон писав, що вони робили такі висновки, які “вважали розумними для збереження королівського домену та інтересів окремих осіб”¹⁶. Парламент на мить повірив у те, що за відсутності Генеральних штатів (востаннє скликалися 1614 р.) є єдиним вищим органом у державі, який здатний зупинити податковий тиск. Отож він почав претендувати на виконання функцій Генеральних штатів як вищої дорадчої представницької влади в королівстві. Людовик XIII офіційно згадував інституцію в документах лише як “наш паризький парламентський суд” (фр. Notre Cour de Parlement de Paris)¹⁷.

За словами історика Жана-Клода Дюбе, кардинал Мазаріні дуже поважав генерального адвоката Паризького парламенту Омера Талона за його вміння добирати влучні аргументи при поясненні парламентарям позиції королівського двору. Опозиція навіть називала його “агентом Мазаріні”. Залишаючись вірним королю, Талон захищав прерогативи парламенту, виступив опонентом Мазаріні в роки Фронди, вважаючи, що еміграція за межі Франції першого міністра мала б заспокоїти людей і полегшити розв’язання політичної кризи.

Генеральний адвокат Паризького парламенту Омер Талон мимоволі став одним з ключових гравців “парламентської Фронди” (фр. La fronde – буквально “праща”, “рогатка” – дитяча забавка) 1648–1649 рр. Під цією назвою об’єднується складний комплекс соціальних рухів, які охопили Францію у 1648–1653 рр. Історики досі сперечаються і застосовують різні визначення тогочасних подій: ліберальна та конституційна парламентська революція; феодална реакція; народне повстання; революція, що передувала Французькій революції 1789 р.; громадянська війна¹⁸. Поширене узагальнення про Фронду як про одну з чотирьох французьких революцій XVII–XIX ст. знаходимо також у французького історика Емануеля Ле Руа Лядюрі (1929–2023)¹⁹.

Дня 15 січня 1648 р., напередодні “парламентської Фронди”, Омер Талон виступив перед парламентарями у присутності дев’ятирічного Людовика XIV

¹⁶ *Mémoires d’Omer Talon. Tome 2*, par. M.Petitot, (Paris: Foucault, Libraire, rue de Sorbonne, 1827), 488.

¹⁷ Françoise Hildesheimer, Monique Morgat-Bonnet, *Le Parlement de Paris. Histoire d’un grand corps de l’Etat monarchique XIII–XVIII siècle. Histoire et archives n 16*. (Paris: Honoré Champion Éditeur, 2018), 484.

¹⁸ *Ibid*, 493.

¹⁹ Emmanuel Le Roy Ladurie, *Histoire humaine et comparée de climat. Disettes et révolutions 1740–1860. Tome 2*. (Paris: Fayard, 2006), 334.

(1638–1715), регентші і Мазаріні з однією зі своїх найкращих промов, яка обурила Анну Австрійську, першого міністра і розхвилювала парламент. Кардинал Мазаріні хотів нав'язати парламенту нові податкові та економічні укази, виправдовуючи їх Тридцятилітньою війною. Канцелярія генерального адвоката змушувала його зареєструвати королівські укази²⁰. Проте Талон побудував свою емоційну промову на розповідях про зловживання королівською владою “в основному протягом останніх двадцяти п'яти років” (тобто з часів Рішельє). Талон звернувся до короля зі словами: “Для його (короля) слави важливо, щоб ми були вільними людьми, а не рабами. Велич його держави та гідність його корони вимірюються якістю тих, хто йому кориться”. І далі: “Минуло десять років, сер, як село було зруйноване, селяни змушені спати на соломі, їхні меблі продані за сплату податків і, щоб підтримувати розкіш Парижу, мільйони невинних душ змушені жити на висівковому хлібі та вівсі, і не сподіваються на інший захист крім свого безсилля”. Талон говорив про податковий тиск, конфіскацію майна багатьох громадян через його несплату, про жалюгідний стан провінцій, а також про скандальні збагачення і зухвалу розкіш людей, які відали фінансами королівства²¹. Короткий зміст промови Талона було надруковано та розіслано в провінції королівства. Друковане слово викликало неабияке збентеження у королівського двору. Злість матері-королеви і кардинала не знала меж. Талон виступив проти тарифного едикту, запропонованого Анною Австрійською, який накладав загальний податок на всі продукти, що надходили до Парижа. Ці та інші податки, зокрема на нерухомість на фоні загального зубожіння, стали вагомим чинником масових заворушень у Парижі. Талон не лише попереджав Мазаріні про ці загрози, що насувалися, але й мимоволі виступив у ролі передвісника Фронди.

Фактично, більшість істориків Франції кінця XVIII–XIX століття (після ознайомлення з мемуарами Талона), розглядали виступи генерального адвоката Паризького парламенту початку 1648 р. як знакові, що передували “парламентській Фронді”. Вони настільки потужно розворушили королівський двір і парламент, що, якби події відбувалися в Англії, ситуація могла спровокувати повалення короля²². Анну Австрійську деякі історики навіть порівнювали з Карлом I, який став жертвою англійської революції у січні 1649 р. Ось як ситуацію січня 1648 р. в Парижі описує у своїй витонченій манері Жюль Мішле. “На початку Фронди (Анна Австрійська) запаморочливо вимовила слово, яке могло повалити трон, змусити королівську непогіршеність поглянути в обличчя: “Скажи мені, передусім ти стверджуєш, що обмежуєш волю короля???”. Що б

²⁰ Henri Martin, *Histoire de France. Depuis les Temps les plus régulés jusqu'en 1789. Tome XII. Quatrième édition.* (Paris: Furne, Libraire – Éditeur. 1858), 278.

²¹ L'abbé Hubert Maiffait, *Omer Talon. Sa vie et ses œuvres, 1595–1652 – un magistrat de l'ancien régime.* (Paris: Société française d'imprimerie et de Librairie), 228–230.

²² Jules Michelet, *Histoire de France. Nouvelle édition revue et augmentée. T. 14.* (Paris: C. Marpon et E. Flammarion, Éditeurs, 1879), 274.

відповів на ці слова Кромвель? На її щастя вона мала справу з Талоном. Цей добрий генеральний адвокат, від імені магістратів, відсахнувся, він здригається, щоб вступити в суд із сувереном...”²³. Мішле писав, що Талон відповів королеві словами наукової нісенітничі, щоб зняти напругу. Королева навіть одного разу хотіла стратити Омера Талона, який одначе лояльністю чимало доклався до того, що французи в 1648–1649 роках не штурмували Лувр²⁴.

Полум’яні промови Талона початку 1648 р. нагадували “Фронду слів і памфлетів”, вони були підхоплені у французьких провінціях і, поза сумнівом, були прелюдією парламентської Фронди²⁵. Проте виступи Талона хоч і були проти королівського абсолютизму і в підтримку права контрольних функцій парламенту, все ж вони захищали старі монархічні та релігійні традиції. Чого не скажеш про радника парламенту 73-річного П’єра Брусселя (Pierre Broussel, 1575–1654), людину з короткою політичною роллю-епізодом, один виступ і подальше ув’язнення якого були заклик і причиною до повстання населення Парижу. П. Бруссель заявив у парламенті, що “ми не руйнуємо авторитет короля, змагаючись із ним у його надмірностях, а, навпаки, ми підтримуємо його, чинячи йому опір... Так, сеньйори, бувають часи, коли найкращий спосіб служити володарям – не слухатися їх”²⁶. Анна Австрійська дала наказ заарештувати Брусселя у серпні 1648 р., через що в Парижі спалахнув бунт, парижани звели численні барикади, захопили і погрозували вбити президента парламенту Матьє Моля (Mathieu Mole, 1584–1656). Кардинал де Рец згадував, що в Парижі за кілька годин було зведено понад тисячу двісті барикад²⁷. Парламентська Фронда вилілася з зали на вулицю. Фронда стала протестом проти політики централізації.

Анна Австрійська і Мазаріні не могли допустити парламентської революції, з жахом спостерігаючи прихід до влади в Англії Олівера Кромвеля і подальшу страту короля Карла I. Паризький парламент перетворився на головний театр інтриг і суперництва, центр опозиції до ненависного усім Мазаріні. Парламент використовував повноваження вищого суверенного суду. Тобто його рішення не підлягали оскарженню. На початку Фронди королева та перший міністр намагалися постійно зобов’язати парламент виїхати з бунтівного Парижу в інше місце. Прості парижани довіряли парламенту і очікували від нього справедливості. І коли вони почали зводити барикади, стало зрозуміло, що Франція підійшла впритул до загального повстання.

²³ Jules Michelet, *Histoire de France. Nouvelle édition revue et augmentée. T. 14.* (Paris: C. Marpon et E. Flammarion, Editeurs, 1879), 274.

²⁴ Ibid, 275.

²⁵ André Castelot, Alain Decaux, *Histoire de la France et des français au jour le jour: Robert Laffont. Les années Mazarin. 1643–1666.* (Paris, 1971), 27.

²⁶ Gabriel Hanotaux. *Histoire de la Nation Française. Tome IV. Histoire politique. 1515–1804.* (Paris: Société de L’Histoire nationale, Librairie Plon), 259.

²⁷ Mémoires du cardinal de Retz. *Paris: Classiques pour notre temps.* (Éditions Alpina, 1958), 89.

Услід за Парижем революційні дії парламенту супроти Мазаріні почали підтримувати провінції разом зі своїми місцевими парламентами і судами. Королева Франції бажала, щоб парламент взагалі не збирався протягом двох–трьох років. Але вже у 1649 р. парламентська Фронда зайшла надто далеко: депутати Паризького парламенту вважали, що мають привілей збиратися коли та де їм заманеться.

Однак важко не погодитися з Жюлем Мішле, який писав, що революція виявилася сліпою, не маючи справжнього лідера, “вона могла бути лише сумним контрдоказом сумного оригіналу, трагікомедією (Католицької) Ліги”²⁸.

У перші два роки Фронди Омер Талон виступив посередником між двома протилежними парламентськими партіями – партією Фронди (фр. les Frondeurs) та партією Мазаріні (фр. les Mazarins). Талон фактично доклався до створення третьої, змішаної (фр. les Mitigés) партії, на противагу бунтівній та роялістській, яка своєю поміркованістю згуртувала членів парламенту довкола необхідності припинити громадянську війну в країні. Історики зазначають, що представники змішаної партії, часто проявляючи боягузтво, не наважувалися підтримати жодну зі сторін і радше чекали успіху однієї з двох партій²⁹. Однак Талон, як один з лідерів третьої партії, вважав, що парламент повинен вберегти повагу до малолітнього короля, особливо у час, коли Париж та провінції спустошувались арміями Мазаріні та арміями принців крові – Конде і герцога Орлеанського.

У 1648 р. ситуація у барикадному Парижі загрожувала життю не лише членам двору, але й парламентарям. Омер Талон міг порівняти її з похмурими подіями у Парижі 1588 р., коли король Генріх III втік з барикадного Парижа і влада опинилася у герцога Генріха де Гіза, який очолював Католицьку лігу. Герцог Гіз, який очевидно претендував на роль монарха, вважав, що правосуддя у Паризькому парламенті не повинно перериватися і робив ставку на парламент³⁰. Проте навіть у ці критичні для монархії дні тодішній перший президент Ашіль де Арле (Achille de Harlay, 1536–1616), який перед тим проявляв суворість до короля і відмовлявся реєструвати королівські укази, зрештою відмовився зраджувати Генріха III. Через 60 років після цих подій бунтівники королівства знову захопили і мало не вбили першого президента Паризького парламенту Матьє Моля (Mathieu Mole, 1584–1656). Президенту парламенту тоді вдалося втримати ситуацію і залишитися живим³¹.

Події 1588 і 1648 рр. безумовно впливали на поведінку і рішення Омера Талона, який шукав миру і компромісу між королівським двором і парламентом.

²⁸ Jules Michelet, *Histoire de France. Nouvelle édition revue et augmentée. T.14.* (Paris: C.Marpon et E.Flammarion, Editeurs, 1879), 284.

²⁹ Jacques-Antoine Dulaure, *Histoire de Paris. T.5.* (Paris: Fume et Cie, Libraires–Editeurs, 1837), 95.

³⁰ Auguste Maquet A, Arnould et Alboize. *Histoire de la Bastille. Depuis sa fondation (1374) jusqu'à sa destruction (1789).* (Paris, 1844), 344.

³¹ Згодом двом відважним першим президентам Паризького парламенту Ахіллу де Гарлею і Матьє Моле французи встановили статуї на центральному фасаді Ратуші (Hôtel de Ville).

Королівський двір з малолітнім королем у цілях безпеки спішно перебрався в Рюель. Омер Талон взяв активну участь у складенні Рюельського миру від 1 квітня 1649 р. Цей мир, радше перемир'я, означав кінець парламентській Фронді. Король і парламент повернулися до столиці, війська, зібрані парламентом, мали бути розпущені, а війська короля повернуті до своїх гарнізонів, була проведена амністія. Мир протривав до кінця 1649 року.

Саме 1649 став роком найбільшого триумфу і визнання талантів Омера Талона. У цей час він замовляє свій великий портрет у придворного художника-Філіппа де Шампєня (Philippe de Champaigne, 1602–1674). Портрет Омера Талона, який зберігається і експонується у Національній галереї мистецтв у Вашингтоні, за своїми розмірами (225 x 162 см) може конкурувати з портретом Рішельє у повен зріст, що зберігається у Лондонській національній галереї (260 x 178 см) чи в Музеї Лувр у Парижі. Розмір мав велике значення і відповідав обопільному задуму (замовника і художника) показати велику роль Талона у досягненні Руельського миру. Тому це офіційне зображення Талона в повних регаліях, з багатими аксесуарами підкреслює його статус і ставить немов в один ряд з портретами кардиналів Рішельє і Мазаріні³². Навіть червона одежа генерального адвоката як “священника королівської релігії”, так схожа на кардинальські обладунки перших міністрів, ставить портрет Талона в один ряд з першими міністрами. Талон був окрім всього одним із найзапекліших захисників галліканізму у Франції. Для людей XVII ст. Омер Талон залишався великою постаттю. Тому Філіпп де Шампєнь, хоч дещо і перебільшив, показуючи у портреті Талона зовнішню строгість “а-ля Рішельє” і схожість з портретом кардинала, в головному був правий: внесок Талона у збереження державного устрою Франції в критичний момент її історії вже його сучасниками розглядався як вагомий.

У 1650 р., після короткої паузи, Фронда повсталала з новою силою, коли Мазаріні раптово заарештував принца крові Конде та його брата принца Конті. Почалась наступна фаза громадянської війни – “Фронда принців”.

У 1651 р. усунення Мазаріні від влади було умовою примирення фрондерів з короною. Королева обурювалася надмірним втручанням парламенту в державні справи і заявляла, що не в компетенції парламенту займатися будь-ким з її міністрів. Парламент не зупинявся і прийняв декларацію заборонити усім іноземцям посідати важливі посади в королівстві (обмеження стосувалися також кардиналів іноземного походження). Цього ж 1651 р. збори дворян і духовенства спільно звернулися до королеви з проханням зібрати Генеральні штати. Проте тепер вже паризький парламент виступив проти скликання Генеральних штатів, оскільки побоювався обмеження свого політичного впливу. У цей критичний для французької монархії час Талон не переступив поріг лояльності королю. Така поведінка Талона, як і багатьох інших авторитетних осіб Парижу, врятувала

³² National Gallery of Art (Washington: Library of Kongress), 130.

монархію. Омер Талон писав своєму синові перед смертю, що “якщо мій приклад має значення для моєї сім’ї, то я ніколи не відвідував ні померлого короля (Людовика XIII), ні королеву регентшу, ні правлячого короля, якщо мене туди не покликали, добре знаючи, що наші володарі бажають від нас послуг, а не візитів”³³.

У 1651 р. Омер Талон передав посаду генерального адвоката своєму синові Дені Талону (Denis Talon, 1628–1698), завчасно сплативши за неї 210 тис. фунтів стерлінгів³⁴.

Весна і літо 1652 р. були не менш драматичним у Парижі: пожежа у Ратуші (Hôtel de Ville), в якій загинуло багато людей; заворушення біля парламенту і в самому парламенті, напади на парламентарів³⁵. Завершення Фронди О. Талон вже не побачив, позаяк влітку 1652 р. був вимушений залишити парламентську залу через хворобу.

Перед смертю Омер II Талон сформував для сина моральний кодекс поведінки – “Testament moral d’Omer Talon”. Зокрема, він пише, підсумовуючи для себе період Фронди і перебування на посаді генерального адвоката Паризького парламенту: “Прослуживши на моїй посаді 21 рік без жодного дня перерви, жодного разу не порушивши (на мій погляд) того, чим я був зобов’язаний королю, громадськості чи своїй честі; мені не було добре в суді, тому що я не лестив прем’єр-міністру, а з іншого боку я був підозрілий для тих, хто є в партії принців, тому що я не дотримувався їхніх почуттів і вони були ображені (на мене) через те, що я надто прихильно відгукувався про королівську владу, яку, як я сказав, ніхто не міг обійти під будь-яким приводом [...] Необхідно уникати всіляких фракцій, партій і зобов’язань, щоб захистити королівську владу, яка не може бути в двох місцях [...], і під виглядом суспільного блага та реформації, бути підбурювачем будь-якої ліги, яка повстане проти короля, тому що ті, хто висуває ці думки та є їх авторами, не мають іншого наміру, окрім інтересу своєї особливої величі”³⁶.

Помер Омер Талон 29 грудня 1652 р. на 58 році життя. Його батьки, як на важке XVII ст., виявилися довгожителами – Омер Талон-старший прожив 80 років, мати дожила до 98–ми.

Якби Омер Талон жив не у XVII ст., а століттям пізніше, міркував Юбер Мельфе, він міг би проторувати собі шлях поряд з великими письменниками тієї доби, що сприяли тріумфу французької прози. Він був людиною ренесансного типу через своє ораторське мистецтво, прихильність до античних творів і їх

³³ L’abbé Hubert Mailfait, *Omer Talon. Sa vie et ses œuvres, 1595–1652 – un magistrat de l’ancien régime*. (Paris: Société française d’imprimerie et de Librairie), 360.

³⁴ Ibid, 26, 54.

³⁵ Joël Cornette, *La mélancolie du pouvoir – Omer Talon et le procès de la raison d’état*. (Paris: Fayard, 1998), 106.

³⁶ Ibid, 108–109.

використання в судовій практиці. Не дарма ще за його життя Талона назвали найкрасномовнішим парламентарем XVII ст.

OMER II TALON IN HISTORICAL CONTEXT: THE PARLEMENT OF PARIS AND THE FRONDE

Taras BATENKO

Verkhovna Rada of Ukraine
M. Hrushevskoho str., 5, Kyiv, 01008, Ukraine
e-mail: batenko.taras@gmail.com
ORCID ID: 0009-0005-6588-2192

This article examines the significant role played by Omer II Talon, a lawyer of the Paris Parliament, in the political life of the French kingdom during the mid-17th century. This period was marked by the “parliamentary Fronde”, a confrontation between the French courts and the monarch. Talon’s activities within the parliament reflect the political and judicial architecture of French absolutism, as the parliament’s judicial practices shaped the zeitgeist. Talon performed a dual function, acting as the king’s spokesman to the Parliament and as a representative of parliamentary tradition. His contemporaries acknowledged his contributions to preserving the French state system during a critical historical juncture. Talon’s memoirs, first published in 1732, serve as a crucial source for understanding the nature of French power in this era.

Omer II Talon’s influence on French justice during his lifetime was extraordinary. Known as the most eloquent parliamentarian of the 17th century, he effectively served as the “voice of the king” within the parliament. His era illustrates the politico-judicial architecture of French absolutism, where parliament functioned as an instrument of governmental repression, and the justice administered was often harsh and unyielding.

The Talon family belonged to a type of parliamentary family that was a rare exception in the 16th century, contrasting with merchant judges. As wealthy individuals, they purchased positions within the Paris magistrature, with the most significant being the positions of Attorney General and President (head of the chamber) of the Paris Parliament. Notably, Omer Talon did not belong to noble families by origin; his ancestors were farmers who settled in France. His rise to the post of Attorney General of the Paris Parliament allowed the Talon family to attain hereditary nobility of the first degree after twenty years of service or upon death in office.

Talon’s dual role as the king’s spokesman and a voice for parliamentary tradition underscores his unique position within the political structure. His oratory skills, attachment to ancient works, and their application in judicial practice characterize him as a man of the Renaissance. Talon’s exceptional eloquence earned him recognition as the most articulate parliamentarian of his century.

Talon’s contributions were vital in maintaining the French state system during the parliamentary Fronde. His memoirs provide an invaluable primary source for researchers studying the intricacies of French absolutism and the role of parliament during this tumultuous period. The Talon period exemplifies how parliament, as a repressive governmental instrument, administered uncompromising justice, reflecting the broader politico-judicial framework of French absolutism.

Omer II Talon’s impact on mid-17th century French political life was profound. His role as both the king’s spokesman and a defender of parliamentary tradition, coupled with his eloquence and application of classical knowledge, marks him as a significant figure in the history of French justice. His family’s ascent from agricultural roots to positions of significant judicial power highlights the fluidity

of social mobility within the context of service to the state, emphasizing the complex interplay between merit, service, and nobility in early modern France.

Keywords: Omer II Talon, Paris Parliament, French King, parliamentary Fronde, judicial practice, 17th century, political history, hereditary nobility, Renaissance influence, memoirs.

REFERENCES

- Anquetil, Louis Pierre. “Histoire de France, depuis les gaulois jusqu’à la mort de Louis XVI”. Tome 1–12. Paris: Ledentu, libraire, 1836. (in French)
- Castelot, André and Decaux, Alain. “Histoire de la France et des français au jour le jour: Robert Laffont. Les années Mazarin. 1643–1666”. Paris, 1971. (in French)
- Cornette, Joël. “La mélancolie du pouvoir – Omer Talon et le procès de la raison d’état”. Paris: Fayard, 1998. (in French)
- Dulaure, Jacques-Antoine. “Histoire de Paris”. T. 5. Paris: Furne et Cie, Libraires–Éditeurs, 1837. (in French)
- Duruy, Victor. “Histoire de France”. Paris: Librairie de L. Hachette, 1864. (in French)
- Gauvard, Claude and de Libéra, Alain and Zink, Michel. Dictionnaire du Moyen Âge. Publie sous la direction de. Quadrige/PUF. Paris, 2002. (in French)
- Guizot, François. Histoire de la en Europe depuis la chute de L’Empire Romain jusqu’à la Révolution Française. Paris: Librairie académique Didier et Ce, Libraires–éditeurs, 1860. (in French)
- Hanotaux, Gabriel. Histoire de la Nation Française. Tome IV. Histoire politique. 1515–1804. Paris: Société de L’Histoire nationale, Librairie Plon, 1924. (in French)
- Hildesheimer, Françoise and Morgat–Bonnet, Monique. Le Parlement de Paris. Histoire d’un grand corps de l’Etat monarchique XIII–XVIII siècle. Histoire et archives n 16. Paris: Honoré Champion Éditeur, 2018. (in French)
- Le Roy Ladurie, Emmanuel. Histoire humaine et comparée de climat. Disettes et révolutions 1740–1860. Tome 2. Paris: Fayard, 2006. (in French)
- Mailfait, L’abbe Hubert. Omer Talon. Sa vie et ses œuvres, 1595–1652 – un magistrat de l’ancien régime. Paris: Société française d’imprimerie et de Librairie, 1902. (in French)
- Maquet, Auguste and Alboize, Arnould. Histoire de la Bastille. Depuis sa fondation (1374) jusqu’à sa destruction (1789). Paris, 1844. (in French)
- Martin, Henri. Histoire de France. Depuis les Temps les plus régulés jusqu’en 1789. Tome XII. Quatrième édition. Paris: Furne, Libraire– Éditeur, 1858. (in French)
- Mémoires d’Omer Talon. Tome 2 / Collection complète DES MÉMOIRES relatifs à l’histoire de France. Avec des notices sur chaque auteur, et des observations sur chaque ouvrage, par M.Petitot. T.61. Paris, Foucault, Libraire, rue de Sorbonne, 1827. (in French)
- Mémoires de messire Philippe Hurault, comte de Cheverny, chancelier de France / Collection complète DES MÉMOIRES relatifs à l’histoire de France. Avec des notices sur chaque auteur, et des observations sur chaque ouvrage, par M. Petitot. T.36. Paris, Foucault, Libraire, rue de Sorbonne, 1823. (in French)
- Mémoires du cardinal de Retz. Paris: Classiques pour notre temps. Éditions Alpina, 1958. (in French)
- Michelet, Jules. Histoire de France. Nouvelle édition revue et augmentée. T. 1–19. Paris: C.Marpon et E.Flammarion, Editeurs, 1879. (in French)
- Morua, Andre. Istoryia Frantsii. Kyiv: Kolibri, 2016. (in Russian)
- National Gallery 2021 – National Gallery of Art, Washington: Library of Kongress, 2021. (in French)

УДК 94(438)“1918/1939”:349.412(477.83/.86-11)

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4546>

ПРОБЛЕМА ВЛАСНОСТІ Й ОРЕНДИ НАФТОНОСНИХ ЗЕМЕЛЬ У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ

Роман МАСИК

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історичного краєзнавства
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: roman.masyk@lnu.edu.ua
ORCID: 0000-0003-4969-7702

Розглянуто проблему правового врегулювання власності й оренди нафтоносних земель у міжвоєнній Польщі. Проаналізовано дискусії в промисловому середовищі й органах державної влади у цій справі. З'ясовано, що збереження власникам ґрунтів першості у праві володіти нафтою-сирцем гальмувало розвиток нафтової промисловості Галичини, бо змушувало промисловців дорого їм платити за оренду. Визначено можливості польської держави експлуатувати нафтоносні землі, що перебували у її власності. Проаналізовано структуру власності на нафтоносні землі в Галичині.

Ключові слова: нафтова промисловість, нафтове право, землеволодіння, Східна Галичина, міжвоєнна Польща.

Після Першої світової війни перед польською владою постало складне завдання – пристосувати право власності на поклади корисних копалин, в т. ч. і нафти до повоєнних змін. У міжвоєнній Польщі продовжувало діяти австрійське нафтове право. Цей бітум за австрійським нафтовим законом від 11 травня 1884 р. і галицьким крайовим законом від 22 березня 1908 р. підлягав “нормі акцесії” (приналежності). Власники землі могли самостійно видобувати нафту або передавати це право третім особам. Вони укладали угоди з підприємцями (зазвичай на 25 років). В цих домовленостях прописували плати власникам землі: “моргову” (одноразова плата готівкою, що рахувалася від моргу); “метрову” чи “сажневу” (щорічна винагорода від квадратного метру, давніше – від квадратного сажня); необтяжена коштами експлуатації частина від отриманої продукції, яку називали “наділами (відсотками) брутто”¹.

З часом право укладати нафтові договори з підприємцями почали в селян скуповувати підприємливі ділки. Внаслідок цього ще в австрійській Галичині виник спекулятивний ринок “наділами брутто”. Пізніше сформувалися три різновиди нафтових контрактів. У першому випадку власник самостійно

¹ Andrzej Chabrzyk, “Organizacja kopalnictwa naftowego”, w książce *Historia polskiego przemysłu naftowego*, t. 2, red. Ryszard Wolwicz, (Brzozów, Kraków: Muzeum regionalne PTTK im. Adama Fastnachta w Brzozowie, 1995), 129; Henryk Salomon de Friedberg, “Reforma naftowego ustawodawstwa górniczego”, *Przemysł naftowy*, No.3, (1938): 58; Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 1073, арк. 36.

домовлявся з підприємцем про умови користування надрами його землі й за це отримував грошову компенсацію. В другому – він передавав право розпоряджатися “наділами брутто” посередникові. В такому випадку складно зрозуміти кому й за що сплачував підприємець, що володів нафтовою шахтою. В третьому – власник землі правом на “наділи брутто” сплачував свої борги. В другому й третьому випадку власник передавав посередникові право користуватися платами за користування надрами його землі. На початку польської незалежності переважно таким чином укладали нафтові контракти. За підрахунками Броніслава Войцеховського, підставою для яких були дані уряду, в 1923 р. підприємець сплачував як “наділи брутто” за видобуток сировини 22,8% від виробництва. З цього посередники отримували 17,1%, а власники землі – 5,7%. Селяни, що володіли невеликими земельними площами, майже повністю передали “наділи брутто” посередникам. Їх собі залишили здебільшого великі землевласники. Проблему загострювало й те, що часто селяни роздробили право користуватися “наділами брутто”, подекуди на кілька десятків частин. У результаті в нафтовому родовищі сформувалася соціальна група спекулянтів “наділами брутто”, які коштом селян отримували надприбутки й “жирували” в Бориславі, Дрогобичі чи Львові, торгуючи цим правом на чорній біржі².

Закордоном, крім Румунії, після Першої світової війни більше ніде не існувало таких високих плат власникам землі за користування нею для видобутку корисних копалин. Навіть, в Румунії “наділи брутто” рахували від прогресії виробництва. В інших країнах їх відсоток був істотно нижчий: США – кілька відсотків, провінції Ганновер – 8% від виробництва³. Поступово й в Румунії почали поривати з “нормою акцесії”. За її конституцією від 1923 р. корисні копалини стали державною власністю. 4 липня 1924 р. видали гірничий закон, який остаточно ввели в дію на підставі королівського декрету 27 березня 1929 р. Румунія відмовилася від “норми акцесії” й запровадила “регаль”⁴. В Польщі на такі кроки не наважилися.

В австрійський час галицькі підприємці й політики захищали “норму акцесії”, щоб повністю не допустити на нафтоносні землі іноземців, зберегти свою часткову незалежність від економічної політики австрійського уряду. В незалежній Польщі важливість цих аргументів зменшилася. “Норму акцесії” в тому вигляді, як вона діяла в часи монархії Габсбургів, захищали лише селяни й інші власники прав на “наділи брутто”⁵. Її існування було відображенням

² Bronisław Wojciechowski, “Czyją własnością są brutto naftowe?”, *Nafta*, No.2, (1923): 21–22.

³ J. Fabiański, *Akcesja czy regale w przyszej ustawie naftowej?* (Lwów: “Drukarnia Lwowska”, 1926), 8–9.

⁴ Jerzy Strzetelski, “Rozważania związane z kodyfikacją prawa naftowego w Polsce”, *Nafta*, No.11–12, (1930): 306–310.

⁵ Henryk Salomon de Friedberg, “Reforma naftowego ustawodawstwa górniczego”, *Przemysł naftowy*, No.3, (1938): 58–59; S. S., “Nowy projekt polskiej ustawy naftowej”, *Przemysł naftowy*, No.17, (1933): 458; Bronisław Wojciechowski, “Czyją własnością są brutto naftowe?”, *Nafta*, No.2, (1923): 21.

структури галицького села, коли часто власник міг мати свої землі частинами в різних місцях площею по кілька квадратних кілометрів. Це призводило до того, що нафтові свердловини знаходилися дуже близько одна від одної. Проводити ж комасацію⁶ земель у нафтовому родовищі заборонялося, оскільки це б ще більше ускладнило стан справ. Все це не лише підірвало можливості нафтовидобутку в Галичині, але й заважало модернізувати комунальне господарство регіону. Тому не дивно, що у Бориславі не було добрих доріг, достатнього забезпечення водою не лише для мешканців, але й для промисловості⁷.

Враховуючи істотне зменшення видобутку сирої нафти після Першої світової війни й необхідність фінансувати пошук нових покладів цього бітуму, було необхідно змінювати право власності на нафтоносні землі – поривати з “нормою акцесії”. Провести реформу можна було двома шляхами. Перший передбачав впровадження “регалю” – виключного права держави на поклади нафти. Другий – введення норми “гірничої свободи (волі)”, коли будь хто міг займатися видобутком нафти, а держава лише контролювала й надавала на це дозволи. Зауважу, що в обговореннях нафтового права у міжвоєнній Польщі часто некоректно вживають поняття “регалі” й “гірнична свобода” (часто ототожнюють), що подекуди створює труднощі з їх зрозумінням.

Одразу ж після відродження польської державності уряд намагався порвати з “нормою акцесії”. Від 1919 р. проблему нафтового права почали ретельно вивчати в Міністерстві промисловості і торгівлі⁸. Тоді ж Польська кодифікаційна комісія створила спеціальну секцію гірничого права⁹. Водночас 5 червня 1919 р. ухвалили продовжити термін дії вже набутих прав на видобуток бітумів¹⁰.

Одразу після війни стався хаос на ринку нафтоносними землями, які перепродували надто часто. Це породило дроблення “нафтових полів” і створення нових шахт, незважаючи на технічні правила й доцільність. У вересні 1920 р. Вище гірниче управління у Кракові почало волати про необхідність врегулювати цю справу, вбачаючи головною причиною проблем в дії “норми акцесії”¹¹. Врешті, Міністерство промисловості і торгівлі рескриптом від 23 грудня 1920 р. передало право шукати і видобувати вугілля, залізну руду, калійних солей та озокериту лише державі. Від цього часу головно в господарському середовищі почали

⁶ Землевпорядкування, яке проводили в міжвоєнній Польщі, щоб ліквідувати розпорощення земельних ділянок, які належали одному власникові.

⁷ b. w., “Państwo a nafta”, *Nafta*, No.1, (1924): 2–3.

⁸ Zenon Majewski, “Uwagi na temat kodyfikacji ustawy naftowej”, *Przemysł naftowy*, No.12, (1927): 322; S. S., “Kodyfikacja polskiego prawa naftowego”, *Przemysł naftowy*, No.16, (1933): 437.

⁹ Henryk Salomon de Friedberg, “Reforma naftowego ustawodawstwa górniczego”, *Przemysł naftowy*, No.3, (1938): 57; Alfred Kielski, “Problemy polskiego prawa naftowego”, *Przemysł naftowy*, No.3, (1931): 57.

¹⁰ Нафтовий концерн “Premier” і “Naftowy przemysł Maiopolski”, ЦДІАУЛ, ф. 255, оп. 1, спр. 238, арк. 3–4.

¹¹ Станіславське окружне гірниче управління, ДАІФО, ф. 47, оп. 1, спр. 39, арк. 28–30 зв.

зауважувати, що такі норми необхідно поширити і на сиру ропу¹². Особливо важливою зміна “акцесії” на “регаль” чи “гірничу свободу” була важлива для нафтовидобутку. Підприємці вважали, що це єдиний шлях до порятунку нафтової промисловості Польщі¹³. Водночас дехто з нафтовиків пропонував виокремити в новому законі продуктивні, пошукові й непродуктивні “нафтові поля”, прописати умови оренди й правила користування кожним з них, запровадити інші зміни, які б полегшували нафтовидобуток¹⁴.

Одночасно уряд ініціював вилучення нафтоносних земель з під парцеляції. 1 березня 1921 р. Головне земельне управління (Główny Urząd Ziemiański) звернулося до Міністерства промисловості і торгівлі, щоб гірничі управління контролювали цю справу. Це мало б запобігти дробленню ґрунтів, під якими залягали корисні копалини¹⁵.

Справою кодифікації нафтового права зайнялася й Промислово-торгова палата (Izba Przemysłowo-Handlowa) у Львові. Ще в 1920 р. вона сформувала спеціальну комісію, яку очолив Александр Долінський¹⁶. А навесні 1921 р. Промислово-торгова палата у Львові організувала перші опитування нафтовиків в цій справі¹⁷. В той час справа реформи нафтового права вже назріла. Реформовані після війни нафтові компанії сплачували великі “наділи брутто”, навіть, іноземним громадянам, в т. ч. Австрії і Німеччини, які набули це право у місцевих селян до 1918 р.¹⁸

Від 1921 р. зміни гірничого нафтового права ініціювало й Крайове нафтове товариство (Krajowe Towarzystwo Naftowe)¹⁹, а 14 травня 1924 р. Державна нафтова рада (Państwowa Rada Naftowa) доручила йому готувати їх проекти. В структурі Крайового нафтового товариства сформували спеціальну

¹² J. Fabiański, *Akcesja czy regale w przyszłej ustawie naftowej?* (Lwów: “Drukarnia Lwowska”, 1926), 3; S. S., “Kodyfikacja polskiego prawa naftowego”, *Przemysł naftowy*, No.16, (1933): 437; St. Shaetzel, “O dyskusji w sprawach gospodarczych”, *Przemysł naftowy*, No.22, (1930): 497; Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 313, арк. 34.

¹³ Alfred Kielski, “Kodyfikacja polskiego prawa naftowego jako postulat jubileuszowy”, *Przemysł naftowy*. No.jubileuszowy wydany z okazji 50-lecia Krajowego Towarzystwa Naftowego, (1929): 325; Mikołaj Sokołowski, “W sprawie ustawy naftowej”, *Przemysł i handel*, No.26, (1922): 402–403.

¹⁴ Dr. Barchasz, “O nowelę naftową”, *Przegląd naftowy*, No.14, (1921): 271–273.

¹⁵ Станіславське окружне гірниче управління, ДАІФО, ф. 47, оп. 1, спр. 42, арк. 234; спр. 49, арк. 12–14, 28–29.

¹⁶ Alfred Kielski, “Problemy polskiego prawa naftowego”, *Przemysł naftowy*, No.3, (1931): 57.

¹⁷ Alfred Kielski, “Kodyfikacja polskiego prawa naftowego jako postulat jubileuszowy”, *Przemysł naftowy*. No.jubileuszowy wydany z okazji 50-lecia Krajowego Towarzystwa Naftowego, (1929): 325; “Wiadomości bieżące”, *Przegląd naftowy*, No.6, (1921): 121–123; Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 313, арк. 34.

¹⁸ Нафтовий концерн “Домброва”, товариство з обмеженою відповідальністю, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 235, оп. 1, спр. 25, арк. 1–12.

¹⁹ Alfred Kielski, “Problemy polskiego prawa naftowego”, *Przemysł naftowy*, No.3, (1931): 58; S. S., “Kodyfikacja polskiego prawa naftowego”, *Przemysł naftowy*, No.16, (1933): 438.

кодифікаційну комісію²⁰. 30 травня воно зібрало представників організацій нафтової промисловості й, враховуючи особливості галузі, вирішили, що необхідно ухвалити окремий від загального гірничого права нафтовий закон. Тоді ж більшість членів Крайового нафтового товариства пропонували залишити “норму акцесії”, модифікувавши її до змінених економічних і політичних обставин. Тим самим тоді нафтовики пішли проти позиції уряду. Укладати свій проект нафтового закону кодифікаційна комісія Крайового нафтового товариства 13 червня 1924 р. доручила Юліушу Мокрому і Мар’янові Розенбергу. В основі їх проекту була “норма акцесії”. Водночас пропонували обов’язково реєструвати “нафтові поля”, на яких відбувався пошук сирої ропи; законодавчо врегулювати відстань між нафтовими шахтами, щоб уникнути їх розростання на невеликих за площею територіях, що було однією з причин занепаду нафтовидобутку в Галичині. В 1925 р. Крайове нафтове товариство розіслало проект Мокрого-Розенберга до кількох нафтових фірм й організацій. Автори отримали багато листів з зауваженнями й в листопаді 1925 р. почали готувати свій другий проект гірничого нафтового закону²¹. В 1927 р. його опублікували окремим виданням, до якого долучили пропозиції інших знавців нафтової справи²².

Тим часом й уряд активніше зацікавився питанням змін нафтового права. 28 лютого 1927 р. міністр промисловості і торгівлі Еугеніуш Кв’ятковський організував в цій справі дискусію нафтовиків. Уряд хотів пришвидшити кодифікацію нафтового права. В цей час завершувалося врегулювання стану справ в нафтовій промисловості: організовували новий картель НІЗ й створили товариство для підтримки пошуку сирої ропи “Піонер”²³. На думку урядових кіл й більшості нафтової промисловості нафтовій справі заважала розвиватися “норма акцесії”. Прихильники “норми регалю” аргументували це тим, що в польському гірничому

²⁰ Alfred Kielski, “Kodyfikacja polskiego prawa naftowego jako postulat jubileuszowy”, *Przemysł naftowy*. No.jubileuszowy wydany z okazji 50-lecia Krajowego Towarzystwa Naftowego, (1929): 325; *Kronika naftowa*, *Przemysł i handel*, No.21, (1924): 610; No.25. (1924): 758; Zenon Majewski, “Uwagi na temat kodyfikacji ustawy naftowej”, *Przemysł naftowy*, No.12, (1927): 322; S. S., “Kodyfikacja polskiego prawa naftowego”, *Przemysł naftowy*, No.16, (1933): 438; “Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 150, арк. 46–48; спр. 313, арк. 34.

²¹ Alfred Kielski, “Kodyfikacja polskiego prawa naftowego jako postulat jubileuszowy”, *Przemysł naftowy*. No.jubileuszowy wydany z okazji 50-lecia Krajowego Towarzystwa Naftowego, (1929): 325; “Kronika naftowa”, *Przemysł i handel*, No.28, (1924): S. 805–806; S. S., “Kodyfikacja polskiego prawa naftowego”, *Przemysł naftowy*. No.16, (1933): 439; Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 150, арк. 3–5; 117–123; спр. 313, арк. 34–35.

²² *Materiały do Ankiety w sprawie kodyfikacji polskiego prawa naftowego*. (Lwów: nakładem Krajowego towarzystwa naftowego, 1927); S. S., “Kodyfikacja polskiego prawa naftowego”, *Przemysł naftowy*. No.16, (1933): 439; Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 313, арк. 35.

²³ Henryk Salomon de Friedberg, “Polityka naftowa rządu w 1927 r.”, *Przemysł i handel*, No.2, (1928): S. 47–48; Alfred Kielski, “Kodyfikacja polskiego prawa naftowego jako postulat jubileuszowy”, *Przemysł naftowy*. No.jubileuszowy wydany z okazji 50-lecia Krajowego Towarzystwa Naftowego, (1929): 325; S. S., “Kodyfikacja polskiego prawa naftowego”, *Przemysł naftowy*. No.16, (1933): 439.

праві йому підлягали всі корисні копалини, крім нафти й озокериту²⁴. Вони передбачали, що скасування “норми акцесії” істотно спричиниться до зросту ініціативи у нафтовидобуванні²⁵. Натомість, власники нафтоносних земель і “наділів брутто” звично рішуче противилися скасуванню “норми акцесії”. Вони збурили частину нафтопромисловців (здебільшого з середовища власників малих нафтовидобувних фірм) й використали політичні впливи (головно на селянські партії), щоб гальмувати наміри Міністерства промисловості і торгівлі реформувати гірниче нафтове право²⁶.

В половині 1920-х рр. у результаті опитування нафтовиків виокремилася кілька проектів кодифікації нафтового права. Одні пропонували залишити дію “норми акцесії” й лише незначно її врегулювати (Ю. Мокри, М. Розенберг, С. Щепановський). Союз польських нафтових промисловців пропонував істотно обмежити “наділи брутто”: аж до 2% на користь приватного землевласника і до 8%, коли нафтоносними землями володіла держава; заборонити торгувати правом їх стягувати (це мало б усунути посередників). Більшість пропонувала “змішаний” варіант реформи, коли запроваджувалася “норма гірничої свободи”, однак залишилися б “наділи брутто” (переважно за вже укладеними нафтовими контрактами). Такої точки зору дотримувалися Владислав Шайнок, Юзеф Врублевський, Юзеф Фабіанський, Казимир Гонськоровський, Віт Сулімірський Співтовариство польських інженерів нафтової промисловості, Державне НПЗ в Дрогобичі. Великі нафтові фірми (“Фанто”, “Домброва” та ін.) виступали за повне скасування “норми акцесії”. Зигмунт Бельський взагалі вважав, що нема місця в нафтовій промисловості дрібному капіталу, а “регаль” усунуть його з галузі й водночас захистить дрібних землевласників від спекулянтів їхніми нафтоносними землями²⁷.

²⁴ Zenon Majewski, “Czy, kiedy i jakiej potrzeba zmiany ustawy naftowej?”, *Przemysł naftowy*, No. 21, (1928): 596–601; Idem, “Uwagi na temat kodyfikacji ustawy naftowej”, *Przemysł naftowy*, No. 12, (1927): 323.

²⁵ Zenon Majewski, “Uwagi na temat kodyfikacji ustawy naftowej”, *Przemysł naftowy*, No. 12, (1927): 324.

²⁶ Bronisław Wojciechowski, “Czyją własnością są bruta naftowe?”, *Nafta*, No. 2, (1923): 20; Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 321, арк. 29.

²⁷ Zygmunt Bielski, “W sprawie kodyfikacji ustawodawstwa naftowego”, *Przemysł naftowy*, No. 6, (1930): 125–128; “Drobne wiadomości”, *Przemysł naftowy*, No. 1, (1926): 24; J. Fabiański, *Akcesja czy regale w przyszłej ustawie naftowej?* (Lwów: Nakładem Krajowego Towarzystwa Naftowego. “Drukarnia Lwowska”, 1926); Alfred Kielski, “Problemy polskiego prawa naftowego”, *Przemysł naftowy*, No. 3, (1931): 58; Zenon Majewski, “Uwagi na temat kodyfikacji ustawy naftowej”, *Przemysł naftowy*, No. 12, (1927): 323; Władysław Szaynok, “Zmiana polskiej ustawy naftowej”, *Nafta*, No. 5, (1925): 66; “Wiadomości bieżące”, *Przemysł naftowy*, No. 4, (1931): 102; Галицьке-Карпатське нафтове акціонерне товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 242, оп. 1, спр. 2, арк. 9–74; 76–103; 110–156 зв., 174–182, 184–194 зв.; Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 191, арк. 1–171; Спілка польських нафтопромисловців, кооператив з обмеженою відповідальністю, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 219, оп. 1, спр. 112, арк. 13; спр. 274, арк. 44–45, 181.

В жовтні 1927 р. мали вийти зміни до нафтового закону у вигляді розпорядження президента Польщі під назвою “Проект закону про узгодження пошуку й видобутку бітумних мінералів” (ця назва була прийнята й для наступних проектів). Проте, через неузгодженість в промислових колах зміни не впровадили²⁸.

В листопаді 1927 р. Рада Міністрів погодила новий проект гірничого нафтового закону. Пропонували, щоб власником корисних копалин ставала держава, яка б це право за посередництвом гірничої влади передавала нафтовидобувним підприємствам. Для територій, на які розповсюджувалася дія укладених раніше нафтових договорів передбачали тимчасово залишити за власником землі до 5% “наділів брутто”, але не довше ніж на 25 років від публікації закону²⁹.

Проект обговорила нафтова промисловість. 15 листопада 1927 р. Виділ Крайового нафтового товариства не погодився, щоб повністю скасували “норму акцесії”. Він вважав, що не можна порушувати вже набутих прав й залишити розмір “наділів брутто” таким, як його прописали в угоді з нафтовидобувним підприємством. В нових угодах Крайове нафтове товариство пропонувало забрати від власника землі право визначати величину цих плат, але в новому законі прописати його не меншим 0,5% від виробництва. Водночас вважало, що потрібно встановити норми, які б регулювали пошукові роботи на нафтоносних землях: розміри території, час на пошукові роботи. Це було важливо, зважаючи на пільги для такого нафтовидобутку³⁰.

Збереження “норми акцесії” 28 листопада 1927 р. підтримала й Промислово-торгова палата у Львові, пропонуючи встановити максимальні 10% “наділи брутто” для нових нафтових контрактів й зберегти набуті права у вже чинних домовленостях. Також власник землі мав стягувати плати за використання поверхні (“метрове”), руйнування дерев й іншої рослинності. Всі інші плати, наприклад одноразові при укладенні контракту, його продовження і т. п., Промислово-торгова палата у Львові вважала неприпустимими³¹.

²⁸ Andrzej Chabrzyk, “Organizacja kopalnictwa naftowego”, w książce *Historia polskiego przemysłu naftowego*, t. 2, red. Ryszard Wolwicz, (Brzozów, Kraków: Muzeum regionalne PTTK im. Adama Fastnachta w Brzozowie, 1995), 130.

²⁹ Andrzej Chabrzyk, “Organizacja kopalnictwa naftowego”, w książce *Historia polskiego przemysłu naftowego*, t. 2, red. Ryszard Wolwicz, (Brzozów, Kraków: Muzeum regionalne PTTK im. Adama Fastnachta w Brzozowie, 1995), 130–131; Henryk Salomon de Friedberg, “Polityka naftowa rządu w 1927 r.”, *Przemysł i handel*, No. 2, (1928): S. 48; Alfred Kielski, “Problemy polskiego prawa naftowego”, *Przemysł naftowy*, No. 3, (1931): 58; “Przemysł naftowy”, *Przemysł i handel*, No. 49, (1927): S. 1702–1703.

³⁰ Andrzej Chabrzyk, “Organizacja kopalnictwa naftowego”, w książce *Historia polskiego przemysłu naftowego*, t. 2, red. Ryszard Wolwicz, (Brzozów, Kraków: Muzeum regionalne PTTK im. Adama Fastnachta w Brzozowie, 1995), 130; S. S., “Kodyfikacja polskiego prawa naftowego”, *Przemysł naftowy*, No. 16, (1933): 439; “Z prac nad ustawodawstwem naftowym”, *Przemysł naftowy*, No. 22, (1927): 625; Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 252, арк. 2–4; спр. 495, арк. 7.

³¹ “Opinia Izby Przemysłowo-Handlowej we Lwowie o nowym projekcie ustawy naftowej”, *Przemysł naftowy*, No. 18, (1933): 483; S. S., “Kodyfikacja polskiego prawa naftowego”, *Przemysł naftowy*, No. 16, (1933): 439; “Z prac nad ustawodawstwem naftowym”, *Przemysł naftowy*, No. 23, (1927): 664.

Проект викликав великий спротив оборонців “акцесії”, зокрема Союзу власників теренів Прикарпаття (Związek Właścicieli Terenów Podkarpacka), спекулянтів і грюндерів³². В той час вони володіли, наприклад, в бориславському родовищі до 40% “наділів брутто”³³. Натомість, великі нафтові фірми знову виступили за повне скасування “норми акцесії”, вважаючи її такою, що поглиблювала кризу у нафтовидобутку³⁴.

Уряд стояв на своєму. Тож 3 грудня 1927 р. міністр промисловості і торгівлі на зустрічі з нафтовиками повідомив, що реформа всіх не зможе задовольнити, але вона необхідна для розвитку нафтової промисловості. Міністерство почало розробляти новий проект, враховуючи пропозиції промисловців, але від ідеї скасувати “норму акцесії” не відмовилося³⁵. У грудні 1927 р. в Крайовому нафтовому товаристві виокремили кодифікаційну комісію, яка мала низку обговорень з міністром промисловості і торгівлі, директором Гірничо-металургійного департаменту, начальником Нафтового виділу³⁶. Перемовини з урядом тривали до березня 1928 р. й здавалося, що нафтовий закон вийде у формі розпорядження президента Польщі. Принаймні мали з’явитися перехідні положення, щоб запобігти зайняттю нафтоносних земель на підставі фіктивних приватно-правових контрактів, які б опиралися на давню “норму акцесії”. Домовилися, що поклади нафти будуть у власності держави, яка укладатиме на 25 років нафтові договори на експлуатацію нафтового родовища. При цьому буріння на землях, які підприємець орендував, він мав розпочати протягом п’яти років, інакше держава могла розірвати нафтовий договір. Для власників землі передбачили 5% “наділи брутто”. Восени 1928 р. проект запланували запропонувати Сейму. Технічно-кодифікаційні перешкоди спізнили справу, а тим часом зібрався новий парламент, в працях якого не знайшлося місця на обговорення нових спеціальних законів³⁷.

Перехід до “норми гірничої свободи”, попри його підтримку більшістю нафтовиків (зі збереженням вже раніше набутих прав) й уряду, в другій половині 1920-х рр. не вдалося реалізувати через сильне лобі власників “наділів брутто”. Додаткові проблеми створювало Міністерство справедливості, оскільки власники

³² Andrzej Chabrzyk, “Organizacja kopalnictwa naftowego”, w książce *Historia polskiego przemysłu naftowego*, t. 2, red. Ryszard Wolwicz, (Brzozów, Kraków: Muzeum regionalne PTTK im. Adama Fastnachta w Brzozowie, 1995), 130.

³³ “Ogólne wytyczne polityki naftowej. Dalszy ciąg przemówienia inż. S. Szczepanowskiego na ankiecie naftowej 28 lutego 1927 r.”, *Nafta*, No.4, (1927): 51.

³⁴ Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 252, арк. 13–15.

³⁵ “Kronika bieżąca”, *Przemysł naftowy*, No. 8, (1928): 212; “Przemysł naftowy”, *Przemysł i handel*, No.51, (1927): 1800.

³⁶ Alfred Kielski, “Kodyfikacja polskiego prawa naftowego jako postulat jubileuszowy”, *Przemysł naftowy*. No. jubileuszowy wydany z okazji 50-lecia Krajowego Towarzystwa Naftowego, (1929): 325; “Przemysł naftowy”, *Przemysł i handel*, No. 10, (1927): 299.

³⁷ Alfred Kielski, “Problemy polskiego prawa naftowego”, *Przemysł naftowy*, No.3, (1931): 58; “Wiadomości bieżące”, *Nafta*, No.3, (1928): 53.

землі противилися обмеженням їхніх прав, які виникали з раніше укладених нафтових контрактів³⁸.

Натомість, Міністерство промисловості і торгівлі наполегливо хотіло реалізувати реформу гірничого нафтового права. Уряд доручив Вищому гірничому управлінню в Кракові опрацювати новий проект його змін. На початку осені черговий проект гірничого нафтового закону розіслали для обговорення до нафтових організацій. Він ґрунтувався на “гірничій свободі”. Шукати нафту-сирець міг кожен, потім гірничі влада надавали дозвіл передусім першовідкривачеві покладів цього бітуму розробляти родовище. Таким чином додатково запроваджували в нафтове гірничі право “норму концесії”. В проекті також передбачили зменшення розмірів “наділів брутто” до максимальних 5%, водночас на 25 років залишили дію норм вже укладених нафтових контрактів. Також запланували створити примусову організації нафтової промисловості³⁹. Цей проект спочатку назагал підтримали в Крайовому нафтовому товаристві⁴⁰ й під час Третього нафтового з’їзду (вересень – жовтень 1929 р.)⁴¹. Більшості нафтовиків імпонували норми, спрямовані на підтримку нафтовидобутку⁴², а великі нафтові фірми задовольнялися наполегливістю уряду в намірі порвати з “нормою акцесії”⁴³.

В 1930 р. очільник Відділу нафти Міністерства промисловості і торгівлі Генрик Саломон де Фрайдберг на підставі пропозиції краківського Вищого гірничого управління опрацював новий проект. Він передбачав впровадження норми гірничої свободи, але набуті внаслідок нафтових контрактів права землевласників залишили в дії на термін, визначений в цих договорах. 8–10 жовтня 1930 р. проект обговорили з нафтовиками⁴⁴. Частина нафтової промисловості його розкритикувала. Захисники “норми акцесії” побоювалися напливу іноземного капіталу. Союз польських нафтових промисловців турбували високі плати за “наділи брутто”, але вони вважали, що можливість більшого проникнення в галузь

³⁸ Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 269, арк. 34.

³⁹ Там само, спр. 403, арк. 33–34.

⁴⁰ “Aktualne sprawy przemysłu naftowego. Posiedzenie Wydziału Krajowego Towarzystwa Naftowego”, *Przemysł naftowy*, No.18, (1930): 414; S. S., “Kodyfikacja polskiego prawa naftowego”, *Przemysł naftowy*, No. 16, (1933): 439.

⁴¹ “III. Doroczny Zjazd Naftowy w Drohobycz”, *Przemysł naftowy*, No.20, (1929): 622; Alfred Kielski, “Kodyfikacja polskiego prawa naftowego jako postulat jubileuszowy”, *Przemysł naftowy*. No. jubileuszowy wydany z okazji 50-lecia Krajowego Towarzystwa Naftowego, (1929): 326; Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 359, арк. 20.

⁴² Alfred Kielski, “Problemy polskiego prawa naftowego”, *Przemysł naftowy*, No.3, (1931): 58.

⁴³ Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 394, арк. 2–24.

⁴⁴ “Ankieta w sprawie nowej ustawy naftowej”, No. 8–9, (1930): 240; Alfred Kielski, “Problemy polskiego prawa naftowego”, *Przemysł naftowy*, No. 3, (1931): 58–62; S. S., “Kodyfikacja polskiego prawa naftowego”, *Przemysł naftowy*, No. 16, (1933): 439; St. Shaetzel, “O dyskusji w sprawach gospodarczych”, *Przemysł naftowy*, No. 22, (1930): 496; “Wiadomości bieżące”, *Przemysł naftowy*, No. 20, (1930): 457, “Przemysł naftowy”, *Polska gospodarcza*, No.46, (1930): 2016.

іноземців могла взагалі призвести до банкрутства їхніх фірм⁴⁵. Захисники “норми акцесії” почали дошукуватися нових аргументів для уряду, щоб її не скасували. М. Розенберг акцентував, що зберегти цю норму в інтересах влади. Нафту-сирець, яка припадала на “наділи брутто”, переробляв державний НПЗ в Дрогобичі, з неї сплачували спеціальний податок від рент (20% від цілого виробництва сирової нафти брутто)⁴⁶.

Були й інші застереження щодо цього проекту. Наприклад, Альфред Кельський вважав, що пропозиції уряду не вирішували запитів нафтовидобутку й фактично гальмували його розвиток. За проектом продовжувалася дія нафтових контрактів, що вже спричинило зупинку бурильного руху на величезних нафтоносних землях. За пропозиціями А. Кельського вартувало продовжити дію нафтових контрактів лише там, де безперервно видобували сировину⁴⁷.

Натомість, більшість нафтової промисловості підтримала намір уряду порвати з “нормою акцесії”. Крайове нафтове товариство почало звинувачувати Союз польських нафтових промисловців у свідомому гальмуванні реформи⁴⁸. Мар’ян Шидловський вкотре підкреслював, що існування “норми акцесії” зупинило розвиток нафтовидобутку⁴⁹. Щоб її скасували висловилися в підсумковій резолюції Четвертого нафтового з’їзду, який відбувся наприкінці 1930 р. у Львові. Проте, польське нафтовидобування на цьому зібранні продовжувало виступати проти реформи⁵⁰.

Уряд не пішов на відкрите протистояння з захисниками “норми акцесії”. Наприкінці 1930 р. в Польщі частково нормували гірниче право, оголосивши розпорядження президента від 29 листопада 1930 р., яке мало запрацювати від 1 січня 1932 р. Таким чином уніфікували норми гірництва по цілій державі. Ухвалюючи гірниче право польська влада здебільшого брала за приклад норми, які діяли колись на тих землях, що входили до Пруссії. Вони передбачали право “гірничої свободи (волі)”, за яким кожен підприємець, що відповідав відповідним критеріям, міг за дозволом спеціальних державних органів видобувати корисні

⁴⁵ Andrzej Chabrzyk, “Organizacja kopalnictwa naftowego”, w książce *Historia polskiego przemysłu naftowego*, t. 2, red. Ryszard Wolwicz, (Brzozów, Kraków: Muzeum regionalne PTTK im. Adama Fastnachta w Brzozowie, 1995), 131; W. Dunka de Sajo, “Nowe prawo naftowe”, *Nafta*, No. 10, (1930): 283–286; “Memorjał do P. Ministra Przemysłu i Handlu w sprawie zmiany ustawodawstwa naftowego”, *Nafta*, No.10, (1930): 280–283; “Refleksje”, *Nafta*, No. 8–9, (1930): 219–220; Marjan Rosenberg, “Kodyfikacja prawa naftowego a obcy kapitał”, *Nafta*, No. 1, (1930): 16–18; Jerzy Strzetelski, “Kraje wydobywające ropę, a Polska”, *Nafta*, No. 10, (1930): 277–278; “Z dyskusji nad kodyfikacją prawa naftowego”, *Nafta*, No. 2, (1930): 47–49; Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 481, арк. 7; спр. 497, арк. 9–10; спр. 746, арк. 5–6.

⁴⁶ Marjan Rosenberg, “Kodyfikacja prawa naftowego a obcy kapitał”, *Nafta*, No.1, (1930): 18–19.

⁴⁷ “Z tematów zjazdowych”, *Przemysł naftowy*, No. 24, (1930): 596–597.

⁴⁸ “W owalu dyskusji na temat kodyfikacji prawa naftowego”, *Nafta*, No. 11–12, (1930): 297–305.

⁴⁹ Marjan Szydłowski, “Pogląd na sytuację w przemyśle naftowym”, *Nafta*, No. 2, (1930): 74.

⁵⁰ “IV. Zjazd Naftowy we Lwowie”, *Nafta*, No. 11–12, (1930): 345; “Obrady IV. Zjazdu naftowego we Lwowie”, *Przemysł naftowy*, No. 25, (1930): 621; “Reforma prawa naftowego na IV. Zjeździe Naftowym we Lwowie”, *Nafta*, No. 11–12, (1930): 341–342.

копалини. Таку норму розпорядженням президента розповсюдили на метали, сірку, вугілля (за винятком колишньої пруської частини Польщі). Держава забезпечила собі першість (“регаль”) у видобутку кам’яної солі, магнію і бору, а також в колишній Пруссії – кам’яного вугілля й антрациту. На всі інші корисні копалини розповсюджувалася “норма акцесії”. Щодо власності на поклади нафти передбачили в майбутньому видати спеціальні норми, а до тих пір ними володіли землевласники⁵¹.

З поглибленням економічної кризи уряд втратив можливості інвестувати в нафтовидобування. Через це більшість нафтової промисловості почала вважати необхідністю впорядкувати, але зберегти право власників нафтоносних земель на “наділи брутто”. Нафтовики побоювалися зміни “норми акцесії” на “регаль” чи “гірничу свободу”. Вони вважали, що влада, аби роздобути додаткові фінанси, могла продати більшість не досліджених нафтоносних земель іноземцям. Таким чином іноземні капітали повністю б захопили й нафтовидобуток, нечисленні малі польські фірми остаточно збанкрутували б, а польські громадяни з таких операцій нічого би не отримали, крім тимчасового поповнення державного бюджету. На думку майже всіх нафтовиків, реформа права не мала торкатися вже набутих прав⁵².

Наприкінці 1931 р. Г. С. де Фрайдберг підготував черговий проект нафтового закону. В ньому з деякими модифікаціями дотримано норми “гірничої свободи”. Проект передбачав її запровадження, зберігаючи домовленості, записані у вже чинних нафтових контрактах. У пошуку нафти планували запровадити “виключні пошукові поля”. Це пояснювали складним і дорогим пошуковим нафтовидобутком. Передбачили страхувати такі роботи, щоб пошукувач сирової нафти був захищений від втрат. Також проект ретельно визначив обов’язок виконувати деякий мінімум робіт на нафтоносних землях. Це, на думку, його авторів, мало активізувати роботу нафтовидобувних фірм. У проекті право отримати ту чи іншу нафтоносну ділянку не залежало від фінансових можливостей особи, яка на неї претендувала (цього особливо домагалися польські нафтові промисловці). Водночас передбачили унеможливлення робіт, які руйнували нафтове родовище. В проекті планували створити примусові “окружні нафтові союзи”, які мали підтримувати розвиток нафтовидобутку й співпрацювати з гірничою владою⁵³.

Проте, продовження дискусій гальмувало зміни гірничого нафтового права. Водночас тоді організовувалася нафтова промисловість й справи змін

⁵¹ Stanisław Schätzel, “Nowe prawo górnicze”, *Przemysł naftowy*, No.1, (1931): 6–8; “Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 listopada 1930 r. – Prawo górnicze”, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, No. 85, poz. 654, (1930): 1155–1194.

⁵² Henryk Salomon de Friedberg, “Reforma naftowego ustawodawstwa górniczego”, *Przemysł naftowy*, No. 3, (1938): 57; Alfred Kielski, “Problemy polskiego prawa naftowego”, *Przemysł naftowy*, No. 3, (1931): 57.

⁵³ “Przemysł naftowy”, *Polska Gospodarcza*. No. 4, (1932): 110; “Wiadomości bieżące”, *Przemysł naftowy*, No. 4, (1932): 107–108.

законодавства були для неї другорядними. Все активніше нафтовики висловлювалися за відтермінування реформи гірничого нафтового права. Коли 18 березня 1932 р. ухвалили закон про врегулювання відносин в нафтовій промисловості, то жодним чином не вирішили справи власності на нафтоносні землі⁵⁴.

В серпні 1933 р. уряд підготував новий проект гірничого нафтового закону. Він повністю ґрунтувався на “нормі гірничої свободи” в поєднанні з системою концесій⁵⁵. Проект підготували на підставі польського гірничого права від 29 листопада 1930 р. Водночас в окремих його нормах відійшли від розпорядження президента Польщі. Обмежили площу “пошукових полів” за покладами нафти до 250 га. Якщо “нафтове поле” планували створити на відстані принаймні 20 км від чинних шахт, то могли дозволити його розмістити на 500 га. Дозволи на експлуатацію родовища мала надавати гірнича влада. Після розподілу таких дозволів з інших нафтоносних територій формувався “державний резерв”. Їх за окремими договорами міністр промисловості і торгівлі міг передавати третім особам. Таким чином створювалися концесії, які обмежували “норми гірничої свободи”. В нафтовому проекті прописали умови отримання права експлуатувати нафтове родовища; розміри й розміщення територій, на яких проводили видобуток бітуму; відповідно до гірничого права запроваджувався геологічний нагляд за нафтовидобувними підприємствами; врегульовували обов’язок землевласників за окрему плату відступати власникові “гірничого поля” ґрунти для прокладення труб й електричних проводів, необхідних видобувному підприємству. Замість “наділів брутто” пропонували запровадити обов’язок власника “гірничого поля” сплачувати готівкою власникові землі за її використання 5% від видобутої нафти і природнього газу, 1% – від воску й асфальту, 0,5% від інших бітумів. Водночас на 25 років залишили в дії норми, які виникли внаслідок укладення до виходу закону нафтових договорів. Таким чином частково зберігалася “норма акцесії”. Крім того, в проекті зобов’язували власників “гірничого поля” забезпечувати безперервну роботу. Передбачали примусову організацію нафтових промисловців. Проектували створити окружні союзи з центром в кожному гірничому окрузі й загальний нафтовий союз. Ці інституції мали сприяти розвитку нафтової промисловості, захищати спільні інтереси нафтовиків, співпрацювати з органами державної влади як порадики,

⁵⁴ S. S., “Niejasna sytuacja”, *Przemysł naftowy*, No.5, (1933): 122; Stanisław Schaetzel, “Obecna sytuacja przemysłu naftowego”, *Przemysł naftowy*, No.7, (1933): 190; “Ustawa z dnia 18 marca 1932 r. w sprawie regulowania stosunków w przemyśle naftowym”, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, No. 30, poz. 306, (1932): 509–510.

⁵⁵ Andrzej Chabrzyk, “Organizacja kopalnictwa naftowego”, w książce *Historia polskiego przemysłu naftowego*, t. 2, red. Ryszard Wolwicz, (Brzozów, Kraków: Muzeum regionalne PTTK im. Adama Fastnachta w Brzozowie, 1995), 131; S. S., “Kodyfikacja polskiego prawa naftowego”, *Przemysł naftowy*, No. 16, (1933): 437, 441; S. S., “Nowy projekt polskiej ustawy naftowej”, *Przemysł naftowy*, No. 17, (1933): 457; “Wiadomości bieżące”, *Nafta*, No. 8–9; (1933): 164–165.

провадити дослідницьку, технічну й господарську роботу; створювати й утримувати такі інституції як геологічні станції та ін., будувати дороги, проводити воду до нафтових родовищ тощо. Союзи мали фінансуватися нафтовиками. Ідея створити такі примусові об'єднання викликала спротив промисловців, бо таким чином обмежувалася свобода об'єднань і збільшувалося втручання влади в нафтову галузь⁵⁶. Проект 1933 р. не отримав належної підтримки в науковому й господарському середовищі. Його захищала хіба що Львівська політехніка. Її вчені зауважували, що лише запровадження “норми гірничої свободи” могло поживити нафтовидобуток й зруйнує можливості посередників заробляти на “наділах брутто”⁵⁷. Проте, цей проект розкритикувала більшість промисловців. Вони вважали, що підхід, прописаний в ньому, не розв'яже проблеми реформи нафтового права й зазначали, що в час економічної кризи проводити такі ґрунтовні зміни недоречно. Проект, на їхню думку, лише формально запроваджував “норму гірничої свободи”. Фактично вона б не працювала, бо на 25 років залишали дію “норми акцесії”, що породило б хаос на ринку нафтоносними землями. Проект лише породив нові дискусії в нафтовій промисловості, в яких зменшилася ймовірність нарешті вирішити справу з правом власності на поклади сирової нафти⁵⁸. Зважаючи на критику підприємців, які вважали, що змінювати норми гірничого нафтового права не на часі, уряд погодився зачекати з їх запровадженням⁵⁹.

В половині 1930-х рр. усталилася організація нафтової промисловості, помалу долали економічну кризу. Стало зрозуміло, що необхідно повернутися до ідеї зміни “норми акцесії” на “гірничу свободу”, оскільки давнє право погіршувало стан справ у нафтовидобуванні. Хоч в роки кризи дещо послабили для підприємців умови нафтових договорів, але як “наділи брутто” вони сплачували, за підрахунками Г. С. де Фрайдеберга, приблизно 14% від виробництва (власнику

⁵⁶ S. S., “Nowy projekt polskiej ustawy naftowej”, *Przemysł naftowy*, No. 17, (1933): 459–464.

⁵⁷ Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 253, арк. 60–78; Концерн французьких нафтових промислових товариств “Малопольща”, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 225, оп. 4, спр. 92, арк. 1–19.

⁵⁸ Karol Bohdanowicz, “Projekt nowej ustawy górniczo-naftowej w stosunku do geologicznych i technicznych właściwości złóż ropnych”, *Przemysł naftowy*, No. 3, (1935): 62–73; “Opinia Izby Przemysłowo-Handlowej we Lwowie o nowym projekcie ustawy naftowej”, *Przemysł naftowy*, No. 18, (1933): 484–488; “Postulaty przemysłu naftowego”, *Przemysł naftowy*, No. 21, (1935): 629; T.–z., “Dokoła ustawy naftowej”, *Przemysł naftowy*, No. 18, (1933): 492–493; “Opinia Izby Przemysłowo-Handlowej we Lwowie o nowym projekcie ustawy naftowej. Referat Wicedyrektora Izby Dra F. Wachtla”, *Nafta*, No. 10, (1933): 179–186; “Stanowisko grupy czysto kopalnianej w sprawie projektu nowej Naftowej Ustawy Górniczej”, *Nafta*, No. 8–9, (1933): 150–153; Józef Szlemiński, “W przededniu zmiany ustawodawstwa naftowego”, *Nafta*, No. 10, (1933): 173–179; “Wiadomości bieżące”, *Przemysł naftowy*, No. 17, (1933): 478–479; No. 20, (1933): 554; Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 241, арк. 3–10; спр. 739, арк. 3–6.

⁵⁹ Henryk Salomon de Friedberg, “Reforma naftowego ustawodawstwa górniczego”, *Przemysł naftowy*, No. 3, (1938): 57.

землі діставалося 5–7%)⁶⁰. В половині 1930-х рр. уряд порахував приблизно 40 тис. власників “наділів брутто”. З них в Польщі мешкало всього 60% (24 тис. осіб), а решту – в інших країнах центральної і західної Європи (Австрії, Бельгії, Італії, Німеччині, Угорщині Франції та Чехословаччині)⁶¹.

Наступні проекти реформи гірничого нафтового права також зіткнулися зі спротивом окремих промислових груп. Збільшився вплив іноземного нафтового капіталу на уряд. Саме тому в проектах змін другої половини 1930-х рр. він загострив вимоги до фінансових й технічних можливостей для нафтовидобувних підприємств, які хотіли отримати право розробляти родовище. Водночас знову ж формально запроваджувалася “норма гірничої свободи” (розповсюджувалася на ще нерозвідані терени) й залишалася “норма акцесії”. “Наділи брутто” після кризи, за підрахунками Крайового нафтового товариства, зросли до 16%. У проектах пропонували їх обмежити до 5% від виробництва⁶².

Уряд розумів, що зволікати з реформою вже було не можна. Виробництво сирої нафти, попри запровадження низки інвестиційних програм, зменшувалося. Було необхідно скасувати чи, принаймні обмежити “норму акцесії”, щоб збільшилися можливості нафтовиків інвестувати у виробництво. Наприкінці 1936 р. справою реформи нафтового права зайнявся заступник міністра промисловості і торгівлі Адам Розе. Для цього він створив спеціальну комісію. Уряд підготував новий проект гірничого нафтового закону. В ньому прописали кілька важливих змін для розвитку нафтовидобування, однак не розв’язали найважливішої проблеми. Знову пропонували лише зменшити “наділи брутто” в нових нафтових контрактах (до 5%) й продовжити на 25 років вже набуті нафтові права⁶³.

Влада надалі намагалася погодити реформу з підприємцями. В липні 1937 р. зініціювала нове обговорення цієї справи й отримала низку пропозицій. Однак, знову не вдалося домовитися про норми, на яких б ґрунтувалися зміни права⁶⁴. Водночас уряд не наважився самостійно, без погодження з нафтовиками

⁶⁰ Henryk Salomon de Friedberg, “Reforma naftowego ustawodawstwa górniczego”, *Przemysł naftowy*, No. 3, (1938): 57–59; “Postulaty przemysłu naftowego przedstawione na posiedzeniach Komisji Międzyministerjalnej dla zbadania spraw przemysłu naftowego w dniach 21 i 22 sierpnia 1936 r. we Lwowie”, *Przemysł naftowy*, No. 3, (1936): 101; Stanisław Schaetzel, “Przemysł naftowy na przełomie”, *Przemysł naftowy*, No.1, (1937): 3; “Wiadomości bieżące”, *Przemysł naftowy*, No. 19, (1937): 494.

⁶¹ Іольський нафтовий експорт, акціонерне товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 284, оп. 1, спр. 18, арк. 10–11.

⁶² Andrzej Chabrzyk, “Organizacja kopalnictwa naftowego”, w książce *Historia polskiego przemysłu naftowego*, t. 2, red. Ryszard Wolwicz, (Brzozów, Kraków: Muzeum regionalne PTTK im. Adama Fastnachta w Brzozowie, 1995), 131; Henryk Salomon de Friedberg, “Reforma naftowego ustawodawstwa górniczego”, *Przemysł naftowy*, No. 3, (1938): 60–63; S. S., “Nowelizacja prawa górniczego-naftowego”, *Przemysł naftowy*, No. 21, (1937): 525–527; “Wiadomości bieżące”, *Przemysł naftowy*, No. 15, (1937): 386; Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 301, арк. 35–36.

⁶³ Józef Szlemiński, “Prawo naftowe”, *Nafta*, No. 12, (1937): 310–324.

⁶⁴ Józef Szlemiński, “Prawo naftowe”, *Nafta*, No. 12, (1937): 309–326; “Wiadomości bieżące”, *Nafta*, No. 9–10, (1937): 267–268; Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 1159, арк. 26–29, 36–40, 84, 134–148.

вирішити цю справу. Він лише запровадив низку змін правових норм, які мали полегшити стан справ у видобутку нафти. Зокрема, врегулювали спірні питання у взаємодії нафтовидобутку з власниками “наділів брутто”. Фінансувати експлуатацію нафтового родовища власники землі не мали за законом, однак спірним залишалася їх участь в очищенні нафти-сирцю, її транспортуванні, страхуванні тощо. Витрачатися на це власники “наділів брутто” не хотіли. Натомість, нафтовики від початку 1920-х рр. домагалися, щоб такі витрати розділити порівно. В нафтових контрактах, укладених до 1922 р., переважно прописували, що власники “наділів брутто” мали повертати частину витрат нафтовиків, зокрема на очищення сиріої нафти. Пізніше від цього вони почали відмовлятися: прописували в договорах, що всі кошти лягають на підприємців, чи взагалі не визначали, хто мав оплачувати такі витрати⁶⁵. Врешті, в червні 1934 р. Промисло-торгової палати у Львові на користь нафтовидобувних підприємств інтерпретувало деякі важливі для них норми. Зокрема, зобов’язала власників “наділів брутто” спільно з нафтовидобувним підприємством витрачатися на очищення сиріої ропи у випадку, якщо щось інше не прописано в нафтовому контракті; врегулювало проблему термінів сплати за використання нафтоносних земель⁶⁶.

Важливим для нафтовидобутку було й те, що в 1933 р. нормували укладення планів “гірничих полів” й нафтових шахт⁶⁷. Проте, лише на початку серпня 1939 р. Вище гірниче управління у Львові розпорядилося, щоб окружні гірничі управління навели лад з картами й документацією, що стосувалися нафтової промисловості. На той час багато документів загубили, інші були розкидані по архівах органів місцевого самоврядування⁶⁸.

В 1933 р. на деякий час держава ускладнила укладення нафтових контрактів, переклавши такий обов’язок на нотаріусів, що мало на цьому зналися. Раніше адвокати готували нафтові контракти, а нотаріус лише його підтверджував своїм підписом⁶⁹. Декрет президента від 3 листопада 1936 р. для пожвавлення

⁶⁵ Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 481, арк. 87, 89, 114; спр. 556, арк. 1–2; спр. 1102, арк. 2–3.

⁶⁶ Stanisław Schaezel, “Granice uprawnień właściciele udziałów brutto”, *Przemysł naftowy*, No. 12, (1935): 367–369; Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 1073, арк. 37.

⁶⁷ “Rozporządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 4 marca 1933 r. o wykonywaniu pomiarów pól górniczych”, *Monitor Polski*, No. 57, poz. 72, (1933): 1–3; “Rozporządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 9 maja 1933 r. o podziale, przepisanej dla planów pól górniczych”, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, No. 64, poz. 483, (1933): 1162; “Rozporządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 9 maja 1933 r. o sporządzaniu planów pól górniczych”, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, No. 64, poz. 484, (1933): 1162–1164; “Rozporządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 9 maja 1933 r. o sporządzaniu planów kopalń”, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, No. 64, poz. 485, (1933): 1164–1166; Станіславське окружне гірниче управління, ДАІФО, ф. 47, оп. 1, спр. 82, арк. 57–70.

⁶⁸ Станіславське окружне гірниче управління, ДАІФО, ф. 47, оп. 1, спр. 88, арк. 45–46 зв.

⁶⁹ “Postulaty przemysłu naftowego”, *Przemysł naftowy*, No. 21, (1935): 633–634; “Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 r. – Prawo o notariacie”, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, No. 84, poz. 609, (1933): 1570–1583; Stanisław Schaezel, “Zagadnienia fiskalne przemysłu naftowego”, *Przemysł naftowy*, No. 3, (1936): 90–91.

нафтовидобутку скасував обов'язкове нотаріальне підтвердження нафтових контрактів⁷⁰. Це трохи зменшило витрати нафтової промисловості. Проте, всі ці кроки не могли розв'язати головної проблеми. “Норма акцесії” продовжувала діяти, гальмуючи розвиток нафтовидобутку.

В середовищі підприємців нафтової промисловості не лише гостро дискутували про реформу нафтового гірничого права, але й відверто конфліктували. Найяскравішим прикладом цього може бути конфлікт одного з провідних польських нафтовиків С. Щепановського і Крайового нафтового товариства. В 1937 р. С. Щепановський на сторінках низки періодичних видань гостро розкритикував черговий урядовий проект реформи, звинувативши владу у порушенні “польської” власності в нафтовій промисловості, збільшенні можливостей іноземної експансії в галузь. Крайове нафтове товариство, яке попередньо погодило реформу з урядом, на засіданні Виділу 15 грудня 1937 р. накинулося на С. Щепановського, звинувачуючи його у навмисному збуренні суспільства. Конфлікт закінчився 31 березня 1938 р. виключенням С. Щепановського з числа членів товариства⁷¹. Нафтовик представляв польські нафтовидобувні фірми, які, побоювалися, що іноземці захоплять нерозвідані нафтоносні землі. В іноземних фірм було більше можливостей фінансувати розвідувальні роботи, а урядовий проект надавав перевагу багатшим підприємствам. З іншого боку, уряд розумів, що необхідно за будь яку ціну збільшувати видобуток нафти, бо інакше Польща могла втратити “нафтову незалежність”.

В останні роки перед Другою світовою війною власники “наділів брутто” й селяни з нафтового родовища постійно підбурювали невеликі польські нафтовидобувні фірми, зауважуючи, що уряд спільно з іноземними концернами за допомогою реформи гірничого нафтового права хоче усунути їх з нафтової промисловості. Для пропаганди проти реформи вони друкували низку заміток в пресі, де під гаслом “у галичан хочуть відібрати нафтоносні землі” захищали “норму акцесії”⁷². Свої аргументи власники нафтоносних земель і “наділів брутто” підкріплювали чутками. Наприклад, їх український союз “Підойма” в грудні 1937 р. занепокоївся, що в Сеймі ухвалить нове нафтове право й позбавлять

⁷⁰ “Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 3 listopada 1936 r. o formie umów dotyczących praw wydobywania minerałów żywicznych”, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, No. 84, poz. 585, (1936): 1392; Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 1079, арк. 2–4.

⁷¹ “Machinacje kapitału zagranicznego. Bruttowcy i właściciele terenów naftowych zagrożeni”, *Nafta*, No. 12, (1937): 328–334; “Oświadczenie organizacji Naftowych”, *Nafta*, No. 12, (1937): 327–328; “Oświadczenie Organizacji Naftowych”, *Przemysł naftowy*, No. 24, (1937): 620. Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 1060, арк. 6–7; спр. 1169, арк. 7–11, 15–15 зв; спр. 1285, арк. 9, 48; спр. 1376, арк. 7.

⁷² Karol Bohdanowicz, “Rzut oka wstecz oraz na dzisiejsze możliwości przemysłu naftowego w Polsce”, *Przemysł naftowy*, No. 10, (1938): 243–244; “Dyskusja nad ustawą górnictwo-naftowych”, *Przemysł naftowy*, No. 2, (1939): 48–51; “Wiadomości bieżące”, *Przemysł naftowy*, No. 4, (1938): 112.

“селян скромної користі, яка в кризові роки врятувала їх від голоду”. За чутками “Підойми” мали повністю скасувати “норму акцесії” (про це в урядових проектах тоді не йшлося – *P. M.*), а селяни втратять доходи від “наділів брутто”, право користуватися якими вони вже “продали чи віддали своїм дочкам як придане”⁷³.

Реформа зайшла в глухий кут. Декларації про її необхідність, проголошені під час Десятого нафтового з’їзду (травень 1938 р.)⁷⁴ й численні обговорення на інших зібраннях⁷⁵ не пришвидшили змін гірничого нафтового права. Від березня 1938 р. до прихильників реформи доєдналися польські нафтовидобувні підприємства. Союз польських нафтових промисловців врешті рещт усвідомив, що високі плати за “наділи брутто” їм загрожували більше, ніж ймовірність зростання іноземних капіталів у галицькому нафтовидобутку⁷⁶. Проте, й це не призвело до остаточної реалізації реформи. Селяни й власники “наділів брутто” висували все нові й нові вимоги. 1939 р. вони почали домагатися, щоб промисловець, який у них орендував землю сплачував за них податок від рент⁷⁷. Навесні 1939 р. підтриманий майже всією нафтовою промисловістю проект реформи гірничого нафтового права запропонували Сейму⁷⁸, однак до початку Другої світової війни його не встигли ухвалити.

Багато нафтоносних земель перебували в державній власності. В австрійський час ними розпоряджалося Міністерство рільництва. Після Першої світової війни ці справи перейняло Міністерство рільництва й державного майна (*Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Państwowych*)⁷⁹. Одразу з відродженням Польщі почали вести мову, щоб це передати Міністерству промисловості і торгівлі або ж Державне нафтове управління (*Państwowy Urząd Naftowy*) при Міністерстві фінансів⁸⁰. Однак, лише 13 вересня 1923 р. Міністерство промисловості і торгівлі почало узгоджувати всі справи, пов’язані з орендою і експлуатацією державних нафтоносних земель. При цьому воно зобов’язалося враховувати думку Міністерства рільництва і державного майна. Умови оренди визначав міністр

⁷³ Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 495, арк. 2–2зв.

⁷⁴ Там само, спр. 1315, арк. 4.

⁷⁵ Там само, спр. 1283, арк. 26.

⁷⁶ “Nafta na falach demagogii”, *Nafta*, No. 1–3, (1938): 10–14; “Oświadczenie w sprawie zmian w ustawodawstwie naftowym”, *Nafta*, No. 1–3, (1938): 2; “Stanowisko Związku Przemysłowców Naftowych w sprawie nowelizacji ustawodawstwa naftowego”, *Nafta*, No. 1–3, (1938): 1; Józef Szlemiński, “Analiza sytuacji naftowej w związku z projektowanymi zmianami ustawodawczymi”, *Nafta*, No. 1–3, (1938): 2–10.

⁷⁷ Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 26.

⁷⁸ “Sprawa ustawy naftowej”, *Nafta*, No. 2–3, (1939): 48–52.

⁷⁹ Konrad Kowalewski, “Uruchomienie państwowych terenów naftowych”, *Przemysł naftowy*, No. 8, (1927): 193.

⁸⁰ *Komunikat Izby Pracodawców w przemyśle naftowym w Boryslawie*, No. 33, (1921): 1; Jan Nowak, “O potrzebie idei”, *Czasopismo naftowe*, No. 1, (1920): 3; “Z Państwowej Rady Naftowej”, *Przegląd naftowy*, No. 16, (1921): 321; Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 66, арк. 18. спр. 99, арк. 154; спр. 117, арк. 105.

промисловості і торгівлі, а кошти отримані з „наділів брутто” ділилися порівно між обома міністерствами⁸¹.

До Першої світової війни нафтоносні землі, що перебували в державній власності, експлуатували мало. В австрійський час достатньо видобували сирової нафти на приватних землях. Державні ґрунти тоді не залучали до нафтовидобутку. Після війни дуже швидко вичерпувалося головне бориславське нафтове родовище, тому влада почала більше звертати уваги на можливості державних нафтоносних земель⁸². Державна нафтова рада вже на першому своєму засіданні 19 серпня 1921 р. ініціювала передачу цих ґрунтів і польському, й іноземному капіталу для розвідок й видобутку сирової нафти. При цьому було важливо, щоб весь комплекс нафтоносних державних земель не опинився в руках однієї групи підприємців. Водночас їх частину Державна нафтова рада вважала за необхідне залишити державі як резерв⁸³. При цьому нафтовики зауважували, що, даючи в оренду державні нафтоносні землі потрібно було керуватися не фіскальними мотивами, а можливостями підприємця належно розробляти поклади цього бітуму⁸⁴.

Були ідеї продати ці землі, щоб покращити стан справ з державною валютою. Польські нафтові підприємці виступали проти таких ініціатив, оскільки державні нафтові землі могли б стати не лише джерелом істотних прибутків, але й підставою для санації польської валюти, якщо б вдалося їх вміло експлуатувати⁸⁵.

Державні нафтоносні землі розміщувалися на території протяжністю 300 км вздовж цілого Прикарпаття й складали від приблизно 263 тис. (цифра, яку дотримувався уряд) до понад 298 тис. га⁸⁶. Умовно їх поділяли на чотири комплекси: в добромільському і ліському повітах (8 544 га); дрогобицькому (11 822 га), долинському і калуському (89 241 га); коломийському, косівському, надвірнянському і печеніжинському повітах (154 000 га)⁸⁷.

⁸¹ “Kronika naftowa”, *Przemysł i handel*, No. 31, (1923): 443, No.40–41, (1923): 599; “Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 13 września 1923 r. w przedmiocie przekazania Ministrowi Przemysłu i Handlu załatwienia spraw związanych z dzierżawą i eksploatacją terenów naftowych, będących własnością Państwa”, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, No. 95, poz. 759. (1923): 1117.

⁸² St. Bartoszewicz, “Spadek produkcji ropy w Polsce i środki zabezpieczające”, *Przemysł i handel*, No. 22, (1922): 352.

⁸³ *Komunikat Izby Pracodawców w przemyśle naftowym w Borysławie*, No. 21, (1921): 2; St. Olszewski, “Znaczenie państwowych terenów naftowych w Małopolsce”, *Przemysł i handel*, No. 19, (1922): 311; “Państwowa Rada Naftowa”, *Przegląd naftowy*, No. 13, (1921): 243, 246.

⁸⁴ Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 99, арк. 13.

⁸⁵ Władysław Szaynok, “Państwowe terena naftowe”, *Nafta*, No. 3, (1923): 33.

⁸⁶ Konrad Kowalewski, “Uruchomienie państwowych terenów naftowych”, *Przemysł naftowy*, No. 8, (1927): 193; St. Olszewski, “Znaczenie państwowych terenów naftowych w Małopolsce”, *Przemysł i handel*, No. 19, (1922): 311; Józef Schmid, “Państwowe tereny naftowe”, *Przemysł naftowy*, No. 4, (1926): 111; Władysław Szaynok, “Państwowe terena naftowe”, *Nafta*, No. 3, (1923): 33.

⁸⁷ Wł. Eminowicz, “Polskie państwowe tereny naftowe”, *Przemysł i handel*, No. 2, (1922): 20; Józef Schmid, “Państwowe tereny naftowe”, *Przemysł naftowy*, No. 4, (1926): 111.

Початку експлуатації державних нафтових теренів заважала низка перешкод. По перше, не було укладено карт нафтоносних земель, які були в державній власності. В австрійський час їх відсутність пояснювали військовою таємницею. Після війни перші спроби їх укласти здійснив Союз польських нафтових промисловців, видавши власним коштом літографічну мапу для огляду всіх державних нафтоносних земель. Проте, цих заходів було недостатньо й нафтовики пропонували, щоб дослідженням нафтоносних державних земель зайнявся Державний Геологічний Інститут (Państwowy Instytut Geologiczny)⁸⁸, Довгий час такі дослідження не проводилися, бо бракувало необхідних фінансів⁸⁹. По друге, умови контрактів на експлуатацію державних нафтових земель, які уряд пропонував підприємцям, надавали владі надто багато повноважень, відлякували потенційних інвесторів. Наприклад, Міністерство промисловості і торгівлі отримало право визначати розмір додаткових плат за оренду цих ґрунтів; зобов'язувало їх використовувати лише для видобутку сирової ропи; продавало деревину з територій, де споруджували нафтові шахти⁹⁰.

З цих причин було мало бажаючих орендувати державні нафтоносні землі. В половині 1922 р. розробили перші проекти договорів оренди державних нафтоносних земель. Передбачили, що оренда одній особі для досліджень й пізніше буріння мала бути в межах приблизно 2 тис. га, які орендар міг собі сам обрати. На його прохання держава могла надати додаткові 2 тис. га, які вже обирала сама. Визначили час, протягом якого мали відбуватися розвідувальні й видобувні роботи на орендованих підприємцем державних нафтоносних землях. Запропонували визначати в контрактах уряду з нафтовиками 10% “наділ брутто” й 25-річний термін дії. Після того передбачили можливість продовжити їх чинність ще на 15 років, збільшивши на 30–50% “наділи брутто”⁹¹. Нафтовики, на нашу думку слушно, домагалися, щоб для орендарів державних земель встановили легші умови, ніж вони діяли на приватних, зокрема зменшити виплати державі. Зважаючи на необхідність проводити на державних нафтоносних землях пошукові роботи, вони пропонували збільшити площу, яку могла орендувати одна особа; укладати контракти на довші терміни. Це мусіло пожвавити інтерес до розробки покладів нафти на державних землях⁹².

Зрештою, 17 квітня 1923 р. в Міністерстві промисловості і торгівлі обговорили умови нафтових контрактів й вирішили їх полегшувати, зважаючи на те, що ці

⁸⁸ Jan Nowak, “O potrzebie idei”, *Czasopismo naftowe*, No. 1, (1920): 3; Władysław Szaynok, “Państwowe terena naftowe”, *Nafta*, No.3, (1923): 34.

⁸⁹ Konrad Kowalewski, “Uruchomienie państwowych terenów naftowych”, *Przemysł naftowy*, No.8, (1927): 193.

⁹⁰ Władysław Szaynok, “Państwowe terena naftowe”, *Nafta*, No. 3, (1923): 34–35.

⁹¹ “Kronika naftowa”, *Przemysł i handel*, No. 30, (1922): 455; Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 115, арк. 2–3.

⁹² Konrad Kowalewski, “Uruchomienie państwowych terenów naftowych”, *Przemysł naftowy*, No. 8, (1927): 195; St. Bartoszewicz, “Spadek produkcji ropy w Polsce i środki zabezpieczające”, *Przemysł i handel*, No. 22, (1922): 353.

території були не розвідані й підприємець мусів багато інвестувати в ризиковане пошукове буріння перед тим як міг отримати якийсь прибуток. Одночасно уряд на прохання польської промисловості зобов'язався так прописувати умови нафтових контрактів, щоб не допустити проникнення в державні нафтові терени посередників, як це вже мало місце на приватних землях⁹³. У результаті умови, які розробило Міністерство промисловості і торгівлі полегшили, якщо підприємець брав на себе обов'язок проводити на них геологічні дослідження. Однак, уряд забезпечив собі право після розвідувальних робіт на половину “нафтового поля” на державних землях, які орендар розробляв⁹⁴. Такого підходу щодо оренди державних нафтоносних земель домагалися нафтовики. Було важливо, щоб на цих територіях (здебільшого нерозвіданих) організовували геологічні дослідження й проводили пошукове буріння. Це був один із шляхів збільшити нафтовидобуток в Польщі⁹⁵.

Попри постійні обговорення засадничих умов нафтових договорів, остаточної їх схеми не вдалося узгодити. Контракти на оренду державних нафтоносних земель вдосконалювали постійно. Промисловці неодноразово пропонували для цього сформувати спеціальні комісії, куди б входили геологи й нафтовики⁹⁶.

Умови користування нафтоносними землями, які були у державній власності, були для промисловців не легші, ніж приватними. Держава на повну користувалася “нормою акцесії”. Нафтова промисловість в листопаді 1935 р. домагалася знизити розміри “наділів бруто” на таких територіях, бо землевласники часто брали приклад з уряду й встановлювали такі ж високі плати за оренду свої ґрунтів⁹⁷. Зрештою наприкінці цього року почали зменшувати “наділи бруто” на державних нафтоносних землях до 5–8%, що влаштувало нафтовидобувну промисловість⁹⁸.

На загал, промисловці орендували не багато державних нафтоносних земель. В австрійський час договорів про це з нафтовиками уряд уклав дуже мало⁹⁹. Після перегляду давніх австрійських угод деякі з них визнав польський уряд, решту розірвали¹⁰⁰.

⁹³ “Państwowe tereny naftowe”, *Nafta*, No. 4, (1923): 58–59; Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 99, арк. 24.

⁹⁴ “Przemysł naftowy”, *Przemysł i handel*, No. 37, (1925): 1244–1245; Józef Schmid, “Państwowe tereny naftowe”, *Przemysł naftowy*, No. 4, (1926): 111–112.

⁹⁵ Спілка польських нафтопромисловців, кооператив з обмеженою відповідальністю, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 219, оп. 1, спр. 220, арк. 63в.

⁹⁶ Konrad Kowalewski, “Uruchomienie państwowych terenów naftowych”, *Przemysł naftowy*, No. 8, (1927): 195; “Postulaty przemysłu naftowego przedłożone Komisji Międzyministerjalnej dla spraw przem. Naftowego dn. 21 i 22. I. 1936 r.”, *Nafta*, No. 2, (1936): 59; Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 73, арк. 21; спр. 99, арк. 54; спр. 1082, арк. 18.

⁹⁷ “Postulaty przemysłu naftowego”, *Przemysł naftowy*, No. 21, (1935): 629.

⁹⁸ Крайове нафтове товариство, м. Львів, ЦДІАУЛ, ф. 207, оп. 1, спр. 950, арк. 3.

⁹⁹ St. Świętochowski, “Państwowe przedsiębiorstwa górnictwo-hutnicze”, *Przemysł i handel*, No. 11, (1924): 297.

¹⁰⁰ “Przemysł naftowy”, *Przemysł i handel*, No. 37, (1925): 1244.

Коли Міністерство промисловості і торгівлі у вересні 1923 р. перейняло управління державними нафтоносними землями, то не значно зросло число угод про їх оренду. До кінця 1924 р. уклали лише 14 нових угод на території приблизно 8 282 га, з чого на т. зв. “пошукові контракти” (на території, де було необхідно проводити геологічні дослідження і пошукове буріння) припадало приблизно 7 156 га (загальна площа державних нафтових теренів за підрахунками уряду складала 263 716 га)¹⁰¹. До кінця 1925 р. уряд віддав в оренду вже 12 524 га, з чого на пошукові контракти припадало 10 428 га¹⁰².

Такі невеликі площі нафтоносних земель, які уряд орендував нафтовій промисловості не могли істотно вплинути на стан справ галузі. В 1927 р. через зменшення видобутку сирої нафти, активніше ініціювали, щоб держава віддавала свої нафтові землі для експлуатації¹⁰³. З цим в погодився міністр промисловості і торгівлі Е. Кв’ятковський¹⁰⁴. В результаті держава почала надавати підприємцям можливість експлуатувати більше відкритих нафтоносних земель¹⁰⁵. Попросту нафтовики не хотіли витратити зусиль і коштів на розробку незвіданих ґрунтів. За цю справу в міру можливостей поступово бралася держава.

THE PROBLEM OF OWNERSHIP AND LEASE OF OIL-BEARING LANDS IN INTERWAR POLAND

Roman MASYK

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
1, Universytetska str., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: roman.masyk@lnu.edu.ua
ORCID: 0000-0003-4969-7702

The article’s primary objective is to examine the ownership of oil-bearing lands in interwar Poland, where these territories were predominantly privately owned, though the state held some areas where crude oil extraction was possible. The central thesis posits that during the interwar period, the recognition of landowners’ primacy in controlling oil reserves contributed significantly to the decline of the Galician oil industry. Following World War I, the Polish authorities were tasked with restructuring the ownership of mineral deposits, including oil, to align with the post-war realities. Under Austrian oil law, oil deposits were subject to the “norm of accession,” which allowed landowners to either extract oil themselves or transfer these rights to third parties in exchange for financial compensation. Over time, speculative markets for oil extraction rights emerged, driving up the cost of crude oil production, with

¹⁰¹ “Przemysł naftowy”, *Przemysł i handel*, No. 37, (1925): 1245.

¹⁰² “Przemysł naftowy”, *Przemysł i handel*, No. 8, (1926): 221.

¹⁰³ Konrad Kowalewski, “Uruchomienie państwowych terenów naftowych”, *Przemysł naftowy*, No. 8, (1927): 193.

¹⁰⁴ “Przemysł naftowy”, *Przemysł i handel*, No. 10, (1927): 300.

¹⁰⁵ Konrad Kowalewski, “Uruchomienie państwowych terenów naftowych”, *Przemysł naftowy*, No. 8, (1927): 193.

landowner payments sometimes comprising up to a quarter of total production expenses. This practice was unique to Poland in the post-war context and severely hampered the competitiveness of Polish oil companies in foreign markets.

Given the dramatic decline in crude oil production after the First World War and the urgent need to finance new exploration efforts, a transformation in the ownership structure of oil-bearing lands became imperative. This necessitated abandoning the “norm of accession”. Two main approaches to reform were considered: the first was the establishment of a “regal” system, where the state would hold exclusive rights to oil deposits; the second involved the introduction of “mining freedom,” whereby any entity could engage in oil extraction under state regulation and permitting.

Immediately after Poland regained independence, the government sought to depart from the “norm of accession”. In 1919, the Ministry of Industry and Trade initiated an in-depth analysis of oil law, and the Chamber of Industry and Commerce in Lviv began efforts to codify oil legislation. In 1921, the Krai Oil Society proposed changes to oil law, and by 1924, the State Oil Council had commissioned the preparation of legislative drafts. Although the idea of adopting the “norm of mining freedom” received broad support from the oil industry and the government, it faced substantial resistance from landowners, backed by a powerful lobby. Additionally, the Ministry of Justice raised concerns regarding restrictions on landowners’ rights stemming from earlier oil contracts, further complicating reform efforts. Despite the Ministry of Industry and Trade’s commitment to reform, by the late 1920s, landowners had successfully stalled any significant change. Although minor adjustments to mining law were implemented in the 1930s, including the reduction of fees for the use of oil-bearing lands, landowners retained the right of first refusal over crude oil deposits.

In addition to privately-owned lands, many oil-bearing territories were state-owned. Prior to World War I, these state-owned lands were largely underutilized due to the sufficient supply of crude oil from private lands during the Austrian era. However, as the major Boryslav oil field faced depletion after the war, state-owned oil lands garnered increased attention. Proposals to sell these lands were raised as a potential solution to improve the national currency. However, these initiatives were met with opposition from Polish oil entrepreneurs, who recognized the potential profitability of state-owned lands and their potential contribution to the national economy if managed effectively.

Several obstacles impeded the exploitation of state-owned oil lands. Foremost among these was the lack of detailed maps of state-owned oil-bearing lands, a consequence of military secrecy during the Austrian period. Furthermore, the conditions imposed by the state on the use of these lands were no more favorable to industrialists than those applied to private lands, as the state continued to enforce the “norm of accession”. As a result, oil companies were reluctant to invest in the development of unexplored state-owned lands, leaving the state to gradually take on this responsibility as resources permitted.

Keywords: oil industry, oil law, land tenure, Eastern Galicia, interwar Poland.

REFERENCES

- “III. Doroczny Zjazd Naftowy w Drohobyczu”, *Przemysł naftowy*, No. 20, (1929): 617–622. (in Polish).
- “IV. Zjazd Naftowy we Lwowie”, *Nafta*, No. 11–12, (1930): 343–346. (in Polish).
- “Aktualne sprawy przemysłu naftowego. Posiedzenie Wydziału Krajowego Towarzystwa Naftowego”, *Przemysł naftowy*, No. 18, (1930): 412–414. (in Polish).
- “Ankieta w sprawie nowej ustawy naftowej”, *Nafta*, No. 8–9, (1930): 240. (in Polish).
- b. w., “Państwo a nafta”, *Nafta*, No. 1, (1924): 1–5. (in Polish).
- Bartoszewicz, St. “Spadek produkcji ropy w Polsce i środki zabezpieczające”, *Przemysł i handel*, No. 22, (1922): 352–353. (in Polish).
- Bielski, Zygmunt. “W sprawie kodyfikacji ustawodawstwa naftowego”, *Przemysł naftowy*, No. 6, (1930): 125–128. (in Polish).

- Bohdanowicz, Karol. "Projekt nowej ustawy górnico-naftowej w stosunku do geologicznych i technicznych właściwości złóż ropnych", *Przemysł naftowy*, No. 3, (1935): 62–73. (in Polish).
- Bohdanowicz, Karol. "Rzut oka wstecz oraz na dzisiejsze możliwości przemysłu naftowego w Polsce", *Przemysł naftowy*, No. 10, (1938): 242–246. (in Polish).
- Chabrzyk, Andrzej. "Organizacja kopalnictwa naftowego", w książce *Historia polskiego przemysłu naftowego*, t. 2, red. Ryszard Wolłowicz, (Brzozów, Kraków: Muzeum regionalne PTTK im. Adama Fastnachta w Brzozowie, 1995), 129–147. (in Polish).
- "Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 3 listopada 1936 r. o formie umów dotyczących praw wydobywania minerałów żywicznych", *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, No. 84, poz. 585, (1936): 1392. (in Polish).
- Dr. Barchasz. "O nowelę naftową", *Przegląd naftowy*, No. 14, (1921): 271–273. (in Polish).
- "Drobne wiadomości", *Przemysł naftowy*. No. 1, (1926): 24. (in Polish).
- Dunka de Sajo, Władysław. "Nowe prawo naftowe", *Nafta*, No. 10, (1930): 283–286. (in Polish).
- "Dyskusja nad ustawą górnico-naftowych", *Przemysł naftowy*, No. 2, (1939): 48–51. (in Polish).
- Eminowicz, Wł. "Polskie państwowe tereny naftowe", *Przemysł i handel*, No. 2, (1922): 20. (in Polish).
- Fabiański, Julian. *Akcesja czy regale w przyszłej ustawie naftowej?* Lwów: "Drukarnia Lwowska", 1926. (in Polish).
- Halytske-Karpatyske naftowe aktsionerne tovarystvo, m. Lviv, Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, Fond 242, Series 1, File 2. (in Polish).
- Kielski, Alfred. "Kodyfikacja polskiego prawa naftowego jako postulat jubileuszowy", *Przemysł naftowy*, No. jubileuszowy wydany z okazji 50-lecia Krajowego Towarzystwa Naftowego, (1929): 323–326. (in Polish).
- Kielski, Alfred, "Problemy polskiego prawa naftowego", *Przemysł naftowy*, No. 3, (1931): 56–62. (in Polish).
- Komunikat Izby Pracodawców w przemyśle naftowym w Boryslawie*, No. 22, 33, (1921). (in Polish).
- Kontsern frantsuzkykh naftovykh promyslovykh tovarystv "Malopolshcha", m. Lviv, Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, Fond 225, Series 4, File 92. (in Polish).
- Kowalewski, Konrad, "Uruchomienie państwowych terenów naftowych", *Przemysł naftowy*, No. 8, (1927): 193–196. (in Polish).
- Kraiove naftove tovarystvo u Lvovi, Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, Fond 207, Series 1, File 26, 66, 73, 99, 115, 117, 150, 191, 241, 252, 253, 269, 301, 313, 321, 359, 394, 403, 481, 495, 497, 556, 739, 746, 950, 1060, 1169, 1073, 1102, 1079, 1082, 1159, 1283, 1285, 1315, 1376. (in Polish).
- "Kronika bieżąca", *Przemysł naftowy*, No. 8, (1928): 212–213. (in Polish).
- "Kronika naftowa", *Przemysł i handel*, No. 30, (1922): 455–456; No. 31, (1923): 443; No. 40–41, (1923): 599–600; No. 21, (1924): 608–611; No. 25. (1924): 758; No. 28, (1924): 805–806. (in Polish).
- "Machinacje kapitału zagranicznego. Bruttowcy i właściciele terenów naftowych zagrożeni", *Nafta*, No. 12, (1937): 328–334. (in Polish).
- Majewski, Zenon. "Czy, kiedy i jakiej potrzeba zmiany ustawy naftowej?", *Przemysł naftowy*, No. 20, (1928): 558–561, No. 21, (1928): 596–601. (in Polish).

- Majewski, Zenon. "Uwagi na temat kodyfikacji ustawy naftowej", *Przemysł naftowy*, No. 12, (1927): 322–324. (in Polish).
- Materjaly do Ankiety w sprawie kodyfikacji polskiego prawa naftowego*. (Lwów: nakładem Krajowego towarzystwa naftowego, 1927). (in Polish).
- "Memorjał do P. Ministra Przemysłu i Handlu w sprawie zmiany ustawodawstwa naftowego", *Nafta*, No. 10, (1930): 280–283. (in Polish).
- "Nafta na falach demagogii", *Nafta*, No. 1–3, (1938): 10–14. (in Polish).
- Naftovyi kontsern "Dombrova", tovarystvo z obmezhenoiu vidpovidalnistiu, m. Lviv, Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, Fond 235, Series 1, File. 25. (in Polish).
- Naftovyi kontsern "Premier" i "Naftowy przemysł Małopolski", Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, Fond 255, Series 1, File 238. (in Polish).
- Nowak, Jan. "O potrzebie idei", *Czasopismo naftowe*, No. 1, (1920): 2–4. (in Polish).
- "Obrady IV. Zjazdu naftowego we Lwowie", *Przemysł naftowy*, No. 25, (1930): 615–621. (in Polish).
- "Ogólne wytyczne polityki naftowej. Dalszy ciąg przemówienia inż. S. Szczepanowskiego na ankiecie naftowej 28 lutego 1927 r.", *Nafta*, No. 4, (1927): 49–51. (in Polish).
- Olszewski, St. "Znaczenie państwowych terenów naftowych w Małopolsce", *Przemysł i handel*, No. 19, (1922): 310–312. (in Polish).
- "Opinia Izby Przemysłowo-Handlowej we Lwowie o nowym projekcie ustawy naftowej", *Przemysł naftowy*, No. 18, (1933): 483–488. (in Polish).
- "Opinia Izby Przemysłowo-Handlowej we Lwowie o nowym projekcie ustawy naftowej. Referat Wicedyrektora Izby Dra F. Wachtla", *Nafta*, No. 10, (1933): 179–186. (in Polish).
- "Oświadczenie organizacji naftowych", *Przemysł naftowy*, No. 24, (1937): 620. (in Polish).
- "Oświadczenie organizacyj naftowych", *Nafta*, No. 12, (1937): 327–328. (in Polish).
- "Oświadczenie w sprawie zmian w ustawodawstwie naftowym", *Nafta*, No. 1–3, (1938): 2. (in Polish).
- "Państwowa Rada Naftowa", *Przegląd naftowy*. No. 13, (1921): 243–249. (in Polish).
- "Państwowe tereny naftowe", *Nafta*, No. 4, (1923): 58–59. (in Polish).
- Polskyi naftovyi eksport, aktsionerne tovarystvo, m. Lviv, Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, Fond 284, Series 1, File 18. (in Polish).
- "Postulaty przemysłu naftowego przedłożne Komisji Międzyministerjalnej dla spraw przem. naftowego dn. 21 i 22. I. 1936 r.", *Nafta*, No. 2, (1936): 58–64. (in Polish).
- "Postulaty przemysłu naftowego przedstawione na posiedzeniach Komisji Międzyministerjalnej dla zbadania spraw przemysłu naftowego w dniach 21 i 22 sierpnia 1936 r. we Lwowie", *Przemysł naftowy*, No. 3, (1936): 101–106. (in Polish).
- "Postulaty przemysłu naftowego", *Przemysł naftowy*, No. 21, (1935): 627–638. (in Polish).
- "Przemysł naftowy", *Polska gospodarcza*, No. 46, (1930): 2016; No. 4, (1932): 110. (in Polish).
- "Przemysł naftowy", *Przemysł i handel*, No. 37, (1925): 1243–1245; No. 8, (1926): 221–222; No. 10, (1927): 299; No. 49, (1927): 1702–1705; No. 51, (1927): 1799–1800. (in Polish)
- "Refleksje", *Nafta*, No. 8–9, (1930): 213–224. (in Polish).
- "Reforma prawa naftowego na IV. Zjeździe Naftowym we Lwowie", *Nafta*, No. 11–12, (1930): 341–342. (in Polish).
- Rosenberg, Marjan, "Kodyfikacja prawa naftowego a obcy kapitał", *Nafta*, No. 1, (1930): 10–20. (in Polish).

- “Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 13 września 1923 r. w przedmiocie przekazania Ministrowi Przemysłu i Handlu załatwiania spraw związanych z dzierżawą i eksploatacją terenównaftowych, będących własnością Państwa”, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, No. 95, poz. 759. (1923): 1117. (in Polish).
- “Rozporządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 4 marca 1933 r. o wykonywaniu pomiarów pól górniczych”, *Monitor Polski*, No. 57, poz. 72, (1933): 1–3. (in Polish).
- “Rozporządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 9 maja 1933 r. o podziale, przepisanej dla planów pól górniczych”, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, No. 64, poz. 483, (1933): 1162. (in Polish).
- “Rozporządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 9 maja 1933 r. o sporządzaniu planów pól górniczych”, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, No. 64, poz. 484, (1933): 1162–1164. (in Polish).
- “Rozporządzenie Ministra Przemysłu i Handlu z dnia 9 maja 1933 r. o sporządzaniu planów kopalń”, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, No. 64, poz. 485, (1933): 1164–1166. (in Polish).
- “Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 r. – Prawo o notariacie”, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, No. 84, poz. 609, (1933): 1570–1583. (in Polish).
- “Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 listopada 1930 r. – Prawo górnicze”, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, No. 85, poz. 654, (1930): 1155–1194. (in Polish).
- S. S. “Kodyfikacja polskiego prawa naftowego”, *Przemysł naftowy*, No. 16, (1933): 437–441. (in Polish).
- S. S. “Niejasna sytuacja”, *Przemysł naftowy*, No. 5, (1933): 121–122. (in Polish).
- S. S. “Nowelizacja prawa górniczo-naftowego”, *Przemysł naftowy*, No. 21, (1937): 525–527. (in Polish).
- S. S. “Nowy projekt polskiej ustawy naftowej”, *Przemysł naftowy*, No. 17, (1933): 457–465. (in Polish).
- Salomon de Friedberg, Henryk. “Polityka naftowa rządu w 1927 r.”, *Przemysł i handel*, No. 2, (1928): S. 47–49. (in Polish).
- Salomon de Friedberg, Henryk. “Reforma naftowego ustawodawstwa górniczego”, *Przemysł naftowy*, No. 3, (1938): 57–63. (in Polish).
- Schaetzel, Stanisław. “Granice uprawnień właścicieli udziałów brutto”, *Przemysł naftowy*, No. 12, (1935): 366–369. (in Polish).
- Schaetzel, Stanisław. “Obecna sytuacja przemysłu naftowego”, *Przemysł naftowy*, No. 7, (1933): 185–191. (in Polish).
- Schaetzel, Stanisław. “Przemysł naftowy na przełomie”, *Przemysł naftowy*, No. 1, (1937): 1–3. (in Polish).
- Schaetzel, Stanisław. “Zagadnienia fiskalne przemysłu naftowego”, *Przemysł naftowy*, No. 3, (1936): 83–91. (in Polish).
- Schätzel, Stanisław. “Nowe prawo górnicze”, *Przemysł naftowy*, No. 1, (1931): 6–11. (in Polish).
- Schmid, Józef. “Państwowe tereny naftowe”, *Przemysł naftowy*, No. 4, (1926): 111–112. (in Polish).
- Shaetze, St. “O dyskusji w sprawach gospodarczych”, *Przemysł naftowy*, No. 22, (1930): 496–497. (in Polish).
- Sokołowski, Mikołaj, “W sprawie ustawy naftowej”, *Przemysł i handel*, No. 26, (1922): 402–403. (in Polish).

- Spilka Polskykh Naftovykh Promyslovtsiv, kooperativ z obmezhenoiu vidpovidalnistiu, m. Lviv, Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv, Fond 219, Series 1, File 112, 220, 274. (in Ukrainian).
- “Sprawa ustawy naftowej”, *Nafta*, No. 2–3, (1939): 48–52. (in Polish).
- Stanislavske okruzhne hirnyche upravlinnia, Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti, Fond 47, Series 1, File 39, 42, 49, 82, 88. (in Ukrainian).
- “Stanowisko grupy czysto kopalnianej w sprawie projektu nowej Naftowej Ustawy Górniczej”, *Nafta*, No. 8–9, (1933): 150–153. (in Polish).
- “Stanowisko Związku Przemysłowców Naftowych w sprawie nowelizacji ustawodawstwa naftowego”, *Nafta*, No. 1–3, (1938): 1. (in Polish).
- Strzetelski, Jerzy, “Kraje wydobywające ropę, a Polska”, *Nafta*, No. 10, (1930): 261–280. (in Polish).
- Strzetelski, Józef, “Rozważania związane z kodyfikacją prawa naftowego w Polsce”, No. 11–12, (1930): 306–325. (in Polish).
- Szaynok, Władysław, “Państwowe terena naftowe”, *Nafta*, No. 3, (1923): 33–35. (in Polish).
- Szaynok, Władysław. “Zmiana polskiej ustawy naftowej”, *Nafta*, No. 5, (1925): 65–67. (in Polish).
- Szlemiński, Józef. “Analiza sytuacji naftowej w związku z projektowanymi zmianami ustawodawczymi”, *Nafta*, No. 1–3, (1938): 2–10. (in Polish).
- Szlemiński, Józef. “Prawo naftowe”, *Nafta*, No. 12, (1937): 309–327. (in Polish).
- Szlemiński, Józef, “W przededniu zmiany ustawodawstwa naftowego”, *Nafta*, No. 10, (1933): 173–179. (in Polish).
- Szydłowski, Marjan, “Pogląd na sytuację w przemyśle naftowym”, *Nafta*, No. 2, (1930): 73–85. (in Polish).
- Świętochowski, St. “Państwowe przedsiębiorstwa górniczo-hutnicze”, *Przemysł i handel*, No. 11, (1924): 292–298. (in Polish).
- T.-z., “Dokoła ustawy naftowej”, *Przemysł naftowy*, No. 18, (1933): 492–493. (in Polish).
- “Ustawa z dnia 18 marca 1932 r. w sprawie regulowania stosunków w przemyśle naftowym”, *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, No. 30, poz. 306, (1932): 509–510. (in Polish).
- “W owalu dyskusji na temat kodyfikacji prawa naftowego”, *Nafta*, No. 11–12, (1930): 297–305. (in Polish).
- “Wiadomości bieżące”, *Nafta*, No. 3, (1928): 52 – 56; No. 8–9; (1933): 164–167; No. 9–10, (1937): 267–269. (in Polish).
- “Wiadomości bieżące”, *Przegląd naftowy*, No. 6, (1921): 121–126. (in Polish).
- “Wiadomości bieżące”, *Przemysł naftowy*, No. 20, (1930): 456–458; No. 4, (1931): 102–103; No. 4, (1932): 107–109; No. 17, (1933): 478–479; No. 20, (1933): 554–556; No. 15, (1937): 386; No. 19, (1937): 494–496; No. 4, (1938): 112. (in Polish).
- Wojciechowski, Bronisław. “Czyją własnością są brutta naftowe?” *Nafta*, No. 2, (1923): 20–23. (in Polish).
- “Z dyskusji nad kodyfikacją prawa naftowego”, *Nafta*, No. 2, (1930): 47–52. (in Polish).
- “Z Państwowej Rady Naftowej”, *Przegląd naftowy*, No. 16, (1921): 318–321. (in Polish).
- “Z prac nad ustawodawstwem naftowym”, *Przemysł naftowy*, No. 22, (1927): 625–626. (in Polish).
- “Z tematów zjazdowych”, *Przemysł naftowy*, No. 24, (1930): 596–601. (in Polish).

УДК: 94:[355.1:355.233.2](438)''1921/1939'':323.1(477.83/.86=161.2=161.1)
DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4547>

ІСТОРИЧНІ ЗНАННЯ У ВИХОВНІЙ РОБОТІ В ПОЛЬСЬКІЙ АРМІЇ У 1921–1939 рр.

Ігор МРАКА

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історичного краєзнавства
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: ihor.mraka@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-9681-5225

Морально-патріотичні настрої населення країни – важливий елемент її воєнного потенціалу. У міжвоєнній Речі Посполитій майже третину її людності становили національні меншини, часто байдуже, а інколи вороже налаштовані до Польщі. Ці настрої новобранці приносили у військо, що виявилось справжнім викликом для військово-політичного керівництва країни у перші повоєнні роки. З огляду на це, виховна робота повинна була не лише забезпечити порядок в армії, а й сприяти асиміляції і інтеграції представників національних меншин у польське суспільство. Найдієвішою формою виховної роботи стали лекції, бесіди, під час яких новобранців ознайомлювали з різними аспектами життя країни: політичними, соціально-економічними, культурно-релігійними тощо. Крім того, командири деяких частин, велику частку солдатів в яких становили представники національних меншин, проводили лекції на історичну тематику, з метою продемонструвати, що українці й інші національні меншини Речі Посполитої віддавна і в згоді жили з поляками, спільно боролися проти зовнішніх ворогів.

Ключові слова: польська армія, виховна робота, українці, русини, поляки, Східна Галичина.

Тема організації і проведення виховної роботи у армії Речі Посполитої міжвоєнного періоду привертає увагу здебільшого польських дослідників, залишаючись на маргінесі в українській історіографії. При цьому у своїх працях польські історики здебільшого акцентують на освітній роботі в армії, на подоланні безграмотності новобранців, виховна ж робота залишається на другому плані. Практично малодослідженими залишаються питання використання історичних знань при проведенні виховних лекцій, бесід, а також поставлених лекторами цілей.

Мета статті – розкрити особливості використання історичних знань при проведенні виховних лекцій, бесід із військовослужбовцями польської армії впродовж міжвоєнного періоду, окреслити основні цілі лекцій на історичну тематику, оцінити їх результати.

Завершення польсько-більшовицької війни, підписання Ризького договору та перехід армії на службу в умовах миру зумовили суттєві зміни в організації її внутрішнього життя. Поповнення армії новобранцями непольської національності, особливо українцями, в результаті призову юнаків зі “східних кресів”, створило нові виклики для військово-політичного керівництва країни. Згідно з архівними

даними, станом на 1 травня 1923 р. у польській армії служило 24 517 “русинів” (так називали українців зі Східної Галичини) і 18 744 “українців” (вихідців з Волині, Полісся, Холмщини й інших теренів колишньої Російської імперії), або відповідно 9,59% і 7,33% від загальної кількості військовослужбовців¹. Загалом після 1923 р. у польській армії понад 30% рядових військовослужбовців були представниками національних меншин, байдужими, а інколи й вороже налаштованими до польської держави². Особливе занепокоєння у військово-політичного керівництва викликало збільшення у війську галичан – недавніх супротивників. Живі спогади про польсько-українську війну, особливо бої за Львів, втрата державності ЗУНР, антипольська агітація напередодні призову лише посилювали їх упереджене ставлення до служби у війську³. У перші повоєнні роки додатковим дестабілізуючим чинником стало дезертирство, пік якого припав на 1924–1925 рр.⁴

Ці обставини змушували керівництво країни/армії виробляти нові підходи для забезпечення дисципліни і максимальної інтеграції новобранців непольської національності у суспільство. Важливу роль у цьому процесі мала відігравати освітньо-виховна робота у війську, яка у перші повоєнні роки була організована доволі слабо. Основну увагу командного складу було зосереджено на подоланні безграмотності, яка суттєво гальмувала військовий вишкіл. У першій половині 1920-х років кількість новобранців, що не вміли читати і писати, становила майже половину усього особового складу деяких військових частин⁵.

¹ Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego (далі – CAW), zesp. I.303.4, sygn. 2676 (*Komunikat informacyjny “Obce narodowości w Armii Polskiej”, Warszawa, dnia 18.X.1923 r.*). Зауважимо, що у війську новобранців-українців з 1923 р. ділили на “українців” і “русинів”. “Українцями” вважали вихідців з Волині, Полісся, загалом територій колишньої Російської імперії. “Русинами” ж іменували новобранців зі Східної Галичини, колишніх громадян Австро-Угорщини (Maciej Krotofil *Ukraińcy w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym [w:] Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Siłach Zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, pod redakcją Zbigniewa Karpusia, Waldemara Rezmara, (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001), 128). У міжвоєнний період це викликало низку критичних зауважень з боку науковців і політиків. Відомий польський публіцист, етнограф Леон Василевський доводив, що доцільно використовувати тільки термін “українець”/ “українська”, а вживання терміну “русини” є недоречним і тільки вносить плутанину (Leon Wasilewski, *Ruski, rusiński czy ukraiński? Sprawy Narodowościowe*, 4 (1927): 388–392).

² Janusz Odziemkowski, *Praca wychowawcza w armii II Rzeczypospolitej, “Niepodległość i Pamięć”* 10 (1998): 202.

³ CAW, zesp. I.371.5/Å, sygn. 204 (*Meldunek o stanie dezercji za miesiąc kwiecień 1923 r. z podaniem przyczyn dezercji, wnioski i opinie Dowódcztw*), k. 175–177; *Ibidem*, zesp. I.371.1/Å, sygn. 29 (*O antypaństwowej agitacji Rusinów w WP. Dowództwo Okręgu korpusu № I do /według rozdzielnika/, Warszawa, lipiec 1923 r.*), k. 17.

⁴ Дет. див. Ігор Мрака, *Дезертирство українців у польському війську: мотиви, масштаби, Przegląd Środkowo-Wschodni*, 5 (2020): 237–283; Ігор Мрака, *Дезертирство військовослужбовців польської армії до радянської України (1922–1939)*, *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск: на пошану професора Романа Шуста*, (Львів, 2019): 604–618.

⁵ 14 березня 1922 р. Міністерство військових справ прийняло інструкцію “Про обов’язкове навчання у польській армії” (*O przymusowym nauczaniu w Wojsku Polskim*). Документом було передбачено чотири ступені навчання, які б відповідали чотирьом класам початкової школи.

Суттєвих змін у мирний час зазнала також виховна робота. Вертикаль службовців/офіцерів, які попередньо займалися її проведенням, була ліквідована. За задумом Генерального штабу, у мирний час її мали проводити офіцери військових частин, які часто не були підготовлені до виконання таких завдань. Для допомоги їм було опубліковано книгу Маріана Порвіта “Наука про обов’язки солдата” (“*Nauka o powinnościach żołnierza*”), яка містила методичні рекомендації щодо проведення лекцій. Відповідно до викладених у ній постулатів, обов’язком офіцерів було виховувати у солдатів почуття солдатської честі, мужність, товариськість, ініціативність, а головне любов до батьківщини, у випадку ж представників національних меншин країни проживання – готовність до самопожертви заради неї. Крім лекцій, багато уваги у виховній роботі приділялося читанню газет і книжок у солдатських бібліотеках, відвіданню театрів, перегляду кінофільмів. Створення бібліотек у військових частинах, поповнення книжкових фондів відбувалося за державні кошти, хоча інколи і за гроші офіцерів⁶. Дещо гіршою була справа зі створенням та функціонуванням солдатських театрів, демонстрацією кінофільмів. У багатьох воєнних частинах бракувало кінопроекторів. Так, станом на січень 1924 р. у армії функціонувало 634 бібліотеки, 98 солдатських театрів, налічувався 71 кіноапарат (з них лише 37 справних). Подколи міські театри пропонували для солдатів безкоштовні або за пільговими цінами вистави⁷.

Найпоширенішою формою виховної роботи стали лекції, які ознайомлювали військовослужбовців не лише з їхніми обов’язками, а й з різними подіями з історії Польщі, історією і традиціями польської армії⁸. Для цього створювалися різні допоміжні посібники. Так, на початку 1923 р. видавництво “*Biblioteczki pogadankowej*” надіслало до Міністерства військових справ чотири брошури: 1) “Погляд на Польщу” (“*Rzut oka na Polskę*”), 2) “Ресурси Польщі” (“*Wogactwa Polski*”), 3) “Початки нашої історії” (“*Początki dziejów naszych*”), 4) “Перші П’ясти” (“*Pierwsi Piastowie*”). Перші дві були рекомендовані для підготовки лекцій для солдатів⁹.

Кожен ступінь мав тривати по 250 годин. Програма передбачала вивчення польської мови, арифметики і геометрії, історії Польщі, географії, природи і науки про Польщу (Jan Kęsik, *Praca oświatowo-wychowawcza wśród mniejszości narodowych w Wojsku Polskim 1918–1939* [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, red. Zbigniewa Karpusia, Waldemara Rezmera. (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001), 215).

⁶ Franciszek Kusiak, *Życie codzienne oficerów Drugiej Rzeczypospolitej*, (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1992), 43–44.

⁷ CAW, zesp. I.303.5, sygn. 208 (*Odpis o bibliotekach żołnierskich, teatrach żołnierskich i kinach w oddziałach, Zał. № 1*), k. 14.

⁸ *Wychowanie obronne w Polsce*, red. naukowa L. Wyszczelski, M. Wiśniewska, (Siedlce, 2007), 94.

⁹ CAW, zesp. I.303.5, sygn. 208 (*Minister Spraw Wojskowych o broszurach wydawnictwa “Biblioteczki Pogadankowej”, Warszawa, dn. 22.XII.1923*), k. 3–4.

Для кращої організації виховної роботи в частинах III відділ Генерального штабу періодично надсилав Командуванню округів корпусів (далі – ОК) теми лекцій і перелік рекомендованої літератури. Так, 11 листопада 1925 р. військові частини отримали “Теми для загальноосвітніх лекцій” (“Tematy do wykładów z wiedzy ogólnej”) на зимовий період. Перша лекція – “Сучасні кордони польської держави” – мала ознайомити слухачів з тодішніми кордонами Польщі, порівняти їх з кордонами на час поділів Речі Посполитої. На деяких лекціях розповідалося про сусідів Польщі – Росію та Німеччину. Під час занять військовослужбовців інформували про польсько-німецьке та польсько-російське пограниччя з геополітичної точки зору, про історію взаємин з цими країнами. При цьому, аналізуючи відносини з Німеччиною, лектори повинні були охарактеризувати тривалу оборону поляків перед німецьким “Drang nach Osten”. Відносини з Росією лектору рекомендувалося показати крізь призму найважливіших моментів польсько-російської боротьби, розповісти про діяльність королів Стефана Баторія і Владислава IV, про повстання Костюшка, Листопадове та Січневе повстання тощо. Окремі лекції присвячувалися відносинам з прибалтійськими державами, доступу Польщі до Балтійського моря, Гданську, Східній Пруссії, Сілезії, Версальському мирному договору, тодішньому фінансовому та господарському стану Польщі, її культурі¹⁰.

Значне місце у виховній роботі відводилося національним меншинам, особливо українцям зі Східної Галичини, які у перші повоєнні роки створювали у війську атмосферу напруженості, що панувала у польсько-українських відносинах. Виховна робота мала забезпечувати дисципліну, зменшувати дезертирство, формувати у представників національних меншин позитивне, шанобливе ставлення до Польщі, допомагати інтегруванню їх – недавніх супротивників у суспільство Речі Посполитої. З огляду на це, Командування ОК, де українці становили значний відсоток особового складу, намагалося проводити лекції, присвячені історії польсько-українських взаємин, зокрема у Східній Галичині.

Прикладом може бути ОК V (Краків), на теренах якого у міжвоєнний період служило чи не найбільше українців-галичан. 15 березня 1923 р. Командування округу направило до III відділу Генерального штабу “Методичні вказівки для лекцій з солдатами зі східних кордонів Речі Посполитої” (“Wytyczne do pogadek z żołnierzami ze wschodnich granic Rzeczypospolitej”), підписані командувачем округу генералом дивізії Юзефом Чікелем. Вони містили вказівки щодо змісту виховних лекцій для українців зі Східної Галичини. Відправною точкою таких бесід, на думку автора документу, повинна була стати розповідь про генезу “ненависті русинів до нас [поляків]”. Тому, стверджував Ю. Чікель, розповідаючи новобранцям про витoki польсько-українського конфлікту у Східній Галичині, насамперед треба наголошувати, що

¹⁰ CAW, zesp. I.303.5, sygn. 208 (*Tematy do wykładów z wiedzy ogólnej, Warszawa, 11.XI.1925 r.*), k. 294–297.

“...до року 1848 поляки і русини жили між собою у святій згоді (...). У 1848 р., під час так званої “весни народів”, коли проти абсолютистського австрійського уряду спалахнули революції у Відні, в Кракові і у Львові, подібно до Італії, Франції і Німеччини, австрійський уряд, намагаючись придушити повстання (революцію) у Львові, вдався до пекельного способу, яким завжди користувався для підкорення своїх “коханих народів”. Остерігаючись, щоб до революції не приєдналися також і русини, він підкупив руських лідерів (агітаторів) і через них кинув поміж русинів гасло національної окремішності, розпалюючи серед них ненависть до поляків, яких представляв як гнобителів руської народності. (...)

Так зародилася та ненависть руська, а матір’ю її стала безвідповідальна Австрія, спільний ворог Поляків і Русинів”¹¹.

Важливе місце у виховній роботі з “русинами” відводилося темі незалежності України. На думку генерала, рядовикам потрібно було наголошувати, що зародження й утвердження в свідомості українців ідеї незалежності пов’язане з політикою, яку Австрія проводила з середини ХІХ ст. Передбачаючи війну з Росією, австрійці намагалися схилити на свій бік русинів. Для цього Австрія пообіцяла частині їхніх лідерів, що “утворить їм вільну Україну, якщо допоможуть перемогти Росію”¹². У підсумку, стверджував автор документа, “частина русинів повірила цій обіцянці, були то українці, натомість, частина залишилася вірною дотеперішнім гаслам, були це москвофіли”¹³. Таким чином русинів було розділено на дві групи, а скористалася з цього найбільше Австро-Угорщина, якій абсолютно не йшлося про українців, про їхнє майбутнє – вона мала на меті спровокувати протистояння між русинами, а потім гнобити одних і других. Це підтвердила Перша світова війна, коли австрійці ув’язнювали, а інколи і страчували як москвофілів, так і національно свідомих українців. Таку ж практику, переконаний автор, австрійці застосовували і щодо поляків, угорців, чехів, німців¹⁴.

Про Східну Галичину, звідки походило чимало рядовиків, про її вхідження до складу Польщі і ролі останньої у розвитку цього регіону автор документа пропонував розповідати за наступною схемою:

“Червенські міста, тобто майже уся колишня східна Галичина, вже тисячу років належали до Польщі за Мечислава I, але ця приналежність не була тривалою. Червона Русь переходила з рук в руки, руські князі її відбирали, а польські королі знову приєднували до Польщі. Під заступництвом Болеслава Хороброго і [Болеслава] Сміливого перебували руські князі, і обидва ці польські королі на прохання руських князів відправлялися на Русь, аби навести там порядок. Лише за Казимира В[еликого] в 1340 р. Русь через успадкування на тривалий час опинилася

¹¹ CAW, zesp. I.303.5, sygn. 206 (*Wytyczne do pogadek z żołnierzami ze wschodnich granic Rzeczypospolitej, Kraków, dnia 15.III.1923 r.*), k. 232.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

під владою Польщі. Тоді вона була подібна до пустелі, обезлюднені села і спалені й поруйновані міста, бо через Русь постійно проходили татари. Вони хотіли відібрати Русь у Казимира В[еликого], бо вона була під їхнім контролем. Але Казимир В[еликий] переміг татар і почав відновлювати Русь. Він гарантував руському народу захист, пошанування віри, законів і звичаїв, а самі русини склали йому присягу на вірність. Під польським пануванням Русь почала швидко розвиватися, Казимир В[еликий] незабаром розвинув її як Польщу, спровадив сюди колоністів, розвивав освіту і обороняв східні креси від татарських набігів”¹⁵.

На переконання Ю. Чікеля, лектор повинен був постійно наголошувати, що з часів Казимира III поляки і українці, а з 1569 р. і литовці добровільно, а не через насильне об’єднання, жили в одній державі¹⁶.

Особливий наголос у виховній роботі робився на сусідах Речі Посполитої – Німеччині та СРСР, на розкритті взаємин з ними, на впливі, здебільшого негативному, цих держав на Польщу. У міжвоєнний період ця тема була особливо актуальною, оскільки військово-політичне керівництво Речі Посполитої вважало обидві країни джерелом найбільшої зовнішньої небезпеки. З огляду на це, лектор повинен був в доступній формі зробити екскурс в історію польсько-московських/російських відносин, підкреслюючи, що Московська держава з моменту свого утворення відігравала здебільшого деструктивну роль у внутрішньополітичному житті Речі Посполитої, її політика призвела до конфлікту між поляками і українцями. Саме Москва посіяла перші зерна ненависті, брехнею і порожніми обіцянками налаштувала українців проти Польщі. Характеризуючи політику Московської держави щодо Речі Посполитої у XVII ст., автор вважав за необхідне наголошувати слухачам, що саме Москва своїми підступними діями doprowadила до того, що козаки на чолі з Б. Хмельницьким, об’єднавшись з турками і татарами, повстали проти Польщі, а “завдавши їй ран, піддалися Москві”. Остання поступово знищила козацькі вольності і найбрутальнішим способом почала пригноблювати українське населення¹⁷. Москва, переконаний автор, причетна до підбурювання повстань гайдамаків, вона ж ініціювала поділи Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. У XX ст. імперську, загарбницьку політику царської Росії продовжили більшовики, які налаштовували українців Галичини проти польського уряду¹⁸. Аналіз документа свідчить про необізнаність автора з історією польсько-українських відносин, тенденційне трактування, а можливо, й свідоме перекручення окремих історичних подій, зокрема революції 1848–1849 рр., причин Хмельниччини тощо.

Окресливши основні теми лекцій, генерал пропонував не обминати гострих кутів, а послідовно роз’яснювати українцям-галичанам проблеми, порушені в

¹⁵ CAW, zesp. I.303.5, sygn. 206, k. 233.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid., k. 234.

рефераті, пропагувати ідею мирного співіснування українців і поляків, як це було за давніх часів, наголошувати на спільній боротьбі проти німців і росіян і перемогах над ними. Відомості про реакцію Генерального штабу на пропозиції генерала Ю. Чкеля відсутні. Цілком очевидно, що пропозиції генерала підтримані не були¹⁹. Попри це, командири окремих частин ОК V (Краків) використовували в своїх лекціях приклади з історії, популяризували моменти спільної боротьби українців і поляків проти росіян/німців, гучні перемоги над ними. Як приклад – 4-й полк стрільців підхалянських 1-ї гірської дивізії в Цешині, командування якого запровадило в “Щоденних наказах” рубрику “Історичні спогади”, де наводилися приклади спільної польсько-української боротьби проти росіян. Очевидно, це нововведення виявилось дієвим, оскільки рівень дезертирства в окремі місяці 1923 р., порівняно з іншими частинами, був чи не найнижчим²⁰.

Важливо відзначити, що лекції на історичні теми відбувалися не тільки на теренах ОК V (Краків). Різною мірою історичні дані у виховній роботі використовувались і в інших округах. Так, командування ОК VI (Львів) у 1924 р. розробило ознайомчий курс “Про Польщу”, що складався з сорока лекцій. Більшість лекцій були присвячені історії Польщі: діяльності польських князів/королів (Мешка, Болеслава Хороброго, Казимира Великого, Ягайла і Ядвіги), видатних політичних і культурних діячів (Тадеуша Костюшка, Тадеуша Рейтана, Яна Падеревського й ін.), знаковим подіям в історії країни (Люблінській унії, революції 1848–1849 рр., Листопадовому і Січевому повстанням, відновленню Польської державності в 1918 р.), боротьбі з німцями за П’ястів, з татарами, московською державою, участі у Першій світовій війні. Наголос на історичній тематиці був не випадковим, “оскільки історія, як стверджував командувач корпусу, повинна бути в основі солдатського життя – не треба множити факти і події, натомість треба розповідати про людей, їхні вчинки і наслідки тих вчинків, пов’язуючи їх з сучасністю”²¹. На думку командувача корпусу, найкращі умови для проведення виховних лекцій були під час польових маневрів. З запропонованих сорока лекцій лектор мав право обирати тему на власний розсуд, зважаючи на рівень освіти солдатів²².

Важко однозначно стверджувати, наскільки сумлінно офіцери проводили виховну роботу, яким був її ефект. У військово-національних рапортах командири

¹⁹ Aneta Ignatowicz, *Żołnierskie Szkoły Nauczania Początkowego (1919–1939)*, (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008), 99.

²⁰ CAW, zesp. I.371.5/Å, sygn. 394 (*Sprawa dezercji żołnierzy narodowości ruskiej i walka z akcją wywrotową w garnizonie cieszyńskim. Biała, 23 marca 1923 r.*), k. 77.

²¹ Waldemar Rezmer, *Nauczanie przymusowe w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym i jego rola w kształtowaniu państwowych postaw poborowych [w:] Wychowanie a polityka. Tradycje i współczesność*, red. Witold Wojdyła, Michał Strzelecki, (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997), 172–174.

²² Ibid.

звітували, що лекції викликали інтерес у солдатів, мали на них позитивний вплив²³. Хоча траплялися випадки, коли лекції з історії давали неочікуваний результат. Так, командування ОК I (Варшава) в одному з рапортів повідомляло про жвавий інтерес українців-галичан до почутого: під час дискусії вони ставили питання про кордони Польщі, про Галицьке князівство, час і причини його приєднання до Польщі, про козацькі повстання. Позитивно вражені лекцією, вони ще деякий час іменували себе козаками, співали народних пісень про Петра Сагайдачного та Богдана Хмельницького. З огляду на непередбачуваний ефект, командування наголошувало, що “лекції на історичну тематику лише тоді виконуватимуть свою асиміляційну місію, якщо проводитимуться надзвичайно вміло, з оминанням історичних фактів, які роз’єднували поляків і русинів, натомість, з акцентуванням на об’єднуювальних моментах”²⁴.

Травневі події 1926 р. і прихід до влади Юзефа Пілсудського змінили внутріполітичне життя в країні, внесли корективи в національну політику, що позначилось і на виховній роботі в армії. 18 серпня 1926 р. відбулося засідання Ради Міністрів за участю Ю. Пілсудського, на якому розкритиковано національну політику попередніх урядів. На думку нового очільника держави, потрібно було поступово переходити від національної до державної асиміляції, а у відносінах з національними меншинами досягати своєрідного *modus vivendi*²⁵.

Зміна акцентів у національній політиці внесла корективи й у виховну роботу в армії: концепція національного виховання поступово змінилася концепцією громадянського виховання, так званої “державної асиміляції”²⁶. Безпосереднім проявом зміни акцентів у виховній роботі стала інструкція під назвою “Національна робота в армії” (*Praca narodowościowa w wojsku*), видана командуванням ОК I (Варшава) 30 березня 1927 р. У ній зазначалося, що головною метою виховної роботи є “перетворення солдатів непольської національності у вірних громадян країни, готових у будь-який момент стати на оборону її територіальної цілісності, незалежності, гідності і правопорядку”²⁷.

Серед запропонованих методів найдієвішими визнано лекції на історичну тематику. При їх проведенні рекомендовано уникати розповідей про події, які “могли зачепити національні почуття представників національних меншин і які колись розділяли поляків і інші народності”, “дуже обережно висвітлювати

²³ CAW, zesp. I. 371.2/A, sygn. 88 (*Raport wojskowo-narodowościowy za czas od dn. 20.XI.27 r. do dn. 20.V. 1928 r., Lublin, dnia 20 maja 1928 r.; Raport wojskowo-narodowościowy za czas od dn. 20.V. do dn. 20.XI. 1928 r., Lublin, dnia 20 listopada 1928 r.*).

²⁴ Ibidem, zesp. I.303.4, sygn. 2510 (*Raport narodowościowy za czas od 1.X.1924 r. do 1.I.1925 roku, Warszawa, dnia 30.I.1925 r.*).

²⁵ Czesław Madajczyk, *Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym, Dzieje Najnowsze*, 3 (1972): 138.

²⁶ Lech Wyszczeliski, *Edukacja i wychowanie żołnierza-obywatela Wojska Polskiego w latach 1926–1934, Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 1–2 (2000): 7.

²⁷ CAW, zesp. I.371.1-A, sygn. 32 (*Praca narodowościowa w wojsku, Warszawa, dn. 30 marca 1927 roku*).

революційні моменти, зокрема бунти, рокоші*, конфедерації** і ін.”. Натомість, рекомендувалося акцентувати на тих історичних моментах, які об’єднували, згуртовували обидва народи²⁸. Важливим моментом виховної роботи було формування негативного ставлення солдатів до Німеччини та Радянського Союзу. З цього приводу у згаданій інструкції зазначалося: “З огляду на те, що Німеччина і Росія є головними нашими ворогами, треба прагнути до формування негативного – ворожого – ставлення до обох тих держав (армій). У процесі моральної підготовки солдатів до імовірного конфлікту з Німеччиною необхідно викорінювати у них віру у її силу, показувати на прикладах Першої світової війни трагічну долю розорених і знищених нею територій Бельгії, Франції тощо. Пропонувалось також наголошувати на масштабних реквізиціях, здійснюваних німцями серед мирного населення, вивезенні награбованого майна до Німеччини, на ненависті німецьких солдатів до слов’янських народів. Стосовно Червоної армії, то солдатів належало переконувати, що “ми, безумовно, є кращою армією, оскільки там панує невігластво і відправка на забій “м’яса на гармати”. Водночас рекомендувалося постійно підкреслювати, що у Росії ніколи не було порядку, у тій країні немає поваги до життя людини, її приватної власності, країна занепадає і цей процес є невідворотним²⁹.”

У 1931 р. вперше прийнято єдиний для усієї армії нормативний документ під назвою “Інструкція про культурно-освітню і виховну роботу в армії” (“Instrukcja o pracy oświatowo-kulturalnej i wychowawczej w wojsku”). Згідно з ним, основна мета виховної роботи полягає у “формуванні і гартуванні солдатського духу, які є основою війська”³⁰. Цієї мети, стверджували автори документу, можна досягнути шляхом громадянського виховання рядових військовослужбовців, формування у них моральних цінностей, стійкості проти ворожої пропаганди, психологічної готовності до збройної боротьби, підготовки до відданої служби державі незалежно від національності та віросповідання³¹.

У прийнятій “Інструкції” виховні лекції визнано найважливішою формою освітньо-виховної роботи. Їх розділено на три основні блоки: 1. відомості про польську державу; 2. відомості про війну і національну армію; 3. відомості про обов’язки і права солдата і громадянина³². Перший блок (17 лекційних занять)

* Рокош – політично спрямований виступ шляхти проти короля (Енциклопедія історії України: Т. 9: Прил–С / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., (Київ: “Наукова думка”, 2012), 271–272).

** Йдеться про шляхетські конфедерації – тимчасові об’єднання шляхти у Речі Посполитій, які домагалися від центральної влади виконання своїх станових вимог (Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., (Київ: Наукова думка, 2008), 110–111).

²⁸ SAW, zesp. I.371.1-A, sygn. 32 (*Praca narodowościowa w wojsku, Warszawa, dn. 30 marca 1927 roku*).

²⁹ Ibid.

³⁰ *Instrukcje o pracy oświatowo-kulturalnej i wychowawczej w wojsku*, (Warszawa, 1931), 1; Lucjan Reszutek, *Metody i formy pracy kulturalnej w garnizonie siedleckim w latach 1922–1939*, *Szkice Podlaskie*, 10 (2002): 86–87.

³¹ *Instrukcje o pracy oświatowo-kulturalnej i wychowawczej w wojsku*, (Warszawa, 1931), 1–2.

³² Ibid, 11–12.

охоплював такі теми: виникнення польської держави, її географічне розташування, країни-сусіди, населення, природні багатства, економіка, комунікації країни, державний устрій і органи влади. На лекціях другого блоку (5 лекцій) офіцери мали ознайомлювати солдатів з особливостями ведення сучасної війни, розповідати про роль армії в умовах війни та миру, про внесок Ю. Пілсудського і польської армії у створення й утвердження польської держави. Третій блок (12 лекцій) передбачав лекції про обов'язки та права солдата і громадянина, підготовку його до життя у суспільстві після демобілізації. Крім лекцій, додатково лектор по можливості повинен був проводити також практичні заняття для слухачів: ознайомлювати їх з послугами пошти, з порядком звернення до місцевої адміністрації, зокрема старости, тощо³³.

Крім передбачених тем, лектор міг проводити лекції пов'язані з відзначенням державних свят або історією частини. При цьому "Інструкцією" категорично заборонялося проводити "сухі", переповнені датами лекції з історії Польщі на кшталт "від Мешка до Лешка". У документі наголошувалося, що "польську історію треба викладати лише у формі відповідних бесід з нагоди національних ювілеїв. Закріплювати у свідомості солдата лише ті моменти, які були визначальними в історії нації та держави, підкреслювати перебіг і значення збройної боротьби за незалежність"³⁴.

На додаток до "Інструкції" у 1936 р. Військовий науково-освітній інститут видав посібник "Громадянська освіта (теми для лекцій)" ("Nauka obywatelska (tematy do pogadanek)"), який містив конспекти лекцій на допомогу офіцерам³⁵. Перший віце-міністр військових справ Януш Глуховські одразу ж рекомендував обов'язково використовувати ці лекції у виховній роботі³⁶.

У комплексі пропонувані лекції повинні були дати рекрутам широкі знання про Річ Посполиту. Перший блок лекцій мав розповісти про географічне розташування, кордони, рельєф, клімат, флору і фауну, природні багатства, чисельність населення, його національний склад. Другий блок лекцій ознайомлював з організацією влади в країні, висвітлював діяльність президента, уряду, парламенту, органів місцевої влади, судочинства. Значна увага приділялася економічній освіті солдатів (рільництву, промисловості, торгівлі, фінансово-кредитній системі країни, функціонуванню кооперативів тощо) – така інформація мала бути їм потрібною після демобілізації. Найменш численними були лекції на історичну тематику, як правило, вони приурочувалися до якоїсь події в історії країни або військової частини. Історію трактовано радше не як об'єкт пізнання, а як засіб патріотичного виховання³⁷.

³³ *Instrukcje o pracy oświatowo-kulturalnej i wychowawczej w wojsku*, 12–14.

³⁴ *Ibid.*, 17.

³⁵ *Nauka obywatelska (Tematy do pogadanek)*, (Warszawa, 1936).

³⁶ *Ibid.*

³⁷ Jan Kęsik, *Praca oświatowo-wychowawcza wśród mniejszości narodowych w Wojsku Polskim 1918–1939* [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, red. Zbigniewa Karpusia, Waldemara Rezmera. (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001), 222.

У середині 1930-х років у Польщі відбулися суттєві внутрішньополітичні зміни – смерть Ю. Пілсудського, обрання у травні 1936 р. нового уряду Феліціяна Славой-Складковського, посилення впливу військових³⁸. Це призвело до посилення політики асиміляції, у проведенні якої було відведено важливу роль армії. Про організацію виховної роботи у війську, зміст лекцій можна судити з доповідної записки командира 68-го полку піхоти (ОК VII (Познань) від 30 березня 1939 р., де служило багато вихідців зі Східної Галичини. На думку автора, при складанні лекцій треба брати до уваги суспільно-політичну ситуацію на “східних кресах”, політичні цілі українців після 1918 р., використовуючи при цьому аргументи історичного характеру, зокрема тисячолітній досвід співіснування поляків і українців, підкреслювати повагу до самотності русинів і водночас наголошувати на приналежності їх до “спільної слов’янської раси”, а “в межах цієї спільноти – до родини польського народу”. Водночас важливим було переконувати військовослужбовців, що “свої політичні цілі українці зможуть реалізувати лише за допомогою Польщі”, окреслювати “Німеччину і Росію як ворогів”³⁹. У щоденному житті пропонувалося акцентувати на самотності русинів, виховувати повагу до них серед військовослужбовців поляків, при цьому постійно наголошуючи на історичній, цивілізаційній і господарській вищості Польщі. Лояльних українців підтримувати матеріально, надавати їм відпустки, призначати на посади. Аби лекції давали більший ефект, командувач полку пропонував доручити проводити їх офіцерові, який походив зі Східної Галичини, добре володів українською мовою і знав ментальність галичан⁴⁰.

Водночас командир 68-го полку піхоти представив “Програму виховної роботи зі стрільцями німецької та русинської/української національностей” (“*Program pracy wychowawczej nad strzelcami narodowości niemieckiej i ruskiej/ukraińskiej*”), завдання якої полягало у “формуванні з тих новобранців лояльних солдатів і польських громадян”⁴¹. У повсякденному житті, рекомендував автор документа, не треба фаворитизувати осіб польської національності, бо це може викликати негативну реакцію у представників національних меншин, послуговуватися лише терміном “русин” і в жодному випадку – “українець”, не ототожнювати греко-католиків з “русинами”/“українцями”⁴².

Крім лекцій, дієвими формами виховання вважалися праця в світлиці, екскурсії у зразкові сільськогосподарські маєтки, міста, відвідання кінотеатрів, виконання патріотичних та історичних польських пісень. При цьому заборонялося, щоб

³⁸ Леонід Зашкільняк, Микола Крикун, *Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів*, (Львів, 2002), 483.

³⁹ САУ, zesp. I.320.68, sygn. 162 (*Odpis Dowódcy 68 Pułku Piechoty do Dowództwa Okręgu Korpusu № VII o rewindykacji poborowych narodowości ukraińskiej i niemieckiej, Warszawa, 30 marca 1939 r.*).

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid, (*Program pracy wychowawczej nad strzelcami narodowości niemieckiej i ruskiej/ukraińskiej. Warszawa, dnia 30 marca 1939 r.*).

⁴² Ibid.

українці у своєму оточенні співали українські пісні. Винятком могли бути тільки ті пісні, зміст яких знав командир і які знали/вивчили військовослужбовці усього відділу⁴³.

Втім, попри наміри керівництва армії активізувати виховну роботу для асиміляції представників національних меншин, у багатьох військових частинах суттєвих змін не спостерігалося. Часто бравурні звіти про успіхи освітньо-виховної роботи не мали нічого спільного з реальністю. Чимало офіцерів недбало ставилося до проведення виховної роботи, відтак, ефект її був незначним. Після демобілізації резервісти потрапляли під вплив українських громадських і політичних організацій, які доволі швидко зводили нанівець асиміляційні зусилля армії й підвищували рівень національної свідомості українців. Усе це дає підстави констатувати, що оптимістичні звіти офіцерів нижчої ланки часто не відповідали дійсності⁴⁴.

Сумніви в ефективності і дієвості виховної роботи висловлювали офіцери на рівні командування корпусів. Ці сумніви були породжені, зокрема, активною діяльністю українських організацій і політичних партій, які часто нівелювали зусилля офіцерів-виховників. Так, командування ОК VI (Львів), оцінивши ефект виховної роботи на теренах корпусу, констатувало наступне:

“Про «любов до Батьківщини» ніщо й говорити, позаяк навіть рядові поляки, вихідці з села, проявляють щонайбільше локальний патріотизм. Натомість, формується обов’язковість. Водночас рядові русини по закінченні служби, здається, опиняються під впливом вищої матеріально і морально польської культури. Це особливо видно в полках, стаціонарних в більших містах, де ряд допоміжних осередків (музеї, промислові підприємства, театр) сприяють показовій культурній пропаганді.

Варто зазначити, що командири, визнаючи той прогрес, назагал не вірять в його тривалу дієвість. Вони припускають можливість ефективного використання рядових русинів лише на західному фронті, і то лише за умови сильного вимішання з елементом польським. Цей скептицизм зумовлений тим, що два роки військової служби не можуть створити повну протидію політичним течіям, що діють постійно після повернення до цивільного життя. Лише в політично нейтральному чи державно асимільованому середовищі вплив армії може не лише залишатися тривалим, а й позитивно впливати на оточення”⁴⁵.

Викладений матеріал дає підстави констатувати, що у міжвоєнний період організація виховної роботи у польській армії не була централізованою – командування округів/воєнних частин організовувало її на власний розсуд, періодично отримуючи рекомендації з Генерального штабу. Найдієвішою формою

⁴³ CAW, zesp. I.320.68, sygn. 162 (*Program pracy wychowawczej nad strzelcami narodowości niemieckiej i ruskiej/ukraińskiej*. Warszawa, dnia 30 marca 1939 r.).

⁴⁴ Jan Kęsik, *Naród pod bronią. Społeczeństwo w programie polskiej polityki wojskowej 1918–1939*, (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998), 154–155.

⁴⁵ CAW, zesp. I.303.4, sygn. 2511 (*Raport wojskowo-polityczny za okres listodad 1927 – kwiecień 1928, Lwów, 20 maja 1928 r.*), k. 453.

виховної роботи були лекції, бесіди, під час яких новобранців ознайомлювали з різними аспектами життя країни: політичними, соціально-економічними, культурно-релігійними тощо. Офіцери також проводили лекції на історичну тематику, знайомлячи військовослужбовців з історією створення польської держави, її геополітичним становищем, кордонами, історією взаємин/боротьби з країнами-сусідами, діяльністю видатних польських князів/королів, знаковими подіями в історії польської держави. Водночас командири деяких частин, велику частку солдатів в яких становили представники національних меншин, на лекціях використовували приклади з історії, щоб продемонструвати, що українці, як і інші національні меншини Речі Посполитої, віддавна і в злагоді жили з поляками, спільно боронилися від зовнішніх ворогів.

У період санації головний акцент робився на “державну асиміляцію”. Лектори практично не проводили лекцій на історичну тематику, за винятком тих, що були присвячені державним або ж полковим/дивізійним святам. Натомість, значна увага приділялася державному устрою, діяльності місцевих органів влади, розвитку рільництва, кооперації, підприємництва, тобто таким темам, які мали якнайповніше і якнайшвидше інтегрувати демобілізованого у суспільство і поступово його асимілювати. У другій половині 30-х років військово-політичне керівництво країни намагалось “ревіндукувати” представників так званої “містечкової і застінкової шляхти”. Відтак, пропоновані методи переконання, схиляння до “польщизни” часто використовувалися і щодо юнаків-українців.

HISTORICAL KNOWLEDGE IN THE EDUCATIONAL WORK IN THE POLISH ARMY IN 1921–1939

Ihor MRAKA

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine
e-mail: ihor.mraka@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-9681-5225

The moral and patriotic sentiments of the country’s population are an important element of its military potential. In the interwar Poland, about a third of its population were national minorities, often indifferent and sometimes even hostile to the state. The recruits brought these attitudes to the army, which became a real challenge for the country’s military-political leadership in the first post-war years. Educational work was supposed to ensure not only order in the army, but also to promote the assimilation and integration of representatives of national minorities into Polish society. Educational work was not centralized, and the command of military units organized it at their own discretion, periodically receiving recommendations from the General Staff. The most effective form of educational work was lectures, conversations, during which recruits were introduced to various aspects of the country’s life: political, socio-economic, cultural, religious, etc. At the same time, the officers conducted lectures on historical topics, introducing the servicemen to the history of the creation of the Polish

state, its geopolitical position, borders, the history of relations, struggle with neighboring countries, the activities of prominent Polish princes and kings, significant events in the history of the Polish state. Moreover, the commanders of some units, a large proportion of soldiers in which were representatives of national minorities, also held lectures on historical topics to demonstrate that Ukrainians, like other national minorities in Poland, had long lived in harmony with Poles and jointly defended themselves against external enemies.

In the period of “rehabilitation”, the main emphasis of educational work was on “state assimilation”, civic education. Lecturers did not conduct lectures on historical topics, except for those dedicated to state or regimental and divisional holidays. Instead, considerable attention was paid to lectures on the state system, the activities of local authorities, the development of agriculture, cooperation, entrepreneurship, that is, those that were supposed to integrate the private into society as much as possible and gradually assimilate him.

Keywords: Polish army, educational work, Ukrainians, Ruthenians, Poles, Eastern Galicia.

REFERENCES

- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.303.4 (Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) 1921–1939), sygn. 2510 (Raporty i meldunki DOK oraz KOP o stanie dezercji żołnierzy WP do Niemiec, ZSSR, Czechosłowacji i na Litwę; protokoły przesłuchań podejrzanych o szpiegostwo; prasa). (in Polish).
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.303.4 (Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) 1921–1939), sygn. 2511 (Raporty narodowościowo-polityczne i wojskowe oddz. II Sztabu DOK VI; sprawozdanie z działalności i raporty kwartalne ze służby kontrwywiadu SRO DOK VI; wykazy stanu narodowościowego, wyznaniowego i dezerterskiego; wyniki dochodzenia w sprawie propagandy niemieckiej w 49 pp; statystyka oraz plan zlikwidowania spraw szpiegowskich). (in Polish).
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.303.4 (Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) 1921–1939), sygn. 2676 (Komunikaty i referaty informacyjne Oddz. II dot. “Obcych narodowości w armii polskiej” i raporty narodowościowe DOK VII.). (in Polish).
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.303.5 (Oddział III Sztabu Generalnego), sygn. 206 (Programy pracy kulturalno-oświatowej w wojsku; sprawozdania kwartalne z akcji; artykuły okolicznościowe; plany wydawnicze dot. spraw ogólnowojskowych; uruchomienie kursu oświatowego dla młodszych oficerów). (in Polish).
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.303.5 (Oddział III Sztabu Generalnego), sygn. 208 (Sprawa wydawnictw periodycznych i okolicznościowych uroczystości; miesięczne sprawozdania z pracy kulturalno-oświatowej). (in Polish).
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.320.68, sygn. 162 (Wytyczne do wyszkolenia i koncentracji; instrukcje i zarządzenia szkoleniowe, wychowawcze i kulturalno-rozrywkowe; raport wojskowo-narodowościowy). (in Polish).
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.371.1/Å (Samodzielny Referat Informacyjny Dowództwa Okręgu Korpusu nr I Warszawa), sygn. 29 (Antypaństwowa agitacja Rusinów i postępowanie z

- rekrutami obcych narodowości; miesięczne wykazy zmian funkcjonariuszy cywilnych przez dowódcę Okręgu Korpusu I; listy kwalifikacyjne pracowników cywilnych). (in Polish).
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.371.1/A (Samodzielny Referat Informacyjny Dowództwa Okręgu Korpusu nr I Warszawa), sygn. 32 (Utworzenie Ekspozytury Samodzielnego Referatu Informacyjnego przy Dowództwie Okręgu Korpusu I; zarządzenia i instrukcje dotyczące zwalczania komunizmu w wojsku, akcje dywersyjne komunistów; wytyczne dla oficerów informacyjnych oraz instrukcje o pracy narodowościowej; opisy powiatów – mniejszości narodowe; organizacja “Zakon Krzyża i Miecza”; sprawa oficerów ukraińskich przydzielonych do armii polskiej). (in Polish).
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.371.2/A Samodzielny Referat Informacyjny Dowództwa Okręgu Korpusu nr II Lublin, sygn. 88 (Kwartalne raporty polityczno-narodowościowe oraz półroczne wojskowo-narodowościowe dotyczące ogólnej sytuacji politycznej, działalność partii legalnych i nielegalnych, spraw narodowościowych i wojskowych). (in Polish).
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.371.5/Å (Samodzielny Referat Informacyjny Dowództwa Okręgu Korpusu nr V Kraków), sygn. 204 (Meldunki i wykazy imienne dotyczące dezercji z wojska w miesiącach 1–11.1923, z oddziałów podległych DOK V oraz przyczyny dezercji i narodowość dezercerów). (in Polish).
- Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, zesp. I.371.5/Å (Samodzielny Referat Informacyjny Dowództwa Okręgu Korpusu nr V Kraków), sygn. 394 (Raporty na temat działalności dywersyjnej żołnierzy z mniejszości narodowych w oddziałach WP na terenie DOK V; komunikaty informacyjne DOK V dot. spraw narodowościowych i służby oficerów obcych narodowości w WP; wykaz oficerów rezerwy obcych narodowości (określenie lojalności)). (in Polish).
- Encyklopedia historii Ukrainy: T. 5: Kon – Kiu / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in., (Kyiv: Naukova dumka, 2008). (in Ukrainian).
- Encyklopedia historii Ukrainy: T. 9: Pryl–S / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in., (Kyiv: “Naukova dumka”, 2012). (in Ukrainian).
- Ignatowicz, Aneta. *Żołnierskie Szkoły Nauczania Początkowego (1919–1939)*, (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008) (in Polish).
- Instrukcje o pracy oświatowo-kulturalnej i wychowawczej w wojsku*, (Warszawa, 1931). (in Polish).
- Kęsik, Jan. *Naród pod bronią. Społeczeństwo w programie polskiej polityki wojskowej 1918–1939*, (Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1998), 198. (in Polish).
- Kęsik, Jan. Praca oświatowo-wychowawcza wśród mniejszości narodowych w Wojsku Polskim 1918–1939 [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, red. Zbigniewa Karpusia, Waldemara Rezmera. (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001): 209–232. (in Polish).
- Krotofil, Maciej. Ukraińcy w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym [w:] *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w Siłach Zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*, pod redakcją Zbigniewa Karpusia, Waldemara Rezmera, (Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2001), 123–152. (in Polish).
- Kusiak, Franciszek. *Życie codzienne oficerów Drugiej Rzeczypospolitej*, (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1992). (in Polish).

- Madajczyk, Czesław. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym, *Dzieje Najnowsze*, 3 (1972): 135–159. (in Polish).
- Mraka, Ihor. Dezertyrstvo ukraintsiv u polskomu viisku: motyvy, masshtaby, *Przegąd Środkowo-Wschodni*, 5 (2020): 237–283. (in Ukrainian).
- Mraka, Ihor. Dezertyrstvo viiskovosluzhbovtsiv polskoi armii do radianskoi Ukrainy (1922–1939), *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna. Spetsialnyi vypusk: na poshanu profesora Romana Shusta*, (Lviv, 2019): 604–618. (in Ukrainian).
- Nauka obywatelska (Tematy do pogadanek)*, (Warszawa, 1936). (in Polish).
- Odziemkowski, Janusz. Praca wychowawcza w armii II Rzeczypospolitej, *Niepodległość i Pamięć*, t. 5, 1(10) (1998): 201–211. (in Polish).
- Reszutek, Lucjan. Metody i formy pracy kulturalnej w garnizonie siedleckim w latach 1922–1939, *Szkice Podlaskie*, 10 (2002): 85–91. (in Polish).
- Rezmer Waldemar, Nauczanie przymusowe w Wojsku Polskim w okresie międzywojennym i jego rola w kształtowaniu propaństwowych postaw poborowych [w:] *Wychowanie a polityka. Tradycje i współczesność*, red. Witold Wojdyła, Michał Strzelecki, (Toruń: Wadawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1997), 165–177. (in Polish).
- Wasilewski, Leon. Ruski, rusiński czy ukraiński?, *Sprawy Narodowościowe*, 4 (1927): 388–392. (in Polish).
- Wychowanie obronne w Polsce*, red. naukowa L. Wyszczelski, M. Wiśniewska, (Siedlce, 2007) (in Polish).
- Wyszczelski, Lech. Edukacja i wychowanie żołnierza-obywatela Wojska Polskiego w latach 1926–1934, *Przegląd Historyczno-Oświatowy*, 1–2 (2000): 5–20. (in Polish).
- Zashkilniak, Leonid, Krykun, Mykola. *Istoriia Polshchi. Vid naidavnishykh chasiv do nashykh dniv*, (Lviv, 2002). (in Ukrainian).

УДК: 94(438+477)

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4548>

CELEBRATING STATEHOOD ANNIVERSARIES AS A PART OF POLAND'S NATIONAL POLICY IN GALICIA IN THE INTERWAR PERIOD

Ivan FEDYK

Ivan Franko National University of Lviv
Department of Local History
1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: ivan.fedyk@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-7289-0124

In the period of 1919–1939, Poland paid considerable attention to the newly annexed Western Ukrainian lands, directing its efforts to the implementation of an active national policy and the integration of these territories into the Second Polish Republic. One of the central elements of this strategy was the celebrations dedicated to the anniversaries of the restoration of Polish statehood, which for the Polish authorities performed not only an integrational function, but also became a means to enhance political influence in the Western Ukrainian lands as well as to emphasize and assert Polish sovereignty in these territories.

Celebrating the anniversaries of the restoration of statehood also played an important role in national self-awareness, as the agenda dedicated to these anniversaries contributed to the strengthening of Polish patriotism and tried to reduce the influence of local identities. The Polish authorities spent significant efforts to create a positive image of the Polish state among the local population. Through mass events, including anniversaries, propaganda campaigns, religious festivities, and educational initiatives, the Polish authorities tried to reinforce the idea of unity and common interests with the local population.

The festivities also served as an important tool for strengthening the integration of the western Ukrainian lands into the structures of the Polish state. This was aimed to create an impression of united community and general integrity of the new territory with Poland, which, in turn, facilitated the control and management of the region.

Therefore, the solemn anniversaries of the restoration of Polish statehood in the Western Ukrainian lands played a multifaceted role. They served as a means of political influence and an instrument of integration, as well as an element of national identity politics. The celebrations contributed to the creation of a positive image of the Polish state among the local population, while at the same time causing resistance and tension on the part of the Ukrainian community, which continued to fight for its national rights and identity.

While the Jewish, Armenian, German and other national minorities were ignored in the rhetoric of the organizers of the celebrations, the Ukrainian national minority was portrayed as a force that tried to oppose the construction of then new Polish state. This situation, accordingly, contributed to the formation of an antagonistic national policy of Polish governments towards a significant number of citizens of the Second Polish Republic, which, in turn, contributed to the spread of narratives that actively strengthened the struggle against the authorities.

The involvement of organizations related to the “defense of Lviv” in 1918 was particularly negatively perceived by the Ukrainian minority. Ukrainians considered these organizations as enemies of their own statehood, which greatly complicated their perception of the Second Polish Republic as their own state. The negative perception of Polish organizations involved in the celebrations by the Ukrainian

minority pointed to serious national opposition that existed in interwar Poland. This caused significant difficulties in building a unified national narrative and complicated the process of forming a common state identity. The antagonistic policy of Polish governments towards national minorities not only exacerbated inter-ethnic conflicts, but also contributed to the formation of oppositional sentiments.

Keywords: Poland, Western Ukraine, statehood, Second Polish Republic, anniversaries, national policy, political influence, sovereignty, governance, identity politics, national identity, patriotism, unity, propaganda, integration, Ukrainian inhabitants, interethnic misunderstandings, Jewish population.

The events of the First World War and the system of post-war treaties gave birth to forces in multinational states that sought to achieve economic, national and political homogeneity of society with the help of very different methods. This phenomenon inevitably caused the opposite reaction – liberation movements. Usually, this political polarization was related to the national policies. Ethnic relations in Western Ukrainian lands were no exception to this.

During the interwar period, Poland, which restored its statehood after the First World War, largely focused its attention on these provinces, trying to implement its new national policy and integrate these territories into the composition of the Second Polish Republic. The the anniversaries of the restoration of Polish statehood in the Western Ukrainian lands was the element of this approach. They were used to celebrate and affirm Polish sovereignty in Western Ukrainian territories. With the help of varied measures, the Polish authorities sought to emphasize their right to control and manage these lands.

In Galicia, alienation from the Polish authorities due to the high national consciousness of the population was very strong. The majority of the local population as well as Ukrainian political parties and organizations did not recognize Poland's right to control the Western Ukrainian lands. Therefore, the early 1920s in these territories, recently annexed by the Second Polish Republic, were marked by a plethora of political and even armed confrontations¹. As a result, Poland's authorities began to resort to various measures that emphasized the importance of its existence in the Western Ukrainian territories. However, their rhetoric was far from being the one that could contribute to international consensus here.

Celebrating the anniversaries of the restoration of statehood became also an important element of identity politics. This helped the Polish government form and affirm the Polish national identity among Polish population of the western Ukrainian lands. The authorities used these measures to strengthen Polish and try to reduce the influence of local identities.

The ideas and statements of Polish statehood exclusiveness turned out to be key in the integration of western Ukrainian lands. The Polish authorities spent considerable efforts trying to create a positive image of the Polish state in the eyes of locals. Through mass festive events, the Polish authorities sought to establish the idea of unity and shared interests with minorities. The celebrations served as a tool for deepening the integration of Western Ukrainian lands into the structures of the Polish state. This made it possible to create the impression of commonality and integrity of the new territory with Poland, which facilitated the control and management of the region.

¹ П. Мічук, *Напис історії ОУН*, Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк, 1968, 23.

However, Ukrainians living in the territories of the Second Polish Republic celebrated their own statehood event – the 10th anniversary of the proclamation of the Western Ukrainian People's Republic in November 1918, which caused clashes with the police of the Polish state in Lviv². This celebration was of great importance for Ukrainians in the context of national identity and the struggle for national rights. It is worth considering the factors that explain the importance of this celebration for Ukrainians, as well as analyzing the Polish reaction to the events of that time.

The proclamation of Western Ukrainian People's Republic in 1918 was an act of national self-determination of the Ukrainian people in the western lands earlier controlled by Austrian-Hungarian Empire. For Ukrainians, it was an attempt to ensure their national independence and recognition of their rights to have their own state. The celebration of the 10th anniversary of the declaration of the Western Ukrainian People's Republic had a symbolic meaning – it reminded of a historical development that demonstrated the fact that Ukrainians turned to the idea of their own statehood, emphasizing their readiness to fight for their rights and identity.

For the Ukrainian people, the importance of this celebration also lay in the fact that it supported and affirmed their national liberty and contributed to the unification of the Ukrainian people both in the western lands and mainland Ukraine. Given the pressure from the Polish authorities and the policy of assimilation, the celebration of historical events that emphasized Ukrainian national self-awareness was important for the preservation and strengthening of Ukrainian identity.

The Polish authorities showed an unfavorable reaction to the celebration of the 10th anniversary of Western Ukrainian People's Republic due to the perception of this event as a threat to Polish statehood and stability in the western Ukrainian lands. Local population's support for Ukrainian national symbols and events that took place in the context of the struggle for national rights was perceived by the Polish authorities as a manifestation of enmity and an attempt to undermine the state order.

The clashes that took place during the celebration deepened the tension between Ukrainians and the Polish authorities³. The police responded to these clashes with the use of force and repressive measures, which was reflected in the arrests of Ukrainian activists and restrictions on Ukrainian cultural and political initiatives.

The celebration of the 10th anniversary of the proclamation of the West Ukrainian People's Republic was important for Ukrainians, as it marked a historical event that had symbolic significance for Ukrainian national self-awareness and the struggle for national rights. The Polish authorities perceived this celebration as a threat to their state order and stability in the western Ukrainian lands, which caused a harsh reaction from their side. These events illustrate the tension between the Ukrainian and Polish national communities in the interwar period on the territory of modern Ukraine.

² В. Чоповський, *Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918–1939)*. Львів, 1993, 72–73.

³ Львівське повітове управління державної поліції, ДАЛО, ф. 108, оп. 1, спр. 288, арк. 9.

At the same time, the Polish authorities decided to hold a celebration of the 10th anniversary of the restoration of Polish statehood, considering this celebration as part of the ideological consolidation of its statehood, including in the western Ukrainian lands. This celebration was a strategic move by the Polish government, aimed at strengthening its statehood and ideologically asserting Polish nationalism in Western Ukrainian lands. It was considered not only an act of commemoration of a historical event, but also a tool to raise the spirit of the Polish population and support the unity of the country in the conditions of regional misunderstandings.

The rupture was also caused by the loud celebration of the 10th anniversary of the Union of Defenders of Lviv, an organization consisting of veterans of the Polish Army and rebel units that participated in the overthrow of the Ukrainian government in Lviv. Only on November 21, 1928 (the day of the retreat of Ukrainian forces from the center of Lviv in 1918), five solemn events were held in different parts of the city, including the laying of a stone for the future monument to the participants of those events on Zelena Street⁴. All this, of course, was an additional factor of irritation of the Ukrainian residents of the city and demonstrated the fact that the national policy in the Western Ukrainian lands was not formed on the basis of the principles of leveling international misunderstandings in the city.

It is clear that the Polish authorities viewed the celebration of the 10th anniversary of the restoration of statehood as an opportunity to strengthen national self-awareness and patriotism. This event served for the Polish population as a symbolic reminder of the victory in the struggle for independence and state sovereignty, as well as the importance of national unity in the face of external threats.

Also, the celebration of this anniversary was considered a means of supporting the idea of permanence of Polish statehood in the western Ukrainian lands, where there were tensions and conflicts with the local Ukrainian population. By commemorating this event, the Polish authorities tried to convince Ukrainians of the stability and necessity of Polish statehood, as well as to strengthen faith in the legitimacy of its existence on these lands.

Ukrainians did not accept this celebration for several key reasons. First, for Ukrainians, the Polish celebration of the restoration of statehood was perceived as a hint of Polish dominance and the desire to assimilate the local Ukrainian population. This caused a feeling of mistrust and alienation from the Ukrainian public.

Second, Ukrainians saw the celebration of the restoration of Polish statehood as an attempt to politically strengthen Polish power in western Ukrainian lands and support the ideology of Polish nationalism, which often conflicted with Ukrainian identity and interests.

The celebration of the fifteenth anniversary was particularly broad and included many elements of traditional Polish national politics. For example, the commemoration

⁴ Програми святкування 15-річчя незалежності Польщі та оборони Львова; списки осіб та організацій, які отримали запрошення, ДАЛО, ф. 266, оп. 1, спр. 36, арк. 66.

of the “defense of Lviv” was also added to the official celebration – a term that many Ukrainians rejected, believing that it was the Western Ukrainian People’s Republic who defended itself against the invasion of Polish troops, and not the other way around. So, in 1933, the holiday was called “Commemoration of the 15th anniversary of the independence of the Polish state and the “Defense of Lviv”⁵ and additional funding was planned specifically for events related to the “defense of Lviv”. The planning of this event took place at the national level and high-ranking representatives of the government and public authorities were involved in it. The celebration itself was under the patronage of the President of Poland Ignatius Moscicki and Marshal of the Sejm Józef Piłsudski, and the organizing committee was headed by the Chairman of the Council of Ministers, Janusz Jędrzejewicz⁶. The Lviv organizing committee also included the first persons of the voivodship, law enforcement agencies and public organizations, among whom were Vaclav Droyanovskyi, the President of the city of Lviv and Wojciech Goluchovskyi, the Chairman of the Federation of South-Eastern Voivodeships⁷.

Vaclav Droyanovsky’s speech, delivered at the Solemn Meeting on November 11, 1933, is particularly significant for understanding the ideological foundations of the national policy of the Polish state in Western Ukrainian lands. The mayor of Lviv noted the importance of celebrating the 15th anniversary of the restoration of independence and the “defense of Lviv”. He pointed out that on November 11, Poland celebrates its national holiday – Independence Day, and Lviv, in addition to the national holiday, also celebrated its local anniversary – the anniversary of the “blood and glory of the three weeks of November, 1918”⁸. Emphasizing the importance of these events, the mayor of Lviv pointed out that both holidays are closely related.

In addition, Vaclav Droyanovsky’s speech emphasized the importance of the “defense of Lviv”, which he describes as not only the triumph of Polish weapons, but also the victory of man over his own weaknesses and fears. He expressed his confidence that this event symbolizes the victory of a heroic soul over the trials and tribulations accompanying military operations. The mayor of Lviv also noted that, in his opinion, the defense of Lviv began with the spiritual forces of the people, which raised Poland to independence⁹.

Droyanovsky assured that both of these historical facts are interconnected, and noted that they, forming an inseparable whole, constituted one and the same historical process. He saw in this symbolic connection the proof that the “defense of Lviv” was

⁵ Програми святкування 15-річчя незалежності Польщі та оборони Львова; списки осіб та організацій, які отримали запрошення, ДАЛО, ф. 266, оп. 1, спр. 36, арк. 66.

⁶ Списки керівного складу Комітету святкування 15-річчя незалежності Польщі та оброни Львова, ДАЛО, ф. 266, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

⁷ Ibid, арк. 3.

⁸ Програми святкування 15-річчя незалежності Польщі та оборони Львова; списки осіб та організацій, які отримали запрошення, ДАЛО, ф 266, опис 1, справа 36, арк. 82.

⁹ Ibid.

an integral part of the history of Poland and an important stage in the formation of national self-awareness¹⁰.

In his speech, the President of Lviv never once mentioned that the “defense of Lviv” was an attempt to overthrow the power of Ukrainians who were fighting for the independence of their state, he did not even mention who this “defense” was from. There are two reasons for this. The first: he wanted to avoid the possibility of causing the Lviv Ukrainians a feeling of alienation and did not want to irritate the Lviv Poles once again by mentioning the Ukrainian state. As a result, the speech turned out to be quite pathetic, but devoid of specifics.

This speech once again shows that the main narrative of the Polish government’s national policy was based on ideologues that did not promote cooperation and understanding between the peoples living in the western Ukrainian lands. And this was especially noticeable during the celebration of the fifteenth anniversary of the independence of the Second Polish Republic.

Another aspect that can be noted is the lack of mentioning the possibility of further cooperation between Ukrainians and Poles based on shared historical events, even such as the confrontation in Lviv. Instead, the speaker focused exclusively on national symbols and internal history of Poland.

Adding the commemoration of “defense” to the celebration of the 15th anniversary of the restoration of Polish statehood was an important step for the Polish authorities, as it allowed to strengthen national self-awareness and patriotic feelings in a political and ideological context and aimed to emphasize the historical merit of Polish troops in the battles for the city. It acted as a way of supporting the idea of national patriotism and heroizing the events related to the liberation and defense of Polish lands. Also, the inclusion of this element in the celebration aimed to raise the morale of the Polish population, celebrating the exploits of Polish soldiers and emphasizing the unity of the nation.

On the other hand, adding the commemoration of the “defense of Lviv” to the celebration could serve as an attempt to emphasize the dominance of the Polish state in the western Ukrainian lands, despite the differences in the perception of the events by the Ukrainian public. This demonstrated attempts to control the historical memory of the population in these territories.

Another landmark for the understanding of the national policy of the Second Polish Republic in Western Ukrainian lands was the celebration of the 20th anniversary of Independence, which, although it was similar to the previous anniversary, had several qualitative differences. This applies to both actions and rhetoric. If we take into account the aggravation of international relations, which was already seriously felt in the western lands of the Republic, then the need for statist propaganda and emphasizing the importance of nurturing Poland’s independence gained special importance.

¹⁰ Програми святкування 15-річчя незалежності Польщі та оборони Львова; списки осіб та організацій, які отримали запрошення, ДАЛО, ф 266, опис 1, справа 36, арк. 82.

As before, celebrations included official ceremonies, parades, public performances, and religious services. The rhetoric of the speakers also largely echoed that of previous years, emphasizing the importance of unity, national pride, and the achievements of 20 years of independence. The 1930s in general and 1938 in particular were marked by the worsening of Polish-German relations. This was reflected in the rhetoric of the anniversary events, where speakers increasingly emphasized the dominant role of Poland. Compared to previous anniversaries, where the emphasis was on democratic values and the desire for peace, the 20th anniversary emphasized military power and readiness to defend independence more.

The aggravation of international relations in the West and the growth of external threats stimulated the strengthening of statist propaganda. Jubilee events were actively used to spread pro-Polish ideas and build loyalty to the Polish state. The celebration of the 20th anniversary of Independence had a significant impact on the political life of the Second Polish Republic and it demonstrated the strengthening of Polish nationalism.

The celebration was organized three times wider than all the previous ones and not only in the western Ukrainian lands, but also in the entire state¹¹. In particular, in Lviv, it was divided into three parts, each of which had its own characteristics, and at least two had a serious potential to negatively affect the course of interethnic relations. This refers to the commemoration of the twentieth anniversary of the founding of the Union of Defenders of Lviv and the twentieth anniversary of the “defense of Lviv” itself, which were held at the same time as the celebration of the independence of the Second Polish Republic.

As before, the composition of the honorary organizing committee emphasized the importance of the attitude of the Polish establishment to the celebrations. The chairman of the committee was the Head of the Government Felicjan Sławoj-Składkowski; it also included Tadeusz Kasprzycki, Minister of Defense, Alfred Bilyk, Lviv Voivodship, Eggeniusz Kwiatkowski, Deputy Chairman of the government, Edward Sucharda, Rector of Lviv Politechnika and many other notable persons from the central government and Lviv region¹². It is interesting that representatives of other regions were also involved, for example Michał Grażyński, the governor of Śląsk and Edmund Bulanda, the rector of the Jagiellonian University¹³. In addition, many different organizations were involved in the celebration, starting from youth scout groups like Harcerzhy and ending with all political parties¹⁴. It is clear that such a representation united different layers of society around a common national idea. The participation of well-known political figures, authorities and representatives of public organizations

¹¹ Romuald, Rydz. Obchody Niepodległości w 20-lecie, *Biblioteka Narodowa*, отримано доступ 15 серпня 2024, <https://bn.org.pl/projekty/aleje-niepodleglosci/obchody-niepodleglosci-w-20-leciu>

¹² Програма відзначення 20-річчя незалежності Польщі та оборони Львова, списки членів Цивільного комітету та секцій, ДАЛО, ф. 266, оп. 1, спр. 82, арк. 6.

¹³ Ibid, арк. 6 –7.

¹⁴ Ibid, арк. 23.

showed a general interest in the perpetuation of historical events. This again contributed to strengthening the national self-awareness of Poles and maintaining the spirit of unity, despite the complete ideological exclusion of Ukrainians from this event.

In Lviv the main celebrations began on November 2, 1938, with the Divine Service at the Cemetery of Orłąt as the beginning of the celebration of the 20th anniversary of the “defense of Lviv”, which was attended by high-ranking representatives of the City Hall together with the President of the City of Lviv, Stanislaw Ostrowski. The celebration lasted until December 11 and ended with a solemn procession of representatives of the police, prosecutor’s office, bailiffs and lawyers¹⁵. They were also joined by teachers’ and other professional societies. The participation of primary security structures representatives indicated that the rhetoric used by local authorities was acceptable for state security systems and law enforcement systems.

As before, the celebrations included prayer services, concerts, solemn marches, meetings of labor groups, sports competitions, public recitations, rallies, unveiling of tables, monuments and even plays put on by students and teachers¹⁶. It is clear that the educational value of the entire event received maximum attention from the authorities. Despite the rhetoric, which did not contribute neither to a comprehensive and open national policy in Western Ukrainian lands, nor to inter-ethnic mutual understanding there, the attitude of the authorities of the Second Polish Republic to the aggrandizement of its statehood was as active, deep and all-encompassing as possible.

Continuing an already established tradition, the organizing committee completely ignored national minorities in its plans for the celebration. Moreover, the rhetoric of isolating Ukrainians from the celebration has acquired a somewhat antagonistic character. In particular, in speeches, invitations, articles and posters, the terms “Ukrainian state”, “Ukrainians”, “Ukraine” and “Ukrainian army” were replaced by various undefined phrases such as “forces of darkness” or “those who seized Lviv and Eastern Minor Poland under the cover of nights”¹⁷. The replacement of terms related to Ukrainians and their state with invented or negatively colored phrases indicates attempts to empty the Ukrainian national movement from the information field of the Polish state, which was characteristic of that period of history in these territories. This not only did not contribute to international understanding, but also caused Ukrainians to reject both the celebration itself and the government as a whole.

On the other hand, the solemn events were extremely actively received by the Polish community of the Second Republic. The Polish part of the province’s society

¹⁵ Програма відзначення 20-річчя незалежності Польщі та оборони Львова, списки членів Цивільного комітету та секцій, ДАЛО, ф. 266, оп. 1, спр. 82, арк. 57.

¹⁶ Листування Громадянського комітету з відзначення 20-річчя оборони Львова з організаціями та особами про організацію виставок, з додатком зразків оголошень, ДАЛО, ф. 266, оп. 1, спр. 77, арк. 21.

¹⁷ Плакати, оголошення про святкування 20-річчя оборони Львова у листопаді 1918 р., ДАЛО, ф. 266, оп. 1, спр. 10, арк. 5.

took a leading role in organizing and holding these holidays. The ideological narratives that were presented during the anniversary events found an active response among the broad masses of the Polish population. Various social strata participated in the preparation and celebration of the events. In addition to famous people, such as businessmen, priests, politicians and soldiers, representatives of a wide range of political, economic and social organizations joined the organization and holding of the celebrations. Both large state structures and small communities stood out among the sponsors¹⁸. For example, the committee responsible for preparing for the 20th anniversary of the independence of the Second Polish Republic included not only large state institutions, but also organizations engaged in the promotion of tourism, scientific research, and cultural events.

Among the organizations that were invited to the celebration or participated in the preparation of events, there were no representatives of minorities, that inhabited these territories including Ukrainians, Jews, Armenians and Germans. The absence of national minorities representation did not contribute to their integration into the society of the Second Polish Republic and made it difficult to perceive the Polish state as their own. This further led to the fact that the national minorities did not feel motivated to defend the state against threats from the two neighbouring empires.

While the Jewish, Armenian, German and other nations were ignored in the rhetoric of the celebration organizers, Ukrainians were portrayed as a force that had tried to hinder the construction of the Polish state. This, in turn, made the national policy of Polish governments antagonistic to a significant number of citizens of the Second Polish Republic and contributed to the spread of narratives that actively intensified the struggle against the authorities. Involvement of organizations that were associated with the “defense of Lviv” in 1918 and the Union of “Defenders of Lviv” itself¹⁹ was particularly negatively perceived by the Ukrainian minority, which considered these groups as enemies of their own statehood. Thus, the generalized perception of these organizations, particularly in the city of Lviv and in the western Ukrainian lands, caused difficulties for Ukrainians to perceive Poland as their own state, which, in turn, led to an increase in national differences.

In general, the question of financing the independence celebrations was solved through a variety of approaches. There were three main types of financing – state funds, funds of various organizations, from public organizations to large business structures, and fundraising²⁰. The widest possible circles of the public and the church were involved in the latter. The importance of each of these articles of funding can

¹⁸ Фінансові звіти Цивільного комітету зі святкування 20-річчя незалежності Польщі та оборони Львова, ДАЛО, ф. 266, оп. 1, спр. 80, арк. 2.

¹⁹ Протоколи засідань продуктової секції Цивільного комітету зі святкування 20-річчя Союзу оборонців Львова в листопаді 1918 р.; списки запрошених на засідання, ДАЛО, ф. 266, оп. 1, спр. 73, арк. 7.

²⁰ Фінансові звіти Цивільного комітету зі святкування 20-річчя незалежності Польщі та оборони Львова, ДАЛО, ф. 266, оп. 1, спр. 80, арк. 2–10.

be justified both from the point of view of ensuring the celebration itself, and from the point of view of the impact on Polish society as a whole.

State funds played a key role in ensuring stable financing of festive events. This allowed the organizers to plan and carry out large-scale events aimed at commemorating historical events and national identity. Thanks to the state funding, the government was able to control the use of funds and ensure their efficient distribution, which ensured that the celebrations were held at a high level.

Funding from various organizations, including public associations and business structures, was important not only from a financial point of view, but also in terms of social integration and support for the ideas of independence among different sections of the population. Contributions from businesses and community organizations showed broad support for the national celebrations and helped build a sense of unity and common purpose among citizens.

Fundraising, which involved wide circles of the public and the church, played a special role in creating civic activity and responsibility. This approach allowed every citizen to feel his involvement in national celebrations, strengthening patriotic feelings and social cohesion. The participation of the church in these processes was particularly significant, as it was an important social institution with a great influence on the formation of political, moral and ethical values.

Regarding the limitation of access to funding for organizations and churches of other national groups, this approach was explained by the desire of the organizers to adhere to the focus of resources on supporting events that reflect Polish culture and history. The participation of other national groups could disperse efforts and financial resources, as well as cause a clash of interests and interpretations of the meaning of independence. Therefore, it was decided to focus on organizations that directly represented the interests of Polish society and its national and cultural heritage.

The artistic circles that participated in the celebrations deserve special attention, as they followed the same rhetoric that was presented by the organizations and bodies that created the national policy. The Lviv theaters, which staged plays on the theme of various events related to the Ukrainian-Polish war of 1918–1919, worked very actively. For example, on November 19, 1938, the Great City Theater showed the play “Rosemary Branch” dedicated to the mentioned events²¹. Among those present were not only representatives of organizational committees of various levels, but also scout youth and military personnel. The last two categories participated in all the events of the festive months, including artistic, political and religious ones²². For the Polish authorities, the involvement of artistic circles in the celebration of the anniversaries of independence was extremely important for several reasons. Firstly, art served as an effective means of spreading ideological guidelines and strengthening

²¹ Програма відзначення 20-річчя незалежності Польщі та оборони Львова; списки членів Цивільного комітету та секцій, ДАЛЮ, ф. 266, оп. 1, спр. 82, арк. 42.

²² Ibid, арк. 23.

national identity. Theatrical performances, art exhibitions and musical concerts could convey patriotic messages and form a sense of national unity among citizens. Secondly, the participation of artists in the celebrations emphasized the cultural identity of the nation, demonstrating the richness and diversity of Polish culture.

Representatives of all walks of life were present at the artistic events, which gave special importance and value to the inclusive nature of the national celebrations. This contributed to the creation of a sense of community and unity among various social groups, from elites to ordinary citizens. An important component of this approach was the involvement of youth and veterans, as these groups played a key role in strengthening national security and shaping the country's future.

At the same time, artistic circles of national minorities were not involved in these celebrations. This can be explained by the desire of the Polish state to create a monolithic national narrative that excluded any alternative cultural identities. The participation of national minorities was seen as the means to cause controversy and undermine the dominant Polish national discourse, which was undesirable for a government that sought to consolidate the nation around a single national idea.

Historical events, such as the struggle for Lviv in 1918, had different perceptions among different national groups. Ukrainians still see these events as part of their national liberation struggle, while Polish authorities and historians may see them as an important part of Poland's history. However, even in such a situation, this event can become the basis for active cooperation between modern Ukraine and Poland, which has been repeatedly proven by numerous scientific conferences and large-scale projects such as the Cemetery of Polish Soldiers in Lviv.

The celebration of the Polish statehood restoration anniversaries in Western Ukrainian lands was an act aimed at consolidating statehood and increasing patriotic sentiment in Polish society. However, this initiative was not accepted by the Ukrainian population due to its perception as a tool of political pressure and support of Polish dominance in the western Ukrainian lands. Thus, these events reflected deep national and political differences in the region and the difficult nature of relations between the Polish and Ukrainian populations.

Adding the commemoration of the "defense of Lviv" to the celebrations was an important step for the Polish authorities aimed at supporting national self-awareness and patriotic feelings among the political population. It also served as an attempt to emphasize the dominance of the Polish state and to control the historical identity in the western Ukrainian lands.

In general, the celebration of the Polish statehood restoration anniversaries in the western Ukrainian lands played an important role in the national politics of Poland in the interwar period. These measures were not only a symbolic act, but also a strategic tool for asserting Polish sovereignty, forming an identity and integrating the Western Ukrainian territories into the newly created Polish state.

ВІДЗНАЧЕННЯ РІЧНИЦЬ ДЕРЖАВНОСТІ ЯК ЧАСТИНА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ В ГАЛИЧИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Іван ФЕДИК

Львівський національний університет імені Івана Франка
катедра історичного краєзнавства
вул. Університетська, 1 Львів, 79000, Україна
e-mail: ivan.fedyk@lnu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0002-7289-0124

У період між 1919 та 1939 роками Польща, відновивши свою державність після Першої світової війни, приділяла значну увагу західноукраїнським землям, спрямовуючи чималі зусилля на інтеграцію цих територій до складу Другої Польської Республіки. Одним з ключових елементів цієї стратегії були урочистості, присвячені річницям відновлення польської державності. Для польських владних структур ці святкування не лише символізували важливість боротьби за свободу, але й ставали інструментом політичного впливу. Історичні річниця використовувалися, щоб підкреслити та підтвердити польський суверенітет на західноукраїнських територіях. Через низку святкових заходів польська влада прагнула акцентувати своє право на контроль та управління цими землями.

Святкування відновлення державності також відіграло важливу роль у політиці ідентичності. Це дозволяло польській владі формувати та закріплювати польську національну самоідентифікацію серед місцевого населення західноукраїнських земель. Заходи, присвячені цим річницям, використовувалися, щоб зміцнити патріотизм серед населення та спробувати зменшити вплив місцевих ідентичностей.

Пропаганда польської державності виявилася ключовим елементом у процесі інтеграції західноукраїнських земель. Влада витрачала значні зусилля, щоб створити позитивне уявлення про державу серед місцевого населення. Через масові заходи, які включали святкування воєнних перемог, пропагандистські кампанії та освітні ініціативи, уряд намагався закріпити ідею єдності та спільності інтересів з місцевим населенням.

Урочисті святкування річниць відновлення польської державності на західноукраїнських землях відігравали багатогранну роль. Вони слугували засобом політичного впливу, елементом політики національної ідентичності і важливим інструментом для подальшої інтеграції західноукраїнських земель у структури польської держави, водночас створюючи враження політичної єдності, що полегшувало контроль та управління регіоном. Святкування також сприяли створенню позитивного іміджу польської держави серед місцевого населення, водночас викликаючи опір та напруженість з боку української громади, яка продовжувала боротися за свої національні права та ідентичність.

У той час як єврейська, вірменська, німецька та інші національні меншини були проігноровані в риториці організаторів святкувань, українська національна меншина була зображена як сила, що намагалася перешкодити будівництву тогочасної польської держави. Така ситуація, відповідно, сприяла формуванню антагоністичної національної політики урядів щодо значної кількості громадян Другої Речі Посполитої, що, у свою чергу, сприяло поширенню наративів, які активно підсилювали боротьбу проти влади.

Особливо негативно українська меншина сприймала залучення до святкувань організацій, пов'язаних з "обороною Львова" 1918 року та самого Союзу "Оборонців Львова". Українці вважали ці організації ворогами власної державності, що значно ускладнювало їхнє сприйняття Другої Речі Посполитої як своєї країни. Відповідно, загальне уявлення про ці організації в місті Львові та на західноукраїнських землях поглиблювало труднощі в інтеграції українців до польської спільноти. Це спричиняло значні проблеми у поширенні єдиного національного наративу та ускладнювало процес формування спільної національної ідентичності.

Антагоністична політика та риторика організаторів святкувань не лише загострювала міжнаціональні непорозуміння, але й посилювала протестні настрої серед української меншини. Ці настрої були підкріплені сприйняттям польських святкувань як таких, що дискримінували та маргіналізували українців. Той факт, що організації, асоційовані з польською військовою перемогою над українцями були залучені до урочистостей, ще більше погіршував відносини між національними групами.

Ключові слова: Польща, Західна Україна, державність, ювілеї, національна політика, інтеграція, політичний вплив, суверенітет, національна ідентичність, патріотизм, єдність, пропаганда, українське населення, міжетнічні непорозуміння.

REFERENCES

- Chopovskyi, V. *Ukrainian Intelligentsia in the National Liberation Movement in Western Ukraine (1918–1939)*. (Lviv, 1993). (in Ukrainian).
- Correspondence of the Citizens' Committee to celebrate the 20th Anniversary of the Defense of Lviv with Organizations and Individuals about the Organization of Exhibitions, with an Appendix of Sample Advertisements, State Archives of Lviv Oblast, f. 266, op. 1, spr. 77. (in Ukrainian and Polish).
- Financial Reports of the Civil Committee for the Celebration of the 20th Anniversary of the Independence of Poland and the Defense of Lviv, State Archives of Lviv Oblast, f. 266, op. 1, spr. 80. (in Ukrainian and Polish).
- Financial Reports of the Civil Committee for the Celebration of the 20th Anniversary of the Independence of Poland and the Defense of Lviv, State Archives of Lviv Oblast, f. 266, op. 1, spr. 80. (in Ukrainian and Polish).
- Lists of the Leadership of the Committee for the Celebration of the 15th Anniversary of the Independence of Poland and the Defense of Lviv, State Archives of Lviv Oblast, f. 266, op. 1, spr. 3. (in Ukrainian and Polish).
- Lviv District Office of the State Police, State Archives of Lviv Oblast, f. 108, op. 1, spr. 288 (in Ukrainian and Polish).
- Mirchuk, P. *An Outline of the History of the OUN*. (Munich - London - New York, 1968). (in Ukrainian).
- Posters and Announcements about the Celebration of the 20th Anniversary of the Defense of Lviv in November 1918, State Archives of Lviv Oblast, f. 266, op. 1, spr. 10. (in Ukrainian and Polish).
- Program to commemorate the 20th Anniversary of the Independence of Poland and the Defense of Lviv; Lists of Members of the Civil Committee and Sections, State Archives of Lviv Oblast, f. 266, op. 1, spr. 82. (in Ukrainian and Polish).
- Programs of the Celebration of the 15th anniversary of Poland's Independence and the Defense of Lviv; Lists of persons and organizations that received invitations, State Archives of Lviv Oblast, f. 266, op. 1, spr. 36. (in Ukrainian and Polish).
- Protocols of Meetings of the Food section of the Civil Committee for the Celebration of the 20th Anniversary of the Union of Defenders of Lviv in November 1918; Lists of those invited to the Meeting, State Archives of Lviv Oblast, f. 266, op. 1, reference 73, sheet 7. (in Ukrainian and Polish).
- Rydz, Romuald. "Celebration of the Independence of the 20th Anniversary," *Biblioteka Narodowa*, accessed August 15, 2024 <https://bn.org.pl/projekty/aleje-niepodleglosci/obchody-niepodleglosci-w-20-leciu> (in Polish).

УДК 930(477.6)''1943''

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4566>**ВОЛИНЬ'43: ЩО ЗАМОВЧУЄ ПОЛЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ?****Богдан ГУДЬ**Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут європейської інтеграції
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: bohdanhud@gmail.com
ORCID ID: 00000-0002-6811-2696**Олег МУРАВСЬКИЙ**Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
вул. Козельницька, 4, Львів, 79026, Україна
e-mail: oleg-muravskiy@ukr.net
ORCID ID: 00000-0002-2776-5156

В статті показано багатовимірність причин, які привели до Волинської трагедії 1943 р., серед яких, зокрема, (а) глибокі соціальні конфлікти, що накопичувались століттями, (б) вплив імперської, советської та націоналістичної пропаганди (в) антипольські настрої місцевого населення, спричинені дискримінаційною національною політикою урядів Другої Речі Посполитої та (г) хаос окупаційного періоду. Констатовано, що польській історіографії домінуючою концепцією щодо подій на Волині на завершальному етапі Другої світової війни є теза професора Гжегожа Мотики, яка провину за трагічний польсько-український конфлікт покладає виключно на Організацію Українських Націоналістів (ОУН) та Українську Повстанську Армію (УПА). Акцентовано увагу на тому, що польські науковці надзвичайно мало уваги приділяють проблемі генези антипольських настроїв на Волині, де упродовж тривалого часу місцеве населення перебувало під впливом чорносотенної агітації Російської імперії, більшовицької пропаганди, комуністичних меседжів у міжвоєнний період ХХ ст. Відзначено, що польські історики воліють "не помічати" факту того, що значна частка відповідальності за розгортання конфлікту лежить на гітлерівській Німеччині та СРСР, чия деструкційна політика на теренах Волині сприяла деградації соціального порядку, зростанню бандитизму та агресії, а постійні зміни влади та відсутність державних інститутів безпеки сприяли поширенню насильства на локальному рівні.

Ключові слова: Волинь' 1943, польська історіографія, Друга світова війна, українсько-польські відносини, ОУН, УПА, Армія Крайова, СРСР, фашистська Німеччина, комуністичний рух, націоналістичний рух.

Волинська трагедія 1943 року – конфлікт, який має глибоке історичне підґрунтя, провокує гострі дискусії в середовищі українських та польських науковців, суттєво впливає на сучасні польсько-українські відносини. Не зважаючи на доволі значну кількість джерел, польська історіографія доволі однобічно трактує чимало подій цієї тематичної ніші, інколи не помічає очевидних фактів, тенденційно висвітлює певні процеси, що не сприяє формуванню достовірного історичного нарративу, ускладнює двосторонній діалог у політичній площині.

Без перебільшення, тема Волинської трагедії займає одне з провідних місць не тільки серед польських істориків, але й широкого загалу. Серед сучасних польських учених найбільшим авторитетом, як видається, користується Гжегож Мотика¹, який вивчає проблематику Волині² від другої половини 90-х років минулого століття. У цій же тематичній ніші (у контексті Люблінщини) опублікував низку праць його учень – Маріуш Зайончковський³. З-поміж інших польських дослідників необхідно згадати Владислава та Еву Семашків⁴, а також Гжегожа Грицюка⁴, які досліджують демографічні втрати серед поляків у колишньому Волинському воєводстві у 1939–1945 рр.

Із найновіших публікацій польських дослідників можна виокремити також монографії Томаша Турейка⁵ й Ренати Помаранської⁶. Із представників старшого покоління польських учених, що безпосередньо або ж опосередковано досліджували волинські події 1942–1944 рр., виділимо передусім Ришарда Тожецького⁷ й Владислава Філяра⁸. Найоб'єктивніший образ українсько-польських стосунків у контексті Волинської трагедії, на наше переконання,

¹ Grzegorz Motyka, *Wołyń '43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*. (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2016); Idem, *Od rzezi wołyńskiej do akcji "Wisła". Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*. (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011); Idem, "Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej", w książce *Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953*, red. Krzysztof. Jasiewicz, (Warszawa, Londyn: Rytm, 2002), 279–407; Idem, *Ukraińska partyzantka 1942–1960*. (Warszawa: Rytm, 2006); Idem, "Zbrodnia wołyńska 1943 roku i mit buntu ludowego", *Dzieje Najnowsze*. No.1, (2016): 53–66.

² Mariusz Zajączkowski, *Pod znakiem króla Daniela. OUN-B i UPA na Lubelszczyźnie 1944–1950*. (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2016); Idem, *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*. Lublin, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2015).

³ Ewa Siemaszko, "Bilans zbrodni", *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, (2010): 77–94; Ewa Siemaszko i Władysław Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, t. 1–2. (Warszawa: Von Borowiecky, 2008, 2000); Ewa Siemaszko i Władysław Siemaszko, "Mordy ukraińskie na Wołyniu w czasie II wojny światowej", w książce *Europa nie prowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, red. Krzysztof Jasiewicz. (Warszawa, London: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1999), 15–33.

⁴ Grzegorz Hryciuk, *Przesiedleńcy. Wielka epopeja Polaków, 1944–1946*. (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023).

⁵ Tomasz Turajko, *Zbrodnia wołyńska w świetle prawa międzynarodowego*. (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2023).

⁶ Renata Pomarańska, *Od konfliktów do rzezi. Polacy i Ukraińcy na kresach II Rzeczypospolitej*. (Radzymin, Warszawa: Von Borowiecky, 2022).

⁷ Ryszard Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993); Idem, "Przyczyny i skutki konfliktu polsko-ukraińskiego w czasie II wojny światowej", *Dzieje Najnowsze*, No 3 (1993): 73–80.

⁸ Władysław Filar, "Burza na Wołyniu". *Z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe*. (Warszawa: Rytm, 1997); Idem, *Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie*. (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2003); Idem, *Przed Akcją Wisła był Wołyń*. (Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyń, 1997).

представлений у ґрунтовному дослідженні професора Анджея Леона Сови⁹. Проте, на жаль, у польській історіографії домінує концепція Гжегожа Мотики, відповідно до якої події, що сталися на Волині у 1943 р., були заплановані, організовані й реалізовані однією політичною силою – Організацією Українських Націоналістів (ОУН) та її збройним раменом – Українською Повстанською Армією (УПА).

В Україні проблемою Волинської трагедії займається низка дослідників, проте й сьогодні немає єдиного погляду на генезу й характер трагічних подій періоду Другої світової війни. Одним із перших цією проблемою зацікавився Ігор Ільошин, який в своїх поглядах еволюціонував від намагання об'єктивно поглянути на українсько-польський конфлікт часів Другої світової війни до, де-факто, переходу у фарватер гранд-наративу польської історіографії¹⁰. Іншим відомим дослідником волинських подій є колишній голова Українського інституту національної пам'яті (УІНП) Володимир В'ятрович, який вважає їх "другою українсько-польською війною"¹¹. У подібному дусі (протистояння УПА з польськими збройними формуваннями) досліджує проблему Іван Патриляк¹². Оригінальну концепцію генези й перебігу волинських масакр, яка показує їхню неоднозначність і багатовимірність, сформував львівський історик Богдан Гудь¹³. Ґрунтовно основні напрямки й тенденції української й польської історіографії Волині'43 представила й дослідниця з Луцька Оксана Каліщук¹⁴. Досліджувана проблема

⁹ Andrej Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*. (Kraków: Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998).

¹⁰ Ігор Ільошин, *Волинська трагедія 1943–1944 рр.* (Київ: Інститут історії України НАН, 2003); Його ж, *ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів)*. (Київ: Інститут історії України НАН, 2000); Його ж, *Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні*. (Київ: 2001); Його ж, *Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.)*. (Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська Академія", 2009); Ihor Ilyushyn, *UPA i AK konflikt w Zachodniej Ukrainie*. (Warszawa: Związek Ukraińców w Polsce, 2009); Idem, *ZSRR wobec ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1947*. (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2017).

¹¹ Володимир В'ятрович, *Друга польсько-українська війна: 1942–1947*. (Київ: Києво-Могилянська Академія, 2012); Його ж, *За лапштунками "Волині-43": невідома польсько-українська війна*. (Харків: "Клуб сімейного дозвілля", 2016).

¹² Іван Патриляк, *"Встань і борись! Слухай і вір...": українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр.* (Львів: Часопис, 2012); Його ж, *Перемога або смерть. Український визвольний рух у 1939–1960 роках*. (Харків: Family Leisure Club, 2015).

¹³ Богдан Гудь, *Від Люблінської унії до волинських масакр. Чотири есе про українсько-польську історію*. (Київ, 2024); Його ж, *З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст.* (Харків: "Акта", 2018); Bohdan Hud, *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i w pierwszej połowie XX wieku*. (Warszawa: Pracownia Wydawnicza, 2013, 2018, 2024); Idem, *Od unii lubelskiej do rzezi wołyńskich. Cztery eseje o historii polsko-ukraińskiej*. (Warszawa: Pracownia Wydawnicza, 2024).

¹⁴ Оксана Каліщук, *Волинь '43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті*. (Львів: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2020).

порушується також у праці “Українські жертви Холмщини та південного Підляшшя у 1939–1994”¹⁵.

Для того, щоб зрозуміти причини й характер “Волині’43”, необхідно усвідомити декілька фактів, про які, на жаль, не дізнаєшся з наукових студій польських істориків.

По перше, т. зв. *волинські масакри* були локалізованими в західній частині колишньої Волинської губернії (Волинське воєводство, 1921–1939), яка від поділів Речі Посполитої до початку німецько-советської війни не перебувала під впливом українського національного, а тим більше націоналістичного руху. До 1917 року антипольські настрої поширювалися тут російською імперіальною / чорносотенною агітацією, а в міжвоєнний період та у 1939–1941 роках – більшовицькою / комуністичною пропагандою. Остання була особливо сильною на Поліссі, зокрема у Сарненському та Костопільському повітах Волинського воєводства.

Внаслідок антипольської пропаганди у 1917–1921 рр. велика земельна власність поміщиків-поляків на Правобережній Україні, у тому числі й на Волині, була знищена. У 1920 р. місцеві православні селяни воювали у лавах Першої кінної армії Будьонного проти польських військ під час так званого Київського походу Пілсудського й Петлюри. Після Ризького мирного договору вони ж виступали проти приєднання Західної Волині до відродженої Речі Посполитої, оскільки “тужили” за царатом і більшовиками. У міжвоєнний період ХХ ст. православна людність підтримувала інспірований советами диверсійно-партизанський рух проти Польщі. У 1925 р. місцеві комуністи розробили план “другої” комуністичної революції на Волині, який передбачав, серед іншого, знищення польських поселень та ліквідацію їхніх польських мешканців. Тож у 1930-х роках саме комуністичний рух був “головним боєм” властей Волинського воєводства: комуністи зі своїми гаслами соціального й національного визволення не тільки “запанували в головах поліщуків і волинян”, але й практично на 100% “заповнили” польські тюрми¹⁶.

Отже, *волинські масакри* 1942–1944 років відбувалися на теренах, значна частина мешканців яких була просякнута погромницькою чорносотенною й більшовицькою ідеологією. Як читаємо у звіті польської конспірації з Волині (квітень 1943 р.), “загальне гасло “Ляхи за Буг!”... на тлі радянської антипольської пропаганди знаходить великий резонанс серед молоді..., пробуджує апетит до безкарного вбивства і грабунку”¹⁷.

¹⁵ *Українські жертви Холмщини та південного Підляшшя у 1939–1944*, т. 1, упоряд. Іван Галагіда і Мирослав Іваник. (Львів: Український католицький університет, 2021).

¹⁶ Відповідно до спогадів Данила Шумука, у 1935 р. у ковельській в’язниці в перебувало бл. 200 політичних в’язнів, з яких тільки четверо належали до ОУН. Інші були заарештовані за комуністичну діяльність. Див.: Данило Шумук, *Пережите і передумане. Спогади і роздуми українського дисидента-політв’язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921–1981)*. (Детройт: Видавництво ім. Олени Теліги, 1983), 79.

¹⁷ Zbiory Specjalne Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego (далі – ZS BUW), sygn. 2131. Raport z Hreczki do dnia 20. IV. 1943 r., k. 10.

Виникає питання, чому ОУН(б) та УПА в ідеологічно чужому середовищі досить легко змогли залучити значну частину місцевого селянства до активної участі в акції “деполонізації” Волині? Цей факт пояснюється тим, що, хоча стратегічні цілі комуністів і націоналістів на перший погляд були різними (одні проголошували соціальне визволення “трудового люду”, інші – національне визволення українства), але, де факто, вони були збіжними. В обох випадках тими, кого треба було знищити, були поляки – суспільна група, що панувала і в соціальному й національному контексті. Тож в розпал Другої світової війни антипольські гасла українських націоналістів впали на сприятливий ґрунт, підготовлений російською шовіністичною й кремлівською комуністичною пропагандою упродовж багатьох десятиліть.

По-друге, важливим питанням, яке потребує відповіді, – чи мала ОУН-Б розроблений план знищення (геноциду) поляків на західних теренах України? Гжегож Мотика переконаний, що цей план опрацював один з провідних діячів українського націоналістичного руху Михайло (Міхал) Колодзінський у своїй “Воєнній доктрині українських націоналістів”. На підтвердження своєї тези Гжегож Мотика “цитую” Михайла Колодзінського, який, за його словами, мав написати: “Прошу не перейматися, що вб’ємо три з половиною мільйони євреїв і понад мільйон поляків”¹⁸. Тобто, за версією проф. Мотики, він мав на увазі тотальне винищення євреїв і поляків. Насправді ж Михайло Колодзінський писав наступне: “Не треба думати [курсив наш – авт.], що знищиться 3,5 мільйона жидів чи мільйон поляків..... З бігом часу ... повстання переміниться у війну й жорстокість зменшиться”¹⁹. Він також вважав, що убивати необхідно лише тих поляків, які зі зброєю в руках протистоятимуть націоналістичному повстанню, натомість інших – слід змусити втекти “за Віслу”. Вілтак, авторіві “воєнної доктрини” йшлося “лише” про етнічну чистку західноукраїнських земель. Крім того, доктрина Михайла Колодзінського не була офіційно схвалена керівництвом ОУН. Також відкритим залишається питання, який вплив вона мала на “польську” політику ОУН-Б у роки Другої світової війни²⁰.

Цінну інформацію для розуміння цього дає аналіз твердження Гжегожа Мотики (його думку поділяє й Гжегож Грицюк) про те, що рішення про виселення поляків зі спірних територій було, ймовірно, прийняте під час наради військових референтів

¹⁸ Ireniusz Dańko, “Rzeź wołyńska i jej apogeum: krwawa niedziela 11 lipca ’43”, *Gazeta Krakowska*, 7 липня 2016, отримано доступ 24 грудня 2024, <https://gazetakrakowska.pl/rzez-wolynska-i-jej-apogeum-krwawa-niedziela-11-lipca-43/ar/c15-10381365>.

¹⁹ Михайло Колодзінський, *Воєнна доктрина українських націоналістів*. (Київ: “Основа-Принт”, 2019), 186.

²⁰ Відомі дуже критичні ставлення до неї. Наприклад, націоналістичний активіст і засновник українського підпілля на Донбасі під час Другої світової війни Євген Стахів вважав Михайла Колодзінського «українським імперіалістом» Див: Роман Кабачій, “Інший” націоналіст”, *Український тиждень*, 17 липня 2009 року, отримано доступ 24 грудня 2024, <https://tyzhden.ua/inshyj-natsionalist>.

ОУН у Львові в жовтні 1942 р.²¹. Однак, читаючи інформацію советського агента в структурах ОУН, приходимо до висновку, що підхід активістів цієї організації до польського питання не був однозначним, що було зумовлено міжнародною ситуацією. Тому не йшлося про відкритий конфлікт з поляками та винищення польського населення на західноукраїнських землях. “У Польщі... звернути увагу, що їхнім смертельним ворогом є німці, які поступово колонізують їхні землі, – читаємо в інформації. – Обіцяти полякам Галичину і Волинь, щоб цим послабити їхній тиск на схід. Вказувати полякам на смертельну небезпеку для них і українців від їхніх східних і західних сусідів. Унаслідок цього поляки не будуть страшним ворогом... Поляків всіх виселити, давши їм можливість забрати з собою все, що вони хочуть, бо їх теж будуть захищати Англія і Америка. Натомість, тих, хто не захоче виїжджати – знищити. Найактивніших ворогів, передусім членів антиукраїнських організацій, знищити...”²². Як видно з текстів цитованих вище документів, оунівці наголошували на ліквідації певних категорій польської громади на спірних територіях, зокрема тих, хто міг би активно протистояти “загальнонародному” повстанню з метою здобуття незалежної української держави.

Наступне питання полягає в тому, чи дійсно націоналісти вирішили здійснити масовий злочин, «одягнувши» його в “козацькі шати”? У “Воєнній доктрині” Михайла Колодзінського та матеріалах наради військових референтів ОУН, звісно, можна знайти описи планованого націоналістичного повстання, головною рушійною силою якого (особливо на західних землях України) мали стати селянські маси, а “жорстокість і ненависть” до ворога повинні були вийти на перше місце²³. Однак їх важко трактувати як концепт знищення польського населення на “етнічних українських землях”. На нашу думку, праця М. Колодзінського – це своєрідне *profession de foi* найрадикальнішого крила ОУН, а не реальний план націоналістичного повстання чи геноциду поляків.

Тенденційним виглядає також твердження Гжегожа Мотики про те, що саме ОУН свідомо “вбрала” антипольську акцію УПА на Волині і в Східній Галичині в “козацькі шати”, щоб приховати її спланований і організований характер²⁴. Передусім зауважимо, вказівки на представлення подій під час повстання як

²¹ Grzegorz Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji “Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*. (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011), 124–125; Grzegorz Hryciuk, *Przesiedleńcy. Wielka epopeja Polaków, 1944–1946*. (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023), 56.

²² І. Патриляк і О. Пагіря, “Військова конференція ОУН (Б) 1942 р. і розробка планів зі створення українських збройних сил”, *3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. No.1–2, (2008): 506–508.

²³ Михайло Колодзінський, *Воєнна доктрина українських націоналістів*. (Київ: “Основа-Принт”, 2019), 139.

²⁴ Mateusz Zimmerman, “Prof. Grzegorz Motyka: zbrodnię na Wołyniu celowo ubrano w kozackie szaty”, *Onet Wiadomości*, 17 października 2016 r., отримано доступ 24 грудня 2024, <https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/prof-grzegorz-motyka-zbrodnię-na-wołyniu-celowo-ubrano-w-kozackie-szaty/pf4jfp>.

селянського стихійного бунту ми не знаходимо ні в Михайла Колодзінського, ні в інших документах ОУН. По-друге, після смерті маршалка Юзефа Пілсудського у 1935 р., коли антиукраїнська політика військової влади Другої Речі Посполитої (особливо на Волині) значно загострилася, польські інтелектуали передбачали можливі антидержавні повстання українського населення. Так, у 1937 році Юзеф Лободовський писав, що “сьогоднішня політика... (польського уряду) семимильними кроками веде до катастрофи, яку Влодзімеж Бончковський назвав *новою Хмельниччиною* [курсив наш – авт.]”²⁵. Подібну думку висловлювала й Марія Домбровська, називаючи політику ревіндикації на Волині “безумством”, за яке Польща “дорого заплатить”²⁶. Нарешті, батько професора Тадеуша Хшановського, реагуючи на руйнування православних церков в околицях Грубешова, пророчо ствердив, що “нас (поляків) тут русини вимордують, без найменшого милосердя вимордують”, бо “вони нам цього ніколи не забудуть”²⁷. Підтвердження цього сумного передбачення можна знайти також в есеї графа Євстахія Свежавського, який з’явився в “*Wiadomościach*” на початку 1960-х років. Автор влучно представив цей непомітний зв’язок між руйнуванням православних храмів на Люблінщині в міжвоєнний період і вбивствами польських сусідів українським православним населенням під час Другої світової війни²⁸.

З зазначеною вище проблемою пов’язане також питання про причини та масштаби участі православного селянства Волині в “деполонізаційній акції” УПА. Польські науковці неодноразово звинувачували українських істориків у тому, що саме останні придумали концепцію “стихійного селянського бунту”, щоб виправдати ОУН і УПА, знявши тим самим з них провину за “волинські злочини”. Як джерело концепції “селянського бунту” Гжегож Мотика наводить уривок з інтерв’ю останнього командувача УПА Василя Кука (2005 р.). У ньому той, серед іншого, заявив, що “в початковий період не УПА була ініціатором антипольської акції, ми мали справу зі стихійним виступом українського населення... часто озброєного сокирами, косами, вилами.... Це була селянська помста за роки образ і приниження”²⁹.

Необхідно, однак, підкреслити, що Василь Кук не був першим, хто звернув увагу на саме такий, а не інший характер розвитку волинських подій. Так, у 1985 р. у польській опозиційній пресі про масову участь православних волинських

²⁵ *Biuletyn Polsko-Ukraiński*, No.34 (225), (1937).

²⁶ Maria Dąbrowska, *Dzienniki*, t. 2. (Warszawa: Czytelnik 1988), 257–258.

²⁷ Tadeusz Chrzanowski, “Poblask łun”, *Tygodnik Powszechny*, No.38, (1981): 5. Підтвердження цього сумного передбачення можна знайти в есеї графа Євстахія Свежавського, який з’явився в лондонських “*Wiadomościach*” на початку 1960-х років. Автор влучно представив цей непомітний зв’язок між руйнуванням православних храмів на Люблінщині в міжвоєнний період і вбивствами польських сусідів українським православним населенням під час Другої світової війни, див.: E. Swieżawski, “Ani guździka”, *Wiadomości*, No. 21, (1962):4.

²⁸ E. Swieżawski, “Ani guździka”, *Wiadomości*, No. 21, (1962):4.

²⁹ Grzegorz Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji “Wisła”*. *Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*. (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011), 132.

селян в деполонізаційних акціях писав відомий публіцист Богдан Скарадзінський (псевдонім – Казімеж Подляський)³⁰. П'ять років потому колишній капітан, командир округу АК Здолбунів Вінцентій Романовський у спогадах “Каїнові дні” пояснив причину того, чому “навесні 1943 р. не один український селянин вийшов зі свого обійстя (...) зі затиснутим у руці ножем”³¹, а також звинуватив в участі в убивствах своїх польських сусідів кілька сотень тисяч тих православних селян, які “насолоджувалися спогляданням чужих мук і тішилися, завдаючи ран”³². Натомість, першим польським науковцем, який вважав, що на Волині восени 1942 р. – на початку 1943 р. використовувалася не вогнепальна, а “селянська” зброя – сокири, коси, вила та ножі, був дослідник лівих рухів Збігнев Марцін Ковалевський³³. Як бачимо, нічого нового чи контрверсійного порівняно зі свідченнями польських авторів Василь Кук не сказав.

Однак Гжегож Мотика стверджував, що “аналіз подій... не підтверджує цієї версії”, оскільки “вже перше масове вбивство польського населення в селі Паросля (Сарненський повіт, 9 лютого 1943 р.) мало організований характер і було справою рук бандерівської ОУН”³⁴. Його твердження потребує, однак, уточнення. Перш за все, слід пам'ятати, що початок “подій” на Волині припадає на осінь 1942 р. До весни 1943 р. тут було вбито близько 800 поляків – переважно осіб, які працювали в німецькій сільськогосподарській та лісовій адміністрації, тобто тих, хто через своє становище “часто (...) діяв проти інтересів місцевого українського населення”³⁵. Відповідно (згідно із звітами штабу Армії Крайової з Гречки – Волині), взимку 1943 р. власне цивільне православне населення взяло “значну участь” у вбивствах осіб польської національності³⁶. Наприклад, у

³⁰ Bohdan Skaradziński, “Ukraińska Powstańcza Armia (cz. I)”, *Tygodnik Solidarność*, No.17 (292), (1994): 2; Idem, “Ukraińska Powstańcza Armia (cz. II)”, *Tygodnik Solidarność*, No.18 (293), (1994): 2.

³¹ Wincenty Romanowski, *Kainowe dni*. (Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1990), 76.

³² Ibidem, 74.

³³ Zbigniew Kowalewski, “Kwestia Polska w powojennej strategii Ukraińskiej Powstańczej Armii”, w książce *Ukraińska myśl polityczna w XX wieku. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego i Fundację św. Włodzimierza Chrzcziciela Rusi Kijowskiej w Krakowie 28–30 maja 1990*, red. Michał Pułaski. (Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1993), 196.

³⁴ Grzegorz Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji “Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*. (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011), 132; Marian Turski i Jagienka Wilczak, “To była zaplanowana rzeź. Rozmowa z prof. Grzegorzem Motyką w rocznicę zbrodni wołyńskiej”, *Polityka*, 11 lipca 2016 г., отримано доступ 24 грудня 2024 р., <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/klassykipolityki/1754802,1,to-byla-zaplanowana-rzez.read>.

³⁵ Ryszard Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993), 259.

³⁶ Богдан Гудь, *3 історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст.* (Харків: “Акта”, 2018), 372–375.

Горохівському районі майже всі напади на поляків були “організовані сільськими головами та їхніми секретарями”, тобто місцевою цивільною адміністрацією³⁷.

Схожу ситуацію помічаємо й з убивством у с. Паросля. Останні дослідження, що базуються на архівних документах та спогадах очевидців, дають підстави стверджувати, що цей масовий злочин був організований локальними структурами Поліської Січі отамана Тараса Бульби-Боровця. Безпосередніми виконавцями вбивства близько 150 польських цивільних осіб були “парубки з Білятичів, Бутейок, Ромейок та інших довколишніх сіл”, покликані “на маневри”³⁸. Відтак теза про те, що саме з масових убивств у Парослі почалася геноцидна антипольська акція ОУН-Б не відповідає дійсності.

Нарешті, коли говорять про Волинь ’43, то зазвичай обходять мовчанкою питання відповідальності за волинські злочини гітлерівської Німеччини та СРСР, зосереджуючись виключно на ОУН і УПА. Тим часом, саме Друга світова війна та її почергові епізоди (напад Третього Райху на Польщу, агресія советів, советська окупація, німецько-советська війна, німецька окупація) виконали роль “криголама”, що торував шлях наступній українсько-польській різні. Розпочата 1 вересня 1939 р. війна зруйнувала “довоєнний порядок”, дестабілізувала Волинь, насильство стало чимось звичайним і повсякденним. Окупанти, які приходили на зміну один одному, зруйнували міжвоєнні “польські порядки”, але не були зацікавлені в тому, щоб забезпечити волинській людині мир, порядок і безпеку. Польський історик та політолог Тадеуш Анджей Ольшанський писав, що “на селі забракло поліції. Колишню державну поліцію ліквідували совети, а та “поліція”, яку організовували німці, – це були допоміжні військові формування. Боротьба із злочинністю не входила до її повноважень, а тим більше цим не займалася німецька влада. Тому поширюється бандитизм, тим небезпечніший, що кожен міг дістати собі вогнепальну зброю, а маючи її – вбивав при найменшому спротиві. Отже, спокуса використати воєнний хаос для зведення родинних чи сусідських порухунків була велика, а що конфлікти часто спостерігалися між представниками різних національностей, то такі вбивства випадало трактувати як прояв політичного терору”³⁹.

³⁷ *Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942–1944)*, opracowanie, wstęp i przypisy Jan Brzeski, Adam Roliński. (Kraków: Biblioteka Jagiellońska i Księgarnia Akademicka, 2000), 147

³⁸ Антон Бринский, *По ту сторону фронта. Воспоминания партизана*, кн. 1. (Горький, 1966), 259; *Dokumenty zbrodni wołyńskiej*, t. 1, oprac. Edward Gigilewicz i Leon Popek. (Warszawa, Lublin, Tarnobrzeg: Instytut Pamięci Narodowej, 2023), 97, 151; Zofia Grzesiakowa, *Między Horyniem a Słuczą*. (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1992), 297–298; Ewa Siemaszko i Władysław Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, t. 2. (Warszawa: Von Borowiecky, 2000), 1009; ZS BUW, sygn. 2131. Materiały BIP KG AK dotyczące Okręgu Wołyń. Raport z Hreczki do dnia 20. IV. 1943 r., k. 10.

³⁹ Tadeusz Andrzej Olszański, “Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947”, *Niezależne czasopismo kulturoznawcze “J”*, No.20, (2001), отримано доступ 24 грудня 2024, <http://www.ji.lviv.ua/n20texts/pol/olszan-pol.htm>.

Детальніший аналіз німецької політики на Волині представлено у документі польського підпілля “Українська справа”. Автор писав, що “відповідним підґрунтям насильницьких дій стала моральна атмосфера, створена німецьким окупантом: масове винищення євреїв, запровадження варварського принципу колективної відповідальності місцевого населення за советські диверсії, дике знущання з невинних людей, жінок, старців і дітей, підпали і знищення сіл і хуторів, що призводило до втечі людності, особливо молоді, в ліси і підживлення різних банд, утворених часто без усвідомленої мети, а тільки з думкою про те, щоб пережити важкі часи. До цього слід додати те, що окупант послуговувався допоміжною поліцією, до якої рекрутувалися найгірші елементи місцевого населення, які проходили в німецьких культуртрегерів вишкіл у щонаймерзенніших способах поведінки з людиною, не пошануванні людської гідності і жорстокого нехтування людським життям – не лише окремої особи, а й цілих суспільних груп, як це було з євреями. А на додачу до всього окупант, з повним усвідомленням своєї сатанинської роботи, використовує допоміжну поліцію одної національної групи проти другої і навпаки, та ще й поширює цю ганебну систему на цивільну адміністрацію і господарські служби”⁴⁰.

Розв’язання війни, зруйнування довоєнного порядку, перетворення насильства і злочинів на повсякденну рутину, відсутність забезпечення захисту мешканцям окупованих територій, провокування українців і поляків – ось “ґло” волинських злочинів, відповідальність за яке лежить передовсім на Третьому Райху. На практичному рівні однією з головних цілей німецької політики, відповідно до тверджень полковника Казимира Бомбінського (псевдонім – “Любонь”), було, зокрема, зруйнування осередків самооборони польського населення, “використовуючи для цього українську селянську масу”⁴¹.

Крім того, польська історіографія явно применшує вплив радянського чинника на волинські події взимку-влітку 1943 р.⁴² Причиною такого стану речей, ймовірно, стало те, що в колах польських істориків укорінилася думка, що з огляду на однозначну ворожість УПА до поляків, провокації з боку Радянського Союзу взагалі не були потрібні⁴³. Вони також стверджують, що немає конкретних даних (наприклад, назв сіл і дат їхньої пацифікації) щодо цього питання⁴⁴. Тому ця проблема не аналізується, наприклад, у публікаціях Гжегожа Мотики⁴⁵. Що більше, Лукаш Адамський з Центру діалогу ім. Ю. Мерошевського

⁴⁰ *Zeszyty Historyczne*, No.71, (1985): 144.

⁴¹ ZS BUW, sygn. 2131. Materiały BIP KG AK dotyczące Okręgu Wołyń. Raport z Hreczki, k. 15.

⁴² Оксана Каліщук, “Радянський чинник ескалації українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни”, *Гілея: науковий вісник*, No.72, (2013): 142–146.

⁴³ Andrej Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*. (Kraków: Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998), 213.

⁴⁴ Оксана Каліщук, “Радянський чинник ескалації українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни”, *Гілея: науковий вісник*, No.72, (2013): 142–146.

⁴⁵ Г. Мотика рішуче відкидає вплив на події Волині 1943 р. радянської пропаганди та провокацій. Див.: Grzegorz Motyka, *Wołyń’43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*. (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2016), 104–105.

в публічній дискусії із В. В'ятровичем заявив, що у відомих йому російських документах немає інформації про будь-які заплановані чи реалізовані радянські провокації, спрямовані на розв'язання збройного конфлікту між українцями та поляками. Він також підкреслив, що, за свідченнями червоних партизанів, совети самі були шоковані масштабами насильства і жорстокістю масових вбивств поляків українцями на Волині⁴⁶.

Переходячи до суті проблеми, підкреслимо, що спочатку в районах північно-східної Волині відбувалася концентрація радянських диверсійно-партизанських сил. Причина такого розташування була проста – саме тут були “досить густо розкидані... комуністичні організації”. Відповідно, наприкінці 1942 р. інформатори польської конспірації помітили “відтік радянських партизанів у північно-східному напрямку” з південних районів Волині. У результаті між річкою Случ і колишнім польсько-радянським кордоном в Сарненських лісах постав т. зв. “партизанський край”. Спочатку (літо 1942 р.) тут з'являються парашутисти полковника НКВС Дмитра Медведєва, з часом прибуває ще один “отряд” партизанів капітана Івана Шитова та інші⁴⁷. Отже, наприкінці 1942 – на початку 1943 р. у північній частині Волині на основі розгалуженої організаційної мережі “розгорнулася комуністична акція”⁴⁸, а до кінця 1943 р. чисельність “червоних” партизанів й підпільників за різними оцінками становила тут від 10 до 30 тис. осіб⁴⁹.

Що більше, у лютому 1943 р. польсько-радянські відносини загострилися на міждержавному рівні. Формальним приводом стала публікація в газетах “Радянська Україна” та “Правда” статті О. Корнійчука – письменника і публіциста, майбутнього міністра закордонних справ УРСР, який звинувачував польський уряд у Лондоні в імперіалістичних прагненнях завоювати Україну аж до Дніпра. У відповідь 25 лютого 1943 р. була опублікована декларація, в якій твердження О. Корнійчука про нібито польсько-радянський кордон по Дніпру були названі несерйозними. Водночас у декларації зазначалося, що Польща не відмовиться від кордону, який існував до 1 вересня 1939 р. 1 березня 1943 р. агентство ТАСС опублікувало офіційну заяву радянського уряду у відповідь на

⁴⁶ “Історична правда з Вахтангом Кіпіані. Волинська трагедія”, отримано доступ 24 грудня 2024 р., <https://www.youtube.com/watch?v=Z0QasLjKKms>

⁴⁷ А. Мухаровська, “Діяльність радянських партизанських загонів на Волині у роки Другої світової війни”, *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. No.11–12, (2014): 98–99; “Hermaszewski cudem ocalał z wołyńskiej rzezi”, *KRESY.PL*, 17 maja 2013, отримано доступ 24 грудня 2024, <http://kresy.pl/kresopedia/jak-hermaszewski-ocalal-z-wozynskiej-rzezi>.

⁴⁸ Андрій Сухих, *Протистояння між радянськими партизанами й українським повстансько-підпільним рухом на Волині у роки німецької окупації (1941–1944 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. (Острог, 2019), 63–64; “Sprawa ukraińska”, *Zeszyty historyczne*, No. 71, (1985): 142.

⁴⁹ *Історія міст і сіл Української РСР у 26 т. Волинська область*. (Київ: АН УРСР. Інститут історії, 1970), 38; Ю. Сорока, “У роки воєнного лихоліття”, *Волинь моя. Журнал Міжнародного громадського об'єднання “Волинське братство”*, No.4, (2004): 102.

декларацію польського уряду від 25 лютого. У ній польський уряд звинувачували в проведенні імперської політики на сході, писалося про “історичні права українського і білоруського народів на возз’єднання в межах своїх національних кордонів” тощо⁵⁰. На думку автора “Української справи”, слід “особливо підкреслити, що тільки після комюніке ТАСС почалися масові вбивства поляків”⁵¹. Додамо – на тлі “советської антипольської пропаганди”⁵².

Цитовані вище оцінки очевидців й учасників подій підтверджують й інші звіти польської конспірації на Волині. В одному з них читаємо, що масові вбивства і пограбування польського майна почалися у березні 1943 р. На думку автора звіту, причиною цього стала втеча української міліції (близько 4 тис. осіб) із служби до лісу⁵³. Ця втеча значно посилила сили вже існуючої УПА і водночас активізувала антипольські дії. Однак справа з так званою “українською міліцією” на службі у німців до кінця не з’ясована. Тож варто навести характеристику української міліції на службі у німців із звіту польського підпілля (липень 1943 р.): “Совети виховали українську молодь, яка творила міліцію під час радянської окупації, яка потім майже в повному складі становила міліцію під німецькою окупацією, і яка, нарешті, кинула клич до руху (антипольського) та очолила банди, що вбивали поляків”⁵⁴. “В міліції, – читаємо в іншому рапорті, – були зосереджені найгірші елементи, здатні на все, а більш свідоме місцеве населення намагалося уникнути обов’язку бути мобілізованим до міліції. Міліцію ненавиділи за нелюдське ставлення до населення незалежно від національності”⁵⁵. І як підсумок: “Можна припустити з високим ступенем ймовірності, що у нещодавніх інцидентах значну роль відіграли советські провокації”⁵⁶.

Відповідно до польської, німецької та української інформації, совети впливали на характер “польської” політики УПА завдяки інфільтрації її лав значною кількістю колишніх червоних офіцерів, у чиїх руках опинилося командування упівськими підрозділами⁵⁷. Як згадувала активна діячка ОУН Марія Савчин “Марічка”, енкаведисти залишили на західноукраїнських землях підготовлених агентів, які видавали себе за дезертирів. Це були советські офіцери, які володіли

⁵⁰ *Известия*, 2 марта, (1943): 4.

⁵¹ “Sprawa ukraińska”, *Zeszyty historyczne*, No.71, (1985): 144.

⁵² ZS BUW, sygn. 2131. Materiały BIP KG AK dotyczące Okręgu Wołyń. Raport z Hreczki do dnia 20. IV. 1943 r., k. 10.

⁵³ Archiwum Akt Nowych (далі – AAN), sygn. 203/XV-42. Armia Krajowa. Komenda Obszaru Lwów. Rzezie wołyńskie, k. 82; sygn. 202/III/121. Delegatura Rządu na Kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. Sytuacja na Wołyniu (kwiecień 1943 r.), k. 142.

⁵⁴ AAN, sygn. 202/III/121. Delegatura Rządu na Kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. O mordach na Polakach, lipiec 1943 r. Wołyń, k. 375.

⁵⁵ AAN, sygn. 202/III/121. Delegatura Rządu na Kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. Sytuacja na Wołyniu (kwiecień 1943 r.), k. 142.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ AAN, sygn. 203/XV-42. Polityczne i wojskowe położenie Małopolski Wschodniej w świetle ostatnich wydarzeń, 22. II. 1944, k. 47.

українською мовою. Вони переконували керівництво націоналістів, що готові боротися за “самостійну Україну”. А позаяк мали військовий досвід та добре зарекомендували себе в боях проти німців, багато з них опинилися на чолі менших чи більших підрозділів УПА⁵⁸. За словами автора звіту польського підпілля, “це не раз давало привід для припущення, що діями українських банд, зрештою, можуть керувати більшовицькі чинники”⁵⁹. Так, члени кременецької громади з Варшави розповідали одному з авторів цієї статті, що взимку 1943 р. були свідками таємних зустрічей функціонерів НКВС та їхніми агентами в УПА в Кременці. Схожа інформація міститься й у німецьких документах. Так, у доповідній записці генерального комісара Волині та Поділля Рейхскомісаріату “Україна” від 30 квітня 1943 року зазначалося: “Можна припустити, що деякі з українських націоналістичних банд отримують підтримку з Москви”⁶⁰.

Загалом, в польських архівах є чимало інформації щодо ролі советського чинника у Волинській трагедії. Зацитуємо лише один фрагмент: “Вина за польську кров, пролиту на Волині, лежить насамперед на радянській політиці. Вбивства почалися й були найкривавішими саме в тих районах, де комуністичний вплив був найбільшим ще до війни”. І далі: “Винищення польського населення” працювало “виключно на користь советів”, оскільки готувало ґрунт для советської окупації, полегшувало цю окупацію, тому що присутність польського населення на Волині “було б причиною для (територіальних) претензій Польської держави”⁶¹. Безперечно, що ця теза потребує подальшого наукового дослідження.

Отже, у польській історіографії практично відсутні дослідження, які би проливали світло на неоднозначний характер волинських подій 1942–1944 рр. У ній домінує гранд-нарратив, сформульований професором Г. Мотиною, за яким т. зв. “деполонізаційна акція” на зазначених теренах була запланована, організована й реалізована однією політичною силою – ОУН (з 1940 р. – ОУН-Б) та її військовим раменом УПА. Натомість документи польської конспірації, зокрема Делегатури уряду на Край і командування Армії Крайової, засвідчують, що ситуація на цих теренах у роки Другої світової війни була надзвичайно складною, а інспіраторами як процесу “очищення” Волині від її польського населення, так і українсько-польського взаємопоборювання загалом, крім ОУН-Б й УПА виступали совети, німці та злочинні елементи. Тож, на нашу думку, щоб збагнути історичну правду необхідно сконцентрувати зусилля українських й польських істориків на поглибленому вивченні й переосмисленні вже відомих архівних матеріалів, а також пошуках нових достовірних джерел, які б дозволили *sine ira et studio* створити реальний образ причин і перебігу кривавих подій в

⁵⁸ Марія Савчин, *Тисяча доріг (Спогади)*, (Торонто, Львів: Літопис УПА 1995), 213.

⁵⁹ AAN, sygn. 203/XV-42. *Polityczne i wojskowe położenie Małopolski Wschodniej w świetle ostatnich wydarzeń*, 22. II. 1944, k. 47.

⁶⁰ *Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 1: 1939–1943.* (Москва: РОССПЭН, 2012), 618.

⁶¹ AAN, sygn. 202/III/121, k. 375; ZS BUW, sygn. 2131, фрагмент звіту, бл. 27. VIII. 1943, k. 15a.

колишньому Волинському воєводстві під гітлерівською окупацією. Власне це, на нашу думку, є необхідною умовою для суспільного примирення й порозуміння двох сусідніх народів.

VOLYN'43: WHAT IS THE POLISH HISTORIOGRAPHY SILENT ABOUT?

Bohdan HUD

Ivan Franko National University of Lviv
Institute of European Integration
Universytetska St., 1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: bohdanhud@gmail.com
ORCID ID: 00000-0002-6811-2696

Oleh MURAVSKIY

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, NAS of Ukraine
Department of Contemporary History
Kozelnytska St., 4, Lviv, 79026, Ukraine
e-mail: oleg-muravskiy@ukr.net
ORCID ID: 00000-0002-2776-5156

The purpose of this study is to analyze the “white spots” in Polish historiography related to the Volhynia tragedy of 1943 and to refute several established statements by Polish researchers that contradict historical facts. The methodology employed is based on the principles of comprehensiveness, historicism, systematicity, verification, and scientific rigor. Comparative, chronological, biographical, problem-search, and retrospective methods were utilized. A significant contribution of this work lies in its scientific novelty: for the first time in Ukrainian historiography, issues that are (un)deliberately overlooked by Polish historians in their study of the Volhynia tragedy are brought to light.

The study reveals the multidimensional causes of the Volhynia tragedy of 1943, including (a) deep-seated social conflicts that had been accumulating for centuries, (b) the influence of imperial, Soviet, and nationalist propaganda, (c) anti-Polish sentiments among the local population due to the discriminatory national policies of the Second Polish Republic, and (d) the chaos of the occupation period. It is noted that the dominant narrative in Polish historiography regarding these events is rooted in the thesis of Professor Grzegorz Motyka, who attributes sole responsibility for the tragic Polish-Ukrainian conflict to the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA).

Furthermore, the analysis highlights the lack of attention in Polish historiography to the genesis of anti-Polish sentiments in Volhynia, which had been shaped over time by the Black Hundred agitation of the Russian Empire, Bolshevik propaganda, and communist narratives during the interwar period. It is also observed that Polish historians often “overlook” the role of external actors such as Nazi Germany and the USSR, whose occupation policies exacerbated the breakdown of social order. These policies led to increased banditry and aggression between communities. The constant shifts in power and the absence of state security institutions during this tumultuous period facilitated the spread of violence at the local level.

Keywords: Volhynia' 1943, Polish historiography, World War II, Ukrainian-Polish relations, OUN, UPA, Home Army, USSR, Nazi Germany, communist movement, nationalist movement, Grzegorz Motyka, Mariusz Zajczkowski, Andrzej L. Sowa.

REFERENCES

- Archiwum Akt Nowych (AAN), sygn. 203/XV-42. Armia Krajowa. Komenda Obszaru Lwów. Rzezie wołyńskie, k. 82. (in Polish).
- AAN, sygn. 202/III/121. Delegatura Rządu na Kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. Sytuacja na Wołyniu (kwiecień 1943 r.), k. 142. (in Polish).
- AAN, sygn. 202/III/121. Delegatura Rządu na Kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. O mordach na Polakach, lipiec 1943 r. Wołyń, k. 375. (in Polish).
- AAN, sygn. 202/III/121. Sytuacja na Wołyniu (kwiecień 1943), k. 142. (in Polish).
- AAN, sygn. 203/XV-42. Polityczne i wojskowe położenie Małopolski Wschodniej w świetle ostatnich wydarzeń, 22.II.1944, k. 47. (in Polish).
- Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942–1944)*. Opracowanie, wstęp i przypisy J. Brzeski, A. Roliński. Kraków 2000, 606. (in Polish).
- Biuletyn Polsko-Ukraiński*, No. 34 (225), 1937. (in Polish).
- Brynskiy, A. *Po tu storonu fronta. Vospomynaniya partyzana, kn. 1*, Horkyi, 1966. (in russian).
- Chrzanowski T. “Poblask lun”, *Tygodnik Powszechny*, No. 38, 1981, 5. (in Polish).
- Dańko, Ireniusz. “Rzeź wołyńska i jej apogeum: krwawa niedziela 11 lipca’43”, *Gazeta Krakowska*, 7 lipca 2016, <https://gazetakrakowska.pl/rzez-wolynska-i-jej-apogeum-krwawa-niedziela-11-lipca-43/ar/c15-10381365> (in Polish).
- Dokumenty zbrodni wołyńskiej*. Warszawa; Lublin; Tarnobrzeg, t. 1, 2023, 328. (in Polish).
- Dąbrowska, M. *Dzienniki*. Warszawa, t. 2, 1988, 462. (in Polish).
- Iliushyn, I. *OUN–UPA i ukraińskie pytania v roky Druhoi svitovoi viiny (v svitli polskykh dokumentiv)*. Kyiv, 2000. (in Ukrainian).
- Iliushyn, I. *Protystoiannia UPA i AK (Armii Kraiovoi) v roky Druhoi svitovoi viiny na tli diialnosti polskoho pidpillia v Zakhidnii Ukraini*. Kyiv, 2001. (in Ukrainian).
- Iliushyn, I. *Ukraińska povstanska armii i Armii Kraiova. Protystoiannia v Zakhidnii Ukraini (1939–1945 rr.)*. Kyiv, 2009. (in Ukrainian).
- Iłjuszyn, I. *UPA i AK konflikt w Zachodniej Ukrainie*. Warszawa, 2009, 192. (in Polish).
- Iliushyn, I. *Volynska trahediia 1943–44 rr.* Kyiv, 2003. (in Ukrainian).
- Iłjuszyn, I. *ZSRR wobec ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1947*. Warszawa, 2017, 224. (in Polish).
- Istoriia mist i sil Ukraïnskoï RSR U 26 t. Volynska oblast*. Kyiv, 1970. (in Ukrainian).
- “Istorychna pravda z Vakhtanhom Kipiani. Volynska trahediia”, *Zik*, <http://zik.ua/tv/video/93671> (in Ukrainian).
- Izvestyia*. 1943. 2 marta. (in russian).
- Filar, W. “Burza na Wołyniu”. *Z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe*. Warszawa, 1997, 286. (in Polish).
- Filar, W. *Przed Akcją Wisła był Wołyń*. Warszawa, 1997, 330. (in Polish).
- Filar, W. *Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie*. Toruń, 2003, 467. (in Polish).
- Grzesiakowa, Z. *Między Horyniem a Słuczą*. Warszawa, 1992, 442. (in Polish).
- “Hermaszewski cudem ocalał z wołyńskiej rzezi”, *Kresy.Pl*, <http://kresy.pl/kresopedia/jak-hermaszewski-ocalal-z-wolynskiej-rzezi/> (in Polish).
- Hryciuk, G. *Przesiedleńcy. Wielka epopeja Polaków, 1944–1946*. Kraków, 2023, 657. (in Polish).
- Hud, B. *Od unii lubelskiej do rzezi wołyńskich. Cztery eseje o historii polsko-ukraińskiej*. Warszawa, 2024, 324. (in Polish).

- Hud, B. *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i w pierwszej połowie XX wieku*. Warszawa, 2013, 400. (in Polish).
- Hud, B. *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i w pierwszej połowie XX wieku*. Wydanie drugie, poszerzone i uzupełnione. Warszawa, 2018, 445. (in Polish).
- Hud, B. *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i w pierwszej połowie XX wieku*. Wydanie trzecie, uzupełnione. Warszawa, 2024, 456. (in Polish).
- Hud, B. *Vid Liublinskoi unii do volynskykh masakr. Chotyry ese pro ukraïnsko-polsku istoriiu*. Kyiv, 2024. (in Ukrainian).
- Hud, B. *Z istorii etnosotsialnykh konfliktiv. Ukraïntsi y poliaky na Naddnyprianshchyni, Volyni y u Skhidnii Halychyni v XIX–pershii polovyni XX st.* Kharkiv, 2018. (in Ukrainian).
- Kabachii, Roman. ““Inshyi” natsionalist”, *Ukraïnskiy tyzhden*, 17 lypnia 2009 roku, <https://tyzhden.ua/inshyj-natsionalist/> (in Ukrainian).
- Kalishchuk, O. “Radianskyi chynnyk eskalatsii ukraïnsko-polskoho protystoiannia u roky Druhoi svitovoi viiny”, *Hileia: naukovyi visnyk*. No. 72, 2013: 142–146. (in Ukrainian).
- Kalishchuk, O. *Volyn ’43: istoriohrafichne piznannia i kryve dzerkalo pamiaty*. Lviv, 2020. (in Ukrainian).
- Kolodzynskiy, M. *Voienna doktryna ukraïnskykh natsionalistiv*. Kyiv, 2019. (in Ukrainian).
- Kowalewski, Z. “Kwestia Polska w powojennej strategii Ukraïnskiej Powstańczej Armii”. *Ukraïnska mysl polityczna w XX wieku. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego i Fundację św. Włodzimierza Chrzcziciela Rusi Kijowskiej w Krakowie 28–30 maja 1990*, pod redakcją Michała Pułaskiego. Kraków, 1993, 189–224. (in Polish).
- Motyka, G. *Od rzezi wołyńskiej do akcji “Wisła”. Konflikt polsko-ukraïnski 1943–1947*. Kraków, 2011, 524. (in Polish).
- Motyka, G. “Postawy wobec konfliktu polsko-ukraïnskiego w latach 1939–1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej”, *Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953*, red. K. Jasiewicz. Warszawa; Londyn, 2002, 279–407. (in Polish).
- Motyka, G. *Ukraïnska partyzantka 1942–1960*. Warszawa, 2006, 728. (in Polish).
- Motyka, G. *Wołyń ’43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*. Kraków, 2016, 286. (in Polish).
- Motyka, G. “Zbrodnia wołyńska 1943 roku i mit buntu ludowego”, *Dzieje Najnowsze*. No. 1, 2016, 53–66. (in Polish).
- Mukharovska, A. “Dióalnist radianskykh partyzanskykh zahoniv na Volyni u roky Druhoi svitovoi viiny”, *Istorychni studii Skhidnoievropeiskoho natsionalnogo univertytetu imeni Lesi Ukraïnky*. Vyp. 11–12, 2014: 98–102. (in Ukrainian).
- Olszański, T. *Konflikt polsko-ukraïnski 1943–1947*, <http://www.ji.lviv.ua/n20texts/pol/olszan-pol.htm> (in Polish).
- Patryliak, I. “*Vstan i borys! Slukhai i vir...*”: ukraïnske natsionalistychne pidpillia ta povstanskyi rukh 1939–1960 rr. Lviv, 2012. (in Ukrainian).
- Patryliak, I., Pahiria, O. “Viiskova konferentsiia OUN (B) 1942 r. i rozrobka planiv zi stvorennia ukraïnskykh zbroinykh sy”, *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB*. No. 1–2, 2008: 484–511. (in Ukrainian).

- Patryliak, I. *Peremoha abo smert. Ukrainyskyi vyzvolnyi rukh u 1939–1960 rokakh*. Kharkiv, 2015. (in Ukrainian).
- Pomarańska, R. *Od konfliktów do rzezi. Polacy i Ukraińcy na kresach II Rzeczypospolitej*. Radzymin; Warszawa, 2022, 276. (in Polish).
- Romanowski W. *Kainowe dni*. Warszawa, 1990, 263. (in Polish).
- Savchyn, M. *Tysiacha dorih (Spohady)*. Toronto; Lviv, 1995. (in Ukrainian).
- Siemaszko, E. “Bilans zbrodni”, *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, 2010, 77–94. (in Polish).
- Siemaszko, A., Siemaszko, W. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*. Warszawa, t. 1, 2008, 997 (in Polish).
- Siemaszko, A., Siemaszko, W. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*. Warszawa, t. 2, 2000, 1450. (in Polish).
- Siemaszko, A., Siemaszko, W. “Mordy ukraińskie na Wołyniu w czasie II wojny światowej”, *Europa nie prowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, red. K. Jasiewicz. Warszawa; London, 1999, 15–33. (in Polish).
- Shumuk, D. *Perezhyte i peredumane. Spohady i rozдумы ukraïnskoho dysydenta-politviaznia z rokiv blukan i borotby pid troma okupatsiiamy Ukrainy (1921–1981)*. Detroit, 1983. (in Ukrainian).
- Skaradziński, B. “Ukraińska Powstańcza Armia (cz. I)”, *Tygodnik Solidarność*, 1994, № 17 (292), 22 kwietnia, 2. (in Polish).
- Skaradziński, B. “Ukraińska Powstańcza Armia (cz. II)”, *Tygodnik Solidarność*. 1994, № 18 (293), 29 kwietnia, 2. (in Polish).
- Soroka, Yu. “U roky voïennoho lykholittia”, *Volyn moia. Zhurnal Mizhnarodnoho hromadskoho obiednannia “Volyńske bratstvo”*. Vyp. 4, Kyiv, 2004: 71–106. (in Ukrainian).
- Sowa, A. *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*. Kraków, 1998, 342. (in Polish).
- “Sprawa ukraińska”, *Zeszyty historyczne*, No. 71, 1985, 142–143. (in Polish).
- Swieżawski, E. “Ani gudzika”, *Wiadomości*, No. 21, 1962, 4. (in Polish).
- Sukhykh, A. Protystoiannia mizh radianskymy partyzanamy y ukraïnskym povstansko-pidpilynym rukhom na Volyni u roky nimetskoi okupatsii (1941–1944 rr.), *Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk*. Ostroh, 2019, 367. (in Ukrainian).
- Torzecki, R. *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1993, 349. (in Polish).
- Torzecki, R. “Przyczyny i skutki konfliktu polsko-ukraińskiego w czasie II wojny światowej”, *Dzieje Najnowsze*, No. 3, 1993, 73–80. (in Polish).
- Turejko, T. *Zbrodnia wołyńska w świetle prawa międzynarodowego*. Warszawa, 2023, 240. (in Polish).
- Turski, Marian, Wilczak, Jagienka. “To była zaplanowana rzeź. Rozmowa z prof. Grzegorzem Motyką w rocznicę zbrodni wołyńskiej”, *Polityka*, 11 lipca 2016 r., <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/klasykipolityki/1754802,1,to-byla-zaplanowana-rzez.read> (in Polish).
- Ukraiński zhertryv Kholmshchyny ta pıvdennoho Pidliashshia u 1939–1994*. t. 1, uporiad. I. Halahida, M. Ivanyk. Lviv: Ukraïnskyi katolytskyi unıversytet, 2021, 720. (in Ukrainian).
- Viatrovych, V. *Druha polsko-ukraïnska viina: 1942–1947*. Kyiv, 2012. (in Ukrainian).
- Viatrovych, V. *Za lashtunkamy “Volyńi–1943”: nevidoma polsko-ukraïnska viina*. Kharkiv, 2016. (in Ukrainian).

- Zajączkowski, M. *Pod znakiem króla Daniela. OUN-B i UPA na Lubelszczyźnie 1944–1950*. Warszawa, 2016, 675. (in Polish).
- Zajączkowski, M. *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*. Lublin; Warszawa, 2015, 504. (in Polish).
- Zbiory Specjalne Biblioteki Uniwersytetu (ZS BUW), sygn. 2131. Raport z Hreczki do dnia 20.IV.1943 r., k. 10.
- Zeszyty Historyczne*, zesz. 71, 1985: 144–147. (in Polish).
- Zimmerman, Mateusz. “Prof. Grzegorz Motyka: zbrodnię na Wołyniu celowo ubrano w kozackie szaty”, *Wiadomości Onet*, 17 października 2016 r., <https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/prof-grzegorz-motyka-zbrodzie-na-wolyniu-celowo-ubrano-w-kozackie-szaty/pf4jfp> (in Polish).
- ZS BUW, sygn. 2131. Materiały BIP KG AK dotyczące Okręgu Wołyń. Raport z Hreczki, k. 15. (in Polish).
- Żurek, S. “Banderowski stempel na wołyńskiej rzezi”, *Wołyn*, <http://wolyn.org/index.php/publikacje/880-banderowski-stempel-na-woyskiej-rzezi> (in Polish).

УДК 327:329:94(438)“2014”

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4551>

РЕАКЦІЯ ПОЛЬСЬКИХ ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ПАРТІЙ НА ОКУПАЦІЮ КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВА РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ

Роман МАРТИНЧУК

Львівський національний університет імені Івана Франка

катедра історії Центральної та Східної Європи

вул. Університетська, 1, Львів, 79000

e-mail: martynroman17@gmail.com

ORCID ID: 0009-0006-2204-7389

У статті аналізується реакція польських парламентських угруповань на окупацію Росією півострова Крим, різне сприйняття ними військової інтервенції Росії на територію України наприкінці лютого 2014 р. Найбільш впливові польські парламентські партії Громадянська платформа та Право і справедливість засудили акт агресії Росії в Україні, визнавши російську окупацію Криму порушенням міжнародного права. Польська селянська партія та Союз демократичної лівиці стриманіше відреагували на висадку російських військ на територію Кримського півострова. Свою помірковану позицію щодо окупації Російською Федерацією півострова Крим вони пояснювали національними й економічними інтересами Польщі, зокрема побоюванням наслідків окупації Криму для польської економіки. Констатовано, що початок російської агресії проти України став об'єднавчим чинником для політичних еліт Польщі, які намагалися виробити спільну позицію щодо Росії та її агресивної зовнішньої політики в Україні. 5 березня 2014 р. польські парламентські кола скликали спеціальне засідання Сейму Республіки Польща та взяли участь у надзвичайному засіданні Ради національної безпеки Польщі. Визначено головні причини підтримки територіальної цілісності та суверенітету України з боку польського політикуму: безпекові загрози, негативний досвід комуністичного минулого, амбіції Польщі щодо лідерства в структурах Північноатлантичного альянсу та Європейського Союзу.

Ключові слова: Польща, парламентські партії Польщі, російська агресія проти України, окупація Кримського півострова.

Окупація півострова Крим на початку 2014 р. стала початковим етапом російської агресії проти України. У ніч на 27 лютого 2014 р. російські військові без жодних розпізнавальних знаків захопили більшість адміністративних будівель Автономної Республіки Крим (далі АРК) і встановили там російські триколори. Незабаром російські військові змусили депутатів Верховної Ради АРК проголосувати за відставку Ради міністрів АРК, обрати нового главу Уряду АРК та ініціювати проведення референдуму про статус півострова і його приєднання до Росії. Унаслідок псевдореферендуму 16 березня 2014 р., що

відбувся поспіхом, без іноземних спостерігачів, півострів Крим було приєднано до Російської Федерації¹.

Окупація й анексія півострова Російською Федерацією стали несподіванкою для Західної Європи та Сполучених Штатів Америки (далі – США): ані Білий дім, ані НАТО не були готові до розвитку подій у Криму за означеним сценарієм². Висадка російських військ на територію півострова Крим стала неочікуваною і для політичних еліт Республіки Польща. Стрімкий розвиток подій у Криму змусив їх реагувати на нові геополітичні виклики та зайняти власну позицію щодо окупації Кримського півострова Російською Федерацією.

Реакція Польщі та її високопосадовців на російську агресію проти України в історіографії ще не отримала належного висвітлення. Щоправда, часом фіксуються поодинокі спроби польських й українських істориків й політологів окреслити позицію польської влади щодо російсько-українського збройного протистояння після 2014 р. У своїх статтях Елеонора Кірвель³, Агнешка Ожельська-Стончек⁴, Тетяна Сидорук⁵, Оксана Мітрофанова⁶, Олег Піх⁷ проаналізували позицію органів виконавчої влади Польщі щодо російської агресії проти України. При цьому, поза увагою науковців залишилася реакція польських парламентаріїв на окупацію й анексію Кримського півострова.

Джерельну базу статті становлять заяви і виступи польських політиків та лідерів парламентських фракцій, які відображають офіційні позиції та погляди політичних сил Польщі щодо окупації Росією Кримського півострова, а також законодавчі матеріали, зокрема Ухвала Сейму Республіки Польща про солідарність з Україною від 5 березня 2014 р.⁸

Мета публікації – розкрити ставлення польських парламентаріїв до російської окупації Кримського півострова у 2014 р.

¹ Олександр Задорожній, “Міжнародно-правові наслідки анексії Кримського півострова Російською Федерацією”, *Гібридна війна Росії проти України після Революції гідності*, ред. Микола Дорошко і Валентин Балюк, (Київ: Ніка-Центр, 2018), 227–229.

² Елеонора Кірвель, “Позиція Польщі щодо російсько-українського конфлікту”, *Гібридна війна Росії проти України після Революції гідності*, ред. Микола Дорошко і Валентин Балюк, (Київ: Ніка-Центр, 2018), 204.

³ Eleonora Kirwiel, “Polska musi być ambasadorem Ukrainy!” Polskie stanowisko wobec konfliktu rosyjsko-ukraińskiego 2013/2014”, *Wschód Europy*, № 1, (2015): 211–229.

⁴ Agnieszka Orzelska-Stączek, “Błąd krymski” jako efekt myślenia grupowego? Polska wobec aneksji Krymu w 2014 roku”, *Studia Polityczne*, №39, (2020): 129–147.

⁵ Тетяна Сидорук, “Позиції Польщі та держав Балтії щодо російсько-українського конфлікту”, *Панорама політологічних студій*, № 14, (2016): 75–83.

⁶ Оксана Мітрофанова, “Польща і російсько-український конфлікт”, *Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти*, № 7, (2021): 55–66.

⁷ Олег Піх, “Політика Республіки Польща щодо агресії в Україні”, *Україна–Польща: історична спадщина і сучасна свідомість*, № 10, (2017): 107–114.

⁸ Polska, SEJM. *Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 5 marca 2014 r. w sprawie solidarności z Ukrainą*, Uchwała Monitor Polski 2014 poz. 186, uchwalono 5 marca 2014, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP20140000186>.

Аналіз реакції парламентських партій Польщі на окупацію Кримського півострова Російською Федерацією варто розпочати з визначення головних гравців на польській політичній арені. На момент початку військової інтервенції Російської держави на територію України при владі у Польщі перебувала ліберально-центристська партія Громадянська платформа (Platforma Obywatelska, далі – ОП), представники якої займали майже усі ключові посади на рівні органів державної влади. Натомість, до Сейму Республіки Польща входило п'ять політичних сил: уже згадана ОП, Право і справедливість (Prawo i Sprawiedliwość, далі – ПС), Польська селянська партія (Polskie Stronnictwo Ludowe, далі – ПСЛ), Союз демократичної лівіці (Sojusz Lewicy Demokratycznej, далі – СДЛ), Твій рух (Twój Ruch, далі – ТР). За визначенням польського політолога Кшиштофа Ковальчика, згадані партії репрезентували доволі різні політико-ідеологічні погляди: від консерватизму до соціал-лібералізму⁹.

Початкова реакція польських парламентських партій на окупацію півострова Крим Російською Федерацією була різною і дещо запізнілою. Органи державної влади й політикум Польщі до 1 березня 2014 р., за винятком поодиноких заяв, не окреслили своєї позиції щодо ситуації в Україні. Це пояснюється тим, що у польському політичному дискурсі практично не було усвідомлення того, що відбувається на території України і на чієм боці повинна виступити країна над Віслою. Невизначена позиція польського істеблішменту щодо подій у Криму суттєво відрізнялася від їх попередньої підтримки України та її громадян під час революційних подій кінця 2013 – початку 2014 рр., відомих як “Революція гідності”. Тоді органи виконавчої і законодавчої влади Польщі чітко і без зволікань висловлювали солідарність із народом України, польські політики неодноразово відвідували столицю України, а Рада міністрів Польщі докладала чималих зусиль, щоб урегулювати ситуацію на території східного сусіда¹⁰.

Свідченням невизначеності польського політикуму у питанні окупації півострова Крим став виступ 27 лютого 2014 р. політика Дональда Туска прем'єр-міністра Польщі й водночас очільника партії ОП, в якому він не зміг чітко визначити ситуацію за східними польськими кордонами, обмежившись словами, що події в Криму суттєво позначаються на майбутньому Європи¹¹. Імовірно, очільник Ради міністрів Польщі очікував на офіційну реакцію щодо окупації Криму Вашингтона та Брюсселя, тому й доволі обережно висловлювався про захоплення російськими військовими території українського півострова.

⁹ Krzysztof Kowalczyk, “Typologia polskich partii politycznych według kryterium programowego”, *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*, №1, (2014): 91–92.

¹⁰ Ірина Берлянд, Леонід Фінберг і Олена Андреева, *Польська солідарність з Майданом*. (Київ: Дух і літера, 2020), 61–63; Polska, SEJM. *Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 24 stycznia 2014 r. w sprawie wydarzeń na Ukrainie*, Uchwała Monitor Polski 2014 poz. 102, uchwalono 24 stycznia 2014, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP20140000102>.

¹¹ “Tusk: kwestia Krymu i integralności Ukrainy staje się palącą”, *TVN 24*, 27 lutego 2014, отримано доступ 4 грудня 2023, <https://tvn24.pl/swiat/tusk-kwestia-krymu-i-integralnosci-ukrainy-staje-sie-palaca-ra402683-3352161>.

На думку польської політологині Агнешки Ожельської-Стончек, відсутність миттєвої реакції органів державної влади Польщі щодо окупації Криму можна пояснити синдромом групового мислення¹² польської політичної еліти, тобто намаганням панівних еліт Польщі за всяку ціну не вбачати у Росії потенційної загрози, оскільки це могло підважити єдність й згуртованість самої польської влади¹³. І ширше: початкова пасивна реакція країн Заходу, у тому числі Польщі, на вторгнення російських військ у Крим свідчила про недалекоглядну політику Заходу щодо офіційної Москви. Після розпаду у 1991 р. Радянського Союзу європейська спільнота прагнула розбудувати політичні, економічні, торговельні та культурні відносини з офіційною Москвою й не надавала значення стрімкій мілітаризації Росії та неоімперському мисленню її еліт. Водночас польські політичні еліти, можливо, і помітили ріст й збільшення російської армії та видатків на її озброєння, однак не надали цьому значної ваги, тобто мінімізували їхнє значення, що стало наслідком все того ж синдрому групового мислення, що був притаманний й політичній верхівці Польщі¹⁴.

Через декілька днів після військової інтервенції Росії в Україну, під час спеціально скликаного брифінгу, Д. Туск уже чіткіше окреслив свою позицію й, відповідно, партії ГП щодо окупації півострова Крим. Дня 1 березня 2014 р. польський високопосадовець зазначив, що світ перебуває на порозі грандіозного конфлікту, якого у ХХІ ст. ще не було. За словами Д. Туска, завдання Польщі та поляків у світлі нових викликів полягає у солідарності з постраждалими особами та тими, хто відчуває страх і загрози, тобто з українцями. На думку глави польського уряду, Європа повинна дати чіткий сигнал Росії, що не толеруватиме її дій в Криму¹⁵. Слова Д. Туска значною мірою не лише виражали рішучішу позицію ГП щодо окупації Криму, а й вказували на поступовий поворот цієї політичної сили у зовнішній політиці щодо Російської Федерації. Фактично до 2014 р. у передвиборчих політичних програмах партія ГП часто декларувала діалог та партнерство з Росією¹⁶. Ба більше, члени ГП вважали нормалізацію

¹² Синдром групового мислення – феномен у психології, що виникає, коли конформізм або бажання соціальної гармонії призводять до неправильного чи необгрунтованого прийняття рішень всередині групи людей. Синдрому групового мислення традиційно притаманні ілюзії невразливості, стереотипне уявлення про опонентів та супротивників, ілюзії одностайності щодо суджень членів групи та ін. Феномен відкрив американський психолог Ірвін Єніс (детальніше див. Irving Janis, *Groupthink: Psychological Studies of Policy Decisions and Fiascoes*. (Boston: Houghton-Mifflin, 1982), 400.

¹³ Agnieszka Orzelska-Stączek, ““Błąd krymski” jako efekt myślenia grupowego? Polska wobec aneksji Krymu w 2014 roku”, 132.

¹⁴ Ibidem, 145.

¹⁵ “Tusk obdzwaniania innych przywódców. “Świat na krawędzi, moment dramatyczny, test prawdy””, *TVN 24*, 1 marca 2014, отримано доступ 6 грудня 2023, <https://tvn24.pl/polska/tusk-obdzwaniania-innych-przywodcow-swiat-na-krawedzi-moment-dramatyczny-test-prawdy-ra403446-3352721>.

¹⁶ “Następny krok. Razem, program wyborczy Platformy Obywatelskiej 2011”, *Demagog.pl*, отримано доступ 6 грудня 2023, https://demagog.org.pl/wp-content/uploads/2020/07/Program_PO_100dpi.pdf.

відносин з Росією одним із найважливіших завдань польської східної політики. Однак окупація Росією Кримського півострова спонукала політиків ГП переглянути своє ставлення до Кремля¹⁷.

Тоді ж позицію щодо ситуації в Криму висловив і глава партії ПіС Ярослав Качинський, який назвав інвазію російських військ на територію України “брутальним порушенням норм міжнародного права”. “Право і справедливість дотримується думки, що жодна країна не має права визнавати свій особливий статус щодо іншої і запроваджувати принцип сфер впливу у Східній Європі” наголошував Я. Качинський¹⁸. У подальших виступах та інтерв’ю він закликав президента Республіки Польща Броніслава Коморовського (2010–2015) та прем’єр-міністра Д. Туска негайно активізувати зусилля на міжнародній арені, щоб зупинити акт агресії Російської Федерації проти України. Відповідальність за події в Криму Я. Качинський покладав безпосередньо на Кремль, тому вимагав застосування жорстких політичних й економічних санкцій до Росії за порушення міжнародного права й суверенітету України¹⁹. Доволі різкі заяви Я. Качинського щодо російської агресії в Україні були значною мірою прогнозованими: з часу свого заснування у 2001 р. політична партія ПіС традиційно ставилася до Росії з певною пересторогою, а її члени подекуди вважали офіційну Москву чи не найбільшою загрозою для Польщі на міжнародній арені. Така позиція посилювалася й тим, що 10 квітня 2014 р. на території Росії, під Смоленськом, за нез’ясованих обставин сталася авіакатастрофа літака ТУ-154, в результаті чого загинула тогочасна польська політична, військова та інтелектуальна еліта, зокрема брат Я. Качинського – президент Польщі Лех Качинський (2005–2010). Небажання російської сторони надати Польщі доступ до розслідування дало підстави частині польського істеблїшменту, насамперед політикам з партії ПіС, звинувачувати Росію у причетності до вбивства Л. Качинського і представників польської еліти. У боротьбі за владу депутати з ПіС намагались також дискредитувати політиків ГП, критикуючи останніх за те, що вони не вжили достатніх заходів для встановлення історичної правди у справі авіакатастрофи літака ТУ-154. Сукупність перелічених додаткових чинників лише посилювала у політиків від парламентської фракції ПіС неприязне ставлення щодо Росії, тому у питанні окупації Криму вони залишалися різкими й безапеляційними.

Подібною була риторика щодо російської військової інтервенції на територію України керівництва соціал-ліберальної партії ТР²⁰. Так 2 березня 2014 р. очільник

¹⁷ Dominika Liszkowska, “Założenia polityki zagranicznej Prawa i Sprawiedliwości wobec Rosji w programie wyborczym partii z 2019 r.”, *Nowa Polityka Wschodnia*, № 1, (2023): 43.

¹⁸ “Tusk obdzwaniania innych przywódców. “Świat na krawędzi, moment dramatyczny, test prawdy””.

¹⁹ “Prezes PiS chce “ostrych sankcji” wobec Rosji”, *TVP info*, отримано доступ 6 грудня 2023, <https://www.tvp.info/14234444/prezes-pis-chce-ostrych-sankcji-wobec-rosji>.

²⁰ Krzysztof Kowalczyk, “Typologia polskich partii politycznych według kryterium programowego”, 93.

згаданої парламентської фракції Януш Палікот заявив про стурбованість його політичної сили через недостатньо тверду та миттєву реакцію щодо окупації Кримського півострова з боку керівництва як Польщі, так і країн Європейського Союзу. Політик стверджував, що країни Заходу виявилися повністю неготовими до збройної агресії Росії проти України. Проблема Криму, на його думку, мала б перебувати на європейському порядку денному ще до безпосередньої інвазії російських військ на територію України, а не після неї. Високопосадовець висловився категорично у питанні порушення міжнародного права Російською Федерацією: “Не може бути й мови про те, щоб Росія забрала собі якісь території”²¹.

Дещо стриманіше на початкову фазу окупації півострова Крим відреагувала ПСП, яка у 2007–2015 рр. формувала урядові коаліції з представниками ГП. Лідер цієї політичної партії Януш Пехоцінський 3 березня 2014 р. в одному зі своїх виступів не окреслив чіткої позиції щодо збройної російської агресії проти України – він зазначив, що його партія уникає різких заяв щодо подій у Криму, оскільки такі заяви можуть нашкодити економічній співпраці між Польщею та двома її сусідніми державами і не сприятимуть припиненню кризи²².

Я. Пехоцінський часто наголошував на економічній складовій конфлікту Росії та України, зокрема, на можливих наслідках подій у Криму для польської та європейської економік. Політик побоювався, що наростання напруги в Україні, можливе російсько-українське збройне протистояння чи економічне ембарго проти Росії негативно позначаться на польських підприємцях (станом на початок 2014 р. 14% польського експорту йшло до Росії, а 5% – до України)²³. Все це матиме негативний вплив на польську економіку, наприклад, на показники польського валового внутрішнього продукту (ВВП), а також може призвести до краху польських фермерських господарств, колапсу ринку і внаслідок – до загальної кризи сільського господарства Польщі.

Подібні заяви Я. Пехоцінського не дають підстав називати ПСП проросійською чи відносити її до проросійського лобі в Європі. Такі заяви глави ПСП пояснюються радше тим, що ця політична сила виражає інтереси здебільшого аграріїв та представників сіл і невеликих містечок, тобто основних виробників продовольчих товарів та сільськогосподарської сировини, які Польща експортувала до Росії та інших країн Європи. На нашу думку, наголос ПСП на

²¹ “Палікот: Не може бути й мови про те, щоб Росія забрала собі якісь території”, *Espresso.tv*, 2 березня 2014, отримано доступ 6 грудня 2023, https://espresso.tv/article/2014/03/02/palikot_ne_mozhe_buty_y_movy_pro_te_schob_rosiya_zabrala_sobi_yakis_terytoriyi.

²² “Piechociński: Kryzys na wschodzie może mocno uderzyć w polskie PKB”, *Dziennik.pl*, 4 marca 2014, отримано доступ 7 грудня 2023, <https://wiadomosci.dziennik.pl/polityka/artykuly/452401.janusz-piechocinski-kryzys-na-wschodzie-moze-mocno-uderzyc-w-polskie-pkb.html>.

²³ “Piechociński: konflikt z Rosją może zaszkodzić gospodarce”, *Polskie Radio*, 4 marca 2014, отримано доступ 7 грудня 2023, <https://jedyinka.polskieradio.pl/artukul/1066671,Piechociński-konflikt-z-Rosją-może-zaszkodzić-gospodarce>.

економічних наслідках конфлікту Росії та України свідчить про раціональний, тобто прагматичний підхід цієї парламентської фракції до ситуації в Криму, іншими словами, “business as usual”²⁴.

Помірковано сприйняла початок російської окупації Кримського півострова також партія СДЛ, яка у своїй політичній діяльності зазвичай надавала перевагу соціал-демократичним цінностям²⁵. Після вторгнення російських військ в Україну лідер партії Лешек Міллер наполягав, щоб у питанні Криму влада Польщі не виконувала роль “першої скрипки” і не випереджала інші європейські держави. Таку обережність він, як і депутати ПСП, обґрунтовував імовірними економічними наслідками подій у Криму для Республіки Польща. “У нас серйозні економічні інтереси з Москвою і наша позиція не може бути жорсткішою, ніж та, яку представляє Київ”, – заявив лідер СДЛ. Однак, на відміну від ПСП, Л. Міллер не заперечував можливості жорсткішої позиції його політичної партії щодо Росії²⁶.

Своєрідними були погляди високопосадовця й щодо вирішення конфлікту в Криму. На його переконання, деокупація півострова можлива лише політичними засобами, тобто дипломатичним шляхом, однак з урахуванням територіальної цілісності України²⁷. Ідея дипломатичного врегулювання ситуації в Криму свідчила про те, що Л. Міллер не вважав західні санкції ефективним засобом тиску на Росію. Отже, позиція парламентської партії СДЛ у питанні окупації Росією Кримського півострова була амбівалентною: з одного боку, ця політична сила підтримувала суверенітет і цілісність України, з другого – намагалася зберегти економічні й торговельні відносини з Російською Федерацією.

На нашу думку, неоднозначна позиція парламентської фракції СДЛ щодо окупації Криму зумовлена кількома факторами. Насамперед тим, що з 1990-х років й упродовж перших десятиліть ХХІ ст. політикум цієї партії виступав за тіснішу співпрацю офіційної Варшави та Москви, наголошуючи при цьому на першорядному значенні Росії в польській східній політиці²⁸. На амбівалентність СДЛ у питанні окупації Криму, імовірно, впливало й те, що ця політична партія була правонаступницею колишньої Соціал-демократичної партії Республіки Польща (SdRP), яка складалася здебільшого з представників Польської

²⁴ “Business as usual” – бізнес як зазвичай.

²⁵ Krzysztof Kowalczyk, “Typologia polskich partii politycznych wedlug kryterium programowego”, 92.

²⁶ “Miller: niech Polska nie wychodzi przed szereg”, *Money.pl*, 5 marca 2014, отримано доступ 10 грудня 2023, <https://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/artukul/miller;niech;polska;nie;wychodzi;przed;szereg,15,0,1489167.html>.

²⁷ “Miller: rozwiązać konflikt na Ukrainie przy użyciu środków politycznych”, *Money.pl*, 5 marca 2014, отримано доступ 10 грудня 2023, https://www.money.pl/archiwum/wiadomosci_agencyjne/pap/artukul/miller;rozwiaczac;konflikt;na;ukrainie;przy;uzyciu;srodkow;politycznych,195,0,1489859.html.

²⁸ Wojciech Sokół, “Partie polityczne w Polsce wobec polityki wschodniej i współpracy polsko-ukraińskiej: uwarunkowania, koncepcje, ewolucja”, *Wschód Europy*, № 8, (2022): 107.

об'єднаної робітничої партії (PZPR), що правила Польською Народною Республікою (1944-1989) сателітом Радянського Союзу.

Унаслідок ескалації подій у Криму польські політичні кола відмовилися від міжпартійної боротьби, від акцентування на ідеологічних розбіжностях та намагалися виробити спільну позицію щодо подій в Україні. Для цього 3 березня 2014 р. президент Польщі Б. Коморовський скликав надзвичайне засідання Ради національної безпеки, головними учасниками якого стали очільники усіх парламентських фракцій Польщі, що в закритому форматі обговорили ситуацію за східними польськими кордонами і зійшлися на думці, що світова спільнота повинна посилити тиск на Російську державу²⁹. Імовірно, польські політики побоюючись за безпеку власної держави, вважали політичний та економічний тиск на Росію повністю виправданим засобом. Водночас органи державної влади Республіки Польща взяли на себе зобов'язання наголошувати на усіх міжнародних платформах на необхідності запровадження санкцій проти Російської Федерації й домагатимуться гарантій безпеки для країни над Віслою від США та Північноатлантичного альянсу тощо³⁰. В умовах російської агресії проти України ці заходи політичних еліт Польщі вкотре свідчили про те, що вони дбали насамперед про безпеку Польської держави, однак стримування російської експансії на Захід намагалися перекласти на США та НАТО.

Через два дні після засідання Ради національної безпеки Польщі, 5 березня 2014 р., відбулося спеціальне засідання польського Сейму, присвячене ситуації в Україні. На ньому виступили прем'єр-міністр Польщі та лідери парламентських фракцій, які визнали незаконність окупації Криму, й поклали відповідальність за акт агресії безпосередньо на Російську Федерацію. Зокрема, шеф СДЛ Л. Міллер наголосив на тому, що Польща повинна засудити дії Росії, оскільки окупація Криму порушує міжнародне право та підриває територіальну цілісність України. Цю ідею підтримав також Гжегож Схетина, представник у Сеймі від ГП, який назвав збройні дії Росії в Україні “актом агресії”. За його словами, не лише Польща, а й увесь цивілізований світ повинні рішуче та жорстко відреагувати на окупацію Росією півострова Крим. Очільник партії ПіС Я. Качинський з трибуни закликав польських високопосадовців і пересічних поляків підтримувати Україну у різних сферах, а також модернізувати збройні сили Польщі, щоб протидіяти потенційним майбутнім загрозам, насамперед з боку Російської держави. З пропозицією модернізації польської армії не погодився лише Я. Палікот, який уважав, що вистачить обмежитися лише економічним тиском на Кремль і санкціями, які зможуть завдати істотного удару російській економіці та їхній національній валюті³¹.

²⁹ Eleonora Kirwiel, ““Polska musi być ambasadorem Ukrainy!” Polskie stanowisko wobec konfliktu rosyjsko-ukraińskiego 2013/2014”, 220.

³⁰ Елеонора Кірвель, “Позиція Польщі щодо російсько-українського конфлікту”, 205.

³¹ “Wypowiedzi na posiedzeniach Sejmu. Posiedzenie nr. 62 w dniu 5 marca 2014”, *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej*, отримано доступ 10 грудня 2023, <https://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/wypowiedz.xsp?posiedzenie=62&dzien=1&wyp=0#014>.

Після виступів і жвавого обговорення депутати польського Сейму прийняли Ухвалу про солідарність з Україною, у якій наголошено: “Політичні та військові дії Росії проти України, особливо проти Криму, порушують права суверенної держави. Йдеться про порушення Росією Статуту ООН, принципів міжнародного співробітництва, визначених Організацією з безпеки і співробітництва в Європі, Будапештського меморандуму 1994 року, російсько-українського договору про дружбу 1997 року та двосторонньої угоди про розміщення російських військ на базі в Севастополі [...]. Водночас територіальна цілісність України не може бути порушена або поставлена під сумнів”³².

Консолідація, продемонстрована польськими парламентськими групуваннями на початковому етапі агресії Росії проти України виявилася тимчасовим явищем і в політичному житті Польщі тривала недовго. Певні розбіжності на польській політичній сцені виникли у результаті впровадження Євросоюзом економічних санкцій щодо 21 російського високопосадовця за порушення територіальної цілісності України. Це рішення частина політиків з партії ПiС сприйняла доволі скептично, оскільки вважала запропонований пакет санкцій недостатньо жорстким. Запровадження Євросоюзом санкцій щодо Росії прокоментував і прем’єр-міністр Польщі Д. Туск: “Бійтеся політиків, які сьогодні, в тому числі в Польщі, кажуть, що треба йти на війну. Війна – це завжди найгірше і останнє рішення. Не кажучи вже про те, що сьогодні ніхто не піде на війну тільки тому, що хтось у Польщі до цього закликатиме. Продумана політика полягає в тому, щоб уникати війни, досягаючи її цілей. І сьогодні ми не зможемо досягти цих цілей за години, дні чи навіть місяці”³³. Політик також зазначив, що парламентська партія ГП – єдина політична сила у Польщі, що проводить комплексну та збалансовану політику між війною (натяк на ПiС) і капітуляцією (СДЛ)³⁴. На думку польської політологині Е. Кірвель, подібна риторика з боку польського політикуму була спричинена майбутніми виборами до Європарламенту, які мали відбутися 22–25 травня 2014 р. Зрештою, це відзначав також керівник партії СДЛ Л. Міллер: “Прем’єр-міністр Туск робить цікавий маневр. Він переконує, що в справі України, з одного боку, є радикальний – Качинський, з другого – менший радикал Міллер, а він, державний діяч, йде посеред дороги. Це передвиборча кампанія Громадянської платформи. Нехай прем’єр-міністр не очікує, що ми будемо брати участь у цьому”³⁵.

³² *Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 5 marca 2014 r. w sprawie solidarności z Ukrainą.*

³³ “Tusk: Nie możemy pozwolić na akceptację aneksji Krymu”, *RMF 24*, 18 marca 2014, отримано доступ 13 грудня 2023, https://www.rmf24.pl/raporty/raport-ukraina/fakty/news-tusk-nie-mozemy-pozwolic-na-akceptacje-aneksji-krymu,nId,1359361#crp_state=1.

³⁴ Елеонора Кірвель, “Позиція Польщі щодо російсько-українського конфлікту”, 206.

³⁵ Eleonora Kirwiel, ““Polska musi być ambasadorem Ukrainy!” Polskie stanowisko wobec konfliktu rosyjsko-ukraińskiego 2013/2014”, 222.

Чим менше часу залишалося до майбутніх виборів, тим частіше польські парламентські табори намагалися використати ситуацію в Україні для зміцнення своєї підтримки в електорату, який висловлював обурення російською агресією. За місяць до виборів до Європарламенту прем'єр-міністр Польщі Д. Туск в одному з виступів зазначив, що перед загрозою російської агресії Захід повинен діяти як єдиний злагоджений механізм, бо від результатів майбутніх виборів залежатиме "чи підуть діти до школи 1 вересня"³⁶. Вочевидь, виголошена промова мала слугувати застереженням для виборців не голосувати за політичні сили, які відзначалися скептицизмом щодо Євросоюзу. І хоча сам Д. Туск переконував, що він зовсім не мав на меті залякувати польських громадян, іншої думки був політик Л. Міллер, який стверджував, що "страхи та занепокоєння поляків прем'єр-міністр Д. Туск включив до основного меседжу виборчої кампанії"³⁷. Натомість, депутати з ПiС напередодні виборів до Європарламенту звинувачували діячів ГП за їхню зовнішню політику, зокрема партнерські відносини з Росією упродовж 2007-2014 рр.³⁸ Один з лiдерiв ПiС Йоахім Брудзiнський зауважив: "Ми є свiдками реалiзацiї крок за кроком сценарiю, про який ПiС говорила кiлька рокiв тому. І президент Лех Качинський, і його брат були добре обiзнанi зi справжнiми намірами Кремля. [...] Нi Туск, нi Сiкорський не сприймали цi попередження серйозно"³⁹.

Попри внутрішньополітичні суперечки і деякі розбіжності, незмінним для парламентських партій Польщі залишалося засудження дій Росії в Криму, зокрема анексії півострова, й підтримка територіальної цілісності та суверенітету Української держави. Причин активної підтримки України та її суверенітету серед польського політикуму було декілька. По-перше, така підтримка зумовлена безпековими інтересами Польщі, яка є географічним сусідом України, а отже, будь-яка нестабільна ситуація на Сході могла негативно позначитися на безпеці Польської держави. По-друге, польські політичні еліти у діях Росії в Криму вбачали прагнення офіційної Москви порушити міжнародно-політичний правопорядок, що сформувався після 1991 р. Це означає, що історична складова, зокрема негативний досвід комуністичного минулого, також впливала на прийняття польським істеблішментом політичних рішень й на оцінку ситуації в Криму. По-третє, підтримуючи Україну, політикум Республіки Польща намагався

³⁶ "Tusk tłumaczy się ze słów o 1 września. "Nie chce mi się śmiać", *RMF* 24, 25 marca 2014, отримано доступ 17 грудня 2023, https://www.rmfm24.pl/fakty/polska/news-tusk-tlumaczy-sie-ze-slow-o-1-wrzesnia-nie-chce-mi-sie-smiac,nId,1363780#crp_state=1.

³⁷ "Leszek Miller: Donald Tusk straszy Polaków obecną sytuacją w Europie", *Wiadomosci.pl*, 22 marca 2014, отримано доступ 17 грудня 2023, <https://wiadomosci.wp.pl/leszek-miller-donald-tusk-straszy-polakow-obecna-sytuacja-w-europie-6037606749234305a>.

³⁸ Eleonora Kirwiel, "Polska musi być ambasadorem Ukrainy!" *Polskie stanowisko wobec konfliktu rosyjsko-ukraińskiego 2013/2014*, 224.

³⁹ "Joachim Brudziński: potrzebne są surowe sankcje wobec Rosji", *Polskie Radio*, 20 marca 2014, отримано доступ 18 грудня 2023, <https://jedyinka.polskieradio.pl/arttykul/1079742,Joachim-Brudzi%C5%84ski-potrzebne-s%C4%85-surowe-sankcje-wobec-Rosji>.

реалізувати власні амбіції щодо лідерства у Центральній і Східній Європі та зайняти провідне становище в структурах Євросоюзу і Північноатлантичного альянсу.

Загалом здійснений аналіз дає підстави підсумувати, що російська окупація півострова Крим стала несподіванкою для політичних еліт Республіки Польща. Вторгнення російських військ на територію Кримського півострова у березні 2014 р. було чи не найголовнішою темою у польському політичному дискурсі. Парламентське середовище Польщі відреагувало на окупацію півострова по-різному. Позиція польських парламентських угруповань щодо окупації Криму коливалася від поміркованої до категоричної. Зокрема, ця позиція залежала від політико-ідеологічних поглядів конкретної політичної сили. Крім того, окупація цієї частини української території стала важливим сигналом для польських політичних еліт, які вирішили виступити “єдиним фронтом” проти агресивної зовнішньої політики Росії в Україні. Однак наближення виборів до Європарламенту та парламентських виборів у Польщі спонукало польських політиків дедалі частіше розігрувати “українську карту” у досягненні власних політичних цілей, насамперед у середині країни.

REACTION OF POLISH PARLIAMENTARY PARTIES TO THE OCCUPATION OF THE CRIMEAN PENINSULA BY THE RUSSIAN FEDERATION

Roman MARTYNCHUK

Ivan Franko National University in Lviv
Department of History of Central and Eastern Europe
1 Universitytska str., 79000, Lviv, Ukraine
e-mail: martynroman17@gmail.com
ORCID ID: 0009-0006-2204-7389

The article analyzes the reaction of the Polish parliamentary environment to the occupation of the Crimean Peninsula by the Russian Federation. It is stated that the Russian occupation of the Crimean Peninsula came as a surprise to the political elites of the Republic of Poland. In March 2014, the invasion of the Crimean Peninsula by Russian troops was one of the main topics in the Polish political discourse.

It is noted that Polish parliamentary groups had different perceptions of Russia’s military intervention in Ukraine at the end of February 2014. The position of Polish politicians on Russia’s occupation of the Crimean Peninsula partly depended on the political and ideological views of a particular political force. The most influential Polish parliamentary parties – the Civic Platform and Law and Justice – expressed a strong protest and condemned Russia’s act of aggression in Ukraine, recognizing Russia’s occupation of Crimea as a violation of international law. The leadership of the social-liberal party Your Movement expressed a similar position. The Polish People’s Party and the Democratic Left Alliance reacted to the armed seizure of the Crimean Peninsula by Russian troops with more restraint. The representatives of these political forces explained their moderate stance on the Russian Federation’s occupation of the Crimean Peninsula by Poland’s national and economic interests. First of all, the politicians of both parties feared the economic consequences of the occupation of Crimea for the Polish economy and their gross domestic product.

It is emphasized that the beginning of Russian aggression against Ukraine became an important unifying factor for the political elites of Poland, which tried to develop a common position on Russia in connection with the occupation of Crimea. Therefore, on March 5, 2014, Polish parliamentary circles convened a special session of the Sejm of the Republic of Poland and took part in an emergency meeting of the National Security Council. During the meetings, Polish politicians agreed that the occupation of Crimea was illegal and that the Russian Federation bears full liability for the act of aggression.

In the author's opinion, the consolidation demonstrated by Polish parliamentary groups at the initial stage of Russia's aggression against Ukraine was rather a temporary phenomenon and did not last long in Polish political life. The less time remained before the upcoming European Parliament elections, the more often Polish parties tried to use the situation in Ukraine to strengthen their support among voters who expressed outrage over Russian aggression.

The main reasons for the support of Ukraine's territorial integrity and sovereignty by the Polish political elite are distinguished. Firstly, such support was based mainly on Poland's security interests, as the country on the Vistula is a geographical neighbor of Ukraine, therefore any unstable situation in the East could have a negative impact on the security of the Polish state. Secondly, Polish politicians saw Russia's actions in Crimea as official Moscow's desire to restore the international political order that had existed before 1991. This leads to the conclusion that the historical component, the negative experience of the communist past, also influenced the Polish establishment's political decision-making and assessment of the situation in Crimea. Thirdly, by supporting Ukraine, the Polish political establishment was trying to realize its ambitions for leadership in Central and Eastern Europe and to take a leading position in the structures of the European Union and the North Atlantic Alliance.

Keywords: Poland, Polish parliamentary parties, occupation of the Crimean Peninsula, Russian aggression against Ukraine.

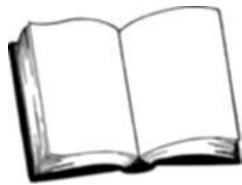
REFERENCES

- Berliand, Iryna, Leonid Finberh i Olena Andrieieva. *Polska solidarnist z Maidanom*. (Kyiv: Dukh i litera, 2020), 400. (in Ukrainian)
- Janis, Irving. *Groupthink: Psychological Studies of Policy Decisions and Fiascoes*. (Boston: Houghton-Mifflin, 1982), 349. (in English)
- “Joachim Brudziński: potrzebne są surowe sankcje wobec Rosji”, *Polskie Radio*, 20 marca 2014, accessed December 18, 2023, <https://jedyinka.polskieradio.pl/artukul/1079742,Joachim-Brudzi%C5%84ski-potrzebne-s%C4%85-surowe-sankcje-wobec-Rosji>. (in Polish)
- Kirwiel, Eleonora. ““Polska musi być ambasadorem Ukrainy!” Polskie stanowisko wobec konfliktu rosyjsko-ukraińskiego 2013/2014”, *Wschód Europy*, № 1, (2015): 211–229. (in Polish)
- Kirvel, Eleonora. “Pozytsiia Polshchi shchodo rosiisko-ukrainskoho konfliktu”, u knyzi *Hibrydna viina Rosii proty Ukrainy pislia Revoliutsii hidnosti*, red. Mykolif Doroshkî i Valentyn Baliuk. (Kyiv: Nika-Tsentr, 2018), 198–227. (in Ukrainian)
- Kowalczyk, Krzysztof. “Typologia polskich partii politycznych według kryterium programowego”, *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne*, № 1, (2014): 73–99. (in Polish)
- “Leszek Miller: Donald Tusk straszy Polaków obecną sytuacją w Europie”, *Wiadomosci.pl*, 22 marca 2014, accessed December 17, 2023, <https://wiadomosci.wp.pl/leszek-miller-donald-tusk-straszy-polakow-obecna-sytuacja-w-europie-6037606749234305a>. (in Polish)
- Liszowska, Dominika. “Założenia polityki zagranicznej Prawa i Sprawiedliwości wobec Rosji w programie wyborczym partii z 2019 r.”, *Nowa Polityka Wschodnia*, № 1, (2023): 39–55. (in Polish)

- “Miller: niech Polska nie wychodzi przed szereg”, *Money.pl*, 5 marca 2014, accessed December 10, 2023, <https://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/artukul/miller;niech;polska;nie;wychodzi;przed;szereg,15,0,1489167.html> (in Polish)
- “Miller: rozwiązać konflikt na Ukrainie przy użyciu środków politycznych”, *Money.pl*, 5 marca 2014, accessed December 10, 2023, https://www.money.pl/rchiwum/wiadomosci_agencyjne/ap/artukul/miller;rozwiaczac;konflikt;na;ukrainie;przy;uzyciu;skrodkow;politycznych,195,0,1489859.html (in Polish)
- Mitrofanova, Oksana. “Polshcha i rosiisko-ukrainskyi konflikt”, *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty*, №7, (2021): 55–66. (in Ukrainian)
- “Następny krok. Razem, program wyborczy Platformy Obywatelskiej 2011”, *Demagog.pl*, accessed December 6, 2023, https://demagog.org.pl/wp-content/uploads/2020/07/Program_PO_100dpi.pdf. (in Polish)
- Orzelska-Stączek, Agnieszka. ““Błąd krymski” jako efekt myślenia grupowego? Polska wobec aneksji Krymu w 2014 roku”, *Studia Polityczne*, №39, (2020): 129–147. (in Polish)
- “Palikot: Ne mozhe buty i movy pro te, shchob Rosiia zabrala sobi yakis terytorii”, *Espresso.tv*, 2 bereznia 2014, accessed December 6, 2023, https://espresso.tv/article/2014/03/02/palikot_ne_mozhe_buty_y_movy_pro_te_schob_rosiya_zabrala_sobi_yakis_terytoriyi. (in Ukrainian)
- “Piechociński: konflikt z Rosją może zaszkodzić gospodarce”, *Polskie Radio*, 4 marca 2014, accessed December 7, 2023, <https://jedylnka.polskieradio.pl/artukul/1066671,Piechocinski-konflikt-z-Rosj№-moje-zaszkodzi-z-gospodarce>. (in Polish)
- “Piechociński: Kryzys na wschodzie może mocno uderzyć w polskie PKB”, *Dziennik.pl*, 4 marca 2014, accessed December 7, 2023, https://wiadomosci.dziennik.pl/polityka/artukuly/452401_janusz-piechocinski-kryzys-na-wschodzie-moze-mocno-uderzyc-w-polskie-pkb.html. (in Polish)
- Pikh, Oleh. “Polityka Respubliki Polshcha shchodo ahresii v Ukraini”, *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, №10, (2017): 107–114. (in Ukrainian)
- Polska. SEJM. *Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 5 marca 2014 r. w sprawie solidarności z Ukrainą*. Uchwała Monitor Polski 2014 poz. 186. Uchwalono 5 marca 2014, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP20140000186>. (in Polish)
- Polska. SEJM. *Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 24 stycznia 2014 r. w sprawie wydarzeń na Ukrainie*. Uchwała Monitor Polski 2014 poz. 102. Uchwalono 24 stycznia 2014, <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP20140000102>. (in Polish)
- “Prezes PiS chce “ostrych sankcji” wobec Rosji”, *TVP info*, accessed December 6, 2023, <https://www.tvp.info/14234444/prezes-pis-chce-ostrych-sankcji-wobec-rosji>. (in Polish)
- Sydooruk, Tetiana. “Pozytsii Polshchi ta derzhav Baltii shchodo rosiisko-ukrainskoho konfliktu”, *Panorama politolohichnykh studii*, №14, (2016): 75–83 (in Ukrainian)
- Sokół, Wojciech. “Partie polityczne w Polsce wobec polityki wschodniej i współpracy polsko-ukraińskiej: uwarunkowania, koncepcje, ewolucja”, *Wschód Europy*, №8, (2022): 99–133. (in Polish)
- “Tusk: kwestia Krymu i integralności Ukrainy staje się paląca”, *TVN 24*, 27 lutego 2014, accessed December 4, 2023, <https://tvn24.pl/swiat/tusk-kwestia-krymu-i-integralnosci-ukrainy-staje-sie-palaca-ra402683-3352161>. (in Polish)
- “Tusk: Nie możemy pozwolić na akceptację aneksji Krymu”, *RMF 24*, 18 marca 2014, accessed December 13, 2023, https://www.rmfm24.pl/raporty/raport-ukraina/fakty/news-tusk-nie-mozemy-pozwolic-na-akceptacje-aneksji-krymu,nId,1359361#crp_state=1. (in Polish)

- “Tusk obdzwania innych przywódców. “Świat na krawędzi, moment dramatyczny, test prawdy””, *TVN 24*, 1 marca 2014, accessed December 6, 2023, <https://tvn24.pl/polska/tusk-obdzwania-innych-przywodcow-swiat-na-krawedzi-moment-dramatyczny-test-prawdy-ra403446-3352721>. (in Polish)
- “Tusk tłumaczy się ze słów o 1 września. “Nie chce mi się śmiać””, *RMF 24*, 25 marca 2014, accessed December 17, 2023, https://www.rmf24.pl/fakty/polska/news-tusk-tlumaczy-sie-ze-slow-o-1-wrzesnia-nie-chce-mi-sie-smiac,nId,1363780#crp_state=1. (in Polish)
- “Wypowiedzi na posiedzeniach Sejmu. Posiedzenie nr. 62 w dniu 5 marca 2014”, *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej*, accessed December 10, 2023, <https://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/wypowiedz.xsp?posiedzenie=62&dzien=1&wyp=0#014>. (in Polish)
- Zadorozhnii, Oleksandr. “Mizhnarodno-pravovi naslidky aneksii Krymskoho pivostrova Rosiiskoiu Federatsiiei”, u knyzi *Hibrydna viina Rosii proty Ukrainy pislia Revoliutsii hidnosti*, red. Mykola Doroshko i Valentyn Baliuk. (Kyiv: Nika-Tsentr, 2018), 227–236. (in Ukrainian)

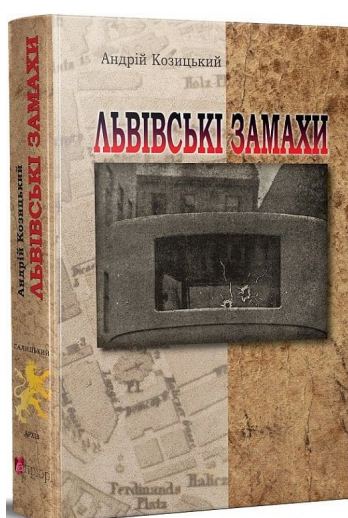
РЕЦЕНЗІЇ

BOOK REVIEWS

The Review of: Andrii Kozytzkyi's *Lviv Assassinations Attempts*, (Lviv: Apiori, 2021), 468, ISBN 978-617-629-805-5. Peer-reviewed by Ruslan Zablyi, Volodymyr Moroz, Volodymyr Muravs'ky, Mykola Posivnych.

Рецензія на: Андрій Козицький, *Львівські замаху*. (Львів: Арпіорі, 2021), 468, ISBN 978-617-629-805-5. Рецензенти Руслан Забілій, Володимир Мороз, Володимир Муравський, Микола Посівнич.

The study of everyday history plays a key role in shaping our understanding of the past. Unlike traditional historiography, which mostly focuses on political, economic or military events, everyday history examines the lives of ordinary people, their living conditions, customs, religious, political views, and cultural practices. This approach allows you to get a more complete picture of the social structure, values and interactions in the societies of the past.

Everyday history also provides an important tool for analyzing cultural and social heritage. The study of such aspects as fashion, food, holidays, household objects, interactions, and rituals allows you to trace the transformations of societies over the centuries and understand how historical processes affect modern life.

Thus, the study of everyday history is essential for building a multidimensional and balanced understanding of the past. It not only complements the traditional approach to history, but also expands our understanding of the complexity of human experience, opening new perspectives for the analysis of social processes.

Political and contract murders, as forms of violence, have a significant impact on people's interactions, historical processes and public consciousness. Studying these events in the context of everyday history allows for a deeper understanding of political culture and social correlations in different eras. This approach allows us to look at political and contract murders not only as separate tragic episodes, but also as an integral part of political and social life.

First, political and contract assassinations are often the result of certain social and political tensions that reflect conflicts between different groups in society. Analysis of these events helps to better understand the nature of these conflicts, their causes and consequences. For example, political assassinations can be a reaction to authoritarianism, a struggle for power, or an attempt to protect certain social or ideological interests. Studying such cases allows us to see how violence becomes a tool to achieve or maintain power or protect interests.

Second, political and contract assassinations affect the social structure and evolution of political systems. For example, assassinations of political leaders can change the political course of the state, cause social upheaval or even initiate large-scale conflicts. Examining political and contract assassinations through the prism of everyday life allows us to trace how these events affect ordinary people, their behavior and perceptions of political stability and security.

In addition, public assassinations play a significant role in the formation of collective memory. Events of this kind often become symbols of certain historical eras, defining the nature of social relations and forming stereotypes about the government, opposition and society in general. Studying this aspect allows us to understand how violence affects national identity and social cohesion.

An important aspect is also the analysis of the reaction to political, public and contract murders on the part of society and power structures. How does society perceive such actions? How do they affect the legitimacy of state power or the authority of political movements? Studying these questions in the context of everyday history allows us to understand the mechanisms of social stability or disorder, as well as to determine which social groups become the main initiators or victims of assassinations.

Therefore, the reviewed work being a study of public assassinations as part of everyday history is important for developing a deeper understanding of political culture, social conflicts, and interactions between government and society. Such an approach helps not only to better understand these events themselves, but also to trace their impact on long-term social and political processes.

Lviv is a city with a multisided history, where the interests of various ethnic, social and political groups have intersected over the centuries. The history of Lviv is marked by particular complexity, since at least three main national groups lived and interacted here, and sometimes competed for influence and power: Ukrainians, Poles, and Jews. Studying the history of political murders in Lviv in this context is important for understanding not only inter-ethnic relations, but also political processes that had a decisive impact on the fate of the city.

First, political assassinations in Lviv often reflected the struggle between different national groups for control of the city. Polish and Ukrainian communities, in particular, competed for political dominance in the conditions of changing state borders and political regimes. For example, during the interwar period, when Lviv was part of Poland, Ukrainian nationalist movements resorted to radical methods, including political assassinations, in an attempt to win political rights and autonomy for the Ukrainian population. These events show how political violence was used as a tool in conflicts and how national struggles took shape through acts of coercion and sabotage.

Second, Lviv is a city that provides a unique opportunity to analyze the impact of political and contract killings on relations between different groups. Assassinations were not only attempts to achieve political goals, but also had a lasting impact on the social fabric of the city. Such events often aggravated inter-ethnic relations, reinforced

national stereotypes and led to tensions between communities. Studying the reaction to political, social and contract murders by different national groups allows us to understand how these events affected the interaction and coexistence of different communities in Lviv.

Third, public murders in Lviv had a significant impact on the development of political movements and ideologies. For Ukrainians, Poles, and Jews, political violence was often perceived as a reaction to repression or political oppression by the state. The study of specific cases of murder allows to trace the radicalization of political struggle in the conditions of conflicting interests. The work we review is the analysis, which is important for understanding how ideas, attitudes and ideologies evolved in such conditions, and how these events shaped the political and/or social consciousness of each of the groups.

Thus, studying the history of political, social and contract murders in Lviv the way the reviewed book does, is important not only for understanding local inter-ethnic conflicts, but also for analyzing political struggles and ideological processes in a broader historical context. This work provides an assistance to better understand the complexity of the relationship between different national groups as well as the mechanisms of radicalization of political activity and its impact on society in general.

Concerning the classification of this book as “popular science edition”¹, we should differentiate popular science publications from scientific ones in the following ways:

Style and Language

Popular science publications employ an accessible language and style designed for a general audience that may lack specialized knowledge in a particular scientific field. In contrast, scientific publications employ specialized terminology and a scientific writing style intended for specialists in a specific field. For instance, the book’s content follows a popular science style and includes titles such as:

- “Murder on Castrum Square”
- “For the Blood of Kaganets”
- “Three Bullets for Two”
- “A Bomb for the President”
- “Revenge of Poor Shevchyk”
- “Victim of Stabilization”
- “A Shot in Defense of Millions”
- “The End of a Loyal Patriot”
- “The Provocateur’s Last Tour”
- “The Fiasco of the Disappointed Renegade”
- “There Would Be a Forest, But There Would Be an Ax”².

¹ Андрій Козицький, “Львівські замахы”. (Львів: Арпіорі, 2021), 3–6.

² Ibid, 6.

Simultaneously, the language in the text, although accessible to general readers, contains rather intricate nuances and profound historical and historical-regional information. It undeniably carries a scientific undertone.

Depth and Detail

Popular science publications typically lack detailed research or statistical information. However, scientific publications provide comprehensive research details, including methodology, data processing, and analysis. In this case, the book aligns more with the characteristics of a scientific text, particularly concerning the depth of scientific detail.

Review and Evaluation

Scientific publications undergo a process of scientific review known as peer review. Popular science publications, on the other hand, usually avoid such a mandatory review and can publish materials without strict scientific scrutiny. This book was peer-reviewed by researchers who are recognized specialists in the field of local history, general history, and the history of Ukraine in general. They are Ruslan Zabily, Volodymyr Moroz, Volodymyr Muravsky, Mykola Posivnych.

Target Audience

Popular science publications are intended for a broad audience interested in scientific topics but lacking specialized education or in-depth knowledge in a specific scientific field. Scientific publications are geared towards academics, researchers, and other specialists with specialized education, aiming to expand their knowledge in a specific field.

It is also worth noting the rich source base of this publication, encompassing a wide range of published and unpublished historical documents, memoirs, rare editions, scientific literature, journalistic literature, reference literature, and more.

As outlined in the summary, this publication caters to both a general and professional audience, allowing us to readily incorporate Andriy Kozytskyi's book into our professional, namely, scientific and educational endeavors, particularly in the context of law enforcement bodies implementing Poland's national policy in Galicia during the interwar period.

In general, the combination of styles in this book represents a contemporary approach, shedding light on aspects of the work that can't be found in purely scientific or entirely popular science publications. The book is remarkably clear; the author often employs specialized terminology and intricate concepts while simultaneously rendering scientific assertions in an understandable manner through accessible language and examples. The text of the book is engaging, especially for experienced readers.

The amalgamation of styles renders the book captivating the audience with a plethora of interesting facts, illustrations, stories, and more. Furthermore, the book

breaks down barriers between the scientific historical community and intellectuals working in other fields. This approach has already been used in some of the most famous bestsellers in the world, which concern not only humanities, but also all sciences. Examples:

1. “A Brief History of Time” by Stephen Hawking³,
2. “The Big Bang: The Origin of the Universe” by Simon Singh⁴,
3. “The Genome: The Autobiography of a Species in 23 Chapters” by Matt Ridley⁵.

In order to expand the understanding and perception of the text even by wider circles of readers, the book also includes historiographical digressions, which further enhance its scholarly character.

In general, the topic of research on assassinations and political murders is popular in the historiography of both, the world and Ukraine. Among the world’s best-selling scientific and popular science books are those focusing on targeted assassinations and attempts. Notable examples include:

1. “Killing Hope: U.S. Military and CIA Interventions Since World War II” by William Blum⁶,
2. “Rise and Kill First: The Secret History of Israel’s Targeted Assassinations” by Ronen Bergman⁷,
3. “Zamordowani. Najślynniejsze zabójstwa polityczne w historii” by Jean-Christophe Buisson⁸,
4. “Większe zło Polityczne zabójstwa, krwawe zamachy, kościelne spiski” by Arkadiusz Stempin⁹.

However, the book, which is being reviewed, possesses an intriguing feature. It is not aligned with any specific side of the conflict, political situation (as in Blum and Bergman’s works), a particular public movement (as in Mirchuk’s books), or an idea (as in Knysh’s publications). Instead, it is firmly rooted in the city itself – the very location where historical development made the events described in the text possible.

³ Stephen Hawking, *A Brief History of Time*. (New York: Bantam Books, 1998).

⁴ Simon Singh, *The Big Bang: The Origin of the Universe*. (New York: Harper Perennial, 2005).

⁵ Matt Ridley, *The Genome: The Autobiography of a Species in 23 Chapters*. (New York: Harper Perennial, 2006).

⁶ William Blum, *Killing Hope: U.S. Military and CIA Interventions Since World War II*. (Monroe: Common Courage Press, 2008).

⁷ Ronen Bergman, *Rise and Kill First: The Secret History of Israel’s Targeted Assassinations*. (New York: Random House, 2018).

⁸ Jean-Christophe Buisson, *Zamordowani. Najślynniejsze zabójstwa polityczne w historii*. (Poznan: Filia, 2013).

⁹ Arkadiusz Stempin, *Większe zło Polityczne zabójstwa, krwawe zamachy, kościelne spiski*. (Warszawa: Agora, 2022).

Furthermore, each chapter delves into great detail regarding the urban environment in which the assassination or attempt occurred. This is presented both in the historical context and in its modern setting. As a result, it not only enhances the historical and regional understanding of the event's backdrop but also stimulates the reader's imagination, particularly if he or she is a resident of Lviv.

The "Location/Context" formula is consistently applied in each chapter, as the urban setting where a targeted assassination occurs can be pivotal to comprehending the event. It can indicate whether the killing was premeditated or impulsive, or if a specific location was chosen to influence the political situation or provoke a public reaction.

Certain areas within the city may carry political symbols or meanings that could be connected to public assassinations. For example, a square, an organization's building, or a monument might be selected to evoke a symbolic or psychological response.

Targeted assassinations in an urban environment can significantly impact the public and political climate. Regarding the interpretation of the word, the main distinction between public murder and political assassination lies in the broader scope of actions aimed at creating chaos and instability, while political assassination concentrates on eliminating political figures or individuals with influence over society or the political process.

According to Britannica, the primary objective of a political assassination is to sow panic, fear, and destabilize the political system to bring about specific transformations or provoke a response from the authorities¹⁰. Political assassination involves the deliberate killing of a person in a political office or with political influence, with the goal of changing the political situation, altering the government, dismantling political opposition, or influencing the political agenda. Hence, the book's title is aptly chosen.

The question of justifying political assassination in the fight against tyranny is a complex issue and the subject of active discussions in historical, religious, ethical, political, and philosophical contexts. However, this debate is not reproduced in this edition. Instead, the author presents a formula¹¹ that aligns best with historical and regional approaches.

Additionally, one of the book's appendices is unique in its essence. It is titled "Political Murders and Assassination Attempts in Lviv"¹² and is presented in the form of concise, chronicle-style vignettes. These entries provide condensed information, allowing readers to focus on key aspects while offering supplementary details. Such an approach aids readers in quickly grasping the main ideas and enhances their comprehension. These brief entries are easily digestible and create a sense of internal tension, similar to a war chronicle. They act as quick informational doses that capture

¹⁰ "Assassination," *Britannica*, August 1, 2024, accessed August 19, 2024, <https://www.britannica.com/topic/contempt-law>

¹¹ Андрій Козицький, *Львівські замахи*. (Львів: Априорі, 2021), 3–5.

¹² *Ibid*, 418.

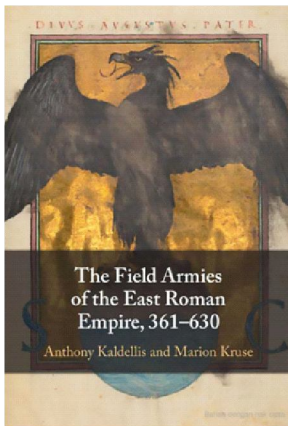
the reader's attention and stimulate their desire to learn more, thus maintaining interest and promoting further exploration of the book's contents.

Thus, Andrii Kozytskyi's book *Lviv Assassinations Attempts* is a valuable scientific source for studying the political history of Western Ukraine and the peculiarities of targeted assassinations in the city of Lviv. The author analyzes in detail the motives, methods and consequences of the assassination attempts that were carried out in Lviv in the interwar period. The work contains thorough historical research based on academic, popular, archival, and media materials, which makes it indispensable for students, historians and researchers of socio-political processes. Using the book in the educational process contributes to a deeper understanding of the mechanisms of political violence and their impact on society. The scientific apparatus and presentation style meet academic standards, which increases its value as a source for research. For the reader's own erudition, the book opens up new aspects of the history, politics and psychology of radical actions.

Ivan FEDYK
Ivan Franko National University of Lviv
Іван ФЕДИК
Львівський національний університет імені Івана Франка
e-mail: vanofedyk@yahoo.com
ORCID ID: 0000-0002-7289-0124

Рецензія на: Anthony Kaldellis, Marion Kruse, *The Field Armies of the East Roman Empire (361–630)*. (Cambridge: University Press, 2023), XVIII+205 p.
ISBN 978-1-009-29694-6

The Review of: Anthony Kaldellis, Marion Kruse, *The Field Armies of the East Roman Empire (361–630)*. (Cambridge: University Press, 2023), XVIII+205 p. ISBN 978-1-009-29694-6

Одним із каталізаторів, який поживляло інтерес до теми еволюції військової системи Римської Імперії епохи Домінату (III–VI ст.) у науковців, є не лише потреба ревізії з огляду на плінність методології, а й роль військової системи у контексті політичного розвитку механізмів управління. Специфіка розвитку збройних сил уцілому є кластером видозмін у структурі політичних утворень, незалежно від хронотопу. Наявність перекладених джерел та інтерес сучасників до військової справи при цьому виступають похідними факторами до виникнення нових спроб систематизації даних по темі.

Автори праці “The Field Armies...”, Е. Калделліс та М. Крузе, будучи вихованими традиціями наукової школи у Дамбартон-Оукс, є іменитими візантиністами. Обидва автори наразі перебувають на викладацьких посадах у університетах Чикаго та Цинцинатті. При цьому, дослідники мають широке коло наукових інтересів: від просопографії до культурологічних розробок, вивчення проблем ідентичності етносів у строкатій мозаїці народів, що населяли Імперію, а також питань колективної пам’яті у середовищі діячів культури та політики Імперії. Зауважимо, що такий “стрибок” у темах напрацювань авторів нас початково здивував. Очевидно, інтерес до мілітаристики Імперії міг виникнути саме у Е. Калделліса у ключі підготовки ним тексту узагальнюючого нарису історії Візантії про що один з авторів вказав у передмові (на час написання нашого огляду, ця праця вийшла під назвою “The New Roman Empire: A History of Byzantium”).

Тим не менш, серед причин написання конкретно цієї монографії автори наводять потребу повторного огляду джерельного корпусу епохи. Зокрема, мова наголошується на зв’язку із структурою польових армій Імперії трактату V ст. *Notitia Dignitatum* (лат. букв. “Список посад”; далі *ND*). Значення цього джерела у контексті вивчення історії Імперії складно переоцінити: трактат містить докладний перелік державних посад, штатів центральних та провінційних адміністрацій, військових підрозділів та їх дислокацію. За датуванням трактату, пропонуванім дослідниками, “східна” частина *ND* була укладена впродовж 90-х років IV – 40-х років V ст. Відтак відображена у джерелі картина мілітарної

структури Східної частини Імперії уособлює риси, характерні і для реформ III – першої половини IV ст., і видозмін, які відбулись після Битви при Адріанополі 378 р.

Певну роль автори монографії присвятили методології дослідження та уточненню термінології (зокрема, аббревіаціям римських офіцерів у чинах *magister militum*, *magister militum per Armeniam/Orientem/Thracias*, *magister utriusque militiae*) (с. XVI). Уцілому, вона характерна для англomовних праць з теми військової справи Імперії періоду IV–VII ст. Затребуваність пояснень необхідна у зв'язку з відсутністю уніфікації військових чинів хроністами епохи, а також послугованню ними (зокрема, істориком V ст. Зосимом, автором “Нової історії”; автором “Стратегікону” VII ст.) грекомовних термінів.

Перший розділ монографії, “Верховна система командування від Юліана Відступника до Феодосія I” (с. 1–22) присвячений характеристиці видозмін, яких зазнало імперське військо у проміжку 361–395 рр. З огляду на те, що розуміння процесів, які відбулись у структурі імперського війська, необхідне для подальшого усвідомлення характеру реформ, постараємось коротко їх охарактеризувати нижче. Поза тим, нашу увагу у контексті розділу привертає те, що авторами не пропонувано “межової” дати серед загального періоду 361–395 рр., яка би підкреслила розрив із військовою системою Діоклетіана-Констянтина та стратифікацією загальноімперської військової структури на системи, характерні винятково для східної та західної частин Імперії. Припускаємо, що Е. Калделліс та М. Крузе цього не зробили з метою підкреслити тяглість тодішньої військової системи. У підсумку, автори суто обумовлюють причини до реформ Феодосія I (378–395), які виникли у зв'язку із поразкою римлян під Адріанополем (с. 9–10)

Відповідно, зміни за 361–378 рр. визначали: 1) реформи армії у загальнодержавному вимірі, проведені представниками династії Констянтина; 2) збільшення оперативної цінності кінноти на полі бою за Юліана (361–363), що проявилось у стратифікації чинів *magister equitum* (лат. “магістр кінноти”) та *magister peditum* (лат. “магістр піхоти”); 3) паралельному застосуванню на полі бою Юліаном та його попередником Констанцієм II (337–361) чинів польових армій, *magister*’ів та прикордонних, *comes rei militaris*; 4) закріплення “паралельної” системи застосування генералітету *limitanei* та *comitatenses* у ході кампаній Юліана у Нарбоннській Галії упродовж 355–357 рр. та супроти персів у 361–363 рр. Примітно, що консервація такої системи за наступників Юліана була у багато чому вимушеною: стратифікувати “прикордонні” та “польові” війська за специфікою застосування не дозволяла і тодішня політична кон’юнктура Імперії, і відносна умовність такого розподілу. Наводять на це й автори монографії, вказуючи на те, що Юліан розпочав похід на персів, очоливши корпус військ загальним числом 65 тис. осіб (с. 5–6).

Ще однією, не менш важливою особливістю військової системи східної частини Імперії доби 382–395 рр. була специфіка поновлення корпусу *comitatenses*. У ключі відновлення сил, розгромлених готами при Адріанополі,

Феодосій перевів підрозділи *limitanei* до градації *comitatenses*. Відтак, умовно “прикордонне” військо ставало “польовим”, міняючи своє оперативне призначення. Питомо, що зняття *limitanei* зі старих місць служби не могло не ослабити оборонну систему лімесу Імперії. Це зауважують і Е. Калделліс та М. Крузе, наголошуючи на тому, що східні провінції за *ND* є територіально більшими за західні (с. 12–14).

Другий розділ монографії, “Пізня генеза системи *Notitia* на Сході” (с. 23–47), присвячений розвитку та консервації тенденцій у військовій адміністрації, розпочатих Феодосієм I. Автори підкреслюють – окреслений процес був охопив період 395–50-х років V ст. Відповідно до цього, висвітлений американськими дослідниками наратив у цьому розділі зводиться головню до переповідання дипломатії Константинополя на час правління Аркадія (395–408) та Феодосія II (408–450). Центральне місце у ньому відведене мотивам, які можна віднайти у більшості загальних “Історій Візантійської імперії”: немала увага присвячена виступу *magister militum* Гайни та готського вождя Требігільда у 399–401 рр., кампаніям супроти Сасанідів, угодам та подальшій боротьбі з гунськими очільниками Ульдіном та Атіллою (с. 23–37). Із позитивних рис другого розділу, відзначимо послуговування авторами істотного джерельного корпусу, заснованого насамперед на повідомленнях сучасників описуваного, які проходили службу у війську: Амміана Марцелліна, Марцелліна Коміта, Пріска Паннійського (с. 41–42).

Концептуальним внеском цього розділу є стратифікація інститутів військових магістрів східної частини Імперії. Автори пропонують ієрархію *magister*’ів Сходу станом на 441 р. Датування цієї системи здійснене на основі повідомлень “Варій” остготського хроніста Кассіодора, а конкретно частин III та V його праці (с. 37). У якості підсумкових зауваг до розділу, підкреслимо превалювання суто наративної частини тексту понад концептуальними ремарками. Не виключено, що такий прийом був застосований з огляду на потребу простеження плинності видозмін від часу правління Феодосія I. Ще однією причиною цього слугує відхід римської цивільної адміністрації від примату *magister militum utriusque militiae* Флавія Стилїхона та його “ставленика” на Сході – Гайни на початку V ст. Тим не менш, однотипним пасажам можна було відвести меншу увагу. Це би не вплинуло на теоретичне значення монографії. Заслуговує уваги також спроба прив’язати конкретні персоналії пізньоримських командирів до адміністрацій *magister militum*, насамперед Гайни (с. 27–28) та виокремлення градацій структур “піхотних” та “кінних” магістрів за Феодосія II (с. 23–25).

Третій розділ, “Класична фаза польових армій Сходу” (с. 48–66) охоплює період від середини V ст. до 506 р. Хронологічні межі цієї частини книги обумовлені бажанням авторів підкреслити специфіку *cursus honorum* тодішніх східноримських військових, які могли протягом свого життєвого шляху подолати градації від рядового солдата до *magister militum*. Відкритість армійських магістратур для простоліуду була кластером цієї епохи. У якості ілюстрації цього,

Е. Калделліс та М. Крузе оглядають біографію імператора Лева I (457–474). Автори монографії підкреслюють краще збереження джерельного корпусу, який ілюструє цей період. У підсумку, це дозволяє виокремити зі структури війська Константинополя підрозділи *Mattiarii*, *Sagittarii Dominici*, та *Lanciarii* (с. 48; 56–57).

Поза тим, американські дослідники не обмежують себе встановленням тяглості традицій у середовищі *comitatenses*. Декілька сторінок монографії присвячені елітарним підрозділам східноримського війська, *scholae* (комплектувались із автохтонного населення Імперії) та *scholae palatinae*. Е. Калделліс та М. Крузе переповідають структуру цих одиниць та число однотипних підрозділів відносно тексту *ND*, а також висвітлюють історію їх застосування (с. 53–54). Примітно, що автори не оминули увагою передання готських схоляріїв представникам роду Амалів на початку VI ст. (с. 53).

Наративна частина цього розділу є більш структурованою та значно краще засвоюється читачем. Це пояснюється тим, що матеріал “Класичної фази...” заснований не стільки на гіпотезах авторів (що було вимушеним у першому та другому розділах), скільки на матеріалі хроністів епохи та їх наступників. До числа останніх можна віднести Псевдо-Захарія, Псевдо-Ієшуа, частково Єваґрія Схоластика та Прокопія Кесарійського (с. 59–60). Однак, на місці авторів ми б утримались від буквального сприйняття матеріалу хроністів, які за родом діяльності були кліриками, секретарями, юристами. Жоден із перелічених авторів не був військовим за фахом. Виняток у цьому розділі становить матеріал Марцелліна Коміта.

На цей же період виокремлюється мілітарна система Імперії, яка залишалась без змін до правління Юстиніана I (527–565). Відповідно за нею, у структурі держави виокремлювались 5 корпусів “польового” війська (розташованих у Фракії, Іллірику, Вірменії, Сході та Віфінії), які за потреби доповнювали елітарні підрозділи. Сфера оперативного застосування корпусів різнилась відповідно до того на скільки фронтів воювала Імперія. Відповідно, сили, первинно дислоковані у Фракії або Вірменії, могли переводитись на фронт із персами (с. 60–61). Характерним для періоду є існування рудиментів Діоклетіано-Константинової моделі війська: до початку VI ст. серед чинів римського війська фігурують офіцери у званні *duces* та *comes* (с. 55).

Предметом *четвертого розділу* монографії, “Деградація та занепад системи польових армій Східного Риму” (с. 67–92) є подальші структурні зміни мілітарної адміністрації Імперії. Хронологічні межі цієї частини праці, період 506–630 рр., видаються нам дискусійними. Так, верхній період, з якого автори виводять наступну сходинку еволюції польового війська, є кампанія імператора Анастасія I (491–518) супроти шахіншаха Кавада I (498–499/501–531) у Персавірменії. Затяжні бойові дії спричинили збільшення сил презентальних корпусів, стягнувши 50–60 тис. осіб, а також закріплення “Вірменського” корпусу на північно-східному фронті імперії, що відобразилось у тексті *ND* (с. 69–74).

Доля гвардійських підрозділів у цю епоху визначається кількома детермінантами. Послугуючись даними Іоана Малали, Феофана Сповідника та Агафія Міренейського (с. 81–82), автори виокремлюють особливості застосування підрозділів *scholarii*, *scholae*, *equites*, *esquibitores* та *protectores*. До тенденцій їх використання належать: 1) формування мобільних підрозділів числом до тисячі бійців, які виконували функції оперативного резерву у Віфінії; 2) виведення з їх числа *esquibitores* та переведення їх до стану “палацової гвардії”. Зрештою, очільник цього підрозділу, *comes esquibitorum* протягом 70–80-х років VI ст. став опорою імператорської влади у столиці (с. 82–83). Посадовці, які займали цю посаду у зазначений період, ставали співправителями та спадкоємцями автократорів.

Частину розділу займають підрахунки авторів числа бійців у польових арміях наступників Юстиніана. За трактуванням Е. Калделліса та М. Крузе вони налічували, залежно від пріоритету відтину фронту, 10–15 тис. бійців (с. 85–86). Не оминули увагою і питання забезпечення цих сил. Так, виносячи питання “що дозволило забезпечувати усі польові корпуси імператорам?”, автори надають прозаїчну відповідь – “пандемія чуми” (с. 89). Питомо, що державці у Константинополі не могли винятково марити завоюваннями Ойкумени, не замислюючись про внутрішнє становище Імперії. Однак, характер конфліктів із шахіншахами Кавадом I та Орміздом IV (579–590), різка антиримська риторика останніх унеможлиблювали довготривалі перемир’я на Сході. Оптимум протистояння Імперії з Персією припав на період 602–628 рр. У ході нього, імператор Іраклій (610–641) видозмінив специфіку набору до польових армій, залучаючи на службу переважну частину чоловічого населення Імперії шляхом рекрутського набору. При цьому, корпуси Сходу та презентальні армії були об’єднані, з огляду на прорив східного лімесу.

Паралельно, відновлення потребувала адміністрація Фракії та Іллірику, що зазнавала розорень з боку аварів, антів, склавінів та протобулгар із першої третини VI ст. (с. 90). У підсумку, весь період 506–630 рр. був проведений автократорами у спробах відновлення міліарних адміністрацій у Балканських провінціях та передислокуванню 2/3 польових армій на Схід (с. 90–91).

Остання частина монографії, за винятком *висновків* (с. 92–104), присвячена корпусу із 4-х *додатків* (с. 105–179). Структурно, вони розділені на уточнення та перегляд тем, піднятих попередниками Е. Калделліса та М. Крузе (насамперед, Д. Мартіндейлом у монументальному чотирьохтомнику “The Prosopography of Later Roman Empire”) у контексті вивчення біографій воєначальників Риму епохи Домінату та джерелознавчих розробок. До їх числа належать:

– стратифікація командирів корпусу Валентиніана II відносно градацій офіцерів за *ND*. Джерельним базисом тексту виступають повідомлення “Діянь” Амміана Марцелліна, “Нової історії” Зосима та Кодексу Феодосія II (с. 105–112);

– нарис структури *magister militum* на час правління Феодосія I (с. 112–126). Цей додаток представляє собою ревізію концепції А. Демандта, який на початку 80-х років XX ст. виокремив 14 представників офіцерського складу Імперії, які займали ці посади в проміжку 379–395 рр. відповідно до етнічної, соціальної та конфесійної складових. До корпусу *magister militum* цієї епохи Е. Калделліс та М. Крузе зараховують кілька офіцерів, що на час правління Валентиніана II були *duces* – Ріхомера та Еллебікуса. Зауважимо, що цього огляду автори залучають фактологічний матеріал із “Церковної історії” Філлосторгія, за винятком напрацювань сучасників, згаданих у контексті Додатку 1;

– перелік офіцерів, які обіймали посади *magister militum praesentalis* за період 440–585 рр. (с. 127–151). Аналогічно попередньому, цей пасаж набуває практичної цінності у контексті розвитку студій, пов’язаних із просопографією представників римської знаті. На матеріалі “Хроніки” Марцелліна Коміта, “Війни з готами” Прокопія, 22-ї Новели Юстиніана I, “Хроніки” Іоана Малали та “Пасхальної хроніки” анонімного автора, Е. Калделліс та М. Крузе скурпульозно оглядають згадки наративними джерелами офіцерів, що займали пости очільників резервних корпусів римського війська. Окремої уваги у цьому контексті заслуговує згадка кар’єри магістра Коментіола;

– повторне датування “східної” частини *ND*, засноване на співставленні термінології трактату із однотипними дефініціями із папірусів, віднайдених у Оксирінху, що стосуються правління Лева I (с. 152–179).

Підсумовуючи зауваги до монографії, зазначимо, що автори праці поставили перед собою без сумніву монументальне завдання. Огляд специфіки розвитку військової системи Римської імперії у період IV–VII ст. торкається не лише питань політичної та мілітарної історії. Вивчення похідних проблем потребує знань у сфері джерелознавства, практичного зброєзнавства та епіграфіки. Авторам вдалось охарактеризувати процес генези польових армій Імперії, описати їх ареал використання, командний та особовий склад протягом 4 століть.

Із позитивних рис праці варто виокремити увагу Е. Калделліса та М. Крузе до напрацювань сучасників періоду. Акцентуючи увагу на тексті *ND*, дослідники звертаються до продовжувачів літературної традиції доби Принципату (Прокопія Кесарійського, Менандра Протектора, частково – Іоанна Малали, Агафія Міренейського), та анонімних хронік і компіляцій “класичної” Візантії (“Пасхальної хроніки”, “Бревіарію” Никифора). Водночас, слід наголосити на поверхневому усвідомленні авторами вказаних творів специфіки тодішньої військової системи. Безумовно, застосування американськими дослідниками вказаних джерел є вимушеним. Для представників військового ремесла інтерес до літературної праці є радше винятком із правил. У підсумку, скутарії та доместики рідко брались за перо – прикладами цього за всю добу 361–630 рр. є Амміан Марцеллін, Марцеллін Коміт та автор “Стратегікону”.

Крім того, з тексту “The Field Armies...” помітно, що автори володіють теоретичною базою на достойному рівні. Прямою вказівкою цього є істотний список бібліографії (с. 186–193). Особливої уваги заслуговує спроба уточнити просопографічні дані представників пізньоримської військової знаті. Ця тема, попри висвітлення у історіографії, потребує перманентної уваги дослідників, оскільки знайдено нові списки і нарративних джерел періоду, і перекладів імператорських указів.

Тим не менш, буде оманливим сприймати схарактеризовану монографію винятково у позитивному ключі. Сама назва напрацювання, “Польові армії Східної Римської імперії” потребує уточнення з огляду на основний акцент колективом авторів – висвітлення перетрубацій командно-адміністративної системи пізньоримського війська за даними *ND*. Під цим кутом, винятково дотичний інтерес Е. Калделліса та М. Крузе до інших нарративних джерел епохи був би зрозумілим. Не було би й зауваг до відсутності згадок щодо облогових машин римлян та поліоркетики. Увагу привертає також відсутність спроб виокремити межові дати в структурі розділів, які описують основні етапи становлення військової системи Імперії у зазначений період. Автори (очевидно, задля спрощення сприйняття читачем) не конкретизують значення Фракії та Іллірику у системі фіскального рекрутування III–V ст.

Попри вказане, ми не можемо стверджувати, що опрацьована нами монографія залишає змішані або ж негативні враження. Однозначно, праця Е. Калделліса та М. Крузе написана на основі істотного фактологічного матеріалу та безумовно поживає інтерес читачів до епохи Великого переселення народів із “римської” точки зору. Ставлячи себе на місце авторів, ми можемо припустити, що основною метою написання праці (за винятком додатків, які мають концептуальне значення) було створення докладного конспекту з історії розвитку мілітарної системи Пізнього Риму – ранньої Візантії на фоні кризових явищ усередині політії.

Володимир ЛАГОДИЧ
Львівський національний університет
імені Івана Франка
Volodymyr LAGODYCH
Ivan Franko National University of Lviv
e-mail: lagodicvolodimir@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0677-4408

АВТОРИ
LIST OF AUTHORS

БАТЕНКО Тарас – кандидат політичних наук, Народний депутат України, м. Київ.

БАУКОВА Анастасія – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та історії стародавніх цивілізацій Львівського національного університету імені Івана Франка.

БАШТЕВИЧ Ярослав – аспірант кафедри давньої історії України та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

БОЙКО Олександр – доктор політичних наук, професор кафедри політології, права та філософії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, м. Ніжин.

ГЕНЕГА Роман – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

ГУДЬ Богдан – доктор історичних наук, професор, директор Інституту європейської інтеграції Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЗАЯЦЬ Андрій – доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЗАЯЦЬ Орест – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії і теорії археології та споріднених джерелознавчих наук Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

КАЛИНЯК Лев – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

КАЧМАР Володимир – доктор історичних наук, професор кафедри новітньої історії України імені М. Грушевського, проректор з науково-педагогічної роботи та соціальних питань і розвитку Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЛАГОДИЧ Володимир – аспірант, асистент кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

МАРТИНЧУК Роман – аспірант кафедри історії Центральної та Східної Європи Львівського національного університету імені Івана Франка.

МАСИК Роман – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

МРАКА Ігор – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

МЕЛЬНИК Назар – студент історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

МЕЛЬНИКОВИЧ Руслан – аспірант кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка.

МИРОВСЬКИЙ Олексій – аспірант кафедри новітньої історії України імені М. Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка.

МОВНА Маріанна – кандидат історичних наук, в.о. завідувача відділу наукової бібліографії Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника.

МУРАВСЬКИЙ Олег – кандидат історичних наук, вчений секретар, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

СЕРЕДЯК Алла – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

ФЕДИК Іван – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

ШЕЛЕСТАК Лариса – доктор філософії, асистент кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЩОДРА Ольга – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.